

Samarbejde og konfrontation.

**Opbygning og nedbrydning af social kapital i
de danske landdistrikter 1864-2003**

Ph.d.-afhandling

Gunnar Lind Haase Svendsen

September 2003

**Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse
Syddansk Universitet**

Forord

Denne ph.d.-afhandling, der er udformet som en artikelsamling, indgår som del af forskningsprogrammet ”Mennesker i det agrare landskab” under forskningsrådenes tværvideenskabelige program ”Det agrare landskab i Danmark 1998-2001”.

Formålet er indenfor en nyere, international social kapital teoriramme at beskrive og analysere samarbejds- og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter 1864-2003.

Foruden introduktion og en afsluttende syntese består afhandlingen af 3 hoveddele. Første del rummer forskningsoversigt samt en præsentation af begrebet social kapital. Anden del består af en række kulturhistoriske case studier af samarbejds- og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter med hovedvægt på de civile bevægelser, her ikke mindst andelsbevægelsen. Tredje del præsenterer resultater fra et nyligt afsluttet feltarbejde i Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland.

De historiske case studier foretog jeg under min ansættelse på Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Feltarbejdsundersøgelsen har jeg lavet under min ansættelse på Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter, Syddansk Universitet, Esbjerg. Hovedresultater og anbefalinger herfra er blevet formidlet i rapporten ”Vi hilser da på hinanden... De nye tilflyttere i Ravnsborg Kommune: Problemer og muligheder”, der udkom i august 2003. Jeg præsenterede rapporten på rådhuset i Horslunde 27. august i et 3 timers seminar for borgmester, byråd, sagsbehandlere, ledere for aktiveringsfolk m.fl. – de fleste nogle, jeg havde interviewet i forbindelse med undersøgelsen. P.t. arbejder kommunens Kultur- og Socialudvalg på at

omsætte mine anbefalinger til praksis. Undersøgelsen har generelt vakt megen medieopmærksomhed.

Til bedømmelsesudvalget vedlægges sammen med afhandlingen et bogmanuskript med titlen *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions* (Bilag 1). Denne bog har jeg skrevet sammen med lektor, ph.d. Gert Tinggaard Svendsen, Handelshøjskolen i Århus. Manuskriptet er afleveret til forlaget Edward Elgar og forventes at udkomme i januar 2004. Hensigten med at vedlægge bogen er at give bedømmelsesudvalget en mulighed for at orientere sig om, hvilke internationale bidrag mine social kapital studier rummer. Foruden manuskriptet vedlægges en erklæring fra min medforfatter, hvori han gør rede for, hvilke dele, vi hver især har skrevet (Bilag 2). Endelig vedlægges en referee udtalelse om bogen af professor Elinor Ostrom, Indiana University (Bilag 3).

Jeg vil gerne takke forskningsrådene for finansieringen af mit ph.d.-stipendiat. Tak til lektor Per Grau Møller, der har været min vejleder under det meste af forløbet, samt til min programleder, forskningsleder Henrik Christoffersen. Også en tak til centerleder Hanne W. Tanvig. En helt særlig tak vil jeg rette til min bror Gert T. Svendsen, der utrætteligt har bakket mig op gennem hele forløbet.

September 2003

Gunnar Lind Haase Svendsen

INDHOLD

INTRODUKTION

1. Problemformulering
2. Teori og metode
 - 2.1. Bidrag
 - 2.2. Teori
 - 2.3. Metode
3. Præsentation af artiklerne

DEL 1: OVERSIGTER

- 1) "Landdistriktsforskningen i Danmark og i udlandet. En oversigtsartikel". Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Working paper nr. 02-01/DK (august 2002).
- 2) "Hvad er social kapital?". *Dansk Sociologi*, nr. 1, 2001, s. 50-61.

DEL 2: KULTURHISTORISKE CASE STUDIER

- 3) "Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900". *Fortid og Nutid*, nr. 1, 2001, s. 23-51.
- 4) "Hvad er strukturændringer?" *Samfundsøkonomen*, nr. 5, 2002, s. 37-41.
- 5) "Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70". *Historie*, nr. 1, 2002, s. 67-123.
- 6) "Livsformer i landbruget. Den evindelige spænding mellem det traditionelle og det moderne". *Bol og By*, nr. 2, 2001, s. 9-40.
- 7) "De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by". *Fortid og Nutid*, nr. 3, 2002, s. 188-203.
- 8) "Det store halbyggeri". *Fortid og Nutid*, nr. 3 (udkommer september 2003).
- 9) "Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen". *Sønderjyske Årbøger*, årgang 2002, s. 227-242.
- 10) "Retten til udvikling. Opbygningen af et begrebshegemoni i de danske landdistrikter 1977-78". *Den jyske Historiker*, nr. 100, 2002, s. 124-149.

DEL 3: FELTARBEJDE

11) "Opbygning af brobyggende og båndlæggende social kapital i en dansk udkantskommune"

SYNTESE

1. Hovedspørgsmålet
2. Hovedbidrag og teoretisk tilgang
3. Hovedresultater
 - 3.1. Oversigter
 - 3.2. Kulturhistoriske case studier
 - 3.3. Feltarbejde
4. Hovedkonklusion og perspektivering

RESUMÉER

Dansk resumé

English summary

Liste over publikationer i forbindelse med ph.d.-forløb

SUPPLERENDE ARTIKEL:

"Social kapital begrebet: Muligheder og begrænsninger"

INTRODUKTION

1. Problemformulering
2. Teori og metode
 - 2.1. Bidrag
 - 2.2. Teori
 - 2.3. Metode
3. Præsentation af artiklerne

INTRODUKTION

1. Problemformulering

Dansk landdistriktshistorie har frem til i dag været rig på såvel samarbejde som konflikter mellem landbogrupper. Hvorledes forstår man disse modsatrettede tendenser, og hvilke konsekvenser har de haft for landbefolkningens livsvilkår? Denne afhandling, der foruden denne introduktion og en består af 1 working paper, 9 artikler i anerkendte danske tidsskrifter samt 1 feltarbejdsrapport, søger at svare på disse spørgsmål ved at belyse samarbejds- og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter 1864-2003. Dette sker indenfor en nyere, international social kapital teoriramme, hvor social kapital skal forstås som netværksbaseret samarbejde udsprunget af tillid og regelmæssig ansigt til ansigt kontakt. På mikroniveau kan en social kapital ses som en konkret ressource for et individ, på makroniveau som en produktionsfaktor på linje med øvrige kapitaler som fysisk og human kapital. Hovedspørgsmålet er: *Hvorledes opbygges og nedbrydes social kapital i de danske landdistrikter i perioden 1864-2003?*

Mere præcist menes der med opbygning af social kapital en opbygning af det, den amerikanske politolog Robert D. Putnam i sin seneste bog, *Bowling Alone*, har benævnt 'brobyggende' (*bridging*) social kapital. Brobyggende social kapital består af inkluderende netværk, der er åbne udadtil, og som "rummer folk på tværs af forskellige sociale skel".¹ Den medfører udbredt tillid og civile samarbejdsstraditioner og udgør som sådan en vigtig samfundssmørelse (*lubricator*), der er til fælles gavn for alle borgerne (en positiv eksternalitet, som økonomerne udtrykker det).

¹ Putnam 2000, s. 22.

Nedbrydningen af social kapital knytter sig derimod til opkomsten af det, Putnam har kaldt 'båndlæggende' (*bonding*) social kapital i form af "indadvendte" netværk, der "forstærker ekskluderende identiteter og homogene grupper".² Båndlæggende social kapital medfører mistillid, konfrontationer og manglende samarbejde mellem forskellige grupper og udgør som sådan en 'superlim' (*superglue*), der er til skade for alle (en negativ eksternalitet).

Undersøgelsen starter med at opspore, hvorledes en unik beholdning af brobyggende social kapital blev opbygget i forbindelse med de mange civile bevægelser efter 1864-nederlaget, her ikke mindst indenfor andelsbevægelsen. Dette medførte en markant økonomisk vækst på landet. Imidlertid førte religiøse konflikter mellem indremissionske og grundtvigianere fra omkring 1890 til opkomsten af båndlæggende social kapital og hermed en delvis nedbrydning af denne social kapital i landsognene, til stor økonomisk skade for alle parter. I det 20. århundrede har især idrætshalsbevægelsen i 1960'erne og 1970'erne fremmet en opbygning af brobyggende social kapital. Derimod har produktions- og bebyggelsesmæssig centralisering og generationskonflikter mellem landbrugere i 1960'erne, samt konflikter mellem tilflyttere og lokale fra 1970'erne og frem medført båndlæggende social kapital. Endelig belyser et nyligt gennemført feltarbejde med fokus på konflikter mellem tilflyttere og lokale i en dansk udkantskommune, hvorledes der på én og samme tid opbygges og nedbrydes social kapital i et nutidigt landdistriktssamfund.

2. Teori og metode

2.1 Bidrag

Afhandlingen har to hovedbidrag. I DEL 2 ("Kulturhistoriske case studier") består det nye bidrag i at anvende social kapital tilgangen på et dansk kulturhistorisk materiale 1864-1980 med andelsbevægelsen som det vigtigste case studie. I DEL 3

² Ibid.

(”Feltarbejde”) består det nye bidrag i at benytte samme social kapital teoriramme med henblik på nærmere at belyse social kapital opbygning som *processer*. Dette sker gennem en nutidig, antropologisk feltarbejdsundersøgelse, der samtidigt knytter tråde tilbage til de case studier i den kulturhistoriske del, som denne antropologiske del – teoretisk såvel som empirisk – skal ses i naturlig forlængelse af. Samlet vidner både de historiske og nutidige *in situ* case studier om, at udover traditionelle kapitaler bør man indberegne en ny produktionsfaktor, social kapital. Primært på grund af mangel på kvalitativt orienterede undersøgelser findes der netop her i den internationale social kapital litteratur et stort hul, som denne afhandling bidrager til at fylde ud.

Det sidste fører frem til afhandlingens hovedformål, der ganske enkelt består i at vise, at man frem til i dag ***har glemt en produktionsfaktor!***

Man har traditionelt opereret med naturlig, fysisk, finansiel og – siden 1950’erne – human kapital, men man har aldrig indberegnet smurte/stivnede samarbejdsrelationer i form af en *social* kapital i et nettoregnskab.³ Med andre ord har vi – primært forsinket pga. manglende samarbejde mellem samfundsvidenskab og humaniora – først omkring det nye årtusindskifte fundet den nyeste (og sidste?) produktionsfaktor, social kapital. En faktor, der frem til i dag er blevet fuldkomment overset af økonomer, politikere og erhvervsfolk, der har haft en tendens til kun at medregne substanser, der kan måles og vejes og følgelig kvantificeres i statistik. Som sådan skal social kapital ses som et ’missing link’ – en indenfor humanvidenskaben enestående forglemmelse, der frem til i dag har gjort nettoregnskaber upræcise og til tider ligefrem urealistiske, hvilket de danske andelsvirksomheder er et godt eksempel på.

Hvad betyder det, at man har glemt en produktionsfaktor? Kan det ikke være ligemeget? Nej, argumenterer jeg, for om end gjort af usynligt stof har social kapital i høj grad synlige effekter. Med andre ord har det både økonomiske og menneskelige omkostninger, hvis et samfund drænes for (brobyggende) social kapital – akkurat ligesom, hvis der havde været tale om et dræn af produktionsmateriel i form af en fysisk kapital eller viden og oplæring i form af en human kapital.

³ Fine 2001, s. 26. Se også Svendsen og Svendsen 2003.

I den nyeste social kapital forskning er man til dels klar over, at tilstedeværelsen af en åben og inkluderende social kapital 'smører' (*lubricates*) et samfund, mens fraværet af social kapital får et samfund til at fragmentere og stivne (*super glue*).⁴

Blandt det endnu ret mangelfulde 'bevismateriale' for en glemt produktionsfaktor kan nævnes Putnam, der på makroniveau bl.a. har vist, at stærkt inkluderende, demokratiske samarbejds traditioner og udbredt tillid i Norditalien har ført til langt større økonomisk formåen end i Syditalien, der er præget af traditioner for korrupsion, nepotisme, mistillid og fravær af social kapital. Og i *Bowling Alone* har Putnam forsøgt statistisk at dokumentere et dræn af en brobyggende social kapital i USA siden slutningen af 1960'erne, samt de deraf følgende økonomiske og menneskelige omkostninger. Sociologerne Bourdieu, Granovetter og Coleman har på mikroniveau vist, at en social kapital i form af netværk udgør en konkret ressource for det enkelte individ, f.eks. i en jobsøgningssituation.⁵

Imidlertid bærer den internationale forskning tydeligt præg af, at man har glemt at tage højde for social kapital som 'The missing link' i form af en glemt faktor i regnskaberne. Dette viser sig i en åbenlys mangel på bidrag, der gennem *kvalitativt orienterede metoder* (som indenfor historie og antropologi) formår at binde mikro- og makroniveauet sammen ved helt konkret at belyse, hvorledes social kapital opbygges og nedbrydes af mennesker *in situ*, samt hvilke samfundsmæssige konsekvenser dette har – i fortiden såvel som i nutiden. Først her igennem bliver det muligt at danne sig et overblik over de samlede omkostninger, der følger af, at man har glemt at indberegne produktionsfaktoren social kapital.

Netop her leverer denne afhandling et vigtigt argument for, at social kapital i fremtiden bør indberegnes som en ikke ubetydelig produktionsfaktor – ja, måske endog på niveau med human kapital. Efter DEL 1, der består af en forskningsoversigt samt en præsentation af begrebet social kapital, belyser mine kulturhistoriske case studier (DEL 2) således konsekvenser af opbygning og nedbrydning af brobyggende social kapital i landdistrikterne fra 1864 og frem til omkring 1980, mens et netop udført feltarbejde

⁴ Putnam 1996, 2000. Se også Fukuyama 1995. For en dybdegående, sociologisk analyse af social fragmentering forårsaget af en samfundsmæssig nedprioritering eller ligefrem destruktion af reciprocitet ud fra politiske og markedsøkonomiske argumenter, se også Mingione 1991.

⁵ Bourdieu 1979, 1986; Granovetter 1974, 1990; Coleman 1988a, 1990, 1994; Coleman og Hoffer 1987.

(DEL 3) undersøger tendenser til brobyggende og – ikke mindst – båndlæggende social kapital i et nutidigt landdistriktssamfund på Nordvestlolland. For alle disse case studier gælder det, at man ikke har været – og til stadighed ikke er – opmærksom på social kapital som en vigtig produktionsfaktor.

Afhandlingens første hovedbidrag er at beskrive og analysere de vigtigste tendenser til brobyggende og båndlæggende social kapital i landdistrikterne fra 1864-nederlaget til omkring 1980. Dette sker i en **kulturhistorisk del** (DEL 2), der består af 8 publicerede artikler. Denne historiske undersøgelse udgør en forståelsesramme for afhandlingens andet nye hovedbidrag, der er en feltarbejdsundersøgelse af brobyggende og båndlæggende social kapital i en nutidig udkantkommune.

Nøgleeksemplet i DEL 2 er den danske andelsbevægelse. Andelsbevægelsen er et strålende eksempel på, hvorledes opbygningen af en beholdning af gavnlige, brobyggende social kapital fandt sted efter 1864. Ligeledes ser vi her, at religiøse konflikter i løbet af 1890'erne førte til en delvis nedbrydning af denne kapital i mange egne af landet – et eksempel på opkomsten af båndlæggende social kapital. Man kan her bl.a. nævne oprettelsen af de søndagshvilende andelsmejerier. En yderligere nedbrydning af brobyggende social kapital indenfor andelsbevægelsen kan spores i 1960'ernes generationskonflikter samt i en tiltagende produktionsmæssig centralisering fra 1960'erne og frem til i dag, hvor man til stadighed i andelsledelsen ikke synes at ville indse, at man er i færd med at nedbryde en værdifuld, 'social' produktionsfaktor. Ungdomsbevægelsen fra omkring 1900 samt idrætshalsbevægelsen i 1960'erne og 1970'erne er eksempler på opbygning af stærkt inkluderende netværk og samfundsgavnlig social kapital, mens den såkaldte landsbysamfundsbevægelse til dels er et eksempel på gruppeisolation og nedbrydning af social kapital.

Afhandlingens andet hovedbidrag består i en **feltarbejdsdel** (DEL 3). Med afsæt i den kulturhistoriske del retter jeg her fokus mod opbygning og nedbrydning af social kapital i et nutidigt landdistriktssamfund. Feltarbejdet, der er foretaget i Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland, viser her tydeligt, hvorledes konfrontations- og eksklusionsstrategier landbogrupper imellem fører til generaliseret mistillid og 'superlim' med store menneskelige og økonomiske omkostninger. De omkring 70

interviews med tilflyttere og lokale vidner således om, at alle har alt at vinde ved at samarbejde på tværs af gruppeskel men meget at tabe ved ikke at gøre det.

2.2. Teori

2.2.1 *Social kapital: En ny produktionsfaktor*

Social kapital er indenfor de sidste par årtier i stigende grad blevet betragtet som en ny platform for tværvideenskabelig forskning af menneskelige relationer. Begrebet bliver således i dag benyttet indenfor så forskellige områder som antropologi og sociologi, historie, psykologi, uddannelse, jura, statskundskab, offentlig administration, management og økonomi.

Ifølge Bourdieus og Colemans klassiske definitioner kan social kapital betegnes som netværksbaserede samarbejdsrelationer, der for den enkelte aktør udgør en ressource på linje med f.eks. finansiell og human kapital.⁶ Dette fænomen har været relativt underkendt indenfor humanvidenskaben, ikke mindst indenfor økonomi. Sådanne samarbejdsrelationer kan endvidere akkumuleres som varige beholdninger af social kapital, både på individ- og samfundsniveau.⁷ En kendt formulering finder vi hos den amerikanske sociolog James S. Coleman: "Like other forms of capital, social capital is productive, making possible the achievement of certain ends that in its absence would not be possible".⁸ Den værdi, der skabes gennem et frivilligt samarbejde, består i offentlige goder som generaliseret tillid, fælles normer og effektive, sociale sanktioner.

Ifølge en sociologisk orienteret tænkning indenfor økonomi udgør social kapital det, man kan kalde den blødeste form for kapital efter finansiell kapital og human kapital.⁹ Heraf følger, at social kapital også er den af de tre kapitaler, økonomer og sociologer har haft sværest ved at påvise rent empirisk og følgelig medregne i deres teorier, eftersom menneskelige relationer jo er usynlige, om end de har virkelige effekter.

⁶ Bourdieu 1986; Coleman 1990.

⁷ Putnam 1993a, 2000.

⁸ Coleman 1988a, s. 98.

⁹ Se f.eks. Coleman 1990.

2.2.2 Brobyggende og båndlæggende social kapital

Social kapital er en produktionsfaktor i den forstand, at når mennesker frivilligt slutter sig sammen i grupper, skaber kulturelle fællesskaber, vil regelmæssig ansigt til ansigt kontakt skabe tillid og brobyggende (*bridging*) social kapital i en god cirkel.

Som allerede nævnt består en brobyggende social kapital ifølge Putnam af åbne, inkluderende netværk. Et eksempel er den amerikanske *civil rights movement*, der kulminerede i slutningen af 1960'erne.¹⁰ Det viser sig nemlig, at jo mere folk lærer hinanden at kende på kryds og tværs – over en kop kaffe, gennem en snak over hækken, i venners lag, på arbejdspladsen, i foreningslivet, i brugsen, i kirken mv. – desto flere 'broer' bygges der mellem folk, der tidligere var hinanden fremmede. Gennem denne personlige nærhed skabes der mere tillid og 'smørelse' i et samfund. Som sådan bliver en brobyggende social kapital en vigtig samfundsressource, eftersom udbredt tillid kommer til at udgøre et vigtigt grundlag for højnelse af livsvilkårene i et område, som det f.eks. var tilfældet i de danske landdistrikter fra midten af 1800-tallet, hvor en stor del af den danske landbobefolkning indgik i samarbejde og blev hinanden 'tillidsværdige' indenfor en lang række økonomiske, politiske og kulturelle bevægelser, bl.a. andels-, friskole- og højskolebevægelser.

Den sociale kapital, der skabes ved personlige kontakter – ved at folk giver hinanden en chance for at lære den anden at kende og hermed gøre sig 'tillidsværdige' (*trustworthy*) overfor hinanden¹¹ – er både et gode for den enkelte person (jo flere kontakter, desto flere muligheder for hjælp, social kontakt mv.), såvel som det er et gode for hele samfundet (hurtig spredning af information, mindre indblanding fra offentlige instanser, generel tryghed og borgertilfredshed).¹²

Som de efterfølgende artikler vil vise, er et godt eksempel på brobyggende social kapital de mange frivillige foreninger, der har floreret i de danske landdistrikter siden midten af 1800-tallet. Som nævnt er den danske andelsbevægelse her et godt eksempel på opbygningen af en samfundsgavnlig, brobyggende social kapital. Det samme kan siges om idrætshalsbevægelsen i 1960'erne og 1970'erne. Der er dog også eksempler på det, Putnam betegner som lukkede, ekskluderende netværk eller båndlæggende social

¹⁰ Putnam 2000, s. 22.

¹¹ Svendsen og Svendsen 2003.

¹² Putnam 2000, s. 21.

kapital, som f.eks. stærkt isolationistiske, etniske grupper. Modsat smøremidlet tillid medfører for megen båndlæggende social kapital og mistillid i et samfund ofte distance mellem forskellige grupper og hermed mangel på samarbejde og 'superlim'. Danske eksempler, der vil blive præsenteret her, er de religiøse konflikter mellem grundtvigianere og indremissionske i slutningen af det 19. århundrede, generationskonflikter mellem landbrugere i 1950'erne og 1960'erne, samt konflikter mellem lokale og tilflyttere fra byerne siden 1970'erne.

2.2.3 Social kapital og historie

Eftersom enhver kapital i sagens natur er historisk, må det også for historikere være oplagt at bidrage til en stadig ekspanderende, international social kapital litteratur og hermed deltage i et internationalt, tværvideenskabeligt projekt, der dels er direkte samfundsrelevant, dels påkalder sig en stigende global interesse. Gennem brug af historisk kildemateriale vil historikerne bl.a. kunne af- eller bekræfte vigtige sider af den social kapital teoridannelse, økonomer, politologer og sociologer indtil i dag har haft 'patent' på. Hermed vil det være muligt at være med til at svare på væsentlige spørgsmål som: Hvorledes opbygges beholdninger af social kapital *in situ*? Finder vi nogle gennemgående, strukturelle karakteristika? Hvem opbygger disse beholdninger, samt hvilke interesser ligger der bag? Hvordan nedbrydes social kapital og hvorfor?

Den nyeste, internationale social kapital litteratur skrevet af politologer og sociologer vidner i det hele taget om, at undersøgelserne af beholdninger af social kapital i tid og rum nødvendigvis må indebære en historisk dimension.¹³ Dette kan ikke forekomme overraskende, eftersom grunddefinitionen af kapital er 'oplagret' eller akkumuleret arbejde, dvs. menneskeligt arbejde af historisk natur.¹⁴

Den vigtige historiske dimension ses ikke mindst i Putnams førnævnte studier af social kapital i Italien og USA. I *Making Democracy Work* (1993), der er en historisk studie af forekomsten af social kapital i Italien, når Putnam frem til den konklusion, at historiske traditioner for civilt engagement fører til et velfungerende samfund, såvel hvad angår borgertilfredshed som i rent økonomisk forstand. Dette er tilfældet i

¹³ Se f.eks. Putnam 1993a, 2000; Fukuyama 1995; Rotberg 2001.

Norditalien, der kendetegnes ved demokratiske traditioner, et blomstrende foreningsliv og tillid. Her virker et velfungerende civilsamfund og tillid som 'smørelse', siger Putnam: "Trust lubricates civic society".¹⁵ Sådanne traditioner mangler imidlertid i Syditalien. Her trives kriminalitet og korrupsion, folk tør ikke stole på hinanden, ligesom den økonomiske formåen er markant mindre end i Norditalien.

I sådanne social kapital studier synes det fuldkomment afgørende, at undersøgelserne knyttes snævert til historisk metode. Dette betyder inddragelse af primære og sekundære kilder, der helt konkret kan belyse, hvorledes og hvorfor der i visse perioder opstår tæt samarbejde og stor tillid indenfor en gruppe eller en befolkning, samt hvilke konsekvenser dette har for de materielle og immaterielle livsvilkår. På samme måde kan man spørge sig, hvorfor social kapital i andre perioder smuldrer.

Antologien *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective* er et eksempel på, hvorledes historikere – under tydelig inspiration fra Putnams studier – har anvendt social kapital teorirammen på et historisk materiale. I forordet læser man bl.a.:

The accumulation of reciprocal trust, as demonstrated by a variety and combination of voluntary efforts for the creation of common goods, helps to build social capital and contributes to effective government. Societies with high levels of social capital function with greater, rather than lesser, participation of citizens. Social capital contributes to the making of civil society. [High] levels of social capital contribute to the creation of a political culture that is open, pluralistic, deliberative, tolerant, and democratic. These are propositions advanced to explain why countries or regions within countries display high levels of civic engagement and democratic performance over years and decades, and why other countries and regions do not [Rotberg 2001, s. 1-2].

De nærværende studier af samarbejde og konfrontation i de danske landdistrikter 1864-2003 vidner også om, at positiv social kapital i form af inkluderende samarbejde og generaliseret tillid 'smører' samfundet, både i kulturel og økonomisk henseende. Akkurat ligesom en erosion af denne sociale kapital medfører fragmentering af landdistriktssamfundet og økonomisk og kulturel tilbagegang.

¹⁴ Marx 1968, s. 404 og s. 484. I forbindelse med definitionen af kapital som *afgehäufte Arbeit* ("oplagret arbejde") refererer Marx til Adam Smiths definition af kapital som "*une certaine quantité de travail amassé et mis en réserve*" (Smith citeret i Marx 1968, s. 484).

¹⁵ Putnam 1993b, s. 37.

Som artiklerne afslører, er opbygningen af social kapital i de danske landdistrikter primært foregået indenfor et usædvanligt stort antal civile bevægelser som andels- og højskolebevægelse, ungdomsbevægelse, friskole- og frikirkebevægelse, forsamlingshusbevægelse og idrætshalsbevægelse. Drivkraften her har været et væld af foreningsildsjæle forstået som mennesker, der engagerer sig i samfundsgavnige aktiviteter uden i rimeligt omfang at tage sig betalt herfor. Artiklerne afslører her, hvor betydningsfuld disse menneskers energiske og frivillige indsats har været for såvel materielle som immaterielle livsvilkår på landet.

2.3 Metode

Udover det teoretiske fokus udtrykker den tværvidevidenskabelige tilgang sig i brugen af flere metoder. De to vigtigste metoder er historisk metode og antropologisk feltarbejdsmetode, som vil blive gennemgået i det efterfølgende.

2.3.1 Historisk metode

De benyttede, skriftlige kilder består overvejende af primære kilder i form af selvbiografier, landbotidsskrifter, aviser, foreningsvedtægter, jubilæumsskrifter, foreningsprotokoller mv. Dette er ikke mindst tilfældet i de artikler, der behandler perioden efter Anden Verdenskrig, hvor fraværet af systematiske undersøgelser af landboernes dagligdags liv er særligt udtalt. Hvor det har været muligt, er de primære kilder blevet suppleret med sekundære, hvoraf de vigtigste indbefatter *Det danske landbrugs historie*, Claus Bjørns værker om andelsmejeribevægelsen, Harry Haues artikler om søndagsmejerierne i slutningen af det 19. århundrede, samt Gunnar Solvangs værker om husmandskolonien Rønhave på Nordals.¹⁶

En vigtig del af det primære kildemateriale består af artikler fra landbotidsskrifter som *Andelsbladet*, *Tidsskrift for Landøkonomi*, *Højskolebladet*, *Husmandshjemmet*, *Dansk Ungdom* og *Landsbyen*. Artiklerne giver os et indblik i nogle af de vigtigste

¹⁶ Pedersen 1988; Haue 1979; Bjørn 1982; Solvang 1984, 1999.

principdiskussioner blandt landboerne gennem perioden – som f.eks. ungdomssagen, andelssagen og forholdet mellem land og by.

Dette giver os en enestående mulighed for – nærmest år for år – at iagttage ændringer i herskende landboterminologi, hvilket 1960'erne er et godt eksempel på. Disse ændringer kan som sådan ses som et 'barometer' på samarbejds- og konfrontationsstrategier og hermed på dannelsen af henholdsvis brobyggende og båndlæggende social kapital.

Metodisk bliver der derfor i overvejende grad tale om at analysere de *normative* elementer, artiklerne rummer.¹⁷ Hermed rettes fokus først og fremmest mod forfatterens subjektivt farvede syn på bestemte landboforhold i den offentlige debat på et bestemt tidspunkt.

Dette indbefatter større, propagandistiske fremstød som agitationen for centraliseringen af andelsbevægelsen omkring Første Verdenskrig og i 1960'erne. Som det vil fremgå, kan disse individer endvidere ses som repræsentanter for forskellige landbogrunder, der – diskursivt såvel som i praksis – indgår i samarbejde og konfrontation.

2.3.2 Feltarbejdsmetode

Afhandlingens andet nye bidrag består i den sidste feltarbejdsdel, der belyser samarbejds- og konfrontationsstrategier mellem lokale og tilflyttere i Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland. Med afsæt i den kulturhistoriske del rettes fokus her mod opbygning og nedbrydning af social kapital i en nutidig udkantkommune, der i disse år påføres en alvorlig, økonomisk belastning på grund af en stigende tilflytning af folk på overførselsindkomster.¹⁸

Teorirammen udgøres af Putnams idéer om brobyggende og båndlæggende social kapital samt Colemans begreb 'cirkelslutning' (*closure*) som et vigtigt element i skabelsen af positiv social kapital.¹⁹

Rent metodisk har jeg forsøgt at belyse spørgsmålet – Hvorledes opbygges og nedbrydes social kapital i Ravnsborg Kommune? – gennem en induktiv, kvalitativ og i

¹⁷ Clausen 1963, s. 81.

¹⁸ For en nærmere gennemgang, se Svendsen 2003; Svendsen og Svendsen 2003.

¹⁹ Se f.eks. Coleman 1988a, s. 386ff.

høj grad eksplorativt orienteret metode, hvor fokus hovedsagelig rettes mod de *muligheder*, tilflytterne udgør for kommunen.²⁰ Der er tale om et intenst, syv ugers etnografisk feltarbejde april-maj 2003, hvor jeg boede i en hytte på Kragenæs Camping. Hvis forberedelse og efterbearbejdning tælles med, er der tale om en periode på i alt fem måneder. Heri er dog ikke inkluderet langt den største del af teoriudviklingen, der er foregået løbende over hele ph.d.-perioden siden foråret 1999.

De omkring 70 interviews, jeg foretog i feltarbejdsperioden, udgøres af 40 længerevarende og knap 30 korte interviews med en lang række relevante aktører, bestående af såvel tilflyttere som lokale. Feltarbejdets hoveddata består af de 40 længerevarende interviews med såvel lokale og tilflyttere, de sidste fortrinsvis bestående af 'københavnere' på overførselsindkomster.

Den interviewteknik, jeg har benyttet i de 40 længerevarende interviews, kan betegnes som en blanding af det, der i den antropologiske litteratur defineres som det ustrukturerede interview og det semi-strukturerede interview. Hensigten var så diskret som muligt at spørge ind til syv, for problemstillingen centrale emneområder, når lejlighed bød sig. Disse emneområder, jeg – induktivt – fandt frem til i løbet af den første uge af feltarbejdet, kom hurtigt til at erstatte en på forhånd udarbejdet interviewguide. Med henblik på komparation blev alle interviewpersoner stillet spørgsmål indenfor emneområderne, der indbefattede tilflytternes baggrund for at flytte til kommunen; deres netværk før og efter tilflytningen; deres første tid i kommunen; deres relationer til naboer; samt til kommunen; deres deltagelse i foreningslivet; deres fremtidsplaner.

Det overordnede, metodologiske mål med at interviewe flere forskellige aktører indenfor de samme emneområder var at nå frem til et *helhedsbillede* af, i hvilken grad tilflytterne integreres i kommunen, samt – mere specifikt – i hvilken grad de bidrager til at opbygge brobyggende/båndlæggende social kapital.

²⁰ Kvale 1996; Bernard 1998; Munck og Sobo 1998.

3. Præsentation af artiklerne

Afhandlingen består af 11 artikler, en introduktion samt en afsluttende syntese. Den er struktureret i tre hoveddele med 2 artikler i DEL 1, 8 i DEL 2 samt 1 i DEL 3.

Afhandlingens DEL 1, "Oversigter", består af en forskningsoversigt og en præsentation af begrebet social kapital.

Forskningsoversigten har titlen **"Landdistriktsforskningen i Danmark og i udlandet. En oversigtsartikel"** (artikel 1). Den rummer en gennemgang af den danske og udenlandske landdistriktsforskning med hovedvægt på de sidste 10 års forskning. I gennemgangen af den hjemlige landdistriktsforskning ses der først på den traditionelle modsætning mellem en samfundsvidenskabelig og kulturvidenskabelig metode. Herefter følger en beskrivelse af en nyere, tværvideenskabeligt orienteret landdistriktsforskning, som det er målet med denne afhandling at bygge videre på. Til slut gennemgås den udenlandske forskning, her ikke mindst den rurale sociologi, der mere end noget andet felt indenfor den internationale landdistriktsforskning søger at forene økonomiske og kulturvidenskabelige tilgange.

En udførlig præsentation af begrebet social kapital findes i **"Hvad er social kapital?"** (artikel 2). Artiklen opsporer begrebets historiske rødder, samt dets nutidige anvendelse indenfor en stadig mere ekspanderende, international social kapital litteratur, der fagligt strækker sig fra økonomi til sociologi og antropologi. I sidste del af artiklen præsenteres Putnams bog *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Society*, hvorfra mine nøglebegreber brobyggende og båndlæggende social kapital er hentet.

DEL 2, "Kulturhistoriske case studier", er en undersøgelse af samarbejdsrelationer og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter fra 1864-nederlaget til op omkring 1980. Dette sker indenfor rammerne af en kapitalteori, som oprindeligt er blevet udformet af Pierre Bourdieu.

"Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900" (artikel 3) skildrer her dannelsen af en frivillig foreningstradition blandt de nye selvejerbønder i begyndelsen af 1800-tallet til

erstatning for det feudale landsbyfællesskab. Denne overvejende økonomiske organisering i form af assuranceforeninger, sparekasseforeninger og landøkonomiske selskaber vidner om opbygningen af en værdifuld, brobyggende social kapital blandt den danske landbefolkning. Det var med rødder i dette tidlige økonomiske foreningsliv, flere store folkelige bevægelser formede sig blandt den danske landbefolkning efter 1864-nederlaget og frem til 1900 i det, der er blevet benævnt Foreningstiden.²¹ Den hastige opbygning af social kapital fandt således sted indenfor brugsforenings-, forsamlingshus-, højskole-, frikirke- og ungdomsbevægelsen samt – ikke mindst – indenfor andelsbevægelsen. Som artiklen afslører, medførte ikke mindst andelsmejeriernes gennembrud i 1880'erne opkomsten af kredse af energiske ildsjæle, der kom til at udgøre drivkraften i oprettelsen af effektive, inkluderende samarbejdsrelationer på landet i form af en brobyggende social kapital, der medførte store samfundsøkonomiske gevinster. Imidlertid blev dette samarbejde fra omkring 1890 i stigende grad monopoliseret af to religiøse grupper, grundtvigianerne og de indremissionske, hvilket bl.a. opkomsten af indremissionske, søndagshvilende andelsmejerier i de enkelte sogne vidner om.

Med **”Hvad er strukturændringer?”** (artikel 4) bevæger vi os ind i det 20. århundrede. Her analyserer jeg på få sider en vidt udbredt, landbrugsøkonomisk diskurs blandt landbrugere efter Anden Verdenskrig byggede på begreber som strukturudvikling, rationalisering, centralisering og vertikal integration. Jeg har udvalgt denne artikel, fordi netop ’strukturudviklings’-diskursen udgør en nøgle til forståelse af samarbejds- og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter gennem de sidste 50 år.

”Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70” (artikel 5) viser, hvilken enorm betydning den gennem den offentlige landbodebat vidt udbredte udviklingsdoktrin fik for landboernes kulturelle identitet og praksis i løbet af 1960'erne – i et årti, hvor der bestemt ikke blev taget hensyn til en ’social’ kapital faktor i landbrugspolitikernes og -eksperternes regnskaber. Denne tidslogik gav sig bl.a. udslag i en forestilling om en ’indre’, bagstræberisk ulandsbefolkning i landdistrikterne. Modsat den oplyste, moderne og ’progressive’ del af landbefolkningen, kunne denne mere traditionelt indstillede og

²¹ Se f.eks. Balle-Petersen 1976.

'primitive' del af den danske landbefolkning sammenlignes med de i kulturel og teknologisk henseende tilbagestående befolkninger i de ulandene, som man ønskede at ophjælpe i disse år - ikke mindst indenfor andelsbevægelsen (for en specifik gennemgang heraf, se Svendsen 2002d). En sådan begrebsligt promoveret tidslogik opsummeret i sætningen 'Udviklingen kan ingen jo gå imod' bidrog på kort sigt til at legitimere fremtrædende landbolederes ambitioner om rationalisering og centralisering indenfor landbrugssektoren, på længere sigt imidlertid til en gradvis erosion af en lokalt forankret, brobyggende social kapital i landdistrikterne. Denne sociale kapital havde været baseret på daglig ansigt til ansigt kontakt, fælles normer og tillid landsbyboerne imellem, funderet i det 19. århundredes blomstrende sognebaserede, økonomiske og kulturelle foreningsliv, der i løbet af 1960'erne blev kraftigt reduceret. Hvor båndlæggende social kapital i anden halvdel af 1800-tallet primært blev forårsaget af religiøse konflikter, udsprang tendensen til båndlæggende social kapital efter Anden Verdenskrig af en kombination af generationskonflikter, konflikter mellem landbrugsorganisationernes topledere ('storkongerne') og de lokale ledere ('småkongerne'), samt produktionsmæssig centralisering. Den brobyggende sociale kapital, der ikke mindst havde udgjort en vigtig produktionsfaktor indenfor andelsmejeribevægelsen siden 1882, blev derimod glemt og/eller underkendt i den herskende debat.

I tæt tilknytning til artikel 4 og 5 retter **"Livsformer i landdistrikterne – Den evindelige spænding mellem det traditionelle og moderne"** (artikel 6) et særligt fokus mod de interne konflikter mellem danske landbogrupper 1945-1970, der ofte syntes at bunde i generationskonflikter. I den forbindelse vises det, hvorledes en traditionel husmandsverdensanskuelse baseret på forestillingen om landbrugertilværelsen som en livsform efterhånden blev udkonkurreret af de moderne landmænds forestilling om landbrugertilværelsen som effektiv, 'nostalgifri' produktion. Hermed måtte 1960'ernes husmænd se sig slået i en symbolsk kamp på ord – en kamp, som bidrog til at definere landbokulturen og landbovirkeligheden, og som i sidste instans førte til bortrationaliseringen af størstedelen af denne før så betydningsfulde landbegruppe. Igen har vi et glimrende eksempel på, at det husmændene betegnede som en højt elsket 'livsform' – hvilket tydeligvis også implicerede en vag forestilling om en

'social' produktionsfaktor – blev glemt på bekostning af traditionelle, økonomiske hensyn.

I de næste tre artikler ser jeg på tendenser til opbygning af brobyggende social kapital i det 20. århundrede. **"De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by"** (artikel 7) viser, hvorledes medlemmerne i De danske Ungdomsforeninger (D.d.U.) i perioden 1900-1950 modsatte sig den centralstyring, som fandt sted indenfor det økonomiske foreningsliv, f.eks. indenfor andelssamvirkerne. På den måde vedblev ungdomsforeningerne at være lokalt forankrede og stærkt inkluderende netværk og som sådan redskaber for opbygning af brobyggende social kapital.

I løbet af 1950'erne og 1960'erne blev de fleste ungdomsforeninger erstattet af idrætsforeninger, der om muligt udgjorde – og udgør – endnu mere åbne, inkluderende og lokalt forankrede netværk, hvor både lokale og tilflyttere deltager på lige fod. At idrætsforeningerne helt frem til i dag har udgjort vigtige 'platforme', hvor forskellige mennesker mødes og samarbejder henover gruppeskel, fremgår tydeligt af **"Det store halbyggeri"** (artikel 8), der omhandler den såkaldte idrætshalsbevægelse, der blomstrede i landdistrikterne i 1960'erne og 1970'erne. Som så mange andre eksempler på opbygning af brobyggende social kapital indenfor civile bevægelser kan idrætshalsbevægelsen ses som et kompromis mellem forskellige landbogrupper. Dette dokumenteres af den lokalhistoriske studie **"Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen"** (artikel 9), der viser, hvorledes samarbejdet omkring Agerskov-hallen op gennem 1970'erne blev ført an af energiske kredse af ildsjæle bestående af såvel tilflyttere som lokale – akkurat ligesom det var tilfældet i de fleste danske landsogne.

Endelig er den såkaldte landsbysamfundsbevægelse siden begyndelsen af 1970'erne et eksempel på samarbejds- og konfrontationsstrategier. Med referencer tilbage til dominerende landboterminologier omkring Første Verdenskrig og i 1960'erne analyseres i **"Retten til udvikling. Opbygningen af et begrebshegemoni i de danske landdistrikter i 1970'erne"** (artikel 10) den nye begrebsdannelse, der skete i slutningen af 1970'erne. På dette tidspunkt forsøgte de nye til- og tilbageflyttere i landdistriktssamfundene at opbygge deres eget vokabularium i bestræbelserne på at tiltage sig politisk magt – ofte i konflikt med de indfødte landsbybeboere. I denne

'kamp på ord' blev de anført af samvirkeforeningen Landssammenslutningen af Landsbysamfund (L.A.L.), der blev stiftet december 1976. Som vi vil få at se, skulle begrebsudviklingen i denne organisations tidsskrift, *Landsbyen*, i slutningen af 1970'erne blive en af de vigtigste drivkræfter bag opbygningen af et nyt, magtfuldt begrebsunivers blandt landbefolkningen – et begrebshegemoni, hvis indflydelse på den landbopolitiske dagsorden tydeligt kan spores den dag i dag.

DEL 3, "Feltarbejde", består af en feltarbejdsundersøgelse i Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland med titlen "**Opbygning af brobyggende og båndlæggende social kapital i en dansk udkantskommune**" (artikel 11). Ligesom i den forudgående artikel om landsbysamfundsbevægelsen stiller den spørgsmålet: Hvilke samarbejds- og konfrontationsstrategier finder vi mellem de lokale og tilflytterne, og hvilke konsekvenser følger heraf? Jeg fandt her frem til, at der er foruroligende tegn på nedbrydning af social kapital i form af tendenser til båndlæggende social kapital. Således synes mistillid og distance ikke kun at præge forholdet mellem relativt isolerede kredse af tilflyttere og lokale, men til tider også forholdet mellem tilflytterne og kommunen. Dette medfører tydeligvis store menneskelige og økonomiske omkostninger. Der er dog samtidigt en mindre markant tendens til opbygning af tillid og brobyggende social kapital. Her fungerer ikke mindst foreningslivet som en vigtig platform, forstået som et sted, hvor tilflyttere og lokale kan mødes regelmæssigt og få en chance for at lære hinanden at kende og eventuelt blive hinanden 'tillidsværdige'.

Litteratur

Balle-Petersen, M. (1976) "Foreningstiden". *Det forsømte århundrede. Arv og Eje*, s. 43-68. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

Bernard, H.R. (1998) *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*. Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.

Bjørn, C., red. (1982) *Dansk mejeribrug 1882-2000*. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense.

- Bourdieu, P. (1979) "Le capital social" og "Les trois états du capital culturel". I: *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 30, s. 2-3 og 3-6.
- Bourdieu, P. (1986) "The Forms of Capital". I: Richardson (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, s. 241-58. Greenwood, New York.
- Clausen, H.P. (1963) *Hvad er historie?* Berlingske Forlag, København.
- Coleman, J.S. and T.B. Hoffer (1987) *Public and Private Schools: The Impact of Communities*. Basic, New York.
- Coleman, J.S. (1988a) "Social Capital in the Creation of Human Capital". *American Journal of Sociology*, 94, s. 95-121.
- Coleman, J.S. (1988b) The Creation and Destruction of Social Capital: Implications for the Law. *Journal of Law, Ethics & Public Policy* 3, s. 375-404.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Fine, B. (2001) *Social Capital versus Social Theory: Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium*. Routledge, New York.
- Fukuyama, F. (1995) *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Hamish Hamilton, London.
- Granovetter, M. (1974) *Getting a job: A Study of Contacts and Careers*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Granovetter, M. (1990) "The Old and the New Economic Sociology." I: R. Friedland and A.F. Robertson (eds.) *Beyond the Marketplace*, s. 89-112. Aldine de Gruyter, New York.
- Haue, H. (1977) "Mejerikrigen". *Fortid og nutid*, bd. XXVII 1977-78, s. 359-390.
- Kvale, S. (1996) *Interviews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Sage Publications, Thousand Oaks, California.
- Marx, K. (1968 [1867]) Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Werke*, Band 23, "Das Kapital", Bd. I, Zweiter Abschnitt, s. 161 - 191. Dietz Verlag, Berlin/DDR.
- Mingione, E. (1991), *Fragmented Societies: A Sociology of Economic Life Beyond the Market Paradigm*. Basil Blackwell, Oxford Oxford:.
- Munck, V.C. de og E.J. Sobo (1998) *Using Methods in the Field. A Practical Introduction and Casebook*. Altamira Press, Walnut Creek, London, New Delhi.

- Pedersen, E.H. (1988) *Det danske landbrugs historie*, bd. 3 (1914-1988). Landbohistorisk Selskab. AiO Tryk, Odense.
- Putnam, R.D. (1999a) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey.
- Putnam, R.D. (1993b) "The Prosperous Community. Social Capital and Public Life". *The American Prospect*, no. 13, Spring, s. 35-42.
- Putnam, R.D. (1996) "The Strange Disappearance of Civic America". *The American Prospect*, nr. 24 (Winter), s. 34-48.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York, London, Toronto, Singapore.
- Rotberg, R.I., red. (2001) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Solvang, Gunnar (1984) *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Gunnar Solvang og Landbohistorisk Selskab. AiO Tryk as, Odense.
- Solvang, Gunnar (1999) *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Fra Als og Sundeved, bd. 77. Landbohistorisk Selskab, Historisk Samfund for Als og Sundeved. Special-Trykkeriet Viborg as.
- Svendsen, G.L.H. og G.T.S Svendsen (2003) *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions*. Udkommer på Edvard Elgar, Cheltenham, UK.
- Svendsen, G.L.H. (2003) *Vi hilser da på hinanden... De nye tilflyttere i Ravnsborg Kommune: Problemer og muligheder*. Arbejdsrapport nr. 5/03. Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter, Syddansk Universitet, Esbjerg.

DEL 1: OVERSIGTER

- 1) "Landdistriktsforskningen i Danmark og i udlandet. En oversigtsartikel". Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Working paper nr. 02-01/DK (august 2002).
- 2) "Hvad er social kapital?". *Dansk Sociologi*, nr. 1, 2001, s. 50-61.

Nyere landdistriktsforskning

En oversigtsartikel om forskningen
herhjemme og i udlandet

Gunnar Lind Haase Svendsen
antropolog, ph.d.-studerende

WPIFG 02-01DA

Institut for grænseregionsforskning
Persillegade 6
DK-6200 Aabenraa

Tlf. +45 7462 5550

Fax +45 7462 5169

E-mail: ifg@ifg.dk

<http://www.ifg.dk>

ISSN 1601-7536

Indhold

Indledning	3
Økonomi eller kultur?	4
Landbrugsforskning	4
Landdistriktsforskning	5
Udenlandsk forskning	11
Sammenfatning af forskningen	14

Abstract

Denne artikel er en gennemgang af den danske og udenlandske landdistriktsforskning med hovedvægt på de sidste 10 års forskningsresultater. I gennemgangen af den hjemlige landdistriktsforskning fokuseres der først på den traditionelle modsætning mellem en samfundsvidenskabelig og kulturvidenskabelig metode. Herefter følger en beskrivelse af en nyere, tværvideenskabeligt orienteret landdistriktsforskning, samt af de statslige betænkninger om og handlingsplaner for den danske landdistriktsbefolkning. Til slut gennemgås den udenlandske forskning, her ikke mindst den rurale sociologi.

Indledning

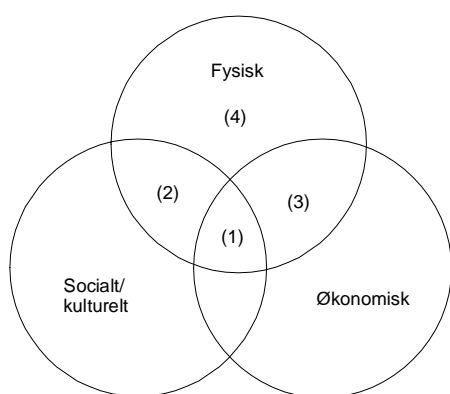
For en, der som jeg til daglig beskæftiger sig med dansk landdistriktsforskning, er det slående, hvor udokumenteret livet på landet er efter omkring 1970. Dette viser sig i forekomsten/fraværet af skriftlige kilder. Hvor man således før 1970 - og specielt i det 19. århundredes sidste halvdel - så at sige vader rundt i 'saftigt' kildemateriale, der strækker sig fra erindringer, vigtige artikler i tidsskrifter som *Andelsbladet* og *Højskolebladet* til en decideret andelslitteratur, er det lige modsat efter 1970. Ud over en mere generaliserende, økonomisk historie er det forbløffende, hvor få primære og sekundære kilder, der skildrer livet på landet gennem de sidste 30 år.

Dette er naturligvis en afspejling af afvandringen fra land til by og landbrugserhvervets dalende samfundsøkonomiske betydning i forhold til byerhvervene. Men det er samtidigt et udtryk for en overraskende uinteresse for, hvad der sker ude i de landområder, der immervæk udgør næsten 90% af landets samlede areal.¹

Om denne uinteresse er berettiget eller uberettiget, kan man diskutere. Der er under alle omstændigheder blevet sat mere fokus på den i de seneste år - både fra forskerside, fra politisk hold samt fra forskellige landdistriktsorganisationer, hvilket vil fremgå af denne artikel.

Hanne Tanvig og Chris Kjeldsen har i en nyligt publiceret rapport vurderet kvantiteten og kvaliteten af den nyere landdistriktsforskning herhjemme. De konkluderer her, at det i 1997 var under 1% af det samlede antal forskere i Danmark, der beskæftiger sig med landdistriktsforskning.² Hvad angår landdistriktsforskningens emnemæssige

Figur 1. Aktuell dansk landdistriktsforskning, analysemodel. (Gengivet fra Tanvig og Kjeldsen 2000, s. 28)

fokus, fastslår forfatterne endvidere, at forskningen gennem 1990'erne især har samlet sig om spillet mellem fysiske og økonomiske elementer, jf. område (3) i figur 1. Derimod har man direkte forsømt det, som menes at være landdistriktsforskningens kerneområde, nemlig undersøgelsesfeltet (1), forstået som undersøgelser af udviklingen af hele lokal-samfund gennem en samlet fremstilling af spillet mellem de fysiske, sociale/kulturelle og økonomiske elementer.³

Det er med denne rapportens konklusion i tankerne, jeg i det følgende vil gennemgå den hjemlige og udenlandske landdistriktsforskning. Mit fokus vil rette sig mod, hvordan man i forskellige sammenhænge har begrebsliggjort landområderne, samt hvilke teorier og metoder, man har benyttet.

Økonomi eller kultur?

Modsætningen mellem det 'ydre', registrerede og det 'indre', individuelt oplevede liv i landdistrikterne - statistiske data over for sociale netværk, som de opleves af aktørerne selv - synes i forskningen at udgøre en grundlæggende konflikt, eller udfordring om man vil.

Fra den ene lejr forklares udviklingen i landdistrikterne ud fra udefra kommende, økonomiske omstændigheder, ofte på et nationalt eller internationalt niveau. Fra den anden lejr forklares den derimod - på et lokalt niveau - som en indre logik, der hidrører fra det enkelte lokalsamfund. Således har landbruget som en erhvervsøkonomisk faktor spillet en afgørende rolle i den kvantitative analyse. I den anden, den kvalitative, er det som nævnt landbeboernes egne oplevelser, deres livserfaringer, der synes at dominere. På den måde synes en samfundsbeskrivende metode, baseret på statistiske data, at kolidere med en kulturvidenskabelig metode, baseret på det etnologiske feltarbejde.

Set i et større perspektiv afspejler valget mellem den 'ydre' eller 'indre' forklaringsramme et generelt forskningsproblem: en udpræget tendens til at beskrive udviklingen inden for snævre faggrænser. De to faktorer - økonomi og kultur - synes alt for ofte at stå isolerede, løsrevne fra hinanden. Følgen er, at der i værkerne kun i ringe grad gøres rede for *sammenhængen* mellem de to.

Landbrugsforskning

Udviklingen inden for landbruget er traditionelt blevet anskuet ud fra en henholdsvis politisk og økonomisk historisk synsvinkel. Erik Helmer Pedersens *Det danske landbrugs historie 1914-1988* (1988) udgør det fjerde og sidste bind i *Det danske landbrugs historie*, foranlediget af Landbohistorisk Selskab. Vi har her at gøre med et helt centralt værk inden for den del af forskningen, der både retter sig mod den politiske og økonomiske historie.

Bogen er bygget op omkring fire perioder: 1) 1914-1930, hvor det overordnede tema er, hvorledes landbruget blev en integreret del af industrisamfundet, 2) 1931-1950, hvor temaerne er krise og krig, 3) 1951-72, der omhandler den teknologiske og organisatoriske omstilling inden for erhvervet, samt 4) 1973-1988, hvor grundtemaet er EF.

Som en ydre forklaringsfaktor benyttes den teknologiske udvikling samt de internationale markedskonjunkturers indflydelse på pris- og afsætningsforhold. Men også specifikke, nationale faktorer spiller en vigtig rolle for udviklingen, især den nationale landbrugspolitik samt landbrugets interesseorganisationer, der fra og med kriseårene i trediverne får en stadig større indflydelse på regeringspolitikken, først og fremmest gennem krav om subsidier. Helmer Pedersens konklusion er, at de danske landmænd - trods den meget ustabile udvikling på det internationale prisme gennem hele perioden - rent økonomisk har overlevet på grund af deres "evne til tilpasning".⁴ Denne tilpasningsevne hænger tæt sammen med evnen til "at organisere samarbejdet i egnede for-

mer”, det være sig såvel internt i landbruget, hvor andelsidéen i lange perioder viste sig frugtbar, samt udenfor, i samarbejdet med staten.⁵ Landbrugets økonomiske overlevelse har dog også haft sine omkostninger. Således er landbruget som håndværk mere og mere blevet erstattet af landbruget som en industri - “landbrugsteknikeren erstatter landmanden” - og landbokulturen betragtes af mange som noget, der er “gået tabt”.⁶

Af andre forfattere, der har beskrevet perioden, er nogle af de vigtigste Fridlev Skrubbeltrang med sit tobindsværk, *Den danske husmand* (1952/54), samt Claus Bjørn, der indgående har beskæftiget sig med andelsbevægelsen og især andelsmejeribevægelsen som i bogen *Dansk Mejeribrug 1882-2000* (1987). En grundig, regionalhistorisk og internationalt orienteret gennemgang finder vi hos Hans Schultz Hansen i *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993* (1994).

En decideret, erhvervsøkonomisk gennemgang finder vi i Svend Aage Hansens *Økonomisk vækst i Danmark*, bind 2 (1974). Her rettes fokus først og fremmest mod landbrugets forringede sektorbytteforhold fra og med begyndelsen af halvtredserne. I denne bogs efterfølger, Henrik Christoffersens *Danmarks økonomiske historie efter 1960* (1999), bliver der i dennes behandling af dansk landbrug lagt vægt på stigningen i driftssammenlægninger samt den øgede produktivitet, stordriftsfordelene fører med sig. Det fremgår også, at denne voldsomme vækst i landbrugsproduktionen er sket i takt med en - siden begyndelsen af 1980'erne - stadig mere omfattende subsidiering og regulering af erhvervet. Det sidste skyldes ikke mindst en skærpet miljøpolitik.⁷

Landdistriktsforskning

Landdistriktsforskningen har i højere grad end landbrugsforskningen udviklet sig til et tværvideenskabeligt felt. Således strækker fremstillingerne sig fra etnologi, antropologi over bebyggelseshistorie til økonomi.

Bebyggelseshistorie

Denne historiske metode blev i Danmark introduceret af Erland Porsmose i *Bebyggelseshistorisk teori og syntese* (1987) og videreudviklet af Per Grau Møller i afhandlingen *Fra landsby til soveby* (1990).

Hos Grau Møller består metoden i første omgang i at beskrive, “hvordan mange bebyggelsesenheder der var på et givet tidspunkt i et bestemt område, og hvordan de udviklede sig”.⁸ Ud fra disse informationer søger han i anden omgang at forklare et områdes udvikling over en længere tidsperiode. En sådan kombination af tid og rum, dvs. bebyggelsesmønstret betragtet i et historisk perspektiv, har som mål at fungere som et “barometer for den økonomiske og sociale udvikling i et område”.⁹

I *Fra landsby til soveby* beskriver Grau Møller bebyggelsesudviklingen 1770-1965 i Danmark, med Fyn som undersøgelsesområde. Helt centralt i denne udvikling fremstår to typer af bebyggelse: en agrar bebyggelsesstruktur, tilknyttet landbrugsproduk-

tionen, og en ikke-agrar, tilknyttet byerhverv. Den ikke-agrare bebyggelsesstruktur kan med andre ord siges at være et "urbant element" i landdistrikterne.¹⁰

Grau Møller viser, at 'kampen' mellem disse to bebyggelsesstrukturer, den agrare og den urbane, kan spores tilbage til sidste halvdel af 1800-tallet, hvor udbredelsen af jernbanenettet samt indførelsen af næringsfriheden (1868) gav grundlag for en erhvervs-specialisering på landet. Denne specialisering var udsprunget af den overskudsproduktion, der opstod i landbruget i løbet af den gunstige 'kornsalgsperiode' 1835-75.¹¹ På den måde indledtes fra omkring 1870 en urbanisering af landdistrikterne i form af *rurale byer*, nemlig de såkaldte stationsbyer og vejbyer. Dette mønster blev mere og mere tydeligt i løbet af 1900-tallet, og fra 1950 begyndte den ikke-agrare bebyggelsesstruktur direkte at fortrænge den agrare bebyggelsesstruktur.¹² Levende, pulserende landsbyer blev efterhånden til sovebyer, domineret af pendlende tilflyttere:

Karakteristisk for bebyggelserne i såvel de urbane områder som i landdistrikterne (undtagen landbrugsbedrifterne) er, at bolig og arbejdsplads er fjernet fra hinanden - pendling uden for kommunen er en fuldblydelse af denne kendsgerning - boligerne har i dag karakter af sovebyer, typisk udformet som parcelhuse (...) (Grau Møller 1997, s. 59).

Etnologiske undersøgelser

To af de mest fremtrædende etnologer inden for feltet har været Gunnar Solvang og Palle Ove Christiansen.

Et vigtigt bidrag finder vi i den etnologiske rapport, *Fire landsbyer* (1980), hvor Palle Ove Christiansen og Gudrun Gormsen med udgangspunkt i feltarbejder har undersøgt forskellige livsformer¹³ i én større og tre mindre landsbyer. Et særligt fokus rettes i den forbindelse på graden af "den lokale, kulturelle konsensus" i de enkelte landsbyer.¹⁴

Christiansens undersøgelse af tre mindre, sydsjællandske landsbyer viser, at landsbyens størrelse har stor indflydelse på det lokale samarbejde. I den mindste landsby, Gødstrup, "kan man selv". Her "opdrager" man selv på sine tilflyttere og værner på den måde omkring den lokale, kulturelle kontinuitet til forskel fra hvad der er tilfældet i nabobyen, Dysted, hvor de gamle beboere og tilflytterne står mere stejlt over for hinanden.¹⁵ Og i den større sønderjyske by Bedsted, undersøgt af Gormsen, er det almindeligt at de to dominerende klier eller 'kredse' - de indremissionske og ikke indremissionske - direkte undgår hinanden.¹⁶ Her er det dog vigtigt at bemærke, at konflikter også kan vise sig at være konstruktive - ja, endog kan styrke forskellige gruppesammenhold og gruppeaktiviteter i byen. Dog er det af afgørende betydning, at der findes en eller anden overordnet, kulturel konsensus, der overhovedet gør samarbejde muligt henover de forskellige grupperinger.¹⁷

Den kulturelle konsensus, det helt centrale element i landsbyernes overlevelse, opnås først og fremmest gennem det lokale foreningsliv, hvadenten dette optræder i formel eller uformel form. Det er gennem sådanne fællesaktiviteter, det er muligt at opretholde regelmæssige primærkontakter mellem beboerne og herigennem sikre den kulturelle

kontinuitet i lokalsamfundet. I *Fire landsbyer* påvises det netop, at de landsbyer, der traditionelt har haft et højt aktivitetsniveau, er sluppet mest helskindet gennem 'de kolde år', kriseårene fra omkring 1960 til midten af 1970'erne.

I flere værker har Gunnar Solvang skildret dansk husmandsliv, overvejende ud fra en kulturel synsvinkel. Som metode har han i vid udstrækning benyttet feltarbejdet.

I *Husmandsliv* (1984) skildrer han livsvilkårene i statshusmandskolonien 'Rønhave' på Als over to generationer fra anlæggelsen i 1925. Det fremgår her, at husmændene frem til 1950 var knyttet sammen i et tæt socialt og økonomisk netværk. I denne periode var kolonien præget af stabilitet og samarbejde mellem ligemænd. Efter 1950 ændredes produktionsgrundlaget gradvist i takt med mekanisering og driftssammenlægninger. Dette medførte efterhånden også en opløsning af de socio-økonomiske netværk. I forbindelse med et nyt feltarbejde i 1993-94 har Solvang undersøgt den nutidige Rønhavekoloni. Her konkluderer han, at det først og fremmest er de nye tilflyttere, der er drivkraften i fremtidens landdistriktssamfund. 'Limen', der skal holde lokalsamfundet sammen, synes dog ikke som tidligere at bestå i "arbejds-mæssige relationer" men i overvejende grad i de "gensidige, menneskelige relationer".¹⁸ Dette er nærmere dokumenteret i bogen *Husmandsliv under afvikling* (1999), hvor Solvang netop har fokuseret på de nye tilflytteres betydning for lokalsamfundet.¹⁹

I *Vadehavsbønder på Rømø - landbrugsudvikling og livsvilkår i det 20. århundrede* (1986) synes Solvang helt at 'blande' statistisk-økonomisk metode, historisk metode og feltarbejdsmetode i forsøget på at give et helhedsbillede af udviklingen. Der er også her tale om et socialt og kulturelt fasttømret lokalsamfund med en fint afbalanceret erhvervsstruktur, der i høj grad baserer sig på dagligt samarbejde mellem øboerne. Og også dette samfund synes fra 1950'erne på mange måder at sygne hen, her på grund af den tiltagende turisme og opkøb af sommerhusgrunde.

Endelig har Karen Katharine Elberg fornyligt lavet et feltarbejde i Båring-Asperup sogn på Vestfyn (2000). Ligesom i Bedsted-eksemplet optræder der her forskellige 'kredse' med forskellige interesser. De mest toneangivende er de tidligere så dominerende gårdmænd, kaldet 'venstrebønderne', samt en akademisk del af tilflytterne, kaldet 'intelligentsiaen', der udgør kredsen omkring den lokale højskole. Trods åbenlyse modsætninger synes de to kredse at indgå i en slags symbiotisk forhold, hvor de så at sige opretholder hinandens identitet.

***Tværvideenskabelig forskning*²⁰**

Det holistiske eller helhedsorienterede perspektiv, vi bl.a. finder i Gunnar Solvangs *Vadehavsbønder*, kan opfattes som et videnskabsideal: forsøget på at integrere den kvantitative og kvalitative metode inden for en bredt favnende socialvidenskab. Dette brede perspektiv finder vi også i antologien *Landdistrikterne 1950-2050* (1997), med indlæg fra det 14. bebyggelseshistoriske symposium ved Odense Universitet, november 1995. Denne bog kan opfattes som et af de seneste års vigtigste bidrag, idet den på re-

lativt få sider giver et samlet og ret fyldestgørende billede af den nutidige, danske landdistriktsforskning.²¹ Det tværfaglige projekt består her i at belyse udviklingen i de danske landdistrikter ud fra så forskellige fagdiscipliner som nationaløkonomi, kultur- og idéhistorie, landskabsøkologi og etnologi. Altså opretholdes den faglige specialisering samtidig med, at der skabes en forskningsmæssig synergieffekt.

På et helt overordnet plan omhandler de otte artikler den 'folkevandring' mellem land og by, der har fundet sted i Danmark fra 1950'erne til i dag.²² I denne periode afvandrede således mere end 250.000 fra landbrugserhvervet, ligesom nærværd 1 million mennesker flyttede fra købstadsbymidterne ud i de nye forstadskvarterer.²³ Alle artikelforfatterne tager mere eller mindre eksplicit stilling til, hvorfor dette skete, og hvilke konsekvenser det har fået for de danske landdistrikter.

Tre af forfatterne finder årsagerne til udviklingen langt tilbage i historien. Som i sin bog *Fra landsby til soveby* skildrer Per Grau Møller, hvorledes den urbane struktur - synliggjort i bebyggelsen - efterhånden fortrænger den rurale struktur på grund af de øgede transportmuligheder og de forbedrede vilkår for sekundære og tertiære erhverv fra og med sidste halvdel af 1800-tallet.²⁴ På lignende måde, men ud fra et mere kulturhistorisk perspektiv viser Erland Porsmose, hvorledes urbaniseringen på landet kan spores tilbage til 1500-1600-tallet i form af de kulturlandskaber, de adelige anlagde omkring deres herregårde, og som de skabte ud fra rekreative interesser som jagt og fiskeri.²⁵ Heraf udspringer det, Porsmose kalder 'fritidslandskabet', som vi finder det i nutidens Danmark.

Bredt idéhistorisk og med et internationalt udikig sporer Svend Erik Larsen urbaniseringen som den revolutionerende tvedeling af et sted og dets brug, der fulgte med den nye naturvidenskab fra og med renæssancen. Hermed fandtes der ikke mere steder, hvis natur det var at give plads til agerdyrkning, til rekreative interesser eller til by. Natur var ikke mere "bundet af sted": det var blevet underlagt landskabs- og byplanlæggerne, hvilket Larsen viser i sin skildring af anlæggelsen af Prospect Park i Brooklyn i 1867.²⁶ Det uden for byerne blev således gjort til 'oplevelseslandskaber' for bybefolkningen og hermed til en del af urbaniteten.

Hos de øvrige forfattere er der lagt mindre vægt på de lange, historiske linjer. Her er det først og fremmest den økonomiske historie siden 1950, der danner udgangspunktet for forklaringerne. Jørgen Primdahl viser, hvordan den offentlige regulering som "produkt af udviklingen" og næsten "i blinde" har indvirket på landbruget og landbrugslandskaberne gennem "program-planlægning".²⁷ En lignende kritik kan man finde hos Esben Hedegaard, der dog i højere grad angriber de mere eller mindre virkelighedsfjerne visioner om landdistrikternes fremtid, f.eks. visionen om et økologisk, decentraliseret samfund. Gunnar Solvang kritiserer den planlægning, der er foretaget gennem 1980'erne, for ikke at have inddraget de mennesker, den skulle tjene. De ønsker og forventninger, der har været i lokalsamfundet samt hos dets potentielle tilflyttere, er der ikke blevet taget nok hensyn til. At den mangelfulde planlægning - eller nærmere manglen på

planlægning - også viser sig rent fysisk i bebyggelsen, viser Johs. Nørregaard Frandsen med et case-studie fra Pårup sogn nær Odense. I løbet af 1960'erne blev land her 'opædt' af by, hvorved et traditionelt landsogn i løbet af få år blev forvandlet til en moderne forstadsbebyggelse bestående af en "monokultur" af parcelhuse, rækkehuse og typehuse.²⁸ En sådan ny form for urbanisering betegner Frandsen som en "slags tredje form" for urbanisering eller en "kulturel urbanisme" forstået som "en spredning af den urbane livsform, de urbane forestillingsverdener og livsstile, dens værdier og begreber til alle egne og afkroge af landet" - en udviklingstendens, der har ført til en tiltagende opløsning af den gamle kulturelle modsætning mellem land og by.²⁹

Hvilke konsekvenser har alt dette haft for de danske landdistrikter? Hvilken fremtid har de? For at forhindre den marginalisering der fortsat sker af befolkningen på landet, foreslår Grau Møller en "erhvervslokalisering" gennem positiv støtte fra det offentlige.³⁰ Det er her vigtigt også at 'lokke' hobbylandmænd til, der vil kunne overtage de fraflyttede landmænds rolle som naturforvaltere. Desuden er det nødvendigt, at de økonomiske vilkår ved køb af tidligere landbrugsejendomme bliver forbedret. Det sidste er helt centralt for Solvang, der mener, det er tilflytteren, der er initiativtageren i fremtidens landdistriktssamfund, frem for alt lokket til af lokalsamfundets menneskelige og kulturelle værdier. Mulighederne er der i hvert fald, som det tydeligt fremgår af Nils Karl Sørensens artikel. I 1982 var der således 1,6 stuehus for hver landbrugsbedrift, i 1995 næsten 2,2 stuehuse pr. landbrugsbedrift! Også Porsmose tror på, det er de symbolske værdier, man bør satse på i fremtiden. Således vil det være muligt at benytte landdistrikternes turismemæssige attraktioner - de rekreative såvel som de kulturhistoriske - som "redningsplanke" for en bevaring af kulturlandskaberne.³¹

På et mere generelt plan er det et bedre vidensgrundlag for såvel forskningen som planlægningen, der savnes - på makroniveau i form af statistiske data, som på mikroniveau i form af etnologiske undersøgelser af nutidens lokalsamfund. Kun med et sådant "konstruktivt udgangspunkt" er det muligt at nærme sig det, Solvang efterlyser som en "menneskenær og samfundsrelevant planlægning".³²

Betænkninger og handlingsplaner

Men er denne menneskenære og samfundsrelevante planlægning på vej?

Allerede i Indenrigsministeriets betænkning nr. 1242 om landdistrikterne (1992) foreslår udvalget bl.a. økonomiske lempelser, øget medbestemmelsesret, bedre vilkår for turisme og bedre muligheder for kulturelle aktiviteter ude i de danske landdistrikter. En del af inspirationen hertil hentes til fra udlandet, hvor der på dette tidspunkt er blevet iværksat en række handlingsprogrammer og -strategier, f.eks. det svenske "90'ernes regionalpolitik", samt i Norge hvor der siden 1952 er blevet gjort en ekstra indsats for de nordligste områder³³, og i England hvor Rural Development kommissionen i 1990 startede et "femårigt støtteprogram for landdistriktsområder, der er særligt ramt af luk-

ning af kulminer”.³⁴ Også i Tyskland og Frankrig har der været projekter, hvor målet var at fremme erhvervsudviklingen i landdistriktsområderne.

Betænkningen blev fulgt op af regeringens *Handlingsplan for landdistrikterne* (1993), der har til mål at skabe rammer for en øget økonomisk aktivitet i landdistrikterne. Overordnet går idéen ud på at aktivere landbefolkningen for derigennem at bevare “livsformen i landdistrikterne og de mindre byer”.³⁵

Også betænkning nr. 1333 om “Landdistrikternes udviklingsmuligheder” (1997) skal ses i forlængelse af de generelle udviklingstendenser i Europa. Helt central i denne sammenhæng er Cork-erklæringen “Et levende miljø i landdistrikterne” (1996), et tipunktsprogram for udvikling af EU’s landdistrikter, hvor nøgleordene er “diversificering”, “bæredygtighed” og “nærhedsprincippet”.³⁶ I betænkningen er de mange statistiske analyser blevet suppleret af en spørgeskemaundersøgelse, der blev foretaget i 1996, og som har til formål at afdække befolkningens holdninger til det “at bo på landet”. I denne undersøgelse fremgår det, at såvel landboerne som de potentielle landboere fremhæver det fysiske miljø som den største fordel ved at bo på landet. Det fysiske miljø skal her forstås som “god plads og frisk luft”, “stilhed og ro” samt “smuk natur”.³⁷ Også socialt fællesskab og de gode opvækstvilkår for børn har betydning - især for de potentielle tilflyttere. Alle de adspurgte peger helt utvetydigt på den lange transporttid og de høje transportomkostninger som den største ulempe. At komme “for langt væk fra familie og venner” har dog også en vis negativ effekt på de potentielle landboeres flytteplaner.³⁸

De mål/ønsker for udviklingen, der opstilles i 1997-betænkningen, adskiller sig fra 1992-betænkningen ved at medtage fire nye, væsentlige punkter. Hvad angår arbejdsmarkedspolitik ønsker man “at skabe nye, varige arbejdspladser i - eller tæt ved - landdistrikterne”. Hvad angår landskabsforvaltning, ønsker man at “bevare de rekreative og landskabelige værdier”. På boligområdet er målet “at forbedre boligstandard og udvikle nye boligformer på landet”. Og hvad angår transport er målet “at sikre et fleksibelt udbud af kollektiv trafik og en god tilgængelighed i landdistrikterne”.³⁹

I 1998 er 97-betænkningen blevet fulgt op af regeringens *Redegørelse til Folketinget om landdistrikterne*. Her bliver transport, erhvervsudvikling, uddannelse samt boliger og byfornyelse udpeget som nogle af de vigtige, nye indsatsområder.

Af det foregående ser man for det første, at staten gennem 1990'erne har vist en stadig stigende interesse for landdistrikterne. Denne interesse afspejler en øget forståelse for de problemer, der findes på landet, og en bekymring for, at disse problemer kan medføre en ‘kronisk’ negativ udvikling for landdistrikterne - en ond cirkel, hvor befolkningstal og erhvervsaktivitet blot falder og falder. For det andet er det karakteristisk, at de nyere løsningsforslag - som man f.eks. finder dem i betænkningen fra 1997 - nærmer sig de løsningsforslag, vi finder inden for forskningen, f.eks. i antologien *Landdistrikterne 1950-2050*. Dette kan tolkes i retning af, at forskningen faktisk har en mere eller mindre direkte indflydelse på planlægningen - især ved at være med til at anvise, på

hvilke områder der bør gøres en indsats. Spørgsmålet er så, om de gode intentioner omsættes til praksis - og hvordan.

Udenlandsk forskning

En fremtrædende del af den internationale landdistriktsforskning kan samles under betegnelsen 'rural sociologi'. Anført af britiske sociologer, geografer, historikere og antropologer har disciplinen siden midten af 1980'erne i meget høj grad orienteret sig ud over faglige og nationale grænser.⁴⁰ Dette afspejles i metodevalg, hvor der på een og samme tid opereres med analyser af en stor international, økonomisk makrohistorie samt små, lokale historier. I forbindelse med det sidste indgår typisk feltarbejdsundersøgelser. Fra Skandinavien har især en svensk kulturgeografisk gren interesseret sig for rural sociologi. Endvidere har også overvejende britiske antropologer beskæftiget sig med identitetsskabelse eller 'symbolske grænser' i små lokalsamfund ud fra feltarbejder.

Såvel den rurale sociologi som den britiske symbolantropologi kan siges at bevæge sig inden for det paradigme, jeg tidligere har benævnt *konstruktivisme*, og som i høj grad udspringer af de diskussioner om nationalisme og konstruktionen af kulturelle fjendebilleder, der foregik blandt historikere og antropologer fra begyndelsen af 1980'erne.⁴¹ En anden betydelig indflydelse er Barths analyser af etniske grænser og entreprenørvirksomhed anskuet i et center-periferi perspektiv, især med eksempler fra små, norske fiskersamfund.⁴² Endelig skal interessen for aktørernes handlinger ses i sammenhæng med den praksisorienterede antropologi og sociologi, som især Bourdieu har været en vigtig eksponent for gennem 1980'erne og 1990'erne.

Rural sociologi

Et nøglebegreb inden for den rurale sociologi har været "The Rural Restructuring". Den moderne udformning af dette begreb skyldes Terry Marsden m.fl., i forbindelse med projektet "the UK Economic and Social Research Council's Countryside Change Initiative" (1988-93). Resultaterne heraf finder vi i de to antologier *Rural restructuring* (1990) og *Constructing the Countryside* (1993).

I den første bog slås det fast, at begrebet og temaet 'den rurale restrukturering' har som overordnet mål at forene en række socialvidenskabelige discipliner ved at knytte et makroniveau (den internationale, økonomiske udvikling) sammen med et mikroniveau (de regionale og lokale udviklinger).⁴³ En sådan tværvideenskabelig og holistisk tilgang er med andre ord velegnet til dels at afdække landbrugserhvervets marginalisering i den globale proces, dels de lokale svar herpå forstået som opkomsten af nye socio-økonomiske grupper på landet eller det, der et sted bliver kaldt for "a differentiated countryside".⁴⁴

I *Constructing the Countryside* samler interessen sig mindre om landbruget og mere om det differentierede landdistriktssamfund. Hermed bevæger vi os fra et makroniveau,

hvor udviklingen går mod global homogenitet, ned på et mikroniveau, hvor udviklingen modsat synes at gå mod stadig større heterogenitet. Metoden bliver her feltarbejdet med praksisorienterede begreber som "follow the actors", "action-in-context" og "meetings in places".⁴⁵ Handlingerne - et udslag af aktørernes nutidige identiteter, interesser og strategier - er ikke blot betinget af de ydre, økonomiske faktorer. De skal først og fremmest ses som produkter af tidligere handlinger, som de er foregået inden for specifikke, lokale netværk.⁴⁶ Det er således skabelsen af netværk - som et produkt af tidligere, eksisterende netværk - der igen udgør konteksten for den fremtidige udvikling.

We must "follow" actors as they enter into and construct networks of social relations. These networks give rise to the processes of economic, social and political change that form the rural and provide the context for the next round of restructuring (Marsden o.a. 1993, s. 191).

Den yderst komplekse sammenhæng mellem de globale og regionale/lokale processer søges operationaliseret gennem en opstilling af fire 'ideal-typer' af landdistriktssamfund: "The preserved countryside", "The contested countryside", "The paternalistic countryside" og "The clientalist countryside".⁴⁷ Disse landdistrikter skal som sagt opfattes som analytiske begreber - i virkeligheden vil de som oftest overlappe hinanden inden for et område.

Det 'konserverede' landdistrikt finder man udbredt i det engelske lavland, hvor en befolkning domineret af landmænd med næb og kløer forsvare deres produktionsmæssige rettigheder over for det øvrige samfund. I det 'konkurrencebetonede' landdistrikt spiller landbrugsproduktionen derimod en mindre central rolle. Her får tilflyttere og det lokale tilhørsforhold en stadig større betydning, ofte med konflikter til følge. I det 'paternalistiske' landdistrikt er det også landmændene, der dominerer - men til forskel fra landmændene i det konserverede landdistrikt forener de 'paternalistiske' landmænd økonomiske interesser med andre, mere symbolske. Dette medfører, at de bliver mere åbne over for f.eks. miljøreguleringer. Endelig finder man i udkantsområderne det 'klientbaserede' landdistrikt, dvs. de områder, der er mindst berørte af urbaniseringen. Her er lokalpolitikken ofte lokalpatriotisk - forholdet til centralmagten derimod ambivalent, idet samfundet i høj grad overlever i kraft af subsidier.⁴⁸

Tilflytterne

Som vi ser, medfører den øgede heterogenitet i landdistrikterne - "a differentiated countryside" - nogle yderst dynamiske og uforudsigelige processer i de enkelte lokalsamfund. Der er "ingen sammenhæng" på dette plan, konkluderer Marsden m.fl.⁴⁹ Dog kan vi ved at følge aktørerne opbygge "institutionelle kort" over forskellige typer af udviklingsprocesser.⁵⁰ På dette punkt er det nødvendigt, at vi bevæger os fra de overordnede teoretiske og metodiske diskussioner over i feltarbejdsmonografierne.

I Sverige er der siden begyndelsen af 1990'erne blevet foretaget en række kulturgeografiske undersøgelser.

I projektet "Mälerdalens landsbygd i förändring" konstateres det, at der i de seneste år er sket en betydelig befolkningstilvækst i bestemte landdistriktsområder i Sverige. Denne tilvækst skyldes først og fremmest tilflytning - eller som det udtrykkes på engelsk: "counterurbanization".⁵¹ Projektstudierne viser, at de vigtigste årsager hertil er ønsket om en bestemt bopæl eller bopælsmiljø og gerne 'sit eget'. Naturen har også stor betydning, ligesom gode opvækstbetingelser for børn og socialt fællesskab.⁵² Ønskerne går altså mod symbolske værdier snarere end mod rent materielle værdier - den samme iagttagelse, som vi fandt hos Solvang og Porsmose, der henholdsvis fremhævede de 'menneskelige relationers' og 'fritidslandskabets' øgede betydning. Også her var ønskerne formulerede af udefrakommende tilflyttere og turister. I det svenske eksempel afspejles dette forhold i, at det er muligt at opdele landdistriktsbefolkningen i naturbeboere, kulturbeboere og socialt netværks beboere.⁵³ For alle gælder det, at det er ønsket om en høj livskvalitet, der spiller en altafgørende rolle for valg af bosted.

Kåks' og Westholms studie fra Dalarna (1994) peger i samme retning. Gennem de 50 interviews med tilflyttere fremgår det endvidere, at ud over "hårde faktorer" som arbejde og offentlige tilbud spiller stedets "kulturelle image" en vigtig rolle. At Dalarna indgår som en vigtig del af den svenske nationalbevidsthed, er således et effektivt trækplaster.⁵⁴ Også et socialt og stedmæssigt tilhørsforhold er en vigtig faktor, hvorfor man også finder et stort antal tilbageflyttere eller "hjemflyttere".⁵⁵

Identitetsskabelse og symbolske grænser

I mange af de nyere, britiske lokalsamfundsstudier finder man en opfattelse af kultur som en anderledeshed, der til stadighed konstrueres. Det er netop i kraft af denne stadige gøren-sig-anderledes - afgrænsningen fra de andre - at der skabes det symbolske, usynlige 'stof', der udgør de enkelte gruppers identiteter. Ligesom den danske antropolog Kirsten Hastrup har beskrevet i en artikel, bliver et kulturmøde på den måde til en "kontrast mellem kulturer": repræsentanter for to kulturer, der hver især "overdriver" deres egne kulturelle særegenheder. Kun på den måde skabes den relation, vi kan kalde for kultur eller kulturel identitet.⁵⁶

To andre britiske antropologer, der har benyttet et 'konstruktivistisk' kulturbegreb i forbindelse med feltarbejde, er Maryon McDonald og Anthony Cohen.⁵⁷

I McDonalds artikler om keltisk identitet i Storbritannien og Frankrig finder vi et klassisk eksempel på, hvorledes en etnisk identitet - langt fra at være en slags naturgiven 'substans' - bliver konstrueret af aktørerne selv.⁵⁸ I en moderne, historisk proces af selvkonstruktion eller selvidentifikation søger en minoritet her med lys og lygte efter sine 'kulturelle rødder' - en ihærdig opbygning af symbolske grænser, der udspringer af kontante, politiske interesser. Der er ingen kulturel 'oprindelighed' eller 'ægthed' til stede her, for noget sådant findes slet ikke.

Der er tale om samme form for manipulation - eller strategi om man vil - i Cohens beskrivelse af beboerne på Whalsay, en af Shetlandsøerne nord for Skotland.⁵⁹ Whalsay

har gennemgået en voldsom udvikling fra et isoleret, homogent lokalsamfund til et moderne, pendlingsbaseret samfund - altså akkurat den samme tendens, som vi fandt i Solvangs skildring af Rømø. Og ligesom Rømøboerne er også Whalsayboerne på den måde blevet en del af en større regional, national og international helhed.⁶⁰ Spørgsmålet er nu, om øboerne har 'mistet' deres identitet. Slet ikke, siger Cohen, de fysiske, administrative grænser er blot blevet erstattet med symbolske grænser, dvs. mentale konstruktioner.⁶¹

These [symbolic] boundaries are mental constructs which condense symbolically their bearers' social theories of similarity and difference. They become eloquent emblems of their individual and collective selves.⁶²

At være fra Whalsay - *being Whalsa* - vil således altid for en 'indviet' afsløre sig i en bestemt måde at tænke og tale på, i betoning, underforståede meninger. En *Whalsa* griner på de rette tidspunkter, tier og taler på de rette tidspunkter: han har så at sige den rette 'timing'. Han forstår, behersker og bekræfter de kulturelle emblemer. Der *er* således tale om et symbolsk fællesskab, en fælles "feeling of belonging"⁶³ omend de symboler der benyttes ikke nødvendigvis af alle øboere bliver tillagt den samme mening.⁶⁴ Ligesom hos McDonald har konstruktionen af det 'kollektive selv' en politisk dimension. Man har med andre ord en åbenbar interesse i at afgrænse sig fra nogen andre. Whalsaysamfundet befinder sig i periferien af den britiske nation, det reagerer mod marginalisering ved at definere sig selv indadtil. Whalsaybeboerne 'overdriver' deres kultur, som Hastrup udtrykte det. De insisterer på at være anderledes, særegne. Dog, samtidigt interagerer de - såvel fysisk som åndeligt - med den øvrige nation udadtil, hvorfor de også kan siges at tilhøre et større, nationalt fællesskab.

Sammenfatning af forskningen

Denne artikel vidner om, at begreber som 'landdistrikt' og 'landdistriktsbeboere' i nogen grad lider af en manglende indholdsmæssig præcision - ikke mindst i perioden efter 1970, hvor kilderne om livet på landet er sparsomme. Ord som 'distrikt', 'landdistrikt', 'urbant distrikt' knytter sig derfor ikke blot til det fysiske landskab. De refererer samtidigt til immaterielle, symbolske værdier.⁶⁵

Netop selve begrebsliggørelsen af lokalsamfundet er et vigtigt element i den "rurale sociologi" samt i tesen om, at identitet skabes gennem 'symbolske grænser'. Igennem en sådan 'konstruktivistisk' tilgang forsøger man at forstå den proces, der er foregået siden 1950'erne, og som består i en øget kulturel og økonomisk homogenitet på makro-niveauet (globalt og nationalt) samtidig med en øget heterogenitet på mikro-niveauet (lokalt). Både de svenske og danske feltarbejder peger også i retning af, at det er bestemte, dominerende grupper, der så at sige fastlægger og udvikler de lokale 'diskurser' - her ikke mindst tilflytterne.

Den øgede kompleksitet og diversitet i landdistrikterne fra 1950 til i dag har i det hele taget gjort enhver emnemæssig eller faglig specialisering inden for feltet mere og mere problematisk. Den rurale sociologi er et eksempel herpå. Herhjemme er det især Gunnar Solvangs og Per Grau Møllers arbejder, der peger i en sådan tværfaglig retning, men også de tværfaglige seminarer og projekter, der i de seneste år er blevet mere almindelige, og hvoraf vigtige forskningsbidrag som f.eks. bogen *Landdistrikterne 1950-2050* udspringer.

Noter

1. Jf. Grau Møller 1995, s. 294.
2. Tanvig og Kjeldsen 2000, s. 7.
3. Tanvig og Kjeldsen 2000, s. 27-30. Samme synspunkt finder vi hos sekretariatschef i Forskningssekretariatet, Strukturdirektoratet for Landbrug og Fiskeri, Steen Bonde: "*Erkendelsen af, at sikringen af udviklingen i landdistrikterne er blevet et mere komplekst og sammensat problem, har medført en række tiltag, hvor behovet for en ny tværdisciplinær forskningsindsats indgår som et centralt element (..) I dag skal forskningsindsatsen i høj grad rettes mod helhedsorienterede løsninger, der omfatter alle erhvervsmuligheder i landdistrikterne*" (Bonde 1997, s. 7 og s. 9). Også Lars Høbye efterlyser et helhedsperspektiv i artiklen "Fra forsøg til for alvor - på vej mod nye helhedsperspektiver?" (Høbye 1989).
4. Helmer Pedersen 1988, s. 330.
5. Helmer Pedersen 1988, s. 331.
6. Helmer Pedersen 1988, s. 322 og 328.
7. Christoffersen 1999, s. 60.
8. Grau Møller 1990, s. 5.
9. Grau Møller 1990, s. 5.
10. Grau Møller 1990, s.403.
11. Grau Møller 1990, s. 405.
12. Grau Møller 1990, s. 406-408.
13. En livsform definerer de som "det mønster, hvorefter folk organiserer deres tilværelse" (Christiansen (red.) 1980, s. 31).
14. Christiansen (red.) 1980, s. 326.
15. Christiansen (red.) 1980, s.324.
16. Christiansen (red.) 1980, s.449.
17. Christiansen (red.) 1980, s. 326.
18. Solvang i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 83.
19. Se også Svendsen 2000.
20. Se også Svendsen 1999.
21. Antologien "Lokalsamfundsforskning - tendenser og perspektiver" (Bøgh og Olsen, red., 1989) skal betragtes som et tidligere, tilsvarende forsøg på en kortlægning af forskningen. På bagsiden læser man således, at "*bogen kan anvendes som en lokalsamfundsforskningens hvem-hvad-hvor, idet grundstammen i forskningskortlægningen omfatter 128 igangværende og nyligt afsluttede projekter*". Hermed synes den mindre repræsentativ for forskningen end *Landdistrikterne 1950-2050*, idet artiklerne bevæger sig ret snævert inden for de omtalte projekter.
22. Se Frandsen i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 85 og s. 95.
23. Jf. Frandsen i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 95.
24. Grau Møller i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 52.
25. Porsmose i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 139 og s. 144.
26. Larsen i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 110.
27. Primdahl i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 37 og 44.
28. Frandsen i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 86.
29. Frandsen i Hørlück Jessen o.a. 1997, s. 98.

30. Grau Møller i Hørluck Jessen o.a. 1997, s. 63.
31. Porsmose i Hørluck Jessen o.a. 1997, s. 151.
32. Solvang i Hørluck Jessen o.a. 1997, s. 67.
33. Der er her tale om Nord-Norge programmet (NNP). I 1960 blev Distriktenes Utbyggingsfond (DUF) oprettet for på et mere overordnet plan at yde hjælp til "nærings svake distrikter". (Paxleksikon 1979, s. 102).
34. Indenrigsministeriet 1992, s. 92.
35. Regeringen 1993, s. 61.
36. Indenrigsministeriet 1997, s. 286.
37. Op.cit., s. 82.
38. Op.cit., s. 85.
39. Op.cit., s. 13.
40. Marsden o.a. 1990, s. 3.
41. Se f.eks. Said 1978, Hobsbawn 1983, Anderson 1991 som nogle af de vigtigste bidrag.
42. Se f.eks. Barth 1969.
43. Således står der i forordet: "*Social, economic and political changes (...) demand a strong inter-disciplinary and critical perspective enabling a more holistic analysis to help our understanding. (...) This first volume in the series takes the broad theme of rural restructuring looking particularly at the nature of rural-related responses to global processes of change*" (Marsden 1990, s. viii).
44. Op.cit., s. 16 og 152.
45. Marsden o.a. 1993, s. 190 og 140ff.
46. Op.cit., s. 152-153.
47. Op.cit., s. 187-190.
48. Ibid.
49. Op.cit., s. 191.
50. "*This [follow the actors] allows us to build institutional maps around the various development processes as we trace how categories and linkages are imposed by some actors upon others. The outcome of this process (...) will be an increasingly differentiated countryside.*" (Ibid.).
51. Stenbacka 1997, s. 165.
52. Op.cit., s. 166.
53. Op.cit., s. 172.
54. Kåks og Westholm 1994, s. 98ff.
55. Op.cit., s. 49.
56. Hastrup 1988. Idéen om kultur som en relation mellem to subjekter henter Hastrup bl.a. fra den britiske antropolog Edwin Ardener i dennes teoretiske overvejelser, dels i forbindelse med "remote areas" i Storbritannien, dels i forbindelse med "selv-identifikation" hos bantutalende folk i Afrika. (Ardener 1987 og 1989).
57. Se også Strathern 1981 samt Rapport 1993.
58. McDonald 1986 og 1987.
59. Cohen 1986.
60. Op.cit., s. 1.
61. Forsker ved Center for Kulturstudier Henrik Kaare Nielsen har anskuet identitet som en socialpsykologisk proces (Nielsen 1993). Hermed bliver det intetsigende at tale om 'mere' eller 'mindre' identitet. Identitetskriser forekommer, når der er ubalance mellem folks subjektive verdensforståelser og de objektive livsbetingelser - en ubalance, der har været et karakteristisk fænomen i de sidste årtier. Den kultur, folk repræsenterer, 'forældes' så at sige på grund af den hast, hvormed verden ændrer sig. Dette fører til det, Nielsen kalder "identitetsarbejde" - en aktiv proces, hvor individet nærmest frit kan vælge, hvilken betydning det vil tillægge sig selv og andre i en moderne verden, hvor der eksisterer mange forskellige rationaliteter. På den måde bliver individet mere og mere løsrevet i samfundet - klasseløst, 'stænderløst'... modsat det, vi f.eks. oplever i TV-serien Matador, hvor folks (ureflekterede) selvforståelse bekræftes af den sociale virkelighed.
62. Cohen 1986, s. 17.
63. Cohen 1982.
64. Cohen 1986, s. 2.
65. Se Svendsen 2000a.

Litteratur

- Anderson, Benedict (1991 [1983]) *Imagined Communities*. Verso. London and New York.
- Ardener, Edwin (1987) "Remote Areas. Some Theoretical Considerations". I: Parkin (ed.) *Anthropology at Home*. ASA Monographs nr. 22. Tavistock. London.
- Ardener, Edwin (1989) "Language, Ethnicity and Population". I: Chapman (ed.) *The Voice of Prophecy*. Basil Blackwell. Oxford.
- Barth, Fredrik, red. (1969) *Ethnic groups and Boundaries. The Social Organisations of Culture Difference*. George Allen and Unwin, London.
- Bonde, Steen (1997) "Landdistrikter i forskningen". *Jord og Viden*, nr. 20, s. 7-9.
- Bøgh, Charlotte og Claus B. Olsen (red.) (1989) *Lokalsamfundsforskning. Tendenser og perspektiver*. SIKON, Viborg
- Christiansen, Palle Ove (red.) (1980) *Fire Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen
- Christoffersen, Henrik (1999) *Danmarks økonomiske historie efter 1960*. Systime, Gylling.
- Cohen, Anthony (red.) (1986) *Symbolising boundaries. Identity and diversity in British cultures*. Manchester University Press.
- Grau Møller, Per (1990) *Fra landsby til soveby. Landsbybebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 117. Odense Universitetsforlag.
- Grau Møller, Per (1995) "Fremtidens landskab på fortidens præmisser". I: Vivian Etting (red.) *På opdagelse i kulurlandskabet*, s. 263-269. Gyldendal.
- Hastrup, Kirsten (1988) "Kultur som analytisk begreb." I: *Kulturbegrebets kulturhistorie*, s. 120-139. Aarhus Universitetsforlag.
- Helmer Pedersen, Erik (1988) *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab.
- Hobsbawn, Eric, red. (1983) *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Høbye, Lars (1989) "Fra forsøg til for alvor - på vej mod nye helhedsperspektiver?" I: Bøgh og Olsen (red.) *Lokalsamfundsforskning. Tendenser og perspektiver*. SIKON, Viborg, s. 99-130.
- Hørlück Jessen, Myrtue, Grau Møller og Porsmose (red.) *Landdistrikterne 1950-2050*. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 212. Odense Universitetsforlag.
- Indenrigsministeriet (1992) *Landdistrikterne. Ændrede vilkår*. Betænkning nr. 1242.
- Indenrigsministeriet (1997) *Landdistrikternes udviklingsmuligheder*. Betænkning nr. 1333.
- Kåks, Helena og Erik Westholm (1994) *En plats i tilvaron. Studier av flyttning till landsbygden*. Dalarnes Forskningsråd. Falun.
- Marsden, Terry o.a., red. (1990) *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses*. David Fulton Publishers Ltd. London.
- Marsden, Terry o.a., red. (1993) *Constructing the Countryside*. UCL Press. London.
- McDonald, Maryon (1986) "Celtic Ethnic Kinship and the Problem of Being English". *Current Anthropology*, vol. 27(4), s. 333-348.
- McDonald, Maryon (1987) "The politics of fieldwork in Brittany". I: A. Jackson (ed.) *Anthropology at Home*, Chapt. 8, s. 120-138. Tavistock Publications, London and New York.
- Nielsen, Henrik K. (1993) *Kultur og modernitet*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Paxleksikon (1979) Pax Forlag. Oslo.
- Rapport, (1993) *Diverse World-Views in an English Village*.
- Regeringen (1993) *Handlingsplan for landdistrikterne*.
- Said, Edward W. (1978) *Orientalism*. Random House, Vintage Books. New York.
- Solvang, Gunnar (1984) *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Odense.
- Solvang, Gunnar (1986a) *Vadehavsbønder på Rømø*. Bygd.
- Solvang, Gunnar (1999) *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landsamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Fra Als og Sundeved, bd. 77. Landbohistorisk Selskab, Historisk Samfund for Als og Sundeved, Viborg.
- Stenbacka, Susanna (1997) "Landsbygdsforandring och landsbygdsinflyttning". I: Löfgren og Moe (red.) *Critical Perspectives on Society and Discipline: The Place of Human Geography in high modern Society*, s. 164-177. Papers from the 17th Nordic Symposium on Critical Human Geography. Orkanger, Norway, 20-22 September 1996. Universitetsbiblioteket i Trondheim.
- Strathern, Marilyn (1981) *Kinship at the Core: an Anthropology of Elmdon, Essex*. Cambridge University Press.

- Svendsen, Gunnar Lind Haase (1999) Anmeldelse af Hørlück Jessen, Myrtue, Grau Møller og Porsmose (red.) *Landdistrikterne 1950-2050*. I: *Historie*, nr. 2, s. 392-394.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2000) Anmeldelse af Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. I: *Historie*, nr. 1, s. 171-173.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2000a) "Hvad er et landdistrikt?" *AKF Nyt*, nr. 2, s. 27-30.
- Tanvig, Hanne og Chris Kjeldsen (2000) "Aktuel forskning om danske landdistrikter". IME Report 3/00. Institut for Miljø- og Erhvervsøkonomi. Syddansk Universitet, Esbjerg.

Hvad er social kapital?ⁱ

*Eine Handlung ohne Interesse
ist wie eine Wirkung ohne Ursache.
(Schopenhauer)*

1. Indledning

Indenfor de sidste par årtier er begrebet 'social kapital' i stigende grad blevet betragtet som en ny platform for tværvideenskabelig forskning af menneskelige relationer. Begrebet bliver således i dag benyttet indenfor så forskellige områder som antropologi og sociologi, psykologi, uddannelse, jura, politologi, offentlig administration, management og økonomi.

Meget bredt kan social kapital betegnes som *netværksbaserede samarbejdsrelationer*, der for den enkelte aktør udgør en ressource på linje med f.eks. finansiell og human kapital. Sådanne samarbejdsrelationer kan endvidere akkumuleres som varige 'beholdninger' af social kapital, både på individ- og samfundsniveau.

Ifølge en sociologisk orienteret tænkning indenfor økonomi udgør social kapital det, man kan kalde den blødeste form for kapital efter finansiell kapital og human kapital. Heraf følger, at social kapital også er den af de tre kapitaler, økonomer og sociologer har haft sværest ved at påvise rent empirisk og følgelig medregne i deres teorier, eftersom menneskelige relationer jo i sagens natur er usynlige, omend de har virkelige effekter.

I denne lille introduktion af et begreb, der har til formål at forbinde social- og samfundsvidenskaberne, vil jeg først komme ind på ordet 'kapital', samt hvorfor man har anset det som nyttigt at benytte sammenstillingen 'social kapital' i forskningen. Efter en præsentation af Bourdieus (1979,1986) introducerende definition af social kapital vil jeg derpå belyse, hvorledes en række amerikanske sociologer og politologer har videreudviklet begrebet i løbet af 1980'erne og 1990'erne. Til sidst vil jeg komme med et bud på, hvor social kapital forskningen bevæger sig henad lige nu.

2. Kapital

Bourdieu (1986) har defineret kapital som *akkumuleret, menneskeligt arbejde* i enten en objektiveret, dvs. materiel form, eller i en kropsliggjort form, dvs. som del af en person.ⁱⁱ Heraf følger, at de sociale aktører må investere tid, penge og energi for at kunne opbygge og siden profitere af en kapital. Kapital implicerer

derfor også investeringsstrategier - på individuelt plan såvel som på gruppeplan.ⁱⁱⁱ I denne betydning taler Bourdieu om fire former for kapital: økonomisk, social, kulturel og symbolsk kapital.

I et forsøg på at forene sociologi og klassisk økonomi har den amerikanske sociolog James Coleman (1994:175) mere snævert fokuseret på kapital som en ressource, der letter produktion og samtidigt ikke bliver konsumeret i produktionsprocessen, dvs. som en *produktionsfaktor*. På den måde er det karakteristisk for alle former for kapital, at de muliggør “the achievement of certain ends that would not be attainable in [their] absence” (1990:302). Dette inkluderer fysisk kapital, som er “wholly tangible”, human kapital, som er “less tangible”, såvel som social kapital, som er “even less tangible” (1990:304).

Samme Coleman (1994:175) foreslår en sammenstilling af begreberne ‘social’ og ‘kapital’ med henblik på at udfylde et hul i social og økonomisk teori. De to begreber udgør en frugtbar kombination, fortsætter han, idet økonomernes ‘kapital’ - jævnfør ovenstående - udtrykker en potentiel ressource til skabelse af økonomisk vækst, mens socialvidenskabernes begreb ‘social’ refererer til “aspects of social organization, ordinarily informal relationships, established for noneconomic purposes, yet with economic consequences” (1994:175). Dette er i tråd med andre kritikker af ‘undersocialiseringen’ indenfor en klassisk økonomisk teori, der reducerer menneskelige handlinger til profitmaksimering uden kulturelle implikationer. En sådan kritik er tidligt blevet formuleret af økonomen Yoram Ben-Porath (1930), der har talt om en såkaldt *F-connection* (family, friends, and firms), og senere af sociologen Marc Granovetter (1985), der har talt om de økonomiske transaktioners forankring (*embeddedness*) i skiftende, kulturelle kontekster.^{iv}

Men hvad er da social kapital, og hvorledes har man helt konkret benyttet begrebet?

3. Social kapital

3.1 Rødder

Begrebet social kapital er på sin vis blot en ny klædedragt, der dækker over et velkendt indhold. Det kan siges at være rodfæstet i mindst fem, klassiske økonomisk-sociologiske ‘mæglingsforsøg’, hvoraf de tre fokuserer på gruppepraksis og de to øvrige på gensidigt forpligtigende relationer eller reciprocitet.

En teori om gruppepraksis som verdenshistorisk praksis er udtrykt i *Det kommunistiske manifest* (1948 [1848]). Her taler Marx og Engels om en klassekamp baseret på klassesolidaritet i form af “bounded solidarity”. Indenfor

arbejderklassen er denne solidaritet udsprunget af en (højere) bevidsthed om et skæbnesfællesskab i form af økonomisk udbytning. Hermed bliver grupperelationerne påtvunget udefra, idet de fremkalder en art økonomisk forsvarsalliance med sociale implikationer.

I Durkheims og Webers sociologier omkring 1900 rettes fokus på de økonomiske transaktioners moralske karakter internt i gruppen. Således fastslår Durkheim (1984 [1893]) i en analyse af “noncontractual elements of contract”:

The contract is not sufficient by itself, but is only possible because of the regulation of contracts, which is of social origin [1984:162].

I forbindelse med økonomiske transaktioner skelner Weber (1947 [1922]) mellem en formel rationalitet og substantiel rationalitet. Transaktioner i overensstemmelse med en *formel rationalitet* baserer sig på universelle normer og netværk af inkluderende natur, og er som sådan ikke styrede af snævre gruppeinteresser. Transaktioner i overensstemmelse med en *substantiel rationalitet* er derimod direkte styrede af gruppenormer og gruppeinteresser. Her er målet ofte oprettelse eller bevarelse af monopoler. Weber's pointe er dog, at de enkelte gruppemedlemmer i alle tilfælde undertrykker deres egne egoistiske behov nu og her i forventning om fremtidige, varige fordele.

Relationships which are valued as a potential source of present or future disposal over utilities are (...) objects of economic provision. The opportunities of advantages which are made available by custom, be the constellation of interests, or by conventional or legal order for the purposes of an economic unit, will be called economic advantages [Weber 1947:165].

På mikroplanet afspejles social kapital teorien i Simmels og Mauss' idéer om reciprocitet. I *The Gift* (1969 [1925]) beskriver Marcel Mauss nøje, hvorledes reciprocitet i flere primitive samfund tager form som en evindelig udveksling af varer. Som eksempler benytter han bl.a. potlatch fænomenet blandt nordvestkystindianerne samt Kula-systemet på Trobrianderne. Mauss' pointe er her, at det netop er den stadige udveksling af varer, der kitter et samfund sammen i alle henseender. Med andre ord forekommer den økonomiske udveksling i disse samfund at være fuldkomment sammenvævet med kulturen, idet økonomiske transaktioner udspringer af kultur, ligesom de i allerhøjeste grad bidrager til at producere kultur i form af fælles identitet, tillid og solidaritet (1969:70). Simmel (1955 [1908]) kommer endog endnu tættere på begrebet social kapital i sine undersøgelser af gruppetilhørsforhold. Her er der eksplicit tale om *reciprocitetsre-*

lationer, hvor en strøm af udvekslinger i form af tjenester, informationer, anerkendelser, osv. gensidigt forpligtiger aktørerne til at gengælde eller 'tilbagebetale' i overensstemmelse med bestemte normer for reciprocitet. Simmel danner hermed en naturlig overgang til Bourdieus tanker om en kapitalteori, der opererer med forskellige former for kapital for herigennem - også rent teoretisk - at knytte det økonomiske og sociale univers sammen.

3.2 Kapitalformer

Allerede tidligt forestiller Bourdieu sig en bredt tværvideenskabeligt baseret humanvidenskab, hvis mål er at "reintroducere kapital i alle dens former og ikke kun i den ene form, der anerkendes af økonomisk teori" (1980:261ff., 1986:242). Hermed bliver det muligt at kortlægge den sociale verdens praksis - ikke blot som økonomisk kapital - men *i alle dens kapitalformer*. Disse forskellige materielle såvel som immaterielle former for kapital skal her bredt forstås som ressourcerne i et samfund. Erhvervelsen af disse ressourcer giver adgang til magt og i sidste instans til materiel rigdom. Hermed retter Bourdieu fokus mod *økonomien* i praksis, dvs. den økonomiske beregning, der ligger bag - ikke blot den åbenlyse, økonomiske praksis - men også den mere skjulte og symbolske. Projektet skitseres således:

A general science of the economy of practices, capable of reappropriating the totality of the practices which, although objectively economic, are not and cannot be socially recognized as economic (...) must endeavor to grasp capital and profit in all their forms and to establish the laws whereby the different types of capital (or power, which amounts to the same thing) change into one another [1986, s. 243].

Herved kommer Bourdieus videreudvikling af Marx' kapitalbegreb til at bestå i to, originale iagttagelser: dels at der eksisterer *mange forskellige former for kapital*, lige fra materielle former (fysisk, økonomisk) til immaterielle former (kulturel, symbolsk, social), dels at det med større eller mindre besvær er muligt at *konvertere* én form for kapital til en anden (Calhoun 1993:69).

Dette indebærer et tankemæssigt brud med Marx' og de klassiske økonomers "økonomisme" - en monopolisering af et økonomisk område, der udspringer af etnocentrisme, og som muliggøres ved på kunstig vis at isolere en 'økonomistisk' (economical) økonomi fra en kulturel økonomi (1990a:113, Lash 1993). Bourdieus alternativ er som nævnt at komme bort fra en sådan substantialisme og materialisme ved at lokalisere den økonomiske drivkraft bag *alle* menneskelige handlinger, men netop ikke snævert opfattet som udsprunget af "naked self-

interest”, som økonomerne vil have det (1977:178, Snook 1990:169, May 1996:125). Med andre ord skal analysen ikke kun blotlægge handlinger, der udmønter sig i det, Marx har benævnt “callous cash payment”, men også handlinger præget af en tilsyneladende u-interesse eller “disinterestedness”, bag hvilken folk søger at camouflere den økonomiske drivkraft, der ligger bag deres bestræbelser på at erhverve sig en kapital (1977:177).^v For, som allerede nævnt, ifølge Bourdieu kan alle former for kapital altid konverteres til økonomisk kapital. Samtidigt fremhæver han det paradoks, at til trods for at der ligger økonomisk beregning bag enhver handling, kan enhver handling ikke reduceres til økonomisk beregning (1986:253, 1979:2, 1989:224).^{vi} Pointen er, at det for aktørerne er en værdi i sig selv at deltage og investere tid, kræfter og penge i “det økonomiske spil”, der hermed - netop som et kulturelt forankret spil med skrevne og uskrevne regler - får en berettigelse i sig selv (1990:89). Ordet ‘interesse’ bibeholder derfor sin flertydighed.^{vii}

Hvad angår den konkrete analyse af ‘praksis-økonomien’ i alle dens former, foreslår Bourdieu, at man opererer med fire kapitalformer, nemlig økonomisk, kulturel, symbolsk og social kapital. Udover *økonomisk kapital*, som de øvrige kapitaler kan kapitaliseres i, skal *kulturel kapital* her forstås som kulturelle produkter, der indlejres i sind og krop. Dette kan dels ske i form af kulturelle objekter som billeder, bøger og maskiner, dels i form af institutionel praksis (1986:243). *Symbolsk kapital* er derimod en mere ‘skjult’ eller camoufleret form for kapital, der defineres som “economic or political capital that is disavowed, mis-re-cognized and thereby recognized, hence legitimate, a ‘credit’ which, under certain conditions, and always in the long run, guarantees ‘economic’ profits” (1980:262).^{viii} Med definitionen af *social kapital* lykkes det Bourdieu med stor teoretisk kraft at sammenfatte de klassiske gruppeteorier (Marx, Durkheim, Weber) med reciprocitetsteoriene (Mauss, Simmel). Her anskues netværksrelationer indenfor en gruppe som en potentiel men ikke desto mindre konkret og nyttig ressource, som de enkelte gruppe-medlemmer kan profitere af - socialt såvel som økonomisk. På den måde bliver social kapital:

the aggregate of the actual or potential resources which are linked to possession of a durable network of more or less institutionalized relationships of mutual acquaintance and recognition - or in other words, to membership in a group - which provides each of its members with the backing of the collectivity-owned capital, a “credential” which entitles them to credit, in the various senses of the word (...) The network of relationships is the product of investment strategies (...) aimed at establishing or reproducing social relationships that are directly usable in the short or long term” [Bourdieu 1986:248-249].

Netop social kapital begrebet er indenfor de sidste par årtier blevet en central mægler mellem økonomi og sociologi, hvilket vil fremgå af det følgende.

3.3 Social kapital anskuet som et kollektivt gode

Hvor Bourdieu primært har anlagt sine analyser på mesoniveauet og hermed knyttet sit kapitalbegreb til Marx, Durkheim og Weber, fokuserer den amerikanske sociolog James Coleman (1988a) på social kapital som gensidige forpligtigelser og forventninger mellem folk - dvs. reciprocitet - ligesåvel som de normer og sanktioner, der sikrer disse relationer. Dette har Coleman søgt at påvise såvel på makro- som mikroniveauet.

På makroniveau kan man således tale om, at evnen til at samarbejde netop udspringer af fælles værdier og i sidste instans af gensidig *tillid* i et samfund. Det er netop i kraft af, at fælles værdier og tillid beforder samarbejde, at social kapital kan regnes som en produktionsfaktor på lige fod med andre kapitaler. I den forstand, siger Coleman endvidere, er social kapital et kollektivt gode, dvs. et produkt der er til gavn for andre personer end producenten selv, indbefattet personer der er fremmede for producenten (1988:116ff., 1988a:388ff.).

Dette har Coleman dokumenteret gennem mikrosociologiske undersøgelser, hvor han især har fokuseret på socialiseringsprocesser. Således har Coleman (Coleman and Hoffer 1987, Coleman 1988a) i forbindelse med en sammenligning af katolske og ikke-katolske skoler i USA statistisk påvist, at eleverne i de katolske skoler har en lavere frafaldsprocent end eleverne i de ikke-katolske skoler. Hvorfor? Fordi eleverne i de katolske skoler generelt er i besiddelse af den største 'beholdning' af social kapital i form af gode netværk bestående af familie, venner og naboer. Men ikke nok med det - deres familie, venner og naboer kender også ofte hinanden, ligesom de regelmæssigt mødes og på den måde sikrer fælles normer og social kontrol. Dette opsummerer Coleman (1988b:386ff.) i begrebet 'closure'. På et mere overordnet plan medfører denne opdagelse dog også, at social kapital er et 'skrøbeligt' kollektivt gode. Forestiller man sig, at en central person i produktionen af social kapital flytter fra området (f.eks. en forælder til en elev), vil andre personer end denne person føle tabet af 'closure'-baserede netværk. Der er med andre ord tale om en nærmest strukturelt betinget *underinvestering* i social kapital, der skyldes det faktum, at "the actor or actors who generate social capital ordinarily capture only a small part of its benefits" (1988:119, se også 1988a:389, 1990:317ff.).

3.4 Making Democracy Work

Nogle af de nyeste og mest ambitiøse forsøg på at videreudvikle social kapital begrebet er blevet gjort af den amerikanske politolog Robert D. Putnam (1993, 2000). Til forskel fra Bourdieu og Coleman har Putnam overvejende foretaget sine social kapital undersøgelser på et kvantitativt og statistisk orienteret grundlag i en bestræbelse på at blotlægge samfundstendenser på makroniveau. I tråd hermed har Putnam ligesom Coleman fokuseret på tillid og kollektive goder. Således har han defineret social kapital som en produktionsfaktor bestående af “networks, norms, and trust, that facilitate coordination and cooperation for mutual benefit” (1993:35-36). Han har dog til forskel fra Bourdieu og Coleman undladt at medinddrage klassiske, sociologiske problemstillinger som social klassifikation og socialisering. Som følge heraf tenderer Putnams definition af social kapital til at blive *substantivistisk* - mængde, beholdning, antal - i forhold til hos Coleman og især Bourdieu, hvor begrebet i højere grad defineres *relationelt* som en udveksling, der - forankret i dynamiske og komplekse, sociale processer - producerer individuelle og sociale identiteter. Med andre ord: hvor det for Putnam primært drejer sig om relationernes målelige kvantitet, interesserer Bourdieu og Coleman sig for deres ‘følelige’, kulturelt og socialt farvede kvalitet. Hermed er der tale om en klassisk modstilling mellem indre, klassifikatoriske kategorier overfor den empirisk kvantificerbare effekt, der udspringer af klassifikationen.

Putnams grundlæggende forestilling om relationernes kvantitet og substans røber sig i de to, betydningsfulde værker, *Making Democracy Work* fra 1993 og *Bowling Alone*, der er udkommet i 2000. I begge bøger er det primære mål således helt enkelt at måle tilstedeværelse af social kapital i et samfund som en stigning i civilt engagement, fravær af social kapital derimod som et fald i civilbefolkningens samfundsaktiviteter.

Making Democracy Work består i en komparativ undersøgelse af social kapital i Nord- og Syditalien. Her måler Putnam social kapital som *traditioner for civilt engagement* (i form af stemmedeltagelse, avislæsning og antallet af civile foreninger), der fører til et effektivt samfund i økonomisk forstand. I nyere tid, konkluderer han, har de to regioner udviklet sig i diametralt modsat retning. I Norditalien blomstrer foreningslivet, modsat af hvad der er tilfældet i Syditalien. Nord fungerer - modsat Syd - godt og demokratisk pga. den gensidige tillid borgerne imellem. Denne forskel skulle så forklare, hvorfor den økonomiske formåen er meget højere i Norditalien end i Syditalien. “Trust lubricates social life”, påpeger han (1993a:37), men dog kun i “civic regions” som f.eks. Norditalien. Derimod er der ingen tillid til at virke som smørelse i “uncivic regions” som f.eks. Syditalien. Her trives kriminalitet og korrupsion, og folk tør ikke stole på hinanden. Altså lokaliserer Putnam kilderne til en vellykket

demokratiseringsproces i en befolknings politiske historie i form af en historisk arv af demokratiske samarbejdsrelationer.

These communities did not become civic simply because they were rich. The historical record strongly suggests precisely the opposite: They have become rich because they were civic. The social capital embodied in norms and networks of civic engagement seems to be a precondition for economic development, as well as for effective government [Putnam 1993a:379].

[T]here are major continuing differences among the Italian regions in how well government works (...). [T]hese differences date from the time when hired guns came into the South with authoritarian structures in hand, while the northern communities became linked instead by tower societies and other means of cooperative action involving more horizontal and open structures of government and society [Helliwell and Putnam 2000:255].

Forekomsten af social kapital i et samfund får hermed en afgørende socio-økonomisk betydning. Den sociale kapital er en vigtig produktionsfaktor.

Putnams makrohistoriske tilgang er blevet voldsomt kritiseret, bl.a. af den amerikanske sociolog Alejandro Portes (1998, se også Portes and Landolt 1996). Portes (1998) beskylder Putnam for at overforsimple de historiske data gennem et ensidigt fokus på de positive effekter, der hidrører fra en beholdning af social kapital på makroniveau. Portes mener endvidere, at overforsimplingen baserer sig på en generel undervurdering af det faktum, at social kapital blandt en befolkning ikke blot er ulige fordelt men også varierer i kvalitet. Således findes der i en befolkning både samfundstjenlige og samfundsskadelige former for netværksbaseret samarbejde - eller *positiv* og *negativ*, social kapital.^{ix}

3.5 Positiv og negativ social kapital

Positiv social kapital udsprunget af social kontrol finder man typisk i form af det, Portes (1998:10) opsummerer i begreberne “rule enforcement”, “bounded solidarity” og “enforceable trust”. Som empirisk eksempel nævner han det vietnamesiske samfund i New Orleans, hvor alle holder øje med alle under et “vietnamesisk mikroskop”. Hvis et barn skulker fra skole, bliver medlem af en gadebande, eller hvis en ugift pige bliver gravid, er det en stor skam for hele familien. Derfor er man altid på vagt, parat til at gribe ind før skaden er sket (Zhou & Bankston i Portes 1998:10). En sådan form for social kapital er nyttig for forældre, lærere og politiautoriteter, idet den er med til at opretholde en effektiv disciplin. Medlemmer af sådanne typer af netværk bliver tvunget til at føje sig, hvis de ikke vil risikere at blive udstødt af samfundet.

Udover at skabe mere lovydighed og mindske kriminaliteten i et lokalsamfund, kan social kapital også lokaliseres som en positiv kraft i de enkelte familier, hvilket især Coleman har gjort opmærksom på. Forældre og slægtninge, der udgør en solid støtte for børnene, fremmer disse børns fremtidsmuligheder. Et eksempel er asiatiske immigrantmødre i USA, der ikke blot bliver hjemme hos deres børn men endog ofte anskaffer sig kopier af skolebøger for at kunne hjælpe deres børn med lektierne (Portes 1998:11).

Endelig taler Portes om de almene goder, der udspringer af det netværksbase-rede samarbejde. Det Bourdieu omtalte som 'profitten' af at tilhøre et gruppe-medlemsskab, viser sig i, at man indenfor gruppen nyder visse privilegier, man ikke nødvendigvis har gjort sig fortjent til. Medlemmer af den intellektuelle kreds i Køln sørger for at holde andre, perifere personer ude i kulden (Anheier o.a. i Portes 1998:12). Det samme er tilfældet med immigrantenklaver, der monopolise-rer bestemte erhvervssektorer som f.eks. Chinatown i New York, Little Havana i Miami og Koreatown i Los Angeles.

Der er altså tale om netværk af stor styrke, hvadenten disse netværk udgør "stærke bånd" (*strong ties*) i form af slægtskabsrelationer eller "svage bånd" (*weak ties*) i form af venner, forbindelser o.lign. (Granovetter 1973). Det sidste er overbevisende blevet påvist af Granovetter (1974), hvis undersøgelse afslører, at det er omgangskredsen udover familie og nære venner, der udgør den helt centrale ressource, når det drejer sig om at skaffe sig et job. Pointen er her, at det i et komplekst samfund er umådeligt vigtigt at kende folk med en anden baggrund og andre erfaringer, end man selv har - dvs. en gruppe mennesker, som kræver mindre engagement end familie og nære venner. I modsat tilfælde kan man som gruppe risikere at blive isoleret ligesom i visse bydele, beboet af sorte, hvor industri og hvide middelklassefamilier "have left the remaining population bereft of social capital, a situation leading to its extremely high levels of unemployment and welfare dependency"(Portes 1998:14).

Hermed når vi frem til det, Portes benævner *negativ social kapital*. Den 'overvågning', der finder sted i visse lokalsamfund, og som resulterer i en bunden og påtvungen solidaritet, har en positiv funktion som social kontrol. Den kan dog også rumme en negativ effekt for det enkelte individ, nemlig i form af en begrænsning i handlefrihed. Boissevain rapporterer i den forbindelse om landsbysamfund på Malta, hvor naboer ved alt om alle, og hvor krav om deltagelse i fælles aktiviteter i sidste instans fører til krav om konformitet. Den stækkede handlefrihed, der følger heraf, bliver her en forklaring på, "why the young and the more independent-minded have always left" (Boissevain i Portes 1998:16).

Netværkene kan også antage en direkte ekskluderende og negativ karakter. Udover monopolisering kan dette også føre til, at en gruppe mere eller mindre bevidst isolerer sig fra omverdenen. Et eksempel er puertoricanske pushere i Bronx, der gør alt for at holde hinanden nede i skidt, idet det bliver betragtet som 'fjendskab' at blande sig med de hvide i et forsøg på social opstigning (Portes 1998:17).

3.6. *Bowling Alone*

Siden sin Italiens-undersøgelse har Putnam rettet det emnemæssige fokus mod sit eget land, USA. Her er det erosionen af social kapital i form af en nedgang af foreningsaktivitet i USA fra 1969 til i dag, der har haft hans interesse (Putnam 1996, 2000). Putnam mener her at kunne dokumentere, at det først og fremmest er fjernsynet som negativ faktor, der har bortebrødet social kapital. Hermed har man sat den store beholdning af social kapital over styr, som blev skabt af "the long civic generation" i forbindelse med 1960'ernes borgerrettighedsbevægelser. Den tid, der kunne være blevet brugt på sociale aktiviteter, bliver nu brugt foran fjernsynet. TV har medført, at fritiden er blevet "privatiseret", lyder konklusionen:

Television is (...) the only leisure activity that seems to inhibit participation outside the home. TV watching comes at the expense of nearly every social activity outside the home, especially social gatherings and informal conversations (...) [T]elevision privatizes our leisure time [Putnam 1996:47-48].

Det er netop tesen om erosionen af en amerikansk beholdning af social kapital, der er grundtemaet i Putnams nyeste bog *Bowling Alone*. Ja, man kan i den henseende opfatte bogen som en imponerende samling bevismateriale i form af en omfattende statistisk dokumentation, der igen verificeres og 'personificeres' af en lang række af cases, hvor alt peger i samme retning: "the degradation of our public life", der afslører sig i en markant nedgang i politisk deltagelse, kirkegang, fagforeningsdeltagelse, i hyppigheden af uformelle sociale relationer, i frivilligt engagement indenfor kulturlivet osv. (2000:403). Putnam har desuden medtaget de kritikpunkter, der blev fremsat i den hede debat, som hans to artikler, "Bowling Alone" (1995) og "The Strange Disappearance of Civic America" (1996), medførte i tidsskriftet *American Prospect*. Han har således - som en anmelder skriver - leveret en "antitank gun of an argument, relentlessly researched and heavily armored against academic counterassault" (Nyhan 2000).^x

Også den kritik af det ensidige fokus på positiv, social kapital, som bl.a. Portes har rejst, har Putnam taget op i et kapitel om "The dark side of social kapital". Her

erkender han, at social kapital ofte skabes “i opposition til noget andet eller nogle andre” (200:361). Med andre ord er der tale om negativ, social kapital af ekskluderende natur eller ‘bonding social capital’, som vi f.eks. finder det indenfor visse religiøse netværk (2000:77).

[P]roselytizing religions are better at creating bonding social capital than bridging social capital, and tolerance of unbelievers is not a virtue notably associated with fundamentalism [2000:410].

Modsætningen til ‘bonding social capital’ er altså ‘bridging social capital’. Hvad mener Putnam med dette udtryk? Jo, simpelthen at man gennem en ny, politisk styring baseret på decentralisering af politisk magt og fleksibilitet på arbejdsmarkedet skal skabe frugtbare *betingelser* for opbygningen af social kapital. Brobygningen består her i at overskride “our social and political and professional identities to connect with people unlike ourselves” (2000:411). Med andre ord sender en meget idealistisk (og ‘foolhardy’?) Putnam en opfordring, ja, nærmest en bøn til amerikanere i alle samfundssektorer om at skabe grobund for, at forskellige mennesker simpelthen *får mulighed for rent fysisk at mødes*. Kun herved, mener Putnam, kan man få genoprettet (‘restored’) Amerikas beholdning af social kapital (2000:412).

Social kapitalisme?

Jeg har i denne artikel gennemgået en række definitioner af social kapital, samt af de kapitalbegreber, disse definitioner traditionelt har taget afsæt i. I den forbindelse har jeg primært fokuseret på Bourdieus vision om “the economy of practices” i alle dens materielle og immaterielle kapitalformer. Jeg har endvidere gjort rede for begrebets teorihistoriske rødder samt det forhold, at der eksisterer såvel positiv, samfundsgavnlig social kapital som negativ, samfundsnedbrydende social kapital. Endelig har jeg skildret den videreudvikling af begrebet, som især amerikanske sociologer og politologer har stået i spidsen for. Her fremdrog jeg Coleman og Putnam, der begge har anskuet social kapital som et kollektivt gode, omend på hver sin måde. Således så vi, at hvor Coleman ligesom Bourdieu inddrager klassiske, sociologiske problemstillinger i analysen, er Putnam langt mere pragmatisk og empirisk orienteret i sine stort anlagte makroanalyser af forekomsten eller fraværet af social kapital i Italien og USA. Undersøgelsen af erosionen af social kapital i USA er indtil videre kulmineret i bogen *Bowling Alone*, der allerede fra flere sider er blevet udråbt som en ny milepæl indenfor samfundsvidenskabelig forskning. Med dette nye værk tager Putnam - på godt og ondt vil jeg sige - et afgørende skridt over i en i overvejende grad moralsk

funderet videnskab, hvor en ny generation af 'social capitalists' skal redde verden (eller i hvert fald USA!). Hermed nærmer han sig paradoksalt nok den sene Bourdieu, hvis *Contre-Feux* 1 og 2 (1998, 2000) også rummer et ideologisk manifest og handlingsprogram, der omfatter formationen af en ny, social bevægelse i Europa. Er vi mon på vej mod de nye utopiers tid? Er vi på vej mod nye -ismer - en ny eksistentialisme, strukturalisme eller marxisme? Hvis vi er, er det ikke utænkeligt, at en af disse -ismer vil få navnet: 'social kapitalisme'.

Noter:

ⁱ Artiklen indgår i forskningsrådernes tværfaglige forskningsinitiativ "Det agrare landskab i Danmark", hvorfra forfatteren og hans arbejdsgruppe har modtaget bevilling til forskningsprogrammet "Mennesker i det agrare landskab". Tak til Per Grau Møller, Gert Tinggaard Svendsen, Karen Elberg, Henrik Christoffersen og Torben A. Vestergaard. Endvidere en tak til Thomas Boje for nyttige kommentarer.

ⁱⁱ "Capital is accumulated labor (in its materialized form or its "incorporated", embodied form) which, when appropriated on a private, i.e., exclusive, basis by agents or groups of agents, enables them to appropriate social energy in the form of reified or living labor" (Bourdieu 1986:241)

ⁱⁱⁱ Jf. Bourdieu 1986:249. Dette er et vigtigt udgangspunkt i den del af *Rational Choice* litteraturen, der bevæger sig i grænselandet mellem økonomi og sociologi, og hvor investeringsstrategier betragtes som redskaber for individer og/eller interessegrupper, der søger at varetage egne interesser (se f.eks. Granovetter 1995:323; Coleman 1990:300-305 og 1994:170).

^{iv} Dette er en udvidelse af den økonomiske antropolog Karl Polanyi's (1957) oprindelige definition af "embeddedness" begrebet.

^v Der er tale om "a work of denial" (1977:195). I den forbindelse skelner Bourdieu mellem 'arkaiske' økonomier, hvis funktion er at begrænse og skjule de økonomiske interessers afstumpede brutalitet, overfor en kapitalistisk økonomi, som giver plads for "*the clear, economic (i.e. economical) concepts of the undisguised self-interest economy*" (1977:172). En undtagelse er dog 'kunstverdenen', som i den vestlige verden har fået en særstatus som et 'disinterested' område, hvis 'interestedness' i økonomisk forstand Bourdieu som bekendt har forsøgt at afsløre i *Distinction* (1986). Se også Bourdieu 1977:197.

^{vi} Her søger Bourdieu at mægle mellem økonomisme og semiologisme: "[On] the one hand [is] economism, which, on the grounds that every type of capital is reducible in the last analysis to economic capital, ignores what makes the specific efficacy of the other types of capital, and on the other hand [is] semiologism

(nowadays represented by structuralism, symbolic interactionism, or ethnomethodology), which reduces social exchanges to phenomena of communication and ignores the brutal fact of universal reducibility to economics” (1986:252-53).

vii “Economism knows no other interest than that which capitalism has produced, through a sort of concrete application of abstraction, by establishing a universe of relations between man and man based, as Marx says, on “callous cash payment”. Thus it can find no place in its analyses, still less in its calculations, for the strictly symbolic interest which is occasionally recognized (when too obviously entering into conflict with “interest” in the narrow sense, as in certain forms of nationalism or regionalism) only to be reduced to the irrationality of feeling or passion” (Bourdieu 1977:177).

viii Loïc Wacquant taler i den forbindelse om “[the] hidden processes whereby different species of capital are converted so that economically-based relations of dependency and domination may be dissimulated and bolstered by the mask of moral ties, of charisma, or of meritocratic symbolism” (citeret fra Mahar o.a. 1990, s. 14).

ix Portes 1998:15-18. Se også Edwards og Foley 1997:672 og Woolcock 1998: 158.

x Den efterfølgende debat i *American Prospect* nr. 26, maj-juni 1996, findes på internettet på adressen:
<http://www.prospect.org/authors/putnam-r.html>

Litteratur:

Ben-Porath, Y. (1930) "The F-Connection: Families, Friends, and Firms and the Organization of Exchange." *Population and Development Review* 6:1-30.

Bourdieu, P. (1977 [1972]) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.

Bourdieu, P. (1979) “Le capital social” og “Les trois états du capital culturel”. I: *Actes de la recherche en sciences sociales*:2-3 og 3-6.

Bourdieu, P. (1980) “The production of belief: contribution to an economy of symbolic goods”. *Media, Culture and Society* 2 (3), 261-293.

Bourdieu, P. (1986 [1979]) “The Forms of Capital”. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Greenwood Press, New York, Westport Connecticut, London, 242-258.

Bourdieu, P. (1989 [1979]) *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. Routledge, London.

Bourdieu, P. (1990 [1987]) *In other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Polity Press, Cambridge.

Bourdieu, P. (1990a [1980]) *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge.

-
- Bourdieu, P. (1998) *Contre-feux*. Liber-Raisons d'agir, Paris.
- Bourdieu, P. (2000) *Contre-feux 2*. Pour un mouvement social européen. Liber-Raisons d'agir, Paris.
- Calhoun, C. (1993) "Habitus, Field, and Capital". I: C. Calhoun, E. LiPuma and M. Postone (eds.) *Bourdieu: Critical Perspectives*. Polity Press, Cambridge, 61-88.
- Coleman, J. S. (1988) "Social Capital in the Creation of Human Capital". *American Journal of Sociology* 94:95-121.
- Coleman, J. S. (1988a) "The Creation and Destruction of Social Capital: Implications for the Law". *Journal of Law, Ethics & Public Policy* 3:375-404.
- Coleman, J. S. (1990) *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge, MA
- Coleman, J. S. (1994) "A Rational Choice Perspective on Economic Sociology." I: Smelser, N.J. and Swedberg, R. (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton Univ. Press, New York, 166-178.
- Coleman, J. S. and T. B. Hoffer (1987) *Public and Private Schools: The Impact of Communities*. Basic, New York.
- Durkheim, É (1984 [1893]) *The Division of Labour in Society*. New York: Free Press.
- Flora, J. L. (1998) "Social Capital and Communities of Place." *Rural Sociology*, 63 (4), 481-506.
- Granovetter, M. S. (1973) "The Strength of Weak Ties". *American Journal of Sociology* 78:1360-1380.
- Granovetter, M. S. (1974) *Getting a job: A Study of Contacts and Careers*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
- Granovetter, M. S. (1985) Economic Action, Social Structure and Embeddedness. *American Journal of Sociology* 91:481-510.
- Helliwell, J. F. and R. D. Putnam (2000) "Economic growth and social capital in Italy". I: P. Dasgupta and I. Serageldin (eds.) *Social Capital. A Multifaceted Perspective*:253-268. The World Bank, Washington D.C., 253-268.
- Lash, S. (1993) "Cultural Economy and Social Change". I: C. Calhoun, E. LiPuma and M. Postone (eds.) *Bourdieu: Critical Perspectives*. Polity Press, Cambridge, 193-211.
- Mahar, C., Harker, R. and C. Wilkes (1990) "The Basic Theoretical Position". I: R. Harker, C. Mahar and C. Wilkes (eds.) *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. The Practice of Theory*. Macmillan, London, 1-25.
- Marx, K. and F. Engels (1948 [1848]) *The German Ideology*. International, New York.
- Mauss, M. (1969 [1925]) *The Gift*. Routledge and Kegan Paul, London.
- May, T. (1996) *Situating social theory*. Open University Press, Buckingham, Philadelphia.
- Nyhan, David (2000) Anmeldelse af *Bowling Alone* i *Boston Globe*, se: <http://www.BowlingAlone.com/reviews.php3>
- Portes, A. and J. Sensenbrenner (1993) "Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action". *The American Journal of Sociology* 98(6), 1320-50.
- Portes, A. and P. Landolt (1996) "The Downside of Social Capital". *The American Prospect* 26

(May-June), 18-21.

Portes, A. (1998) "Social Capital: Origins and Applications". *Annual Review of Sociology* 24:1-24.

Putnam, R. D. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.

Putnam, R. D. (1993a) "The Prosperous Community. Social Capital and Public Life". *The American Prospect* 13, Spring, 35-42.

Putnam, R. D. (1995) "Bowling Alone". *Journal of Democracy* 6 (1), 65-78.

Putnam, R. D. (1996) "The Strange Disappearance of Civic America". *The American Prospect* 24, Winter, 34-48.

Putnam, R. D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York, London, Toronto, Sydney, Singapore.

Simmel, G. (1955 [1908]) *Conflict and the Web of Group Affiliations*. New York: Free Press.

Snook, I. (1990) "Language, Truth and Power". I: R. Harker, C. Mahar and C. Wilkes (eds.) *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. The Practice of Theory*. Macmillan, London, 160-179.

Weber, M. (1947 [1922]) *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Free Press.

DEL 2: KULTURHISTORISKE CASE STUDIER

- 3) "Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900". *Fortid og Nutid*, nr. 1, 2001, s. 23-51.
- 4) "Hvad er strukturændringer?" *Samfundsøkonomen*, nr. 5, 2002, s. 37-41.
- 5) "Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70". *Historie*, nr. 1, 2002, s. 67-123.
- 6) "Livsformer i landbruget. Den evindelige spænding mellem det traditionelle og det moderne". *Bol og By*, nr. 2, 2001, s. 9-40.
- 7) "De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by". *Fortid og Nutid*, nr. 3, 2002, s. 188-203.
- 8) "Det store halbyggeri". *Fortid og Nutid*, nr. 3 (udkommer september 2003).
- 9) "Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskovhallen". *Sønderjyske Årbøger*, årgang 2002, s. 227-242.
- 10) "Retten til udvikling. Opbygningen af et begrebshegemoni i de danske landdistrikter 1977-78". *Den jyske Historiker*, nr. 100, 2002, s. 124-149.

Historien anskuet som et kapitalmarked

Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900

Gunnar Lind Haase Svendsen

Fortid og Nutid marts 2001, s. 23-51.

Artiklen er et forsøg på at kaste et nyt lys over en velkendt historie gennem en række sociologiske begreber, først og fremmest social kapital- begrebet, som det bl.a. er blevet udviklet af den franske sociolog Pierre Bourdieu. Med en sådan teoretisk tilgang er det muligt systematisk at undersøge, hvordan den frivillige organisationstradition, der etableredes fra begyndelsen af 1800-tallet, førte til frugtbare samarbejdsrelationer i slutningen af århundredet, samt hvorledes disse samarbejdsrelationer monopoliseredes af religiøse grupper omkring 1900.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk. Siden februar 1999 ansat som ph.d.-studerende ved Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Indskrevet på Odense Universitet, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse. Ph.d.-projektets titel er "Levevilkår og boligbyggeri i de danske landdistrikter 1950-2000", og det indgår i programmet "Mennesker i det agrare landskab" under Forskningsrådenes tværfaglige forskningsinitiativ, "Det agrare landskab i Danmark 1998-2001".

I løbet af 1800-tallet blev der skabt en bred organisationstradition i de danske landdistrikter. Allerede fra begyndelsen af århundredet formaliseredes og institutionaliseredes denne organisation indenfor foreningens rammer.

Hvordan skal vi forstå denne yderst komplicerede periode, foreningstiden? Jeg mener, det her er nødvendigt at benytte en tværfaglig approach. Derfor vil jeg i det følgende forsøge at kaste et nyt lys over en velkendt historie ved at benytte mig af en række sociologiske begreber - først og fremmest det social kapital-begreb, den franske sociolog Pierre Bourdieu introducerede i slutningen af 1970'erne. Her lykkedes det ham at operationalisere idéen om, at det er den stadige udveksling, der foregår mellem personer og grupper i et samfund, som udgør den sociale lim i dette samfund. Social kapital blev nu helt konkret til de - både i økonomisk og ikke-økonomisk forstand - "*profitter, der hidrører fra et medlemskab af en gruppe*", og som udgør "*fundamentet for den solidaritet, der muliggør dem*".¹

Siden hen er social kapital begrebet blevet videreudviklet indenfor en amerikansk, sociologisk tradition. I slutningen af 1980'erne definerede James Coleman således social kapital som "*menneskers evne til i grupper og organisationer at samarbejde om fælles mål*" - et samarbejde, der ifølge Coleman baserede sig på fælles normer og værdier.² I 1990'erne har Robert Putnam søgt at påvise, hvorledes social kapital - målt som tætheden af frivillige foreninger og organisationer indenfor et bestemt geografisk område - indgår som et vigtigt element i demokratiseringsprocesser. En "beholdning" af social kapital, udsprunget af fælles traditioner og tillid, bliver således i sidste instans en økonomisk faktor.³

I denne artikel har jeg indenfor det 19. århundredes danske landdistriktshistorie arbejdet videre med social kapital. Jeg fokuserer her på Bourdieus økonomiske og ikke-økonomiske 'profitter' af et netværkssamarbejde som udsprungne af et henholdsvis *økonomisk* og *kulturelt samarbejde* blandt en befolkning, såvel på lokalt, regionalt som et nationalt niveau. Endvidere vil jeg se på, hvorledes en "beholdning" af social kapital virker ind på det, jeg ser som de to øvrige former for

kapital i et samfund, nemlig kulturel og fysisk kapital - det sidste defineret som fællesbygninger. Mit overordnede, metodiske mål hermed har været at skabe en balance mellem sociologiske teorier og historiske kilder og mellem ”små” og ”store” historier.⁴

Foreninger, organisationsformer og kapitalbeholdninger

I det følgende vil jeg forsøge at vise, hvorledes det 19. århundredes organisering i de danske landdistrikter i form af foreninger og lignende frivillige sammenslutninger på et mere overordnet plan er ensbetydende med opkomsten af et *civilt samfund*, dvs. et samfund præget af borgere med et relativt stort, frivilligt engagement, der efterhånden viser sig at få en kolossal stor indflydelse på samfundsudviklingen. Vi vil helt konkret få at se, hvorledes borgerne - forstået som den almindelige, danske landbobefolkning - i stadig højere grad selv kommer til at varetage lokale politiske, økonomiske og sociale funktioner uden større indblanding fra det offentlige - ja, ofte i opposition til staten.

På det mere empiriske plan afslører kildematerialet, at de civile initiativer i form af økonomiske, faglige, politiske og kulturelle sammenslutninger primært realiseres gennem energiske enkeltpersoners virke på lokalt plan. Der er med andre ord tale om entreprenører eller *ildsjæle*, forstået som virksomme og ofte karismatiske personer der handler ud fra en blanding af økonomiske og idealistiske motiver, og hvis virke ofte har en samfundsgavnlig effekt - i kulturel såvel som i økonomisk henseende. De første initiativtagere til oprettelsen af andelsmejerier er et godt eksempel herpå.

Endelig er det karakteristisk, at en *kreds af ildsjæle* på gruppeniveau står bag - ikke blot enkelte foreninger - men også et helt *foreningsmiljø*, bestående af forskelligartede og dog ideologisk beslægtede foreninger, der rekrutterer medlemmer på lokalt og i stadig stigende grad også på regionalt plan. Et sådant netværk af foreninger - et foreningsmiljø - vil ofte knytte en økonomisk, faglig, politisk eller religiøst betinget gruppering sammen i et fællesskab, der tydeligt adskiller sig fra andre fællesskaber - kulturelt, sprogligt såvel som rent fysisk, i rummet. Det er i høj grad de samme personer, der optræder i de samme foreninger, og netop denne regelmæssige ansigt-til-ansigt kontakt - der typisk også finder sted på et uformelt plan, i privatlivet - skaber indbyrdes *tillid og fælles normer*. På den måde opstår eller fastholdes bestemte sociale og kulturelle identiteter, der hermed bliver den måske vigtigste ”vare”, foreningsmiljøet overhovedet har at tilbyde sine medlemmer udover at fungere som interessegruppe eller som forum for selskabeligt samvær.⁵

En sådan konstruktion af foreningsmiljøer og følgelig af gruppeidentiteter har typisk en effekt ikke blot på lokalt men også på regionalt og nationalt plan. Et eksempel, som vil blive behandlet i det følgende, er de ofte 'konkurrerende' grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer, der organiserer sig i sidste halvdel af 1800-tallet, og som efterhånden på et overordnet, samfundsmæssigt plan udvikler sig til såkaldte folkelige bevægelser.

En forening kan ifølge *Ordbog over det danske sprog* defineres som en “*Kreds af Personer, der har sluttet sig sammen med et fælles Formaal (fx. af selskabelig, faglig, politisk eller filantropisk Art) for Øje*”. Foreningen opstod blandt oplysningstidens borgerskab og vandt især udbredelse i de protestantiske, nordeuropæiske lande, hvor den blev den fremherskende form for sammenslutning i slutningen af 1800-tallet. Rent formelt er det karakteristisk for foreningen, at den er en relativ simpel form for organisation - opbygget af elementer som generalforsamling, demokratisk stemmeafgivning, afholdelse af møder og protokolføring. Denne form kan imidlertid rumme et højst forskelligartet selskabeligt og fagligt indhold. Herved får foreningen typisk et lokalt særpræg eller lokal forankring - på engelsk: *local embeddedness* - der røber sig i

medlemmernes kendskab til en fælles foreningshistorie, i fælles sprogbrug og fælles værdier og normer, der ofte ikke blot knytter sig til ”foreningsånden” men også til lokaliteten. Endvidere har man i forskningen traditionelt skelnet mellem foreninger, der er åbne henholdsvis lukkede for medlemstilgang - eller *inkluderende* og *ekskluderende* foreninger. Og hvad angår foreningernes formål har man skelnet mellem instrumentelle og ekspressive foreninger. De *instrumentelle* foreninger kan karakteriseres som interessegrupper med konkrete politiske, faglige eller økonomiske formål, i modsætning til de *ekspressive* foreninger, hvor det er det religiøse eller rent selskabelige samvær, der står i centrum. Der er dog en tendens til, at disse to foreningstyper løber over i hinanden, idet en instrumentel forening ofte medfører et socialt fællesskab, ligesom en ekspressiv forening hurtigt kan udvikle sig til også at varetage medlemmernes økonomiske og praktiske interesser. Begge foreningstyper kan potentielt have en *identitetsskabende* funktion. Personen har altså - som tidligere nævnt - mulighed for at 'vælge' sig en identitet ved at tilslutte sig en forening eller et foreningsmiljø.⁶

Foreningen anskuet som social, kulturel og fysisk kapital

Begge disse definitioner kan med held operationaliseres ved brug af kapitalbegrebet. Således vil jeg i den følgende gennemgang af det 19. århundredes organisationsdannelser i de danske landdistrikter omtale de instrumentelle og ekspressive foreninger som det henholdsvis *økonomiske* og *kulturelle samarbejde*, der udgør en *social kapital* i en befolkningsgruppe.

En sådan social kapital i form af et økonomisk og kulturelt samarbejde baserer sig som oftest på gruppens *kulturelle kapital*, forstået som de traditioner, den viden og de fælles normer, der samler gruppen og giver den en velafgrænset identitet i forhold til omverdenen. Ligesom det økonomiske og kulturelle samarbejde kan siges - på en og samme tid - at skabe og fastholde gruppens kulturelle kapital og hermed styrke dens identitet.

Endelig vil disse to kapitaler sætte sig synlige spor i bebyggelsen, infrastrukturen, kulturlandskabet mv. Hermed materialiserer de to usynlige kapitaler sig i form af en tredje kapital, nemlig *fysisk kapital*. Jeg vil dog i det følgende afgrænse fysisk kapital til kun at omfatte bebyggelsen og her specifikt de - ofte ideologisk prægede - fællesbygninger, der udspringer af foreningslivet som forsamlingshuse, missionshuse, osv.

Sammenhængen mellem de tre kapitaler er dog overordentlig dynamisk, hvorfor determinansforholdet til forskellige tider langt fra er entydigt. At det forholder sig sådan, vil en historisk studie af de danske landdistrikter i høj grad afsløre. Kildematerialet vidner således om, at en lang række faktorer har betydning for samspillet mellem de tre kapitaler, hvoraf de vigtigste er: ydre politiske, økonomiske, teknologiske og demografiske forhold, antallet og karakteren af virksomme, samfundsendagerede enkeltindivider (ildsjæle), foreningernes/foreningsmiljøernes inkluderende henholdsvis ekskluderende natur, deres grad af lokal forankring (*local embeddedness*) samt de modsætningsforhold til henholdsvis statsmagten og andre foreningsmiljøer, hvorigennem de skaber en gruppeidentitet.

Selvorganisering

Dannelsen af foreninger og foreningsmiljøer er et udtryk for en selvorganisering, der i høj grad blev til på landdistriktsbefolkningens eget initiativ, i kraft af egne ressourcer. Set i dette civilsamfundsperspektiv kan foreningsdannelserne karakteriseres ved fem ting.

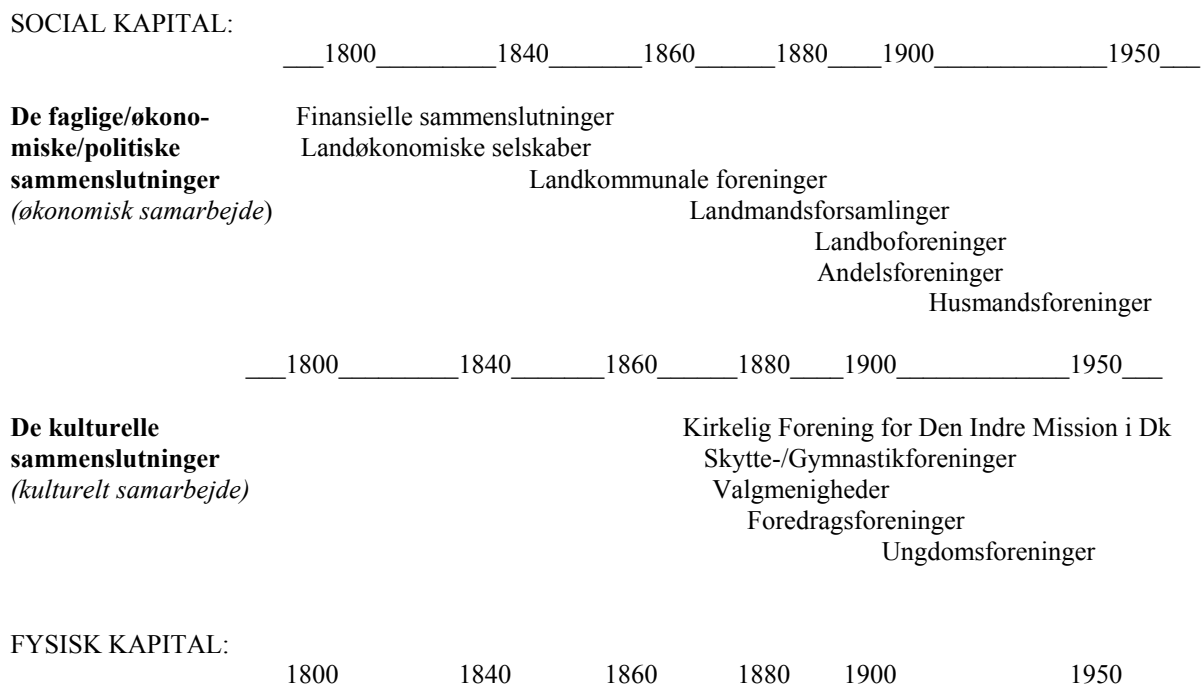
For det første er der - som allerede flere gange nævnt - grundlæggende tale om frivillige netværksdannelser uden, eller med ganske lille indblanding fra statens side, dvs. en generel selvorganisering i landdistrikterne.

For det andet er denne frivillige deltagelse i økonomiske, erhvervsfaglige, politiske og religiøse foreninger og sammenslutninger - selvorganiseringen - karakteristisk ved, at den 1) dels udvikler sig fra en decentral og lokalt præget organisationsopbygning til en mere centraliseret, nationalt og internationalt præget organisationsopbygning; 2) dels udvikler sig fra hovedsageligt at være af inkluderende natur (åbent medlemskab) fra 1840'erne til at være af ekskluderende natur (eksklusive foreninger) omkring århundredeskiftet.

At organisationsdannelserne efterhånden konsolideres på et nationalt og internationalt niveau muliggør for det tredje, at nogle af dem fra at være lokale og regionale fænomener på mikro- og mesoplan kan udvikle sig til *folkelige bevægelser* med stor samfundsomskabende kraft på makroplan. Med folkelige bevægelser mener jeg helt specifikt sammenslutninger - som oftest af inkluderende karakter - der dels forekommer over hele landet, dels bidrager til at mediere et eller flere af de traditionelle klasseskel. Et eksempel herpå er den såkaldte forsamlingsbevægelse fra 1840'erne, hvor gårdmænd, husmænd og landarbejdere deltog på lige fod, eller andelsmejeri-bevægelsen fra begyndelsen af 1880'erne, hvor gårdmænd og husmænd typisk var medlemmer af samme andelsmejeriforening.

For det fjerde udspringer nogle af organisationsdannelserne - på trods af deres særegne, lokale forankringer - fra det, H.P. Clausen har kaldt for "*de fås styring af de mange*".⁷ Det gælder bl.a. de landøkonomiske foreninger fra før 1840, højskolebevægelsen og grundtvigianismen efter 1864 samt de politiske partier i slutningen af århundredet. Andre bevægelser - som f.eks. den pietistisk inspirerede forsamlingsbevægelse og andelsbevægelsen - syntes derimod mindre elitestyrede. Endelig er det karakteristisk for organisationsdannelserne, at de er stærkt medvirkende til at opbygge en stærk social og politisk selvbevidsthed hos de forskellige grupper på landet, ikke mindst ved at stille sig i opposition til statsmagten. En oversigt over de foreningsaktiviteter, der udgør elementerne i den 1800-tals organisationsform, som jeg noget forenklet har valgt at kalde den andelsbaserede organisationsform, ses underneden, hvor diagram 1 på side 3 er blevet konkretiseret.

Figur 2. Social og fysisk kapital 1800-1900.

Fælles bygninger

Folkehøjskoler
Brugsforeninger
Fri- og valgmenighedskirker
Forsamlings- og missionshuse
Friskoler
Andelsmejerier
Andelsslagterier
Søndagshvilende mejerier

Økonomisk samarbejde

Finansielle foreninger

Organisationstraditionen kan spores tilbage til begyndelsen af 1800-tallet. På dette tidspunkt var de fleste af landets jorde blevet udskiftet. I takt med at bønderne - med eller mod deres vilje - flyttede ud fra landsbyerne for at bosætte sig ved deres marker, opløstes det gamle, påtvungne arbejdsfællesskab.

Den udbredelse af selvejet, landboreformerne havde haft som mål, blev en bekostelig affære. Derfor blev der allerede i 1786 oprettet en statslig kreditforening, Credit-Kassen, suppleret med statens pensionsfond, Den almindelige Enkekasse, sådan at bønderne kunne optage billige lån til køb af gårdene.⁸ Dog tog også godsejerne og siden hen bønderne selv initiativer til nye former for økonomisk samarbejde i landdistrikterne, efterhånden som de gamle landsbyfællesskaber opløstes.

Udskiftningen, udflytningen og selvejet betød indledningen på den overgang fra naturalieøkonomi til pengeøkonomi, der fuldbyrdedes i slutningen af det 19. århundrede. Det store behov for økonomisk kapital, der i den forbindelse opstod i landdistrikterne, kunne ikke alene dækkes af statslige institutioner og private udlånere. At staten ydermere førte en ekstra restriktiv kreditpolitik i tiden efter valutasammenbruddet i 1813, var for liberalistisk orienterede embedsmænd, erhvervsfolk og godsejere blot endnu en god grund til selv at tage initiativ til oprettelse af finansielle sammenslutninger. Med inspiration fra Tyskland og hertugdømmerne stiftedes således allerede i 1810 i grevskabet Holsteinborg på Sydsjælland kongerigets første spare- og lånekasse "*til Nytte for Bondealmuen på Grevskabet Holsteinsborg*".⁹ Lensgreve F.A. Holstein, der var påvirket af den tyske, filantropiske ånd, ønskede med andre ord at hjælpe grevskabets bønder ved at fremme den økonomiske vækst i lokalområdet.

Hvor de første landbosparekassers primære formål havde været at afhjælpe en generel lånetrang hos bønderne, koncentrerede de sparekasser, der oprettedes gennem 1820'erne, sig næsten udelukkende om opsparingssiden. Hensigten hermed synes dels at have været af moralsk karakter, nemlig som "*Led i Almuens Opdragelse*" at få den jævne del af befolkningen til at spare.¹⁰ Konjunkturopsving og en liberalistisk orienteret regeringspolitik medførte i løbet af 1840'erne en rivende udvikling indenfor det finansielle område. I 1830'erne havde nationalbanken ført an ved at tilbyde erhvervslivet billig kredit, men allerede i begyndelsen af det følgende årti skød private aktieselskaber frem, i åbenbar reaktion mod den enevældige stats politiske og økonomiske styring.¹¹

Denne demokratiske tendens, der kulminerede i 1849 med en fri forfatning, gav grobund for, at sparekasserne kunne ekspandere og i løbet af 1850'erne blive de vigtigste udlånsinstitutter ved siden af nationalbanken, med et stigende udlån til private. I 1846 stiftedes et privat bankinstitut, Fyens Discontokasse, snart efterfulgt af adskillige tilsvarende provinsbanker. Endnu billigere blev realkreditte ved oprettelsen af kreditforeninger, efter at loven om kreditforeninger endelig var blevet vedtaget i 1850. Hermed sikredes i landdistrikterne et solidarisk ansvar for det

indtagne lån. Kreditforeningerne kan således opfattes som forløbere for andelsforeningerne, idet *“Ansvar og Fordele er tillagt Foreningens Medlemmer, og disse har gennem de forskellige Organer den daglige Styrelse i Foreningernes Anliggender.”*¹²

Hvor finansmarkedet i begyndelsen af århundredet alene var styret af staten og en filantropisk-liberalistisk orienteret elite af erhvervsfolk, embedsmænd og godsejere, der ønskede at fremme bondestandens vel, blev det fra 1840'erne i stigende grad styret af nationalt-liberalistisk orienterede erhvervsfolk. I modsætning hertil var de sognesparekasser og landbosparekasser, der for alvor voksede sig store i løbet af 50'erne og 60'erne, i højere grad styret af praktisk landbrugsfagligt orienterede godsejere og - i stadig stigende grad - af gårdmænd.¹³

De lokale ildsjæle, der tog initiativet til oprettelsen af landbosparekasser, opfattede i høj grad sig selv som deltagere i en kamp mellem by og land. I 1854 havde der således været 46 sparekasser, hvoraf hele 42 var beliggende i byer, men fra 1855 oprettedes der altså landbosparekasser samt de endnu mere lokalt placerede herredssparekasser, alle beregnet på landbrugserhvervet, som led i en økonomisk selvstændighedsgørelses-proces.¹⁴ Også landbo- og herredssparekasserne placeredes dog fortrinsvist i byerne. Og ledelserne tilhørte i mange tilfælde det samme sociale lag som i købstadssparekasserne. Gårdejerne - og her især de mindre gårdejere - reagerede herpå ved at tage initiativ til oprettelse af sognesparekasser, defineret som sparekasser beliggende udenfor købstæder, og hvis tilblivelse baserede sig på et lokalt samarbejde.¹⁵ På den måde blev det som oftest de samme ildsjæle, som havde stået bag landbosparekasserne, der brød med selvsamme for yderligere at styrke den decentrale sparekassestruktur og hermed også - i økonomisk såvel som i politisk henseende - styrke landdistrikternes position overfor byområderne.

Udskiftningen og kampen mod det *“skadelige fællesskab”* betød, at de nye, selvejende bønder fik et personligt ansvar for driften og hermed også nye muligheder for rationalisering og produktionsforøgelse. Imidlertid fulgte med denne personlige frihed også en *“selvansvarlighed”*, som Skrubbeltrang udtrykker det.¹⁶ Bonden havde mistet bylavets og godsejerens beskyttelse. Ligesom han havde mistet det sociale sikkerhedsnet, som landsbyfællesskabet også havde været, idet risikoen for personlig ulykke havde været ‘spredt ud’ blandt landsbyens beboere.

I løbet af 1800-tallet blev det tvungne landsbyfællesskabs sociale sikkerhedsnet imidlertid erstattet af forskelligartede forsikringskasser, der - ligesom sparekasserne - blev oprettet på et frivilligt, civilt initiativ, udenom statsmagten. I 1731 blev Københavns Brandforsikring etableret som rigets første, og i 1761 oprettedes Almindelig Brandforsikring for Købstæderne. På landet havde der dog allerede siden 1731 eksisteret bygningsforsikringer, om end tilslutningen ikke havde været begrænset.¹⁷ Således oprettede lensgreve Holstein i 1811 - blot et år efter, at han havde etableret sin spare- og lånekasse - et interessantskab, som *“forsikkrer hinanden en bestemt Deel af forulykkede Hestes og Hornkvægs Værdi”*.¹⁸ Fra og med 1850'erne steg antallet af disse selskaber til forsikring af husdyr, med et overtal af *“Smaakasserne”*, dvs. de mindre, lokale foreninger. Hvad angår foreningsbestyrelsernes sammensætninger, var der også her tale om samme udvikling som indenfor sparekasserne, idet det efterhånden var gårdmænd og et ikke ringe antal husmænd, der kom til at udgøre de ledende kræfter. Ligesom kreaturforeningerne var *sygekasserne*, der skød op fra omkring 1865, nogle af de tidligste organisatoriske dannelser, som tilbage i 1700-tallet havde eksisteret under mere uformelle former.

De landøkonomiske selskaber og landmandsforsamlingerne

I 1897 skrev landøkonomen N. Heyman, at der var *“skabt og udviklet en for vort Land ejendommelig Landbrugsorganisation, der så at sige har gjennemsyret hele vort Landbrug og dets forskellige Grene.”*¹⁹ Udover andelsbevægelsen, tænker Heyman her først og fremmest på de *landøkonomiske selskaber*, der i slutningen af århundredet udviklede sig til landboforeningerne.

Ligesom tilfældet var med de finansielle sammenslutninger, startede det landbrugsfaglige

samarbejde - i form af landøkonomiske selskaber - oppefra-og-ned, med en stærk dominans af embedsmænd, præster og godsejere i den første udviklingsfase. Men hvor de finansielle sammenslutninger skal ses som de organisationsdannelser, hvor bønderne tidligst fik en dominerende indflydelse (i løbet af 1850'erne og 1860'erne), blev de landøkonomiske selskaber først for alvor gårdmandsdominerede i løbet af 1870'erne. Ja, endog på dette tidspunkt havde foreningerne et aristokratisk præg, og først i 1880'ernes landboforeninger var det de jævne gårdmænd, der kom til at udgøre de ledende kræfter. På den måde kan man sige, at de finansielle sammenslutninger i høj grad kom til at danne forudsætningen - og forbilledet - for de landbrugsfaglige foreninger.²⁰

Som nævnt var det først forholdsvis sent, den almindelige bondestand fik afgørende indflydelse på de landøkonomiske selskaber. Den første af slagsen, Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, blev således allerede oprettet i 1769 på statsinitiativ og fungerede frem til 1830'erne som et uofficielt landbrugsministerium, ledet af embedsmænd, erhvervsdrivende, gejstlige, militærpersoner og først og fremmest godsejere. Målet var at fremme agerdyrkningen dels ved at præmiere de dygtigste bønder, dels ved over en årrække at yde kontante tilskud til dem, der "*indførte og efterlevede planmæssig drift på deres gårde*", og dels ved generelt at sprede kendskabet til nye redskaber og metoder blandt bondestanden, bl.a. ved at øge kendskabet til den landbrugsfaglige litteratur. Fra omkring 1800 og frem til 1820'erne opstod en række lokale, landøkonomiske og patriotiske selskaber, der alle - ligesom Landhusholdningsselskabet - søgte at fremme landbruget gennem præmiering, konkurrencer og formidling af landbrugsfaglig viden. Initiativtagerne, der også her fortrinsvist bestod af godsejere, syntes delte i to lejre: de filantropisk orienterede, der ønskede at fremme bondestandens kår som sådan, samt de mere driftsøkonomisk orienterede, der - i erklæret mistillid til bønderne - udelukkende havde en forbedret agerdyrkning for øje. De sidste repræsenterede ikke i mindre grad end de første en oppefra-og-ned-holdning i forhold til bønderne. Filosofien var her, at en støtte til de større landbrugere på sigt ville være til gavn for bondestanden og det danske landbrug som helhed. Således konkluderede landøkonomen Jacob Aall Hoffman i 1843, at det er "*ved de dannede Landmænds bedre Exempel, at der især kunde virkes til Bondens praktiske Uddannelse*".²¹

Hoffmans udtalelse til trods var der dog i 1840'erne, i takt med landbrugets økonomiske opsving, tale om en kraftigt øget selvstændighed og selvbevidsthed blandt bondestanden - ikke blot på det finansielle og politiske område, men nu også på det rent faglige område. De direkte forløbere for det faglige samarbejde havde været de landøkonomiske selskaber, og det var da også moderorganisationen for disse - Landhusholdningsselskabet - der i 1866 blev arrangør for endnu et væsentligt element i landbobefolkningens selvorganisering, landmandsforsamlingerne. Disse formede sig som åbne møder, der blev holdt med tre års intervaller. Her blev dyrskue, udstillingsvirksomhed og feststemning kombineret med faglige debatter. Dette blev en stor inspirationskilde for de bondedominerede landboforeninger, der først etablerede sig fra begyndelsen af 1880'erne i den alsidige form, hvori vi finder dem endnu i dag, dvs. en kombination af landbrugsfaglig formidling og rådgivning, dyrskuer, foredrag, bladvirksomhed, konsulenttjeneste og et generelt virke som interessegruppe for det mellemstore gårdbrug.²²

Andelsmejeribevægelsen²³

Centripetale og centrifugale kræfter

Den modernisering af landdistriktssamfundet, der begyndte fra slutningen af 1700-tallet, fortsattes ind i det nye århundrede. Med indførelsen af den almindelige undervisningspligt fra 1814 forsvandt analfabetismen efterhånden, og jævne bønder fik - i takt med en øget demokratisering af samfundet - mulighed for mere selvbestemmelse. Fra omkring 1840 udnyttede bønderne på

eget initiativ og egen risiko denne mulighed ved i stigende grad at organisere sig økonomisk (brandforsikringsforeninger, kreaturforeninger, sygekasser, landbosparekasser), fagligt (landøkonomiske selskaber, landboforeninger, husmandsforeninger) og politisk (landkommunale foreninger, Bondevennernes Selskab 1846, Det Radikale Venstre 1905). Specielt efter opkomsten af andelsbaserede foreninger fra 1866 skete dette i stor udstrækning ved at søge kompromiser indadtil gennem inkluderende netværk, dvs. netværk hvor der var åben tilgang for alle socialt, politisk eller religiøst betingede grupper. Udadtil etableredes efterhånden en arbejdsdeling mellem statsmagten og det frivillige, økonomiske samarbejde, indenfor hvis rammer landbefolkningen - også efter 1900 - kunne vedblive med at være relativt uafhængig af staten.

I modsætning til den samlende, centripetale kraft i landbosamfundet, som foreningerne indenfor det økonomiske samarbejde - især den stordriftsbaserede andelsbevægelse - udgjorde, blev det frodige, kulturelle foreningsliv på landet (forsamlingsbevægelsen, højskolebevægelsen, indre mission, ungdomsforeningerne mv.), der blomstrede op i sidste halvdel af det 19. århundrede, ofte en polariserende eller centrifugal kraft, der på sigt førte til strid og splittelse. Det kulturelle samarbejde fik således i mange tilfælde en eksklusiv eller ekskluderende karakter, hvilket i flere tilfælde førte til gruppeisolation og en fjendtlig holdning overfor konkurrerende foreningsmiljøer. Dette var tilfældet udadtil i forholdet til statsmagten men i særlig grad indadtil - i de enkelte landdistriktsamfund - hvor splittelse mellem religiøst baserede grupper som indremissionske og grundtvigianere efterhånden rakte ind i det økonomiske samarbejde.

Privatmejerier eller andelsmejerier?

Allerede før 1870'ernes kriseår havde man været i gang med at undersøge mulighederne for en mere effektiv mejeridrift. Produktionen af mejeriprodukter på de enkelte gårde, de såkaldte hjemmemejerier, havde vist sig lidet hygiejniske og helt utidssvarende. I 1830'erne og 40'erne havde mejeridriften imidlertid vundet indpas på herregårdene. På dette tidspunkt stod "herregårdsmørret" langt over det "bøndermør", der blev opkøbt og omættet af de lokale købmænd. For at højne standarden af "bøndermørret" blev der allerede fra 1850'erne gjort forsøg med fællesmejerier.²⁴

Det 19. århundredes sidste årtier bød på mange teknologiske innovationer inden for mejeriområdet, hvoraf en af de vigtigste var L.C. Nielsens kontinuerlige centrifuge fra 1879. De rent tekniske forudsætninger for stordrift indenfor mejerierhvervet var således tilstede. Men den økonomiske kapital og den ekspertise, der nødvendigvis skulle mobiliseres i forbindelse med en rationalisering, var mere end nogen enkeltperson kunne overkomme. For at udnytte produktionsnichen til fulde måtte man altså slå sig sammen. Spørgsmålet var blot hvilken af de i 1852 foreslåede organisationsmodeller, man skulle bruge: den kooperative, hvor man deler udbyttet, eller den kapitalistiske, hvor man sælger mælken til en mejeriforpagter i en landsby eller på en herregård.

I løbet af 1860'erne og 1870'erne blev begge modeller taget i brug. Omkring 1880 eksisterede der således side om side tre typer af privatejede mejerier, herregårdsmejeriet, det mindre gårdmejeri og selvstændige fællesmejerier, samt to fællesejede: aktiemejeriet og andelsmejeriet. I modsætning til andels- og aktiemejerierne havde de privatejede bøndermejerier det problem, at de var for små. Desuden kneb det også med at få leverandørerne til at overholde aftaler om kvalitet og fodring. Ligesom andelsmejeriernes tilbagelevering af kærnemælk og valle til producenterne også betød en økonomisk gevinst i forhold til fællesmejerierne. Der blev i disse år diskuteret ivrigt for og imod i landøkonomiske selskaber, landboforeninger og ikke mindst i aviser og tidsskrifter. Men - som Hertel udtrykker det - så "*tog Bondestanden Sagen i sin Haand*".²⁵ Det var det rene andelsmejeri, der vandt frem.

Den afgørende inspiration til de danske andelsforeninger kom fra England. I Rochdale, nær

Manchester, havde nogle vævere i 1844 oprettet verdens første 'Cooperative Wholesale Society', dvs. en brugs- og indkøbsforening, ejet af medlemmerne selv. Danmark fik sin første brugsforening i 1866, men endnu vigtigere forekommer det, at idéen blev overført til andre landbrugssektorer. Således blev der fra 1882 oprettet andelsmejerier, fra 1883 andelsgrovvareforeninger og fra 1887 andelssvineslagterier.

Det var i Hjedding, nær Varde, at idéen om et andelsmejeri skulle føres ud i livet. En af initiativtagerne hertil, gårdmanden Niels Kristensen af Pedersborg, beretter følgende om de indledende forhandlinger: Under forhandlingens gang gik stemningen i retning af, at man skulle samle mælken i stedet for smørret. Da man imidlertid for at kunne behandle mælken på ét sted var nødt til at bygge et mejeri, fremkom atter en vanskelighed, idet nemlig nogle på ingen måde ville gå med til at bygge et mejeri i fællesskab, men derimod nok ville sælge deres mælk. Og uden rigtig at være klar over, hvad man tilsigtede med forhandlingen, gled man hen imod virkeliggørelse af den senere så vidtrækkende og storslåede andelstanke: at enhver, som gik ind i mejeriet, skulle have udbytte i forhold til de pund mælk, han leverede.²⁶ En gårdejer der var tilstede på mødet, N.H. Uhd, fik opgaven at skrive en andelskontrakt. Og i de følgende måneder var det bestyrelsesmedlemmerne selv, der ledte og fordelte arbejdet i forbindelse med opførelsen af Hjedding mejeri. I juni 1882 kunne mejeriet begynde at producere - og allerede ti år efter havde Hjeddingmodellen spredt sig til alle dele af landet. Den økonomiske succes kan let aflæses i tallene. I 1890 leverede en tredjedel af alle danske gårde mælk til et af landets 700 andelsmejerier. Og eksporten af smør steg fra 12,5 millioner kilo i 1880 til 90 millioner kilo i begyndelsen af det nye århundrede.²⁷

Det var bestemt ikke den danske stat og de danske landbrugsorganisationer, der tilskyndede denne udvikling. Som Claus Bjørn fastslår, var andelsmejerierne derfor heller ikke "*resultat af en central styring*" men "*formedes allerede fra oprettelsen efter de lokale personer og stedlige vilkår*".²⁸ I provisorieperioden 1885-1894 så godsejerpatriet Højre med stor skepsis på denne 'bondefrigørelse', der syntes at ske som en modreaktion på den politiske magt. Dog, bevæbnet med tungtvejende, økonomiske argumenter kom andelsmejeribevægelsen hurtigt til at stå stærkt. Landbefolkningen finansierede selv deres forehavender gennem de tidligere omtalte sparekasser, indkøbte selv den ekspertise, de skulle bruge, osv. Kort sagt kunne initiativtagerne klare sig selv, og bevægelsen undslod sig i høj grad statsindblanding og statskontrol.

Foreningsvedtægterne

En vigtig årsag til succesen var den af N.H. Uhd udformede interessentskabskontrakt for Hjedding mejeri, der - som Niels Kristensen udtrykker det - "*var så tilfredsstillende, at den senere blev benyttet som mønster for mange ny oprettede mejerier*".²⁹ De standardvedtægter, der efterhånden udsprang heraf, kan opsummeres i de fire, grundlæggende paragraffer: åbent medlemskab, fælles økonomisk ansvar, kontant udbetaling af udbytte og overskud til leverandørerne i forhold til leveret mælkemængde samt demokratisk afstemning.

Det åbne medlemskab sikrede, at enhver kunne tilslutte sig det lokale andelsmejeri uden hensyntagen til økonomisk formåen eller til politisk eller religiøs overbevisning. Hermed fremstod foreningen på et institutionelt plan som et inkluderende netværk og ikke et ekskluderende, et vigtigt signal til omverdenen. Niels Kristensen beretter om, hvorledes man efter det første møde i forbindelse med oprettelsen af Hjedding andelsmejeri gik "*omkring til naboerne, som ikke var mødt, for om muligt at formå dem til at komme til stede på næste møde*".³⁰ Og J. Stilling Pedersen beretter: *Det var de frisindede demokratiske love, der gav bevægelsen fart. Man havde sikkert aldrig tænkt sig, langt mindre praktiseret dette, at alle og enhver, selv den fattigste husmand med én ko, kunne få adgang til - uden pengeindsud - at være lodtager i mejeriet med ret til at få fuldt udbytte af sin mælk, ret til andel i mejeriet i samme forhold, som*

*gælden blev betalt. Det var det nye, storslåede andelsprincip, som blev nedlagt i lovene for Hjedding mejeri, og det var det, der gav bølgen næring. Nu kunne husmanden, der tidligere manglede alle forudsætninger for mejeridrift: forståelse, penge og lokaliteter, få sin mælk udnyttet på en rentabel måde. Gårdmændene (...) var jo i forvejen langt heldigere stillet.*³¹

Det lykkedes således i stor udstrækning andelsmejeriforeningerne at - om end ikke ophæve de skarpe sociale, politiske og religiøse skel på landet - så i det mindste mediere dem ved at samle gårdmænd og husmænd i samme forening. Udslagsgivende blev her landboernes fælles økonomiske interesse. I.J. Stilling Andersens beretning lyder det således: *Det er (...) værd at mærke sig, at andelsmejeriernes vugge stod i den vestlige del af Danmark, i en landsdel, der er tyndt befolket, og hvor indbyggerne har forholdsvis små kår, samt at det hændte på et tidspunkt, da de økonomiske vanskeligheder mærkedes stærkt (...) Netop disse omstændigheder har tjent til at fremme samfølelsen og vække tanken om en solidarisk sammenslutning, ligesom de truende udsigter for fremtiden har kaldt ad viljen og øget handlekraften. Og det var da venteligt dette, der mere end noget andet gav stødet til grundlæggelsen af andelsmejeriet i Hjedding.*³²

Ud af de fælles økonomiske interesser sprang et fælles økonomiske ansvar, hvor alle forpligtigede sig til at dele ikke blot det økonomiske overskud men også det økonomiske tab. Princippet om solidarisk ansvar blev her en stærkt motiverende faktor for at arbejde sammen på trods af sociale skel eller politiske og religiøse uoverensstemmelser, om end det bestemt ikke altid lykkedes at forene de divergerende parter, hvilket - som det vil fremgå senere i kapitlet - grundlæggelsen af de søndagshvilende mejerier er et godt eksempel på. I § 5 i Andelsmejeriet Hjeddings love fra 1882 stadfæstes princippet på følgende måde: *”Skulle det blive vedtaget ved en generalforsamling at ophæve interessentskabet, afhændes samtlige dette tilhørende ejendele, og for så vidt det derved indvundne udbytte ikke er tilstrækkelig til at dække gælden, tilskylder interessenterne det manglende i samme forhold, som enhver til den tid har afbetalt på gælden, eller det beløb, han er aktionær for. Viser det sig derimod, at der bliver overskud på gælden, deles dette i samme forhold”.*³³

Helt i tråd med det synspunkt, der blev fremsat i cirkulæret fra 1852, har en af andelsbevægelsens ledende skikkelser omkring århundredeskiftet, Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, på pragmatisk vis givet udtryk for, at organiseringen skete mere af nød end af lyst: *”Vi blev Andelsmænd - ikke fordi vi havde Lyst til Fællesskab, men fordi Landbrugets Forhold tvang os til det (...) Vi lærte at bøje os for de ved almindelig Valgret valgte Bestyrelsers Beslutning, fordi der var en Fordel at vinde”.*³⁴

Også beretningerne fra Hjedding vidner om, at foreningens sociale centripetalkraft - som et slags biprodukt - blev skabt ud fra fælles økonomiske interesser, hvor den kontante udbetaling i forhold til mængden og kvaliteten af den leverede mælk sikrede den enkeltes interesse. At dette princip har været en grundsten i andelsmejeriforeningerne allerede fra starten, vidner vedtægterne fra Hjedding om, idet der allerede i første paragraf indgår følgende, detaljerede beskrivelse af udbetalingsforholdene: *”Udbyttet ved salg [af ost og smør] fordeles mellem interessenterne i forhold til den mælkemængde, enhver har leveret, dog med fradrag af driftsomkostninger. Udbyttet ved salg af smør deles hver måned, hvorimod det, der er indkommet ved salg af ost, kun deles en gang om året. Daglig tilbageleveres så stor en del af kærnemælk og valle, som enhver kan tilkomme i forhold til den mælkemængde, han har leveret”.*³⁵

I den forbindelse fortæller Niels Pedersen, at de større gårdmænd i starten havde *”betænkelighed ved at gå sammen med de mindre husmænd i en sådan forening, navnlig fordi smørret vanskeligt ville kunne lade sig klassificere retfærdigt”.* Først efter det var blevet besluttet, at *”enhver, som gik ind i mejeriet [på andelsbasis] skulle have udbytte i forhold til de pund mælk, han leverede”*, lod de sig overtale.³⁶ Ligesom det også - som det fremgik af Anders Nielsens udtalelse - var for ‘at vinde en fordel’, at gårdmændene i de fleste tilfælde gik med til en *demo*

kratisk ledelsesform, således at beslutningerne skulle træffes i fællesskab, altså efter hoveder og ikke hoveder.

Opbygningen af et økonomisk samarbejde

Foreningernes mægling mellem socialt, politisk og religiøst betingede grupper, der - på det formelle plan - indebar en demokratisk organisationsstruktur, udsprang altså af rentabiliteten af et sådant fælles projekt. Det var ikke sociale men økonomiske argumenter, der blev slået på. Og medlemmerne tjente rent faktisk penge. Rationaliseringer, brug af nye teknologier og en generel professionalisering indenfor mejerifaget førte til en forøgelse af den totale profit på mindst 20-25% sammenlignet med hjemmemejerierne.³⁷

Omkring århundredeskiftet var på den måde nye, effektive samarbejdsrelationer - en beholdning af social kapital - i vid udstrækning blevet etableret og institutionaliseret i de danske landdistrikter. En fysisk kapital i form af økonomisk kapital, mejeribygninger og maskiner var ved at blive opakkumuleret. Ligesom - knap så markant - en kulturel kapital i form af ny viden, nye traditioner samt bevidstheden om et fællesskab, der i nogen grad overskred de politiske og økonomiske skel. Denne kapitalbeholdning var endnu ikke blevet fuldbyrdet - idet der ikke var tale om et indbyrdes kulturelt samarbejde og en fælles, kulturel kapital - førend den grundet stærke, religiøse konflikter i landbosamfundet atter blev brudt op i flere lokalsamfund fra og med 1890'erne. På den måde var det voldsomme modsætninger i kulturel kapital og kulturelt samarbejde, der efterfølgende medførte et brud i økonomisk samarbejde og fysisk kapital. De nye, 'komplette' kapitalbeholdninger, der udsprang heraf, isolerede og distancerede sig i stigende grad fra hinanden fra omkring århundredeskiftet. 1880'ernes hurtige opbygning af en beholdning af social kapital i form af et økonomisk samarbejde af inkluderende karakter skulle dette til trods få en afgørende betydning for de kulturelle og materielle livsbetingelser på landet - en betydning, der rakte langt ind i det nye århundrede.

Udbredelse af en beholdning af social kapital: ildsjæle

Som vi lige har set, kan Hjedding-modellens succes ses i en frugtbar forening af et demokratisk element (åbent medlemskab, lige stemmeret, fælles økonomisk ansvar) og et element, hvor muligheden for egen nytte fungerer som incitament (profit efter fortjeneste), begge dele institutionaliseret i foreningsparagrafferne. Akkumulationen af fysisk og kulturel kapital beroede dog på tilstedeværelsen af en 'social lim', forstået som nogle velsmurte samarbejdsrelationer eller social kapital.

Social kapital opstår kun der, hvor et ord er et ord. For at kunne arbejde sammen må folk grundlæggende kunne stole på hinanden. Tillid kan derfor ses som det tredje element bag succesen. Netop ordet tillid er blevet stærkt betonet i forbindelse med social kapital. Tillid opbygget gennem regelmæssig personlig kontakt er det, der "*smører*" et samfund, som den amerikanske sociolog Robert Putnam har udtrykt det.³⁸

Når talen går på den danske andelsmejeribevægelse, er det også ordet tillid, der falder en nærmest for. Det var folk, som kendte hinanden, stolede på hinanden, der satte det hele i værk - en af forklaringerne på, hvorfor andelsbevægelsen blev så stærk på landet men ikke i byerne.³⁹ På et lokalt, individ- eller mikroplan var det derfor kendte og højt betroede folk, der stod bag mejeridriften, ofte iværksættertyper som de, der stod bag oprettelsen af Hjedding andelsmejeri. Det kunne være en højt respekteret skolelærer, omegnens ildsjæl. Eller en gårdmandssøn, nyligt hjemvendt fra udlandet, hvor han havde lært om de nyeste metoder indenfor mejeridriften - nu blev han ansat som bestyrer for det lokale andelsmejeri. Eller - som det efterhånden blev almindeligt - en indflydelsesrig gårdmand, medlem af den lokale bankbestyrelse. Alt i alt typiske eksempler på det, Claus Bjørn har kaldt "*den erfarne og prøvede tillidsmand, hvis deltagelse*

*man fandt værdifuld eller måske ligefrem nødvendig for at få mejeriet rejst”.*⁴⁰

Skolelærerne, der ydede en pionérindsats de første år, handlede kun sjældent ud fra rene filantropiske motiver. De var også ude på selv at tjene på foretagendet. Typisk havde de af lokalsamfundet fået tildelt et lille stykke jord, en såkaldt skoleager, som de i mange tilfælde dyrkede med stor dygtighed. Dette gælder f.eks. lærer Jens Rasmussen, stifteren af Oldrup andelsmejeri, der gjorde sin skolelod på 7 tdr. land til en mønsterbedrift. Mange udviklede sig ligefrem til eksperter inden for intensiv agerbrugsdyrkning - en dyrkning, der ofte kombineredes med opdræt af husdyr, bl.a. køer. Skolelæreren var derfor ofte selv mælkeleverandør til andelsmejeriet og kunne på den måde tjene lidt ekstra ved siden af en beskeden løn. For ikke at tale om det, der kunne falde af i forbindelse med at skrive foreningsvedtægter o.l.⁴¹

Gårdmændene overtog dog efterhånden lederrollen - især de, der havde mange køer og derfor også havde en ekstra stor interesse i, at projektet blev virkeliggjort. Men ofte blev en indflydelsesrig gårdmand simpelthen opsøgt af mindre magtfulde igangsættere, med håb om at denne kunne gøre sin indflydelse gældende i lokalsamfundet, til bedste for mejeriet.⁴² Denne tendens til at opsøge kompetente og/eller indflydelsesrige personer skulle blive en almindelig praksis på et gruppe- eller mesoplan. Nu blev de lokale igangsættere eller ‘entreprenører’ - disse højt betroede og respekterede mænd, der allerede havde bevist deres værd - tilkaldt af andelsmejeriforeninger i andre dele af landet, hvor man gennem rygter og personlige forbindelser havde hørt om dem. Først bad man dem komme og lave et foredrag om deres erfaringer med at oprette et andelsmejeri – siden hen gav man dem typisk tilbuddet om at fungere som driftsleder eller bestyrelsesformand for den kommende andelsmejeriforening.⁴³ På den måde udviklede der sig indenfor mejeriområdet forskellige specialister, hvis kompetencer var højt efterspurgt.

Disse specialister - ildsjæle med stærke økonomiske interesser - lærte ofte hinanden at kende, sådan at der dannedes personkredse, omkring hvilke der opstod progressive miljøer. Et eksempel på sådan et miljø er gruppen af ”højskolelandmænd”, der samledes om den mejerispecialiserede forsøgs- og undervisningsinstitution Ladelund landbrugsskole. Skolen blev oprettet af Askov højskolemanden Niels Pedersen, Ladelund, og forsøgsvirksomheden blev varetaget af bl.a. docent N.J. Fjord og assistent M.C. Pedersen, to af hovedmændene bag 1880’ernes andelsmejeribevægelse. Niels Pedersen var “*som skolemand direkte afhængig af [landbobefolkningens] økonomiske fremgang*”, ligesom han såvel tegnede som byggede andelsmejerier.⁴⁴

Resultatet af al denne iværksættervirksomhed på et regionalt og nationalt niveau var for det første, at andelsmejeriet blev promoveret og stadig flere mejerier bygget. For det andet at oprettelsen af et mejeri fulgte nøjagtigt det samme mønster (Hjedding-modellen) ligegyldigt hvor i landet, det blev bygget. Men det måske vigtigste resultat var, at promovering og agitation udviklede sig til en overordnet kommunikation - til en strømning eller bevægelse på et makroplan. En fælles national debat, en fælles national interesse var blevet vakt til live. På den måde begyndte aviser og landbrugstidsskrifter hen imod slutningen af 1880’erne pludselig at udvise interesse for fænomenet. Og i 1889 accepterede det offentlige, repræsenteret ved Landhusholdningsselskabet, andelsmejerierne og forpligtelsen til at yde faglig og teknisk bistand.

Hermed spredtes en bestemt form for økonomisk samarbejde. Nu var det ikke blot på lokalt plan, opbygningen af social, kulturel og fysisk kapital fandt sted. Det foregik på landsplan. Og, nødtvunget, var nu også statsmagten gået ind på at betragte andelsmejerierne og lidt senere - andelssvineslagterierne - som et nationalt fænomen med en ikke uvæsentlig samfundsøkonomisk betydning.

Kulturelt samarbejde

Opkomsten af to kapitalbeholdninger

Karakteristisk for kulturlivet i de danske landdistrikter før 1950 er de religiøse stridigheder. Disse stridigheder, der ofte har en samfundspolitisk dimension, knytter sig først og fremmest til de to store folkelige bevægelser, grundtvigianismen og indre mission. Fra omkring 1864 er der for den *grundtvigianske retning tale om en organiseringsfase, hvor man konsoliderede sig gennem et udbredt foreningsnetværk eller foreningsmiljø* - den indremissionske retning, der især vandt frem i Jylland, var lidt senere om at vokse sig stærk.

Disse foreningsmiljøer kan betragtes som to konkurrerende kapitalbeholdninger bestående af et kulturelt såvel som et økonomisk samarbejde medlemmerne imellem (social kapital), fælles normer og traditioner (kulturel kapital) samt fællesbygninger (fysisk kapital). Fra at have været åbne, inkluderende netværk er der - især for indre missions vedkommende - en tendens til isolation og lukkethed fra og med 1890'erne, der kan opfattes som en institutionaliseringsfase, hvor de to foreningsmiljøer rent kulturelt synes at stivne, om end der stadig opbygges social og fysisk kapital.

Fra omkring nederlagsåret 1864 startede således det, man kan kalde konsolideringsperioden eller organiseringsfasen i den grundtvigianske bevægelse, med dannelsen af en lang række forskelligartede og dog på samme tid ideologisk beslægtede kulturelle foreninger som foredragsforeninger, læseselskaber, sangforeninger, gymnastikforeninger, skytte- og riffelforeninger og - senere - valg- og frimenigheder, ungdomsforeninger, demokratiske foreninger og amtshistoriske samfund. På et lokalt såvel som på et regionalt og nationalt plan knyttede hele dette foreningsmiljø sig tæt til uddannelsesmæssige og religiøse institutioner som folkehøjskoler, husflidsskoler, landbrugsskoler, friskoler samt fri- og valgmenighedskirker. I samme periode finder vi en parallel udvikling indenfor de indremissionske samfund, især i de hurtigt voksende stationsbyer og de omkringliggende landdistrikter. Specielt fra 1880'erne oplevede bevægelsen en storhedstid med oprettelse af indremissionske børne- og ungdomsorganisationer, bibel- og læsekredse, afholdsforeninger, tabitaforeninger samt opførelse af missionshuse, friskoler, højskoler og seminarier.

Kulturel kapital: de 'hellige' overfor 'verdens børn'

De fælles traditioner og det fælles livssyn, dvs. den kulturelle kapital, der blev opbygget indenfor en distinkt, henholdsvis grundtvigiansk og indremissionsk kapitalbeholdning, havde rødder i det religiøse lægmandsrøre i første halvdel af det 19. århundrede, kaldet forsamlingsbevægelsen. Herfra udgik den første generation af grundtvigianere som en intellektuel fraktion, der med et program, der bestod i en på mange måder paradoksal sammenblanding af folkelige og elitære elementer, hyldede åndelig og politisk selvstændighed - i modsætning til det konkurrerende, indremissionske foreningsmiljø, der blev den mere lægmandsprægede fraktion, der kom til at videreføre de religiøse vækkelsesbevægelser inderlige, stærkt pietistiske verdensanskuelse og kun den. Stridens natur bestod i første omgang i synet på bibelen, hvilket nogle eksempler fra Lemvigegnen i Nordvestjylland vidner om:

Teologiske stridspunkter dukkede imidlertid frem til overfladen. Forsamlingsfolkene havde i trods og modgang egenhændigt søgt og fundet en sandhed i bibelens bogstav. Mange sjælekampe lå forud og grundige bibelstudier lå bag den nye livsførelse. De indremissionske lægprædikanter, der i 1860'erne kom på disse kanter, fulgte den samme kurs. Også de var fundamentalister. Nu kom derimod grundtvigianerne og hævdede, at sakramenterne og trosbekendelsen i al sin enkelhed var grundlaget for den sande tro. Bibelen var for dem en nyttig og god bog, men ikke den ordrette sandhed. De vakte, for hvem spørgsmålet ramte ned i fundamentet under deres tro, måtte tage fornyet stilling. Det gav anledning til en voksende modsætning mellem grundtvigianerne og dem, der senere kaldte sig missionsfolk.⁴⁵

Disse religiøst betingede forskelle i kulturel kapital mellem de samfundsengagerede grundtvigianere og de ofte fundamentalistiske og - ude i landdistrikterne - meget isolerede ”hellige” afspejlede sig i samarbejdsrelationerne eller den sociale kapital. Der er her ikke blot tale om, at de to grupper fjernede sig fra hinanden rent kulturelt - også indenfor det økonomiske samarbejde skiltes de efterhånden i to lejre.

Social kapital: ildsjæle og smuldrende lokal forankring

De grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer rundt om i landet skal ikke blot opfattes som udsprungne af forsamlingsbevægelsen men i det hele taget af den organisationstradition, der etablerede sig i de danske landdistrikter fra begyndelsen af 1800-tallet. Det var således størstedelen af de tidlige økonomiske, politiske og faglige foreninger i landdistrikterne, der i stigende grad blev grundtvigiansk orienterede. En stor forskel var dog, at hvor foreningerne før overvejende havde haft rod i et lokalt tilhørsforhold, var der med den grundtvigianske og lidt senere den indremissionske bevægelse tale om netværk, der rakte ud over sogneskel. De grundtvigianske ‘bannerførere’ og de missionske lægprædikanter- ildsjæle, som vi kender dem fra det øvrige foreningsliv - virkede således i stadigt stigende omfang på regionalt og nationalt plan. Hermed er der tale om, at såvel det kulturelle samarbejde som det økonomiske samarbejde efterhånden etableredes på et supra-lokalt niveau - det sidste så vi jo bl.a. i forbindelse med andelsforeningerne. Sagt med andre ord er der tale om en tiltagende opløsning af den lokale forankring eller *local embeddedness*, der i høj grad var karakteristisk for landsbyfællesskabet - en tendens der i øvrigt er taget til i perioden fra 1950, og som rettelig kan benævnes en *local disembeddedness*.

De grundtvigianske foreningsnetværk bredte sig fra sogn til sogn gennem de gamle foreninger i kraft af et usædvanligt stort antal entreprenører eller ildsjæle. Disse sluttede sig ofte sammen i yderst virksomme personkredse, der - med det eksisterende foreningsliv som springbræt - så at sige producerede den ene forening efter den anden. Det er muligt at konstatere dette ved at kigge nærmere på personsammenfaldet i foreningerne i sidste halvdel af 1800-tallet. Således var Jørgen Christensen, stifteren af Den sjællandske Bondestands Sparekasse i 1856, med til at oprette Hindholm folkehøjskole, og senere formand for amtets landkommunalforening indtil sin død i 1863, kun 32 år gammel.⁴⁶ Bonden og digteren Mads Hansen, stifter af Vester Skerninge Højskole i 1868, oprettede tillige en sangforening, en foredragsforening, en skytteforening og en husflidsskole.⁴⁷ Eksempler på mere lokale initiativtagere er Torben Jensen, der 1884-1920 var mejeribestyrer for Gislev mejeri. Samtidigt med at han deltog i en lang række mejerifaglige organisationer, var han også aktiv indenfor egnens friskole, valgmenighed og højskole.⁴⁸ En aktiv taler og rådgiver var højskoleforstander Jesper Madsen, der stod bag oprettelsen af Janderup mejeri 1883, og “da han i februar 1884 havde holdt foredrag i Vejrup kro nord for Bramminge om mejerisagen, så blev det i Ribe Amtstidendes referat nævnt, at det var det 9de møde om andelsmejerioprettelser, Jesper Madsen havde deltaget i”.⁴⁹ Husmand Laust Rasmussen og gårdejer Niels Nielsen udgjorde fra begyndelsen af 1880'erne et veritabelt grundtvigiansk ‘makkerpar’ i Grindsted og omegn, med stiftelse af en afholdsforening, en skytte- og gymnastikforening, Demokratisk forening osv.⁵⁰ Og senere højskoleforstander Kristen Kristensen Tange fra Rudkøbing beretter i sine erindringer om, hvordan han - 21 år gammel - i 1885 blev bestyrer af Hårlev Andelsmejeri og herved kom “ind i et stærkt og meget befrugtende åndeligt røre. Her var friskole, frimenighed, forsamlingshus og skyttebevægelse [og] dette greb mig, samt holdt mig fast i ideel begejstring og tilslutning, et tag, der har været holdbart og varigt gennem årene”. Kristensen Tange var engageret i aftenskoler og foredragsforeninger over hele øen og i sin hjemby Humble i Bogsamlingen, Friskolen, ungdomskredsen, forsamlingshuset, Demokratisk forening, Radikale Venstre osv. osv.⁵¹

Flere af de grundtvigianske pionerer i landdistrikterne havde dog betydelige startvanskeligheder

der. F.eks. opstod der allerede i 1840'erne en grundtvigiansk minoritet i de fynske landsogne. Ligesom de andre forsamlingsfolk i denne brydningstid blev de fynske grundtvigianere ofte ofre for lokalsamfundets sanktioner.⁵² Og - omkring tyve år senere - finder vi et eksempel på en sådan lokal strid mellem et døende, lokalt forankret fællesskab og et nyopstået, mindre lokalt forankret fællesskab beskrevet af Klaus Berntsen, der blev friskolelærer i Højby syd for Odense i 1862. Loven om sognebåndsløsning fra 1855 var her blevet udnyttet af den grundtvigianske friskolekreds, som omkring 1860 løste sognebånd til pastor Kofoed i nabosognet Sønder Nærå. *"Det gamle Bylaug i Højby udviste alle Sognebaandsløserne af Lauget. Vovede nogen at indbyde en Grundtvigianer til Gilde, blev ogsaa han udvist. Skete der dødsfald mellem Friskolefolkene, maatte ikke engang den nærmeste Slægt deltage i Begravelsen"*.⁵³

Om end grundtvigianerne typisk var de første til at etablere sig i landdistriktssamfundene, er der dog eksempler på det modsatte. I 1878 kom en energisk ung mand ved navn Niels Offersen til Vinding sogn syd for Holstebro i Midtvestjylland. Her havde han ikke været *"et halvt Aar, før han havde besøgt alle Hjemmene for at agitere for Mejerisagen (...) Hans vimpel og Ballast var Grundtvigisk Højskolevækkelse. Men Indre Mission var kommet før ham, og det fik afgørende Betydning for Mejeriets 50 Aars Historie."* Og forfatteren af jubilæumsbogen for Sørvad Andelsmejeri nævner i den forbindelse, hvorledes *"divergerende Meninger eller blot modsat kirkepolitisk Placering affødte mange livlige Generalforsamlinger, som ikke ønskes refererede"*.⁵⁴ Den religiøst betingede strid i Sørvad Andelsmejeri endte dog ikke i et endeligt brud, hvilket blev tilfældet andre steder. Men sammenligner man med den udprægede tendens til stadig større akkumulering af social kapital blandt gruppens egne medlemmer, må den formodes på en eller anden måde at have haft konsekvenser for det økonomiske samarbejde i lokalsamfundet. Dette fænomen har Ringgaard Lauridsen udtrykt på følgende måde: *Det religiøse fællesskab rakte over i det materielle og der har eksisteret en form for moralsk økonomi eller økonomisk solidaritet som kom til udtryk gennem tjenesteydelser og handel trosfæller imellem. Det var ikke fordelagtige tilbud eller afstanden til købmanden som bestemte hvor kolonialvarerne blev indkøbt, men afgørende var derimod hvem man mødtes med søndag aften i missionshuset.*⁵⁵

Der findes flere vidnesbyrd om denne *økonomiske solidaritet*, f.eks. i Vestjylland i egnen omkring Harboøre og Flynder sogne, hvor *"de troende gjorde deres indkøb ved handlende, som tilhørte kredsen, og den indbyrdes solidaritet viste sig, når håndværksarbejde og servicefunktioner skulle udføres"*.⁵⁶ Men det mest slående eksempel på et sådant samfund i samfundet er nok de indremissionske fiskekompagnier, der etablerede sig ned langs Vestkysten, deriblandt Unionsfiskerne i Esbjerg, fiskekompagniet Humlum og "de troendes fiskekompagni" i Harboøre.⁵⁷

Fysisk kapital: komplette kapitalbeholdninger

Forsamlingshuse og missionshuse

I begyndelsen fandt foreningsaktiviteten rent fysisk sted i skoler og øvelshuse. Fra slutningen af 70'erne griber staten dog stadig mere ind. "Mundkurvscirkulæret" fra 1885, der skærpes i 1887 og 1889, forbyder sådanne - i politisk og religiøs henseende - *"skadelige og upassende"* aktiviteter i skolelokalerne.⁵⁸ Samtidigt opstod der indre stridigheder mellem Højre- og Venstrefolk i skytte- og gymnastikforeningerne. Den aktivitet, der tidligere var foregået i de i 1860'erne og 1870'erne oprettede øvelshuse, havde haft et patriotisk-revanchistisk islæt, hvor målet var - som det hedder i Svendborg Amts Skytteforening, stiftet 1865 - *"Ungdommens krigerske Opdragelse og Fædrelandskærlighedens Vækkelse hos Folket"*.⁵⁹ Med opkomsten af

den såkaldte riffelbevægelse fra 1883 var der tale om et rent indenrigspolitisk opgør, symboliseret ved kampen mellem den gamle militærgymnastik overfor den nye svenske eller lingske gymnastik, som blev en integreret del af højskolebevægelsen - en kamp, der ikke sjældent førte til foreningssplittelse.⁶⁰

Løsningen på de lokalemæssige problemer blev, at det blev de politisk aktive gårdmænd - ofte yngre, med en højskolemæssig baggrund - der på eget initiativ begyndte at opføre forsamlingshuse, enten på aktie- eller andelsbasis. Disse forsamlingshuse kom fra 1870'erne til at danne rammen om ikke blot de grundtvigianske prægede foreningsaktiviteter men også de faglige og økonomiske foreninger (f.eks. landbo-, assurance- og andelsforeninger), samt de rent selskabelige (som f.eks. dilettantforeningen). Der er endog flere eksempler på forsamlingshuset som det eneste kulturelle centrum i et landdistrikt, således at selv de indremissionske mødeaktiviteter fandt sted her.

Efterhånden som det økonomiske og kulturelle samarbejde i tiltagende grad kom til at foregå isoleret og eksklusivt indenfor de henholdsvis grundtvigianske og indremissionske foreningsmiljøer, fulgte der en tilsvarende opdeling i fysisk kapital, defineret som fællesbygninger. Fra omkring 1870 blev der således bygget omkring 1600 forsamlingshuse i de danske landdistrikter, samtidig med at der blev bygget hele 900 missionshuse, de fleste i den vestlige del af Jylland.⁶¹ Fra og med 1890'erne er der ligefrem tale om forsamlings- og missionshuse som fysiske bastioner, der ligger placeret oppositionelt hinanden - på hver sin side af vejen som f.eks. i Kirkeby i Farup sogn nord for Ribe og i Bøvlingbjerg syd for Lemvig i Vestjylland eller i den østlige og vestlige del af byen, som det f.eks. var tilfældet i Vraa nær Hjørring i Nordjylland. På den måde blev forsamlings- og missionshusene de vigtigste, symbolske monumenter på en adskillelse i alle livets forhold. Andre symbolsk-ideologisk prægede bygninger som friskoler, højskoler, valgmenighedskirker, seminarier og landbrugsskoler fuldendte dette - i strukturalistisk forstand - opdelt rum. Kulturelle forskelle havde ført til brud i samarbejde. Efterhånden blev denne adskillelse i kulturel og social kapital også synlig i den fysiske kapital som et slags materialiseret mentalt landkort. Et sådant definitivt brud vidner oprettelsen af særlige indremissionske andelsmejerier om.

Søndagshvilende mejerier

Som tidligere nævnt hvilede en stor del af andelsmejeribevægelsens succes på de i foreningsvedtægterne institutionaliserede principper om åbent medlemsskab, demokratisk afstemning og retfærdig fordeling af overskuddet. Hermed var der fra starten tale om et økonomisk samarbejde af inkluderende natur i modsætning til det kulturelle samarbejde, hvor det var splittelse og gruppeisolation, der især fra slutningen af 1880'erne blev det mest fremherskende. Indenfor begge former for samarbejde forenedes grupper på tværs af sociale skel og på tværs af sognegrænser, men hvor andelsmejeriforeningerne søgte at sikre en fælles økonomisk interesse gennem kompromiser og herved blev en centripetalkraft i landdistriktet, udviklede de religiøse og politiske uoverensstemmelser sig til en centrifugalkraft, der splittede et samfund i tre (når man medregner en tredje 'neutral' gruppe). Det bedste eksempel herpå er nok andelsmejerierne i Vestjylland.⁶²

Hvad angår forsamlingshusene kan man i visse tilfælde argumentere for, at det simpelthen var selve fællesbygningen, der samlede folk og herved skabte en ramme for en styrkelse - ja, måske endog skabelse - af kulturelt samarbejde og fælles traditioner. Dog, trods en sådan dynamisk og langtfra ensidig vekselvirkning mellem de tre former for kapital, synes det mest typiske hændelsesforløb for en forholdsvis usplittet befolkningsmajoritet at gå fra et vist sammenfald i normer, traditioner og viden til et økonomisk samarbejde (evt. også et kulturelt samarbejde), hvorefter fuldbyrdselsen sker gennem opbygning af fællesbygninger: nogle med rent økonomiske formål

men - i visse tilfælde - også nogle med kulturelle formål. Netop en sådan bevægelse kan vi iagttage inden for andelsmejerierne, hvor det som tidligere beskrevet er det økonomiske samarbejde med dets stordriftsfordele, der er den primære drivkraft.

Opbyggelsen af det, jeg kalder for en komplet kapitalbeholdning beror altså på en vis grad af kulturel - men ikke nødvendigvis social og politisk - homogenitet i landbobefolkningen. At dette er tilfældet, ser vi tydeligst i de definitive brud i fysisk kapital, der skete inden for andelsbevægelsen fra omkring 1890, og som kan betragtes som en synlig manifestation af forudgående brud i kulturel og social kapital. Således var det lokale, religiøse konflikter mellem missionske og ikke-missionske, der førte til, at flere af de hovedsageligt jyske brugs- og andelsmejeriforeninger blev pålagt enten et totalt eller delvist påbud om søndagslukning. Debatten hidrørte fra slutningen af 1880'erne, da indremissionske kredse i København stiftede Foreningen til Fremme af Søndagens rette Brug. Indenfor mejeribruget blev sagen ivrigt diskuteret i årene op til århundredeskiftet, såvel i missionske som i ikke-missionske kredse. De diskussionsdeltagere, der var tilhængere af almindelig søndagsdrift argumenterede ud fra praktisk-økonomiske synspunkter, og hvis kristelige anskuelser i det hele taget blev berørt, skete det med en henvisning til at mejeriets søndagsdrift var i overensstemmelse med Guds orden, da køerne jo skulle malkes alle dage. Den argumentation modstanderne af søn- og helligdagsdrift fremkom med kan deles i to kategorier. Den første forsøgte at påvise at der ingen eller meget få ulemper var forbundet med søndagshvilestatus, og havde følgelig ingen betænkeligheder med at anbefale en sådan ordning. Den anden kategori anerkendte at der var ulemper - såvel praktiske som økonomiske - men fastholdt at den enkelte leverandør måtte leve med disse ulemper, og gøre det i vished om, at Guds velsignelse i form af økonomisk fremgang i almindelighed ville give ham kompensation herfor.⁶³

Imidlertid blev et kompromis ikke indgået blandt andelsmejeriforeningens medlemmer i 11 jyske sogne, hvor indremission stod stærkt. Resultatet blev, at de indremissionske kredse trådte ud af mejeriforeningerne og grundlagde deres egne søndagshvilende mejerier.

På et formelt plan slog udbryderne altså på religiøse argumenter eller også underbetonede de det økonomiske tab, en deling ville afstedkomme. Der har dog utvivlsomt spillet andre og langt væsentligere faktorer ind. For det første har delingerne helt overordnet tjent som et redskab til gruppeisolation og hermed til en aktiv vedligeholdelse af det, der allerede på dette tidspunkt forekommer at være en velafgrænset, indremissionsk identitet med fælles traditioner, normer og sprog. At nogle af søndagsmejerierne endog brød med andelsprincippet om åben medlemstilgang, idet de tog sig ret bedømme ansøgere ud fra deres religiøse ståsted, understreger blot yderligere, at der omkring århundredeskiftet er tale om en tiltagende institutionalisering indenfor det indremissionske foreningsmiljø i form af øget isolation gennem eksklusion.

For det andet har delingen tydeligvis medført gruppepres på de mere tvivlende folk i kredsen, for at de ultimativt skulle vælge missionen frem for "verdens folk". Det var nemlig netop ved at vælge det økonomisk usikre foretagende, et nyetableret søndagsmejeri var, at hver enkelt fik mulighed for at bekende sit fulde tilhørsforhold overfor resten af gruppen. Alternativet hertil var som oftest eksklusion fra det religiøse og - efterhånden også - økonomiske fællesskab.⁶⁴

For det tredje skyldes delingen i de 11 andelsmejerier ikke mindst "*markante personligheders ihærdige påvirkninger af leverandørerne*", som Harry Haue har udtrykt det.⁶⁵ Det var således en lokal, åndelig fører, der stod bag oprettelsen af Lunderskov andelsmejeri, Vejle amt, i 1895 såvel som Bastrup andelsmejeri lige syd for Vamdrup i 1897 i form af præsten C.J. Moe, indremissions senere formand; en pastor Buch tildeles æren for oprettelsen af et søndagshvilende mejeri i Bøvling-Flynder sogn syd for Lemvig, Ringkøbing amt, ligesom den store initiativtager bag søndagsmejeriet i Houe syd for Thyborøn, Ringkøbing amt, var sognepræsten J.P. Agger.⁶⁶ Herudover er der eksempler på aktive lægmænd som Søren Rasmussen-Byskov, foruden gård

mand også lærer ved Indre Missions Højskole i Nr. Nissum ved Lemvig, Ringkøbing amt, samt gårdmand Niels Jørgensen, Sejerø, der "*fastholdt at mejeriet Tadebæk skulle være helt søndags-hvilende*".⁶⁷ Disse indremissionske ildsjæle synes ofte at have været stærkt medvirkende til at piske en fjendsk stemning op i lokalområdet, ligesom de ofte blokerede ethvert kompromisforslag ved generalforsamlingerne - det sidste er f.eks. tilfældet med C.J. Moe.

For det fjerde havde de indremissionske samfund generelt sværere ved at erhverve nye medlemmer end grundtvigianerne. Hermed blev det utroligt vigtigt at sikre sig en *rekruttering* blandt missionsfolkernes egne børn. Det hændte dog ikke sjældent - ikke mindst i stationsbyerne, hvor foreningsudbuddet var ekstra stort - at disse børn blev tiltrukket af det grundtvigianske foreningsmiljø, hvorfor man gennem opdragelse og streng gruppeisolation måtte sikre sig deres loyalitet og herigennem gruppens overlevelse. En indremissionsk omrejsende ynglingemissionær kunne således i 1889 berette følgende fra Bøvling nær Lemvig i Ringkøbing amt: "*[Her] tager valgmenigheden (i dette tilfælde vistnok fanden) de unge (...) De fleste unge mennesker søger til valgmenigheden, hvor der er mere morsomt, idet der arrangeres gymnastikøvelser, skytteforening, høstgilde og juletræsbal i dens forsamlingshus*".⁶⁸

I landdistrikter, hvor konkurrencen var ekstra hård og rekrutteringsbetingelserne følgelig ekstra vanskelige, blev det livsnødvendigt for missionen at afgrænse sig fra det øvrige samfund ved - gennem eksklusion og opposition - at institutionalisere sig som en komplet kapitalbeholdning, ikke helt ulig den måde hvorpå herrnhuttersamfundet i Tyskland havde organiseret sig i 1700-tallet.⁶⁹

Konklusion

Jeg har i denne artikel forsøgt at forene en historisk metode med en sociologisk metode. Dette har jeg gjort ved lade en række sociologiske begreber kaste et nyt lys over et relativt velkendt, historisk kildemateriale. Nøglebegrebet var her social kapital, som det bl.a. er blevet udformet af den franske sociolog Pierre Bourdieu. Indenfor det 19. århundredes danske landdistriktshistorie har jeg således videreudviklet Bourdieus definition af social kapital som de økonomiske og ikke-økonomiske profitter, der hidrører fra medlemsskab af en gruppe, idet jeg lod de økonomiske profitter udspringe af et konkret økonomisk samarbejde og de ikke-økonomiske profitter tilsvarende af et kulturelt samarbejde. Disse to former for samarbejde, der tilsammen udgør en "beholdning" af social kapital, blev empirisk påvist i den frivillige, civile organisation på et såvel lokalt, regionalt som nationalt niveau. Det viste sig her, at en inkluderende beholdning af social kapital baseret på åbent medlemsskab blev opbygget i første halvdel af århundredet for at kulminere med andelsbevægelsen i århundredets sidste halvdel. Fra og med 1890'erne førte religiøse stridigheder imidlertid til ekskluderende beholdninger af social kapital indenfor henholdsvis den indremissionske og grundtvigianske lejr i de enkelte lokalsamfund. På den måde blev et åbent, andelsbaseret samarbejde efterhånden monopoliseret af de to religiøse grupperinger, hvorved der skabtes to konkurrerende "kapitalbeholdninger" i landdistrikterne. Dette brud manifesterede sig i stigende grad også rent fysisk i bebyggelsen og her mest markant i opdelingen i missionske og ikke-missionske andelsmejerier.

På et helt overordnet plan har jeg forsøgt at benytte en sociologisk terminologi med henblik på at etablere lange, tidslige sammenhænge, der baserer sig på såvel små som store historier. Hermed var det meningen at bevare historiens detaljerigdom og samtidigt blotlægge nogle af de grundlæggende strukturer, den betinges af.

Noter:

1. Pierre Bourdieu: The Forms of Capital, i: John G. Richardson (red.) Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, s. 241-258, 1986, s. 249.
2. James Coleman: Social Capital in the Creation of Human Capital, American Journal of Sociology, 94, s. 95-120, 1988, s. 95.
3. Robert Putnam: Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy, 1993. Social kapital som en ny økonomisk faktor: en oversigt på dansk finder man hos Gert Tinggaard Svendsen: Socialkapital - en ny produktionsfaktor?, Økonomi & Politik, 72 (1), s. 35-40, 1999.
4. Dele af denne undersøgelse forekommer i Gunnar Lind Haase Svendsen og Gert Tinggaard Svendsen: Measuring Social Capital: The Danish Co-operative Dairy Movement, Sociologia Ruralis, Vol. 40, No. 1, 2000, s. 72-86, samt i Gunnar Lind Haase Svendsen: TRIADS OF CAPITAL: Civic Organization in Rural Denmark 1800-1900. Paper to International Rural Sociology Association (IRSA), Congress, Rio de Janeiro, Brasilien 30. juli til 5. august 2000.
5. Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund. Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940, 1996, s. 38. Se også Margrethe Balle-Petersen: Foreningstiden, Arv og Eje, s. 43-68, 1976, s. 45-46.
6. Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund, s. 36.
7. H.P. Clausen: Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?, i: S. Jørgensen (red.): Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede, s. 3-16, 1973, s. 11.
8. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. I, 1976, s. 65.
9. Hans Jensen: Første Hovedafsnit: Sparekassens Tilblivelse og dens Ledelse gennem Aarene, i: Landbosparekassen i Aarhus 1862-1937, 1937, s. 2.
10. Hans Jensen: Sparekassens Tilblivelse, s. 2.
11. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, s. 131.
12. L. A. Godsk: Landbrugets Andelsbevægelse, i: A. Axelsen Drejer (red.) Den danske Andelsbevægelse, kap. 5, s. 131-263, 1943, s. 136.
13. *"Landbosparekasserne - Den sjællandske Bondestands Sparekasse fra 1856 og de fleste fra begyndelsen af 1860'erne - opstod (...) som led i gårdmandsstandens stigende ønske om selvforvaltning og som en følge af en stigende utilfredshed med ledelsen af de eksisterende sparekasser, der, som det blev hævdet, gerne ville modtage bøndernes sparepenge, men ikke udlåne dem igen til landbefolkningen"*. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, i: Claus Bjørn (red.) Dansk mejeribrug 1882-2000, s. 11-171. 1982, s. 97.
14. O. Blinkenberg Nielsen: De danske Sognesparekasser 1865-1914, 1950, s. 11.
15. Jf. sst., s. 13.
16. Fridlev Skrubbeltang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958, 1959, s. 23.
17. Hans Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, 1917, s. 527.
18. Claus Bjørn: Landbruget 1810-1830 - organisationer og faglig debat, i: Det danske landbrugs historie, bd. 3, s. 56-63, 1988, s. 60.
19. N. Heyman i sst., s. 351.
20. Se f.eks. Skrubbeltang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse, s. 7-8, samt Blinkenberg Nielsen: De danske Sognesparekasser, s. 15.
21. Hans Jørgen Winther Jensen: Landboforeningernes forløbere og bondebruget. Landboforeninger i 200 år, 1993, s. 87.
22. Jf. Henrik Dethlefsen: Indledning, i: H. Dethlefsen og E. Helmer Pedersen (red.) Landboforeningerne og fællesskabet. Landboforeninger i 200 år, s. 9-26, 1993, s. 14.
23. Dele af dette afsnit forekommer i mere komprimeret form i Gunnar Lind Haase Svendsen: Social kapital og den danske andelsmejeribevegelse, Økonomi og Politik, nr. 1, 73. årgang, 2000, s. 40-44. Hvad angår det kildemateriale, afsnittet baserer sig på, står jeg i stor gæld til historiker Claus Bjørn.
24. Interessen for fællesmejerier rækker helt tilbage til 1852, hvor et medlem af landhusholdningsselskabet, proprietær David til Rungstedlund, skrev et åbent brev til landhusholdningsselskabet vedrørende *"Anlæg af fælles Meierier paa Landet"*. Hertel: Andelsbevægelsen i Danmark, s. 116 ff.
25. Sst., s. 126. I Svendborg Avis skrev Jens Therkelsen i 1929 en artikel, der giver et godt stemningsbillede af tiden omkring oprettelsen af andelsmejerier i Lunde sogn på Fyn. Han begynder på følgende måde: *"Det var en mærkelig tid sidst i 1870'erne og 80'erne. Da skete der noget indenfor det danske landbrug. Der brød en mægtig bevægelse frem. Spørger vi de gamle nu, siger de, at det kom som en storm. Der var et nødvendigheds præg over det. Der skulle flere penge til end kornsalg kunne give, og så begyndte driftige mænd at oprette fællesmejerier, og*

de skummede godt, og andelstanken brød frem - man ville selv have hånd i hanke med produktionen. Andelsmejerierne skød op over det ganske land; tit vel på de gamle fællesmejeriers grund". Jens Therkelsen: Lidt om vore andelsmejeriers forhistorie i Lunde sogn, Svendborg Avis, 7.12. 1929, <http://www.historie.syd-fyn.dk/landbrug/jt00.htm>, s. 1.

26. Niels Kristensen "Pedersborg": Niels Kristensen "Pedersborg"s beretning, i: Manøe-Hansen (red.) Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, s. 11-18, 1972 [1901], s. 13.

27. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 112, 552, 561.

28. Sst., s. 119.

29. Niels Kristensen: Kristensen "Pedersborg"s beretning, s. 17.

30. Sst., s. 14.

31. J. Stilling-Andersen: J. Stilling-Andersens beretning, i: Manøe-Hansen (red.): Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, s. 18-22, 1972 [1932], s. 21-22.

32. Fridlev Skrubbeltrang: Da står en ny Tids Bonde. Landbrug og Landbokaar siden 1860erne, 1948, s. 119.

33. Andelsmejeriet "Hjedding", i: Manøe-Hansen (red.) Hjedding Andelsmejeri 1882-1905, s.32-36., 1972 [1882], s.

34. Fridlev Skrubbeltrang: Da står en ny Tids Bonde, s. 119.

35. Andelsmejeriet "Hjedding", s. 32. Claus Bjørn har i kraft af et stort kildemateriale på overbevisende måde vist, hvorledes andelsmejerierne først og fremmest oprettedes ud fra initiativtagernes egeninteresse - ja, at denne ligefrem er hovedårsagen til deres succes. Om Hjedding skriver han bl.a.: "Mændene bag oprettelsen af andelsmejeriet i Hjedding i 1882 var som landbrugere selv engageret i det planlagte mejeris trivsel for herigennem at fremme deres egen personlige økonomi". Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 100.

36. Kristensen: Kristensen "Pedersborg"s beretning, s. 13.

37. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 116.

38. "Trust lubricates society". Robert Putnam :The Prosperous Community. Social Capital and Public Life, The American Prospect, no. 13, Spring 1993, <http://epn.org/prospect/13/13putn.html>, s. 2. Se også Svendsen og Svendsen: Measuring Social Capital, s. 72.

39. "Hvor Samarbejdet oprettes mellem en Kreds af Mennesker, der kender hinanden og hinandens Forhold, vil det solidariske Ansvar være en naturlig Ordning. Hvor derimod Medlemskredsen er meget stor, og man ikke kender hinanden, som i Byerne, er det forstaaeligt, at det solidariske Ansvar ængster dem, der har noget at tabe". J.Th. Arnfred: Dansk Andelsbevægelse, i: A. Axelsen Drejer (red.) Den danske Andelsbevægelse, kap. 2, s. 22-32, 1943, s. 28. Noget lignende skriver Claus Bjørn med henvisning til Matiassen (1959):"Da andelsmejeriernes deltagertal var naturligt begrænset og rekrutteret indenfor et mindre og lokalt sammenhørende område, må man (...) formodes at have haft et udstrakt kendskab til hinanden, og det solidariske ansvar forekom derfor at være en velegnet form til løsning af fælles økonomiske opgaver". Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 96.

40. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 104.

41. Sst., s. 108.

42. De sjællandske mejerier havde en stærkere repræsentation af mindre landbrugere end i Jylland, hvor gårdmændene næsten var altdominerende i de første bestyrelser (Claus Bjørn 1982, s. 102).

43. Claus Bjørn: Dansk mejeribrug, s. 72ff.

44. Sst., s. 101.

45. Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 35-36.

46. Fridlev Skrubbeltrang: Den sjællandske Bondestands Sparekasse, s. 8.

47. Ove Korsgård: Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år, 1997, s. 197.

48. Rasmus Nielsen: Mejeribestyrelser Torben Nielsen, Gislev, avisnekrolog, 1998 [1923], <http://www.historie.syd-fyn.dk/historie/Landbrug/Mejeri8.htm>, s. 1.

49. Claus Njærn: Dansk mejeribrug, s. 55.

50. Sidsel Eriksen: Stationsbyens samfund, s. 60ff.

51. K. K. Tange: Mejeribestyrelser og højskoleforstander Kristen Kristensen Tange, Rudkøbing. Levnedbeskrivelse i Rudkøbing byhistoriske Arkiv: <http://www.historie.syd-fyn.dk/politik/pol9.htm>, s. 1-2.

52. Margrethe Balle-Petersen: Guds folk i Danmark, s. 83.

53. Klaus Berntsen: Erindringer I: Erindringer fra Barndom og Ungdom, 1925, s. 99. Se også Balle-Petersen: Guds folk i Danmark, s. 83.

54. E. Jespersen: Andelsmejeriet "Sørvad" 1888-1938. Bidrag til vort Landbrugs Historie i Vestjylland, 1938, s. 18-19.

55. Henning Ringgaard Lauridsen: Det religiøse-kulturelle liv i stationsbyerne. Stationsbyprojektet: Foreløbig rapport om delprojekt, 1980, s. 25.

56. Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 177.

-
57. Om det fiskekompagni, der samledes omkring det i 1925 stiftede skibsforsikringsselskab Union, hedder det bl.a.: *"Det var ingen tilfældighed, at netop Unions 17 stiftere fandt sammen om at danne deres egen forsikringsforening. Dybt forankret i kristendommen havde de fælles omgangskreds og interesser, og fra vidnesbyrd og samvær i missionshuset kendte de hinandens personlige stillingtagen, vidste, hvad der var sandhed og ret og nød hinandens tillid til fulde"*. A. Hjorth Rasmussen: Søndagsbådene. Skibsforsikringsforeningen Union 1924-74, 1974, s. 11. Forsikringsforeningen var del af et større indremissionsk foreningsnetværk, der også indbefattede Indenlandsk sømandsmission, Fællesskab i Broderkredsen på Havet samt Indkøbsforeningen Godthåb.
58. J. Christensen: Den nye landbokultur, i: Det danske landbrugs historie, bd. 3, 1810-1914, s. 383-410, 1988, s. 405.
59. Ove Korsgaard: Andelsbøndernes gymnastik mellem almuens leg og borgerskabets sport, 1986, s. 43.
71. Jf. sst., s. 50 og 60.
61. Margrethe Balle-Petersen: Foreningstiden, Arv og Eje, s. 43-68, 1976, s. 44.
62. *"Andelsmejerierne fik (...) tilslutning fra næsten alle landbrugere i de vestjyske sogne. Andelsbevægelsen blev dermed en samlende sag på tværs af de sociale, politiske og religiøse skel, der måtte været til stede i de enkelte lokalsamfund [ved] at fremme et snævert økonomisk interessefællesskab (...) Omkring århundredeskiftet var Indre Mission blevet en betydelig og kulturel faktor i Vestjylland (...) Markant i deres tilværelsesforståelse stod nu det dogme, at religionen måtte være både kendelig og absolut overordnet i alle hverdagslivets forhold. Resultatet blev, at de (...) i en række vestjyske sogne tilsidesatte alle hensyn for at opbygge et autonomt fællesskab. De dannede deres egne søndagshvilemejerier og religiøse fiskerikompanier, stiftede kristelige sygeplejeforeninger og missionske brugsforeninger (...) men missionsfolkenes provokerende skridt eksempelvis på mejeriområdet betød samtidig en stærkere polarisering i sognene"*. Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 168-169.
63. Harry Haue: Mejerikrigen, Fortid og nutid, bd. XXVII, s. 359-390, 1977-78, s. 364.
64. Margrethe Balle-Petersen refererer til en beretning fra Skanderup i Lunderskov kommune, hvor der blev bygget et søndagsmejeri i midten af 1890'erne. I citatet fremstår de indremissionskes dilemma i et klart lys: *"Det blev de hellige Gaardmænd magtpaaliggende at faa Mejeriet standset om Søndagen; men Befolkningen kunde ikke enes om det, og Resultatet blev, at de skiltes. Der blev saa bygget et nyt Mejeri, men det var med megen Bekymring, mange gik med til det. Det var i den daarlige Landbrugstid, og Pengene var små. To Mejerier blev dyrere i Drift end eet. En Mand sagde: "Ja, arbejde om Søndagen kan vi ikke. Faa det til at gaa med mindre Indtægt kan vi heller ikke. Vi er vant til at faa Renterne til December Termin af Mejerioverskuddet - Efterbetalingen -, og der bliver intet Overskud mere. Overtræde Guds Bud kan vi imidlertid ikke. Vore Venner gaar den Vej, at lade Gud raade for Fremtiden. Det maa Han ogsaa for os"*. Dall 1948 i Balle-Petersen: Guds folk i Danmark, s. 93.
65. Harry Haue: Mejerikrigen, s. 377.
66. Sst., s. 375-76.
67. Sst., s. 377.
68. Olesen 1958 i Henning Ringgaard Lauridsen: Folk i bevægelse, s. 165-66. Flere steder, og her især i stationsbyerne, måtte man simpelthen efterligne grundtvigianerne for at være i stand til at reproducere gruppen. Se f.eks. Lauridsen: Det religiøse-kulturelle liv, s. 20.
69. *"Fælles for de 11 sogne var den oftest skarpe opdeling af beboerne i hhv. Indre Mission og den grundtvigske valgmenighed. Polariseringen fortsatte udover områder som kirke og mejeri ved oprettelse af friskoler, forsamlingshuse, missionshuse, afholdshoteller, ja, undertiden kunne de åndeligt uforenelige grupper heller ikke enes om samme brugsforening eller hesteforsikring."* Harry Haue: Mejerikrigen, s. 377.

Hvad er strukturændringer?

Af antropolog *Gunnar Lind Haase Svendsen*

De såkaldte strukturændringer

Ord som strukturudviklingen og strukturændringerne indenfor landbruget har været deciderede yndlingsudtryk indenfor for de sidste 50 års landbrugshistorie. Der har tilsyneladende været en generel konsensus om, at sådanne abstrakte 'struktur-' konstellationer i alle henseender udtrykker essensen af udviklingen i det økonomiske samarbejde på landet i nyere tid. Men ikke nok med det: i løbet af perioden synes sådanne sammensatte begreber, der indledes med ordet 'struktur-', at være blevet brugt helt i flæng af eksperterne såvel som af landbrugerne selv, uden forsøg på nærmere definition, ja, nærmest helt per automatik.

Ikke mindst i det organ, der mere end noget andet har udgjort de 'moderne' landbrugerens propagandaapparat, *Andelsbladet*, kan man finde alle mulige konstellationer indledt med struktur-. Således kan man f.eks. i årgang 1970 konstatere, at i hele 24% af alle artikler indgår 'struktur-' i hovedoverskriften.¹

Imidlertid er begrebet struktur (af latin: *struere*, at bygge) jo ikke virkelighed men en begrebslig konstruktion. Og netop den begrebslige konstruktion 'struktur' er et overordentligt flertydigt ord, der er blevet benyttet i mange forskellige sammenhænge. Således er det ifølge Lane blevet brugt indenfor videnskabelige discipliner, der rækker lige fra "mathematics through the physical sciences, the life sciences, the social sciences, to the humanities".²

I det 20. århundrede er begrebet især blevet videreudviklet indenfor antropologien, og her ikke mindst struktur-funktionalismen og strukturalismen. Det kan derfor forekomme mærkværdigt, at et sådant yderst abstrakt, videnskabeligt begreb er blevet overført til noget så jordnært som landbrugserhvervet. Jeg vil derfor i denne artikel forsøge at nærme mig en forklaring.

Historiske rødder

Hvad er da disse strukturændringer, og hvor kommer de fra?

Noget kan tyde på, at udtrykket blev importeret fra USA som en oversættelse af *structural changes*. Man kan i hvert fald konstatere, at begrebet for første gang blev systematisk udviklet i tidsskriftet *The American Economic Review* i slutningen af 1930'erne, omend det forekommer tidligere.³

I nævnte tidsskrift blev det således første gang lanceret af Alvin H. Hansen i 1937 i en artikel, hvor der tales om "deep-seated structural changes in economic institutions" efter Første Verdenskrig.⁴ Hansen videreudviklede dette begreb i artiklen "Progress and Declining Population", der udkom i samme tidsskrift i 1939.

¹ Se Svendsen 2002 for en nærmere gennemgang.

² Lane 1970, s. 20. For en nærmere gennemgang, se også Svendsen 1994, s. 23ff.

³ Se f.eks. Wood 1928, s. 271.

⁴ Hansen 1937, s. 131.

I 1940 skriver Benjamin M. Anderson, Jr. - også i *The American Economic Review* og netop med henvisning til Hansens 1939-artikel - om den økonomiske ustabilitet, der havde hersket i den amerikanske (og internationale) verdensøkonomi siden Wall Street krakket i 1929. Forklaringen på ustabiliteten på verdensmarkedet, på det internationale varemarked og finansmarked osv. finder han i "structural changes" - et problem, hvis løsning må søges i en bedre, økonomisk planlægning.⁵

Fra en planlægningsorienteret makroøkonomisk teoridannelse er *structural change* imidlertid gledet ind i landbrugsøkonomernes terminologi, hvor det også den dag i dag er særdeles aktuelt indenfor landbrugsforskningen.⁶ Søger man på internettet, forekommer betegnelsen "structural change in agriculture" både i USA og England samt i tysktalende lande (*Agrarstrukturwandel*).

Opkomsten af strukturændringer i det danske landbrug

Sammenligner man det danske begreb 'strukturændringer' med tilsvarende, udenlandske begreber, fremgår det, at hvor det danske ord som oftest refererer til konkrete, historiske begivenheder - transformationen af det danske samfund fra et bonde- til et industrisamfund efter Anden verdenskrig - refererer de udenlandske termer i højere grad til nutidige og fremtidige transformationsprocesser indenfor landbruget.⁷

Så vidt det er mig bekendt, dukker ordet strukturændringer første gang op i *Andelsbladet* i marts 1960 i artiklen "Strukturændringerne har ikke overflødiggjort andelstanken - tværtimod". Uden en nærmere definition bliver begrebet her sat i forbindelse med andelsbevægelsens tilpasning til "den nye tids krav".⁸

⁵"I shall maintain that alternative theories, which seek to find the explanation in "structural changes" which have recently come in our economic life itself, are dealing with symptoms rather than with causes. I shall maintain that the theories calling for more governmental economic planning because of these alleged structural changes in our economic life itself, are, in effect, merely calling for more economic planning to offset the evils that past economic planning has already caused" (Anderson 1940, s. 247).

⁶Se f.eks. programmerne for Second Annual National Symposium on the Future of American Agriculture (Georgia Center for Continuing Education 2000) og Agriculture at the Crossroads, Power - Prices - People, The Future Structure of Agriculture (Nebraska AgRelations Council 2000).

⁷Ifølge en udtalelse af Keith Collins, chef økonom i U.S. Department of Agriculture, 26. januar 1999, refererer "structural change in agriculture" sædvanligvist til "changes in the number and size distribution of farms and agribusiness firms, changes in the distribution of key production characteristics across farms and firms (such as what and where things are produced), and the changing business arrangements farms and firms make with one another" (Collins 1999, s. 1, se også f.eks. Sofranko o.a. 2000). Hoffman and Evenson (1997) taler om "Long-run structural and productivity change in U.S. agriculture" med fokus på "farm size, farm specialization, and part-time farming", et emneområde som også World Bank har forsket i (se f.eks. World Bank 2000). På tysk taler man om 'Strukturwirkungen' og 'Agrarstrukturwandel' (se f.eks. Baur 2000, 2000a).

⁸Andelsbladet 1960, s. 265.

Begrebets opkomst i den danske debat må siges at komme relativt sent i forhold til lignende termer som mekanisering, centralisering og rationalisering - sidstnævnte dukker vistnok op for første gang i 1947.⁹ Dog finder vi allerede i 1954 i en artikel det tæt beslægtede begreb strukturrationalisering. I strengt økonomiske termer taler artiklens forfatter, førstedirektør Ebbe Groes, F.D.B., i den forbindelse om "at udnytte den højt kvalificerede arbejdskraft og lette dens bevægelighed".¹⁰ Ligeledes forekommer det beslægtede ord landbrugsstruktur i en artikel fra januar 1960.¹¹ Derimod synes et andet begreb, der skulle vinde i popularitet op gennem 1960'erne, 'vertikal integration', først at dukke op i en artikel i september 1960.¹²

Ordet strukturudvikling bliver nævnt i november 1960, da *Andelsbladets* redaktør Clemens Pedersen i artiklen "Andelsbevægelsen overfor tidens produktions- og salgsmæssige opgaver" taler om, at "vi bl.a. må lære af strukturudviklingen i detailhandelen. Storforetagender med kædebutikker taler stærkt for samordnet forædlingsproduktion og salg af store kvanta af helt ensartet kvalitet".¹³

Ordene strukturændringer, strukturrationalisering, strukturudvikling og lignende sammensætninger med struktur- havde dog flere begrebslige 'konkurrenter'. Med andre ord var det ikke nogen selvfølge, at netop 'struktur' skulle gå af med sejren i en kamp på ord - nemlig den symbolske kamp, den nyligt afdøde sociolog Pierre Bourdieu har benævnt *constitutive naming*, og som udspringer af sociale agents kamp om symbolsk magt "of which [the] power of constitutive *naming*, which by naming things brings them into being, is one of the most typical demonstrations".¹⁴ Tværtimod var der omkring 1960 ingen indlysende grunde til, at netop disse udtryk var at foretrække frem for tilsvarende begreber, der i princippet dækkede over det samme indhold, omend bibringende lidt andre konnotationer.

Det er dog muligt, der har været et vist pres fra udlandet og ikke mindst fra USA, hvor - som allerede nævnt - det amerikanske *structural changes* vandt frem i tiden op til Anden verdenskrig.¹⁵ Forstander P. Hartvig Larsen, Næsgaard

⁹Der er tale om en artikel af sekretær, cand. merc. Jacob Ingvartsen, F.D.B., der definerer 'rationalisering' som "*det at søge at gøre Tingene mere fornuftigt, mere hensigtsmæssigt*" (*Andelsbladet* 1947, s. 545).

¹⁰Ebbe Groes i *Andelsbladet* 1954, s. 1280.

¹¹*Andelsbladet* 1960, s. 27.

¹²Der er tale om artiklen "Landbrugets andelsbevægelses fremtid", hvor 'vertikal integration' defineres som "*udtryk for, at man samtidig behersker to eller flere led i kæden produktion-forædling-distribution*" (*Andelsbladet* 1960, s. 964).

¹³Clemens Pedersen i *Andelsbladet* 1960, s. 1224.

¹⁴Bourdieu 1990, s. 55.

¹⁵Formodentligt blev 'structural change' og lignende termer særligt stærkt promoveret i Danmark og andre vesteuropæiske lande i forbindelse med Marshall-hjælpen i slutningen af 1940'erne og begyndelsen af 1950'erne.

Agerbrugsskole, valgte således i marts 1961 at benytte vendingen “landbrugets industrialisering”, forstået som “udnyttelse af stordriftens fordele, arbejdspecialisering og specialiseret og intensiveret uddannelse”.¹⁶ Ligeledes blev ordet institutionalisme i stærkt negativ betydning allerede anvendt i 1957 i en artikel i *Tidsskrift for Landøkonomi*, hvori redaktør Ulver Forchhammer i sin definition af begrebet taler om den generelle udvikling, der “medfører det ejendommelige sociologiske træk, at hvor en “bevægelse” kendetegnes ved idel forandring og fornyelse, karakteriseres institutionen ved konsolidering og faste (stivnede) former”, og så videre.¹⁷

Ordet struktur blev dog foretrukket - måske på grund af den udenlandske indflydelse, eller måske fordi dette begreb fremfor alle andre signalerede tillid til fremtiden i form af en vis stabilitet i en stadig strøm af ændringer. Dog savnede man i brede landbokredse tydeligvis nogle klare definitioner på alle disse tekniske termer. Et eksempel er sekretær N. Peter Poulsen, Odense, som i marts 1962 gav luft for sin irritation over, at den latinske terminologi, der hidtil udelukkende var blevet anvendt indenfor en videnskabelig verden, var ved at fortrænge den traditionelle, danske:

Nu er også andelsbevægelsen kommet i søgelyset. Nye strømninger gør sig gældende. Begreberne om det *felles* er ikke længere de samme, som de var tidligere. Hvad der før var god latin på bjerget, er det ikke mere. Strukturændring, rationalisering og tilpasning er også her blevet slagordene. Men nogen klarhed over, hvad der menes dermed, får man ikke.¹⁸

Driften mod stordrift

Men strukturerne var ved at ændre sig, propagerede man i *Andelsbladet*. Man måtte se den uundgåelige udvikling - “driften mod stordrift” - i øjnene.¹⁹ Stadig fik man dog ikke nogen ordentlig forklaring på, hvad disse strukturændringer i landbruget helt nøjagtigt gik ud på.

I begyndelsen af 1962 skrev H. Vitting Andersen, Landbrugsrådet, imidlertid en artikel i *Tidsskrift for Landøkonomi*, “Strukturændringer i de nordiske landes jordbrug og disses indflydelse på kapitalforholdene”, som kunne kaste lidt lys over gåden. Heri hed det bl.a.:

Strukturændringerne i de nordiske landes jordbrug går i retning af færre og større bedriftsenheder. Den tekniske og økonomiske udvikling i samfundet som helhed betragtet har medført, at det almindelige indkomstniveau har kunnet hæves, og at indkomsterne mere og mere er bestemt af de økonomiske vilkår mod tidligere i overvejende grad af den sociale placering i samfundet. Den økonomiske arbejdsdeling og det stigende indkomstniveau i forbindelse med den tekniske og merkantile udviklingsproces har haft til følge, at tiden er løbet fra den lille bedriftsenhed, og dette er ensbetydende med, at vi i alle de nordiske lande står midt i betydelige strukturændringer [i form af] en stærkt specialiseret landbrugsproduk-

¹⁶Hartvig Larsen i *Andelsbladet* 1961, s. 343.

¹⁷Forchhammer 1957, s. 450.

¹⁸Poulsen i *Andelsbladet* 1962, s. 290.

¹⁹*Andelsbladet* 1962, s. 982.

tion [og øget] kapitalindsats.²⁰

Definitionen af strukturændringerne i landbruget som en udvikling mod større bedriftsenheder, øget specialisering og øget påvirkning fra den økonomiske sfære genfinder vi også hos Gunnar Viby Mogensen. I rapporten *De sociale konsekvenser af strukturændringerne i landbruget*, udgivet af Socialforskningsinstituttet i 1970, taler denne om ændringer i arbejdsstyrke og mekaniseringsgrad, samt i familie-, alders- og uddannelsesstruktur og - i sidste instans - sociale ændringer.²¹ Viby Mogensens mere sociologiske vinkel er dog noget af en sjældenhed.

I de seneste år har man indenfor landbrugsforskningen beskrevet de såkaldte strukturændringer (eller strukturudviklingen) indenfor landbruget på en noget mere håndgribelig måde, nemlig i form af fire faser: afvandringen fra land til by, mekanisering, sammenlægninger af landbrugsbedrifter samt driftsmæssig specialisering.²² Et sådant udviklingsforløb dokumenteres af de statistiske data.

Hvad imidlertid angår de materielle og immaterielle livsvilkår, som de blev (og bliver) oplevet af landboerne selv - og altså ikke blot opsummeret i en begrebslig konstruktion - er kilderne straks mere sparsomme. Strukturudviklingen kan ingen jo gå imod, som man sagde i 1960'erne - og vel stadigvæk siger...

Litteratur:

Andelsbladet, årgangene 1947, 1954, 1960, 1961, 1962

Anderson, Jr., Benjamin M. (1940) "Governmental Economic Planning". *The American Review of Economics* 30(1), s. 247-262

Bauer, Priska (2000) "Agrarstrukturwandel - das Ergebnis von Druck oder Sog?" *AgrarForschung* 7(2), s. 76-81

Bauer, Priska (2000a) "Strukturwirkungen der neuen Agrarpolitik - erste Thesen". *AgrarForschung* 7(5), s. 230-235

Bourdieu, Pierre (1990) *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge

Christiansen, Palle Ove (1980) "Studiet af livsformer". I: Christiansen, Palle Ove (red.) *Fire Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen, s. 31-34

²⁰Vitting Andersen 1962, s. 304-305.

²¹"En del af strukturændringerne er samtidig sociale ændringer, ligesom en del af de sociale ændringer selv er medvirkende årsag til andre sociale ændringer" (Mogensen 1970, s. 11).

²²Se f.eks. Christiansen 1982, s. 35; Helmer Pedersen 1988, s. 332-334; Schultz Hansen 1994, s. 307ff.

Collins, Keith (1999) "Statement of Keith Collins, chief economist, U.S. Department of Agriculture":

<http://www.usda.gov/oce/speeches/structure.txt>

Forchhammer, Ulver (1957) ""Institutionalismen" og de hollandske landbrugsorganisationer. Nogle sociologiske iagttagelser". *Tidsskrift for Landøkonomi*, s. 443-454

Georgia Center for Continuing Education (2000) Second Annual National Symposium on the Future of American Agriculture:

<http://www.agecon.uga.edu/archive/agsym00.html>

Hansen, Alvin H. (1937) "The Situation of Gold Today in Relation to World Currencies". *The American Review of Economics* 27(1), s. 130-140

Hansen, Hans Schultz (1994) *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 72

Hoffman, Wallace E. and Robert E. Evenson (1997) "Long-run Structural and Productivity Change in U.S. Agriculture: Effects of Prices and Policies". Economic Growth Center, Yale University, Center Discussion Paper no. 773: <http://search.netscape.com/google.tmpl?charset=UTF-8&search=long-run+structural>

Lane, M. (1970) "Introduction". I: Lane (ed.) *Structuralism - a reader*. Jonathan Cape Ltd., London

Mogensen, Gunnar Viby (1970) *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*. Socialforskningsinstituttet, publikation nr. 46. I kommission hos Teknisk Forlag, Kbh.

Nebraska AgRelations Council conference (2000) Agriculture at the Crossroads, Power - Prices - People, The Future Structure of Agriculture: <http://www.state.ne.us/home/NARC/crossroads.htm>

Pedersen Helmer, Erik (1988) *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab

Sofranko o.a. (2000) "Will Farmers Organize: Structural Change and Loss of Control Over Production": <http://web.aces.uiuc.edu/value/research/organize.html>

Svendsen, Gunnar Lind Haase (1994) *Drømmen om Paradeigma. En undersøgelse af strukturbegrebet indenfor antropologien*. Upubliceret cand.phil.-speciale. Institut for etnografi og Socialantropologi, Moesgård, Århus Universitet.

Svendsen, Gunnar Lind Haase (2002) *En foreningstid. Foreningsliv og livsvilkår i de danske landdistrikter 1800-2000*. Ph.d.-afhandling. Udkommer på IFG Forlaget (december 2002).

Vitting Andersen, H. (1962) "Strukturændringer i de nordiske landes jordbrug og disses indflydelse på kapitalforholdene". *Tidsskrift for Landøkonomi*, s. 289-305

Wood, Edith E. (1928) "The Statistics of Room Congestion: Purpose and Technique". *Journal of the American Statistical Association* 23(163), s. 263-273

Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70

Af Gunnar Lind Haase Svendsen

Hvad var det dog for en 'Udviklingen', der vendte op og ned på folks dagligdag ude i landdistrikterne fra omkring 1960? Hvad er 'struktur'? Hvad er 'rationalisering', 'strukturudvikling' og 'strukturændringer' - alle disse nye, akademiske begreber, der i løbet af 1960'erne så at sige invaderede landdistriktsbefolkningen? Ingen - hverken forskere eller andre - har tilsyneladende stillet sig sådanne spørgsmål. Udviklingen kan ingen jo gå imod, synes mange at have tænkt. Ja, sådan tænker mange vel den dag i dag. Men hvorfor har man ikke interesseret sig mere indgående for livet på landet gennem 1960'erne, dette ellers så revolutionerende årti? Sammenlignet med den enorme mængde af litteratur om den store danske andelstid i sidste halvdel af 1800-tallet er den kildemæssige tavshed efter Anden Verdenskrig slående, og da især fra og med 1960. Det historiske kildemateriale synes således at bekræfte det gamle ord om, at om sine successer taler man gerne, men om sine nederlag tier man. Jeg vil i det følgende skildre, hvilken indflydelse udviklingsdoktrinen fik på mejeriområdet 1950-70 - et område, der traditionelt havde haft stor betydning for de materielle og immaterielle livsvilkår på landet, men som nu blev bortrationaliseret til fordel for organisatorisk og produktionsmæssig centralisering.

1. Mejeriernes betydning for livsvilkårene i tiden før 1960

Alle kilder vidner om den centrale betydning, andelsmejerierne fik for landdistriktssamfundene fra anlæggelsen af Hjedding mejeri i 1882 og frem. De små sognemejeriers betydning blev bestemt ikke mindre op gennem første halvdel af det 20. århundrede. De forblev på den måde lokale kraftcentre, indtil de blev nedlagt i løbet af 1960'erne.¹

[Figur 1: Mejerier i Danmark 1930-1999.

Kilde: Landbrugsstatistikker og st. årbøger]

Sognemejerierne havde naturligvis stor betydning rent økonomisk, såvel for leverandørkredsen som for mejeriets ansatte (bestyrer, medhjælper, mælkekuske). Ofte var mejeriet simpelthen lokalsamfundets største arbejdsplads.² Dette bevirkede i mange tilfælde, at anlæggelsen af et mejeri blev startskuddet til en større bebyggelse, idet det virkede som en magnet på andre virksomheder og forretninger som brugsforeninger, smedjer, forsamlingshuse osv. Mejeriets såvel økonomiske som symbolske betydning understreges af, at man nogle steder ligefrem gav disse nye bebyggelser navnet mejeriby - som en pendant til stations- og kirkebyerne.³

Et mere konkret resultat af dette økonomiske samarbejde var en organiseret bekæmpelse af kvægsygdomme, udryddelse af skadelige insekter o.lign. Ligeledes oprettede andelsforeningens medlemmer flere steder egne forsikringsforeninger, som det f.eks. var tilfældet med Andelsmejeriet Egedal på Bornholm.⁴ Tillige ydede mejerierne også økonomisk støtte til kvægavlsforeninger samt præmier til dyrskuer, ligesom de i flere tilfælde fungerede som indkøbsforeninger og udlånsvirksomheder for medlemmerne.⁵ Endelig afslører mine

egne studier af sønderjyske mejerier, at man ydede bidrag til velgørenhedsforeninger samt - i sjældne tilfælde - til erhvervspolitiske formål.⁶

Af mere indirekte økonomisk betydning var også de mange, forskelligartede serviceydelser, mejeriet kunne tilbyde. Her kunne sognets beboere komme, hvis de ønskede at telefonere, ligesom privatpersoner og foreninger kunne benytte mejeriets kontor til møder eller foredrag.⁷ Ofte havde kontrol- og kvægavlforeninger deres faste mødested i mejeriet. Herudover blev der ofte i forbindelse med generalforsamlingerne inviteret landbrugskonsulenter, dyrlæger o.lign. til at holde oplysende foredrag for leverandørkredsen.⁸ Man benyttede sig også af selve maskininventaret, bl.a. til specielle energikrævende serviceydelser - ja, visse steder fungerede mejeriet endog som et elektricitetsværk.⁹ Det var især almindeligt med mere eller mindre formelle kartoffelkogerforeninger, hvor man benyttede sig af mejeriets dampkedel. Flere steder fungerede mejerierne også som offentlige badeanstalter og kom hermed til at varetage en vigtig, sundhedsmæssig opgave i lokalsamfundet.¹⁰

Alt i alt var mejeriet ligesom forsamlingshuset en fællesbygning eller et socialt mødested (*social meeting place*)¹¹, der kunne bruges til lidt af hvert, afhængigt af den lokale befolknings behov og samarbejds traditioner. Ligesom det i øvrigt rent bygningsarkitektonisk øvede stor indflydelse på den øvrige bebyggelse i landdistrikterne.¹² Hermed udgjorde det et af de mange fællesforetagender - rygsøjlen i landdistriktsamfundets selvorganisering - der var centreret om bestemte fællesbygninger som skole, kirke, butikker, mejerier, slagterier, elektricitets- og vandværker, frysehuse, forsamlingshuse osv., dvs. en betydningsfuld ramme om lokale samarbejdsnetværk, forstået som en beholdning af social kapital.¹³ Som etnologen Nina Fabricius har formuleret det, rummede alle disse landboinstitutioner en "samfundets lim", der bl.a. gav sig udtryk i en evindelig "gåen ind og ud hos hinanden" i forbindelse med administrationen af disse (som oftest) foreningsbaserede fællesforetagender.¹⁴

I den forbindelse er det interessant at se på mejeriets varetagelse af funktioner, som kan være svære at måle præcist, men som uden tvivl - i forening med de allerede nævnte funktioner - har været vigtige i opbygningen af lokalt forankrede beholdninger af social kapital. Således 'vævede' mælkekuskene leverandørerne på deres mælkerute sammen i et usynligt net, omend han - i negativ betydning - vel også i flere tilfælde var budbringer af ondsindet sladder.¹⁵ Endnu vigtigere synes det, at leverandørerne på en mælkerute skiftedes til at mødes hos hinanden én gang om måneden for at få udbetalt mælkepenge. Herudover tilførte mejeribestyrere og mejerister på mange måder sognet 'nyt blod'.

2. Opkomsten af en ny stand: mejeribefolkningen

Hvor mejeristerne typisk kun opholdt sig kortvarigt i sognet, er mejeribestyrernes betydning uomtvistelig. Denne nye stand, der ligesom fiskerne for alvor etablerede sig op gennem 1920'erne og 1930'erne, arbejdede tæt sammen med landbrugerne, ikke mindst i forbindelse med mejeribestyrelsesarbejdet, som bestyreren forventedes at være en hoveddrivkraft bag.¹⁶

Det ofte gode samarbejde hænger sammen med, at mejeribestyrerne meget sjældent stod fremmede overfor mælkeleverandørerne, idet de for 70 procents vedkommende selv kom fra landbrugsmiljøer.¹⁷ Det tillidsforhold, der udsprang heraf, kom som oftest de øvrige, økonomiske foreninger til gavn, idet mejeribestyreren som regel sad på tillidsposter som kasserer eller revisor i den lokale sygekasse, landboforening eller som formand for brugsforeningen. Derimod tog han sjældent aktivt del i det kulturelle foreningsliv.¹⁸

Mejeribestyrer K. K. Tange

En undtagelse er dog Kristen Kristensen Tange, der i omkring 25 år arbejdede indenfor mejeriområdet, bl.a. som bestyrer af mejerier på Stevns, Fyn og Langeland. Han var selv født og opvokset på en gård men havde allerede som ung været grebet af industrialiseringens mirakler. I 1880, 15 år gammel, havde han således via et bekendtskab med mejeristen og montørerne på det lokale mejeri lært sig navnene på “sådanne mærkelige genstande som cylinder, gliderkasse, stempel og gliderstænger”. Og Tange fortsætter: “Det var dog centrifugen, jeg betragtede med størst spænding fyldt af undren; den rummede noget af en hengemt hemmelighed, som den stod der rødlakeret med blanktpudsede skummerør og nedløbstragt. Det var den, det hele drejede sig om, den, som alt det andet skulle tjene og betjene, den, som havde skabt denne eventyrlige nydannelse indenfor mejeribrug. Tanken om dette kunne nok fremkalde stemning, undren og respekt i et ungt sind. Det var en stor dag, da jeg første gang så hele apparatet i virksomhed, det var næsten som at være på et helligt sted, hvor man burde drage sine sko af ... Sandelig, det var noget meget stort at være medtjenende i denne virksomhed, om man bare kunne få lov!”¹⁹

[Figur 2: Dybbøl Fællesmejeri oprettet i 1886. På billedet ses hestevogne med mælkejunger fotograferet i gården. Billedet er taget af H. F. Kådtmann, Dybbøl, cirka 1900.
Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie]

Det er med følelsen af dette nærmest hellige kald, Tange udførte den gerning, der med hans egne ord gav “hverdagen indhold og værdi af en dyb og fastliggende arbejdsglæde”.²⁰ Således også som bestyrer for Hårlev mejeri på Stevns, hvor han trods leverandørernes skepsis ikke ville opgive sin “udenoms-optagethed” i Hårlev og Barup sogne, hvor han samarbejdede med andre ildsjæle. Således, fortæller Tange, blev han flittigt brugt som gymnastikleder, redaktør for fremskridtsforeningen og som frivillig leder og lærer i en aftenskole for unge karle.²¹ “Dette civile arbejde”, fortæller han herom, “optog mig meget stærkt og var for mig noget meget udbytterigt, der fyldte mit sind med en stor glæde. Det var dog mere samværet end den egentlige undervisning, der gav disse aftener deres værdi”.²²

Jubilæumsfesterne vidner i høj grad om leverandørernes tætte tilknytning til deres mejeri helt frem til omkring 1960, da afviklingerne for alvor satte ind. Holger Thomassen, der gennem 1950'erne var mejeribestyrer på mejerier i det samme område som Tange, fortæller således om jubilæet på Lindencrone andelsmejeri i Klippinge nordvest for Store Heddinge købstad: “I 1956 fejrede mejeriet 50 års jubilæum, og det var med mægtig festivitas. Der var æresport ved mejeriet, og mælkekuskenes vogne var pyntede. Forskellige arrangementer løb af stabelen i løbet af dagen. Om aftenen var der fest for indbudte gæster og leverandørerne. Der var så mange taler, at det varede længe, inden dansen kunne begynde. Alle var meget glade for deres lille mejeri og nogle troede, at det ville vare ved i mange år endnu”.²³

De unge andelsfolk er sløve

Den ildhu, der blev udvist af Tange og lignende ildsjæle indenfor mejeriområdet i årene omkring 1900, finder man dog ikke i samme grad hos de næste generationers andelsfolk.²⁴ Således ser man, at det først og fremmest var de rige muligheder for selvorganisering, dvs. for selv at skabe noget, at realisere en endnu urealiseret idé, man gløder for, der var hoveddrivkraften bag disse netværk af foreningsbyggere. På den måde blev disse ildsjæle - folk der involverer sig i samfundsgavnige aktiviteter uden i rimeligt omfang at tage sig betalt herfor - tillige byggere af et offentligt gode i form af en samfundslim bestående af samarbejdsrelationer eller social kapital.²⁵

De unge andelsfolk er sløve, udtalte mange af de gamle pionerer i 1940'erne og 1950'erne, med henvisning til den lave mødeprocent ved generalforsamlingerne samt, mere

generelt, til den tiltagende materialisme, som efter deres mening truede hele bevægelsen.²⁶ Men, på den anden side: måske var der fra omkring 1950 netop ikke længere tale om en bevægelse men et oppe-fra-og-ned dirigeret økonomisk arbejde - en bekymring, der også blev givet udtryk for. 1950'ernes andelsfolk blev på den måde primært arvtagere af et netværkssamarbejde, en social kapital, som de anså for en selvfølge. Hermed gik andelsbevægelsen - og her ikke mindst andelsmejeribevægelsen - i stå. Dette er i tråd med Torben Bagers tese om, at en bevægelse som den danske andelsbevægelse hurtigt 'brænder ud', mens de organisationer, den er tilknyttet, fortsætter med at ekspandere, også efter at bevægelsen reelt er død (se figur 2).²⁷

[Figur 3: Hovedlinjer i udviklingen af en bevægelse og dens tilknyttede organisationer.

Kilde: Gengivet fra Torben Bager: *Andelsorganisering. En analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*. Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg 1992, s. 49.]

Går vi mere i dybden med specifikt andelsmejeribevægelsen, viser det sig, at idéen om et globalt udviklingskapløb - i samspil med ydre faktorer som globale markedsvilkår og indgreb fra den danske stat - spillede en stor rolle for beslutningsprocesserne gennem 1960'erne trods lederes, eksperters og andre funktionærers bestræbelser på at legitimere enhver beslutning ud fra streng, videnskabelig objektivitet. I *Andelsbladet* trak man således i vidt omfang på tidsargumentet i en massiv propaganda, først for egnsbaserede mejerisammenlægninger, og fra foråret 1963 for Andelsmejeriselskabet Danmark. Det sidste udviklede sig til et sandt propagandistisk bombardement, der kulminerede i efteråret 1963, og som kun kan sidestilles med propagandaen for FDB fra og med februar 1964.²⁸

3. Rationalisering og sammenlægning

Betænkning om rationalisering af mejerier

I juli 1937 blev der nedsat en Produktions- og Raastofkommission, som skulle foretage en række undersøgelser for "de økonomiske og tekniske Betingelser for mulige Udvidelser af produktion og Beskæftigelse samt for Beparelser af udenlandske Raastoffer inden for de forskellige Produktionsomraader".²⁹ Denne kommission, der havde nationalbankdirektør C. V. Bramsnæs som formand, afgav i april 1938 en betænkning angående rationalisering af mejerier. På grund af krigen blev betænkning nr. B 24, *Rationalisering af Mejerier*, dog først publiceret "paa statsministeriets Foranledning" i 1949 på et tidspunkt, hvor sammenlægningsspørgsmålet igen var blevet højaktuelt.

Netop denne 1949-betænkning skulle blive indledningen til det, man dristes til at kalde for Danmarkshistoriens største sammenlægningsbølge, nedlæggelsen af sognemejerierne, der blev efterfulgt af lignende (omend mindre voldsomme) sammenlægninger af fællesbygninger som skoler, brugsforeninger, købmandsforretninger, kommunekontorer, biblioteker, vand- og elektricitetsværker mv. Hvad angår mejerierne, er der i tal tale om et fald fra 1127 mejerier i 1962 til 280 i 1971, hvilket vil sige nedlæggelse af knap 850 mejerier eller 75% af alle de mejerier, der eksisterede i 1962 (se også figur 1).

Idéen om det globale udviklingskapløb

I 1949-betænkningen hed det, at *motivet* til at fremkomme med rationaliseringsforslag på netop dette område var, "at det danske Mejeribrug omfatter alt for mange smaa Mejerier, hvis Driftsøkonomi (herunder særlig Brændselsudgiften) stiller sig ugunstig i Forhold til de større

Mejeriers.”³⁰ Ifølge betænkningen var løsningen at oprette større mejerier, mens man til gengæld burde afvikle de mindre mejerier: “Der kan heller ikke være Tvivl om, at større Mejerier bedre vil være i Stand til at gennemføre saadanne Foranstaltninger med hensyn til hele den tekniske Indretning, at der kan sikres de højeste Kvalitetsprodukter. Fordelene ved de større Mejerier er saa betydelige, at alt synes at tyde paa, at de smaa Mejerier efterhaanden bør afvikles ved enten at tilsluttes større bestaaende Mejerier eller sammenlægges til større Mejerier. Den Størrelse, man bør tilstræbe, synes efter Sagkundskabens Skøn at ligge paa op imod 10 Mill. kg indvejet Mælk aarlig eller det tredobbelte af den nuværende Gennemsnitsstørrelse”.³¹

Man sporer udviklingstroen hos betænkningens forfattere, når talen går på denne ‘sagkundskab’, som man tilsyneladende nærrede en blind tillid til. I samme ånd havde man da også allerede i 1938 udskrevet en offentlig konkurrence om det bedste projekt for, “hvordan et saa vidt muligt teknisk fuldkomment Mejeri bør bygges og maskinelt indrettes”. På den måde havde man ønsket at “samle vor videnskabelige og tekniske Sagkundskab om Udarbejdelsen af et Mejeriprojekt, hvor alle teknisk-økonomiske Hensyn var taget i Betragtning”.³²

I 1949-betænkningen mente man, at årsagen til de mange danske mejerier var “Mejeribrugets Udvikling”.³³ Før i tiden havde man indrettet sig på “primitiv Vis”, uden tanke for omkostninger, ligesom “Lokalpatriotisme” dels havde medført, at der var blevet oprettet overflødige mejerier, dels at mejerier var blevet delt, således at “hver Ende af Sognet kunde faa sit Mejeri”.³⁴

Denne evolutionistiske tankegang om, at dansk mejeribrug fra et primitivt stadie nødvendigvis måtte bevæge sig op til et mere moderne, rationelt stadie, gennemsyrrer den ensidige, økonomiske cost-benefit tankegang, man finder i betænkningen. Dette vidner om, at idéen om et ‘globalt udviklingskapløb’ allerede havde rodfæstet sig i tiden omkring Anden Verdenskrig, i hvert fald hos eksperterne.³⁵ Således kunne man statistisk påvise, at “de smaa Mejerier staar Udviklingens og Tidens Krav i Vejen”.³⁶

I det hele taget fremstår statistikken som et nøgleredskab i bestræbelserne på at opnå det optimale fremskridt. I den forbindelse anbefalede kommissionen, at der - på baggrund af en viden indsamlet i den tidligere nævnte projektkonkurrence og for statens penge - blev opført et dansk forsøgsmejeri, der burde bygges “saa rationelt som muligt, men dog med de mindst mulige Omkostninger, saaledes at det kan danne et Mønster for andre arbejdende Mejerier”.³⁷

Rationaliseringsdebatten indenfor mejerierne opstod imidlertid ikke alene som et udtryk for, at en voksende funktionærgruppe bestående af ledere og eksperter havde interesse i at ændre den traditionelle mejeristruktur. De almindelige mælkeproducenter var selvsagt også med til at vælge deres erhvervs fremtid. Dels fandt dette ‘civile valg’ sted under et pres forårsaget af ændringer i mere konkrete, ydre faktorer fra slutningen af 1950'erne - ændringer, der bl.a. udsprang af faldende eksportpriser, stigninger i landbrugets omkostninger, dannelsen af Fællesmarkedet og E.F.T.A. uden Danmarks deltagelse, samt kravet om rationalisering fra den danske stat. Dels skete det i en proces, der involverede selvorganisering indenfor rammerne af bestemte kulturelt forankrede bevidsthedsmodeller eller *mulighedsfelter*, der udover en traditionel, socialliberalistisk orienteret andelslogik kom til at basere sig på to dominerende idéer.³⁸ Disse idéer bestod i det globale udviklingskapløb samt muligheden for optimal økonomisk drift opnået ved brug af statistiske data - altså netop de to grundtemaer, der gennemsyrede 1949-betænkningen om rationalisering af mejerierne.

Lokale og regionale sammenlægningsinitiativer

Om medlemsinitiativerne på mikro- og mesoniveau vidner bl.a. de tidlige rationaliseringsovervejelser, man gjorde sig i de lokale og egnsbaserede

andelsmejeriforeninger. Denne tendens havde man allerede med tilfredshed noteret sig i i 1949-betænkningen: "I mejerikredse er ... særdeles vel klar over, at en Sammenlægning af vore Mejerier er et af de vigtigste Spørgsmaal, der staar paa Mejeriorganisationernes Dagsorden i de kommende Aar. Enkelte Mænd har allerede begyndt en Propaganda for dette Spørgsmaal, og en enkelt Sammenlægning af tre mindre Mejerier til et større er foretaget i Sønderjylland".³⁹

Eksemplet fra Sønderjylland, hvor der pga. særlige historiske omstændigheder havde været specielt mange små mejerier, er Gildbro mejeri på Nordals, der fra december 1937 afløste Havnbjerg, Svenstrup og Stevning mejerier.⁴⁰ Denne "første systematisk planlagte mejerisammenslutning i Danmark" skete som et rent lokalt initiativ, på foranledning af formanden for Als Nørreherreds Landboforening, gdr. Chr. Christensen, Elsmark.⁴¹

Christensen var blevet inspireret af et radioforedrag af mejeriejer Johs. Kyed omkring nytår 1935. Heri havde Kyed netop anbefalet sammenlægninger af små mejerier som redskab til en forbedring af mejeriernes driftsøkonomi.⁴² Som andelshaver i Havnbjerg mejeri foreslog Chr. Christensen derfor, at man i stedet for at modernisere byggede et nyt mejeri, der skulle erstatte de tre eksisterende i Havnbjerg og Svenstrup sogne. Dette forslag, der satte "sindene i egnen i stærk bevægelse", fik dog tilslutning af medlemmerne i løbet af foråret 1936, ikke mindst takket være statskonsulent Johs. Jensens belysning af "de tre mejeriers regnskaber og tallene fra mejeridriftsstatistikken", der nøjagtigt viste, hvad en sammenlægning ville betyde i driftsbesparelser.⁴³ Som en kompromisløsning blev mejeriet bygget ved grænseskillet mellem Havnbjerg og Svenstrup sogne og fik navnet Gildbro efter den lille bæk, der dannede sogneskillet.⁴⁴

[Figur 4: Høgelund Mejeri i Vedsted sogn fotograferet fra luften. Formentlig et Sylvest Jensen billede fra 1947.

Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie]

Også på landsplan var mejerikonsulent Johs. Jensen, Aabenraa, en af mellem- og efterkrigstidens store drivkræfter i bestræbelserne på at sammenlægge de danske mejerier, *samtidigt med* at han forsvarede det direkte demokrati i andelsforeningerne, også i de hede debatter i begyndelsen af 1960'erne. Således var Jensen fra september 1938 en af hovedmændene bag 1949-betænkningen. Hans erklærede mål var at reducere antallet af mejerier til 1000 (fra de omkring 1600, der eksisterede i 1930'erne), og her var det især de private fællesmejerier, der skulle nedlægges.⁴⁵ Som medlem af Sønderjysk Mejeriforenings rationaliseringsudvalg, kaldet Femmandsudvalget, var han i flere tilfælde med til at udarbejde officielle udtalelser, hvori der ikke blot taltes om det økonomisk fordelagtige ved sammenlægninger i Sønderjylland, men i hele landet som sådan.⁴⁶

Rationaliseringsdebatten indenfor Mejeriernes Fællesorganisation

Debatten førte faktisk til, at flere mejerier fulgte Gildbro-eksemplet, også fællesmejerier, som f.eks. i Vejle da byens syv mejerier i 1939 sammensluttedes til a/s Vejle Mælkekompani.⁴⁷ Krigen satte imidlertid en stopper for alle rationaliseringsplaner, og det var først da en anden af hovedmændene bag 1949-betænkningen, Fællesorganisationens formand, vicepræsident i Landbrugsraadet samt formand for Andelsudvalget, proprietær Søren Overgaard, Højbygaard pr. Ormslev, i 1946 foreslog en landsdækkende rationaliseringsplan, at der atter kom skred i debatten.

I første omgang mødte planen modstand, såvel i Fællesorganisationen som blandt landbrugerne, hvilket tydeligt kom til udtryk på Fællesorganisationens repræsentantskabsmøde i Aarhus i 1948. Her betonede Søren Overgaard i sin

formandsberetning mejeribrugets usikre fremtid og rådede til, at dansk mejeribrug - som altid havde "vist Vilje og Evne til at tilpasse sig Tidens Krav og slaa ind paa de Spor, der fører fremad og opad" - beredte sig på en "omfattende Rationalisering og Modernisering".⁴⁸ Med henblik på at beholde sin stilling som "vort førende Erhverv" måtte man her lade fornuften råde over følelserne: "Vi maa ikke skyde dette Spørgsmaal til Side af følelsesmæssige eller personlige Grunde og søge at bremse den Koncentration af Mejeridriften, som Udviklingen har gjort ganske nødvendig, saafremt vi ikke en Dag skal opdage, at vi uhjælpeligt er sakket bagud".⁴⁹

[Figur 5: Gildbro Mejeri i Havnbjerg sogn, hvor en mejerist ses i færd med at tappe mælk på kartoner. Billedet er sandsynligvis fra sidste halvdel af 1960'erne.

Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie]

Under den afsluttende forhandling afstedkom dette imidlertid en kommentar fra repræsentanten for Viborg Amts Mejeriforening, gdr. P. Vesterby, Løvel nord for Viborg, der var imod en "alt for stærk Sammenlægning af smaa Mejerier", idet de små mejerier rummede fordele, der ikke umiddelbart kunne gøres op i tal. Med andre ord fandtes der andre kapitaler udover den rent økonomiske, som social og kulturel kapital, der (til forskel fra den økonomiske) udelukkende baserede sig på menneskelig kontakt og menneskelige værdier, og som derfor implicerede en vigtig 'biproduktion' i form af uformel læring, socialisering, nærvær og menneskelig identitet: "Der er fordele ved de smaa Mejerier, som ikke kan udregnes i Tal, f.Eks. er Andelshavernes personlige Tilknytning og deres Indflydelse paa Ledelsen større ved de smaa Mejerier end ved de store. Vi behøver jo her blot til Sammenligning at tage de store Andelsslægterier, hvor der jo ikke er meget direkte Kontakt mellem Andelshaveren og Slagteriet. Dernæst betyder det jo i Spørgsmaalet om Mælkens Afhentning meget, at Afstanden fra Mejeriet til de enkelte Leverandører er saa kort som muligt, hvilket ogsaa taler til Fordel for flere smaa Mejerier end eet stort Mejeri. Endelig vil jeg mene, at de unge Mennesker oplæres anderledes effektivt paa de smaa Mejerier, hvor Bestyreren gaar med i det daglige Arbejde, end paa store Mejerier, hvor Lederen nærmest er Kontormand og maa overlade Oplæringen af Elever til sine underordnede Funktionærer. Det bliver efter min Mening ikke nemt for os at bevare vor dygtige Mejeribestyrerstand, hvis det bliver paa store Mejerifabrikker, hvor Arbejdet er specialiseret, at de skal hente deres Viden".⁵⁰

Hertil kunne Overgaard kun sige, at det var et økonomisk spørgsmål, og at de små mejeriers drift var for dyr. Man kunne ganske enkelt ikke komme udenom en centralisering.

Overgaard havde tydeligvis ret i sine fremtidsprognoser: en eller anden form for centralisering måtte der ske. Fællesorganisationen blev da også efterhånden presset til at tage aktiv stilling til spørgsmålet om en landsomfattende sammenlægningsplan, ikke mindst efter offentliggørelsen af mejeribetænkningen i 1949.⁵¹

Imidlertid udsattes Fællesforeningen i første omgang for et indre pres fra de egnsbaserede mejeriforeninger, som efterhånden oprettede deres egne rationaliseringsudvalg. Ikke mindst Sønderjysk Mejeriforening, der havde haft gode erfaringer med Gildbroeksperimentet, slog i juli 1946 til lyd for, at Fællesforeningen såvel som Dansk Mejeriforening dels skulle gå mere aktivt ind i styringen af mejerisammenlægninger, dels skulle gå ind i erstatningssager for de bortrationaliserede mejeribestyrere.⁵² I det hele taget blev der ytret ønske om "retningslinier for mejerinedlæggelser", således at nedlæggelserne kunne forberedes i god tid.⁵³ I den forbindelse opfordrede sønderjyderne til, "at man fra de to organisationers side i fuld offentlighed går ind for mejerisammenlægninger, så det bliver en landsopgave at løse sagen".⁵⁴

I 1948 var det Brørup, Ladelund og Maltbæk andelsmejerier i Ribe amt, der opfordrede Fællesforeningen til at udarbejde en ordning, hvorefter der kunne stilles statsmidler til rådighed i forbindelse med opførelsen af et nyt centralmejeri i området. Fællesforeningens bestyrelse ønskede dog ikke at godkende ansøgningen om midler fra Statsministeriets pulje (oprettet i forbindelse med den nævnte arkitektkonkurrence om et mønstermejeri i 1938).⁵⁵ På baggrund af erfaringerne med det nærmest planøkonomiske statsstyre under besættelsen var man simpelthen bange for - ved at acceptere en rationalisering for offentlige midler - igen som civil, frivillig organisation at blive økonomisk afhængig af staten. Prisen var jo som bekendt umyndiggørelse gennem det statslige magtredskab, lovgivningen, hvilket ville være ensbetydende med manglende indflydelse på udviklingen.⁵⁶

Marshall-hjælp og truslen om statsindgreb

I det hele taget kan Fællesorganisationens spændte forhold til Statsministeriet omkring 1950 på mange måder minde om smørmærkeforeningens forhold til det nye Landbrugsministerium i begyndelsen af århundredet - et forhold, jeg har gjort nærmere rede for i en tidligere artikel.⁵⁷ I begge tilfælde forfulgte statsinstitutionerne interesser, der ikke altid var sammenfaldende med mejerifolkets interesser. Således blev det da - ligesom på Anders Nielsens tid - atter en gang truslen om statsindgreb, der blev en vigtig, ydre faktor for selvorganiseringen indenfor mejeriområdet.

Spørgsmålet om Marshall-pengenes fordeling betød imidlertid et vendepunkt i Fællesorganisationens holdning til statsstøtte. Andre grene indenfor dansk erhvervsliv holdt sig ikke tilbage, så hvorfor skulle man så selv? Følgelig udarbejdede Fællesorganisationen i 1949 et forslag om, at Marshall-hjælp også skulle omfatte rationalisering af mejerierne, dog under udtrykkelig forudsætning af, at ordningen ikke måtte medføre nogen form for kontrol eller andre indgreb fra statens side. Med andre ord var det alene Fællesorganisationen, der skulle beslutte, hvordan loven skulle administreres, og midlerne anvendes, hvilket - i parentes bemærket - også ville medføre en styrkelse af Fællesorganisationen selv. At Fællesorganisationen på den måde havde held til at varetage egne interesser, viser en markant stigning af fuldtidsansatte indenfor organisationen fra slutningen af 1940'erne til midten af 1950'erne (se figur 3).⁵⁸

[Figur 6: De danske Mejeriers Fællesorganisation. Antal fuldtidsansatte 1929-1956.

Kilde: Jørgen D. Rasmussen: "Dansk mejeribrug 1914-55". I: Claus Bjørn (red.) *Dansk mejeribrug 1882-2000*. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense 1982, s. 240].

Forslaget førte allerede i juni samme år til et lovforslag fra den socialdemokratiske landbrugsminister, Kristen Bording, om anvendelsen af et beløb op til 50 millioner kr. på nedlægning og sammenlægning af de bestående mejerier - et forslag, som de borgerlige partier dog nedstemte, partiet Venstre ikke mindst ud fra argumentet om "socialiseringsfaren".⁵⁹

Med lov af 7. juni 1952 fik mejerierne imidlertid adgang til lånemuligheder fra Marshall-pengene.⁶⁰ Herefter fulgte en længere periode fra slutningen af 1950'erne og videre op gennem 1960'erne, hvor de danske mejeriers økonomi i stadigt stigende grad baseredes på statssubsidier.

På godt og ondt var erhvervssektoren kommet ind under statens vinger. Selve sammenlægningspropagandaen blev man dog ved med at organisere selv, ikke mindst gennem kampanjer i *Andelsbladet*, hvilket jeg snart skal vende tilbage til. Imidlertid var det i slutningen af 1950'erne karakteristisk, at det var medlemmerne selv, der skubbede på for at få

del i stordriftsfordelene.

Statsstøtte

Et konkret resultat af det indre og ydre pres på mejeriernes samvirkeorganisation er *Mejeribrugets Planlægningsudvalg*, der blev oprettet af De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation i 1958.⁶¹ I de følgende par år blev dette udvalg anmodet om hjælp til rationaliseringsplaner fra Sorø Amts, Bornholms, Holbæk Amts, Præstø Amts, Frederiksborg Amts, Københavns Amt og Sønderjydsk Mejeriforening, hvilket vidner om de stærke lokale og regionale sammenlægningsinitiativer, der dog ikke forløb gnidningsfrit.⁶² På trods heraf mente mange omkring 1960, det gik for langsomt med at nedlægge og sammenlægge mejerier.

Indenfor andelsmejeribevægelsen kom kritikken ikke mindst fra de regionale samvirkeforeninger, der fra slutningen af 1950'erne tydeligt havde kunnet registrere en faldende tendens i antallet af mælkeleverandører og - som en naturlig følge heraf - i den årlige mælkemængde. Et eksempel på en sådan nede-fra-og-op kritik er De østlige Øers Mejeriforeninger, hvis formand gdr. C. Christensen, Ryttergård, i marts 1960 mente, at mejerifolket måtte "bryde med traditionelle tanker og synspunkter" - også selvom dette rent menneskeligt havde en pris: "Alene omkostningsniveauets hastige stigning i forhold til landbrugets produktpriser tvinger os til alvorligt at overveje nye produktionsformer eller en mere hensigtsmæssig udnyttelse af de tekniske hjælpemidler for at komme ud af prisklemmen, selvom dette vil ske på bekostning af mere menneskelige synspunkter, som hidtil har været højt vurderet".⁶³

I den forbindelse nærede Christensen ingen skrupler over at modtage statsstøtte. Ja, det var endog naturligt for et udpræget eksporterhverv, "der møder snart sagt enhver hindring fra markederne", at vente sig "rimeligt hensyn og støtte fra de offentlige myndigheders side".⁶⁴

Hermed gjorde Christensen sig til fortaler for, at den (fuldkomment retfærdige) hjemmemarkedsordning for mejerierne, der var blevet indført i 1959, blev opretholdt. I tråd med Anders Nielsen og Smørmærkeforeningen i årene før Første Verdenskrig var der nemlig tale om en frivilligt indgået ordning. Man havde dog valgt at inddrage politikerne, eftersom det "er lettest i praksis at gennemføre en ordning med loven bag sig".⁶⁵

Idéen om Mejeriselskabet Danmark

Alt i alt syntes der omkring 1960 blandt mejerifolk på lokalt og regionalt niveau at herske et udbredt ønske om en forbedring af mejeriernes rentabilitet gennem nedlæggelser. Ligesom konsulent Johs. Jensen forestillede man sig en kraftig reduktion i de eksisterende mejerier, ned til 1000, ja, måske endnu færre. Dette var i øvrigt også en idé, der tiltalte en anden indflydelsesrig mejerikonsulent, Sigurd Nielsen, som i 1961 udtalte, at "de nye mejerier ikke må være for små". Nielsen forestillede sig her, at grupper for 10 mejerier gik sammen om en fusion.⁶⁶

I januar 1963 fik Torkil Mathiassen fra Mejerikontoret i Århus imidlertid en genial idé: der skulle hverken være 1000, 500 eller 100 foreninger, men kun én eneste forening!⁶⁷ Det lykkedes endvidere Mathiassen at få overbevist bestyrelsen for 'stormagten' indenfor det danske mejeribrug, Fællesorganisationen, om de små fusioners utilstrækkelighed. Endvidere ville det være lettere at opnå subsidier til én landsdækkende fusion fra den danske stat, der - som tidligere nævnt - stod på spring for at intervenere i mejeribrugets interne anliggender.⁶⁸

Med Mathiassens idé og Fællesorganisationens kovending indledtes nu topledernes kamp for Mejeriselskabet Danmark.

3. Mejeribruget og 'udviklingens lov'

Ligesom det var tilfældet indenfor de øvrige andelssektorer, blev propagandaen for denne såkaldte "helhedsløsning"⁶⁹ indenfor mejeriområdet på et tidligt tidspunkt grundlagt på idéen om det globale udviklingskapløb. Især fra og med slutningen af 1961 blev sådanne synspunkter udbredte som dem, formanden for Århus Omegns Mejeriforening, proprietær Arne Sørensen, Lundhoff, gav udtryk for i oktober 1961 i forbindelse med en rationaliseringsplan udarbejdet af Mejeribrugets Planlægningsudvalg og forelagt af mejerikonsulent Sigurd Nielsen: "Måske er det ikke afgørende, at disse planer, følges til punkt og prikke, og det er vel heller ikke strengt nødvendigt, at de gennemføres på én gang, men det vil afgjort være uklogt at disponere på tværs af planerne. De enkelte mejerikredse må tage ansvaret, men før eller siden kan det blive nødvendigt at træffe foranstaltninger, som vil ramme særlig hårdt, hvor man har forpasset tiden".⁷⁰

Dansk mejeribrug er ved at sakke bagud!

Året 1962 skulle byde på et væld af lignende udtalelser, der alle tydeligvis gjorde stort indtryk på medlemmerne, heriblandt: "dansk mejeribrug er ikke nær på højde med andre mejerilande", "de øvrige lande har fuldstændigt overfløjet Danmark", "tiden er uhjælpeligt løbet fra vor hidtidige driftsform", "det danske mejeribrug står foran rationalisering for at kunne beholde sin position blandt verdens førende mejerilande", "det danske mejeribrug er ved at sakke bagud".⁷¹

At det hævdvundne, andelsbaserede danske mejeribrug var ved at blive kørt agterud af dansen, var en udmelding, der så sandelig kunne forurolige såvel modernister og traditionalister ude i landdistrikterne! I øvrigt blev sådanne skræmmebilleder i *Andelsbladet* gerne suppleret med fotografier af fattige folk i u-landene, som f.eks. i Elsebeth Hansens referat af den 16. internationale mejerikongres i København, "Mejeribrug - en verden af kontraster og problemer", hvor billeder af primitive mejeribrug fra Afrika og Indien blev sat op overfor moderne mejeribrug fra Danmark og New Zealand.⁷² På den måde blev en befolknings 'mejerikultur' opfattet som et barometer på denne befolknings grad af udviklethed (jf. figur 4). I sådanne fremstillinger var det naturligtvis underforstået, at det danske mejeribrug risikerede at 'glide tilbage' på udviklingsstigen, hvis ikke der blev sat ind med øget modernisering.⁷³

[Figur 7: "Afhanske nomaders mejerikultur".

Kilde: Gengivet fra *Andelsbladet* 1962, s. 959]

Selv redaktøren for det mere moderate *Mælkeritidende*, M. Jeppesen, blev i august 1962 grebet af frygten for involution. Nu gjaldt det alene: "at være eller ikke at være!", og her var fusionen efterhånden blevet den eneste mulighed for overlevelse: "Industrien har indset, at skal den klare sig, må der større produktionsenheder til, og en del sammenslutninger har fundet sted, men flere følger efter. Landbruget og mejeribruget er nødt til at følge samme vej, og en mildere og i dag mere hensigtsmæssig vej at følge end dannelsen af fusioner, gives næppe. Men den mest naturlige tilrettelæggelse bør aldrig hindres af snævre lokalpatriotiske eller egoistiske særinteresser. Der er brug for initiativ og ikke for bagstræb".⁷⁴

Hermed var der ligesom indenfor brugsforeningerne lagt op til en 'heksejagt' på traditionalisterne ude i lokalområderne, dvs. bagstræberne: de primitive, tilbagestående.

Kampen mod mejeribrugets bagstræbere

Topledere som Anders Andersen, Torkil Mathiassen og Chr. Speggers fik i kampen mod mejeribrugets bagstræbere en vigtig opbakning fra gdr. Knud Friis, Rinkenæs ved Gråsten. Denne havde været med til at arrangere et møde i Gråsten den 11. juli 1962, hvori landbrugets topledelse også deltog. På den måde var det tanken, at sønderjyderne skulle få bevis for, at mejerirationaliseringen ikke blot “var blevet en grille for en lille flok inden for sønderjysk mejeribrug”.⁷⁵

I referatet fra dette møde, artiklen “Svigtet af regeringen - nu svigtet af sine egne”, støttede han kraftigt alle topledernes centraliseringsbestræbelser, bl.a. De fynske husmandsforeningers formand, Albert Hansen, i dennes ønske om at “videreudbygge den arv, vi har fået [fra 1880'erne og 90'erne]”: “Det kan være svært at tage afsked med en udtjent mejeriskorsten og dito bestyrer, men vi er nu engang underkastet udviklingens lov. Tager vi opgaverne op nu, kan det nås. Venter vi, kan det blive for sent”.⁷⁶

Ligesom Anders Andersen fremhævede Friis her, hvorledes konkurrenterne fra de andre mejerilande arbejdede energisk for at indhente Danmark. I den forbindelse, fortsatte han, ville det være “sabotage at føre bagstræbets politik, og der vil ikke være råd til at tage hensyn til en mejeribestyrers eller en mejeriformands følelser”.⁷⁷ Artiklen sluttede i det truende og næsten forurettede tonefald, som især karakteriserede Anders Andersen: “Men det skal siges endnu en gang. Ingen skal komme bagefter og fortælle, at lederne svigtede”.⁷⁸

Det besværlige medlemsdemokrati

Knud Friis' indlæg gav anledning til en debat i dagspressen landet over, hedder det i *Andelsbladet*.⁷⁹ Således i *Vendsyssel Tidende*, hvor en kommentator under pseudonymet ‘Spectator’ såvel uddybede som yderligere begrundede Knud Friis' standpunkter.

Medlemmerne, skrev Spectator, ønskede ikke at centralisere, fordi de ikke ville give afkald på den personlige indflydelse - men “hertil har Knud Friis ved en anden lejlighed sagt, at det med den personlige indflydelse ikke hos ham giver anledning til tåreblanke øjne. Dertil har han sammen med den lokale mejeriformand i alt for mange tilfælde været med til at konstatere, at tilslutningen til en generalforsamling var så ringe, at generalforsamlingen ikke var beslutningsdygtig”.⁸⁰

Lignende udsagn op gennem 1960'erne om “medlemsligegyldighed”, “mindretalsmisbrug”, “medlemspassivitet” og “bagateldemokrati” vidner om, at der her faktisk blev peget på et reelt problem: medlemmernes dalende interesse og stigende passivitet og, følgelig, generalforsamlingernes manglende seriøsitet.⁸¹ “Hvad man trænger til indenfor andelsorganisationerne”, skrev Spectator konkluderende, “er den levende interesse og en erkendelse af ansvaret. Tendensen til at overlade det til naboen og så skælde ud, når det går galt, er blevet alt for fremherskende, og betyder en langt større fare for andelsbevægelsen end den meget omdiskuterede forskelsbehandling”.⁸²

En endnu mere nuanceret belysning af problemet finder vi hos Arne Frederiksen, gårdejer og lærer på Bygholm Landbrugsskole ved Horsens, i en artikel i *Andelsbladet* i juli 1964 under overskriften “Forenkling af landbrugets forenings- og organisations-struktur”.⁸³ Artiklen var en kommentar til den række af 2-dages sognemøder, Andelsudvalget havde startet i Sønderjylland i 1960, og som Landbrugets Oplysnings- og Kursusvirksomhed (LOK) havde videreført. Heri forsøgte Frederiksen dels at forklare årsagen til den træge beslutningsproces i mange foreninger, dels årsagen til den store passivitet blandt medlemmerne, som bl.a. viste sig i det ringe fremmøde ved generalforsamlingerne.

For det første kunne Frederiksen konstatere, at der var relativt stor interesse blandt landbrugerne for disse oplysnings- og debattmøder. Således var i gennemsnit op mod en tredjedel af foreningsmedlemmerne mødt op - til sammenligning med de “ofte kun 5-10 pct.”,

der mødte op på generalforsamlingerne.⁸⁴ Imidlertid kunne møderne ofte føles formålsløse, ikke mindst for de unge, “fordi de, der ikke ønsker ændringer, tilsyneladende tit er i flertal eller høres mest”. Så er det, fortsatte Frederiksen, at man - konfronteret med dette “seje demokratiske apparat” - fristes til at tænke, at det hele burde ordnes med “et raskt snuptag fra oven”. Dog, i modstanden lå netop en demokratiske proces af stor værdi, idet indvendingerne var med til at “skærpe” argumenterne for det nye, således at fejltrin kunne undgås. “Men”, tilføjede Frederiksen derpå, “hvis modstanden fører til, at man opgiver at føre nye ideer frem, så fremskridtet standses, er det naturligvis galt”.⁸⁵

På den anden side var det et endnu større anslag mod det lokale foreningsdemokrati, hvis et “fanatisk mindretal” af de mest interesserede medlemmer overtog ledelsen og gennemtvang ting, som det store men handlingslammede flertal var imod. Eller hvis generalforsamlingerne udviklede sig til “et forum for magtkampe mellem rivaliserende og uforsonlige grupper”.⁸⁶

Men hvad var da årsagen til, at det var en “utopi” at regne med en større aktiv deltagelse fra medlemmernes side? Jo, ganske enkelt den simple, at landbrugerne havde så dårlig tid pga. af deres deltagelse i et væld af (som oftest) sognebaserede foreninger. Således var de typisk medlemmer af en 2-3 faglige/erhvervspolitiske foreninger (landbo- og husmandsforeninger, LS o.lign.), i et væld af andelsforeninger (slagterier, mejerier, brugsforeninger, kontrolforeninger, foderstofforeninger, frøavlforeninger, diverse salgsforeninger osv.). Dertil kom regnskabs- og planlægningsarbejde, deltagelse i sognerådsarbejdet samt i ikke-faglige foreninger som politiske foreninger, ungdoms- og foredragsforeninger, aftenhøjskole, ligesom avis, radio og fjernsyn også lagde beslag på fritiden. “Endelig”, sluttede Frederiksen, “kan nævnes samvær med familie og en hyggelig aften i venners lag”.⁸⁷ Det var således den overdrevne foreningsdeltagelse, der var hovedårsagen til stor medlemspassivitet og hermed til et skrantende demokrati i den enkelte forening, hvorfor Frederiksen simpelthen foreslog færre organisationer som en løsning på problemet.

Ulemperne ved den lille forening - og fordelene

I en undersøgelse fra 1981 af medlemsdemokratiet i små og mellemstore mejerier samt i et stort mejeri (MD), konstaterede Jeppe Als og Bjarne Møgelhøj på lignende vis, at medlemsdemokratiet i de små foreninger - trods en umiddelbar følelse af nærhed og sammenhæng blandt medlemmerne - ikke nødvendigvis var mere velfungerende end i de større foreninger. Faktisk viste det sig, at medlemsdemokratiet fungerede bedst i de mellemstore foreninger, hvor medlemmerne generelt var mere aktive og ledelsen mindre tilbøjelig til at ‘trumfe’ egne ønsker igennem.⁸⁸ At de almindelige andelshavere i de små mejerier havde størst indflydelse var simpelthen en myte.⁸⁹

Også etnologen Palle O. Christiansen har talt om denne tradition for ‘sammenspisthed’ og ‘høvdingedømme’ i de små foreninger indenfor det økonomiske samarbejde ude i lokalområderne.⁹⁰

Trods de åbenlyse skavanker i mange af de små foreningers- i demokratisk såvel som i økonomisk henseende - ønskede medlemmerne mange steder imidlertid at bevare ‘vores’ foreninger så lang tid som muligt og helst i den klassiske andels-udformning.

Netop argumentet om, at et folkeligt demokrati tager tid - og *skal* tage tid - benyttede proprietær Niels L. Beck, Vellingshøj ved Hjørring, i mejeridebatten i *Vendsyssel Tidende*. Hans artikel, “En landmand slår igen”, formede sig her som en åben kritik af Knud Friis og sammen med ham Anders Andersen og den øverste ledelse indenfor dansk mejeribrug - ikke fordi, han principielt var uenig i deres idéer om centralisering, men af respekt for det træge andelsdemokrati. Ifølge Beck var det nemlig andelsbevægelsens *kontinuitet*, dens “støtte,

rolige rytme, der helst skulle gå gennem både kriser og generationer”, som var dens store styrke.⁹¹ Netop i denne kontinuitet, sikret gennem “vort gamle andelsprincips styrke og dynamiske kraft”, bestod andelsbevægelsens store fordel og særpræg - i modsætning til den fordel, som andelsbevægelsen af samme grund måtte afgive til de private virksomheder, nemlig muligheden for at udnytte de hurtige konjunktursvingninger.⁹² Derfor, “Træd varsomt, Knud Friis!”, advarede Niels Beck: “Vore fædre havde god tid - og de lavede lovene sådan, at pludselige stemningsomsving og konjunkturer ikke kunne vælte det, generationer havde bygget op. Det kan være besværligt med denne træghed i afgørende spørgsmål, men husk, at det en dag kan være din modstander, der vil have noget gennemført - og så vil du være glad for at kunne vinde tid til at få dannet en opposition!”⁹³

Knud Friis skulle af ovennævnte grunde væbne sig med tålmodighed og ikke være bitter på sine modstandere i de lokale foreninger. Han havde jo, mente Beck, kun sig selv at klandre, eftersom det ikke var lykkedes ham at få overbevist de øvrige medlemmer i hans egen mejeriforening. “Også her i Hjørring”, sluttede Beck, “har [vi] arbejdet i 7-8 år på centralisering uden at komme videre - men det kunne aldrig falde nogen ind at bebrejde modstanderne deres vægring - de stemmer jo efter deres overbevisning. Og så har vi fejlen, at vi ikke har kunnet forandre denne!”⁹⁴

Denne og lignende polemikker indenfor det økonomiske samarbejde vidner om, at man ude i lokalområderne generelt stolede mere på sine egne folk end på udefra kommende eksperter. Denne grundholdning kom flere gange eksplicit til udtryk, ikke mindst fra producenterne selv. Således kunne man f.eks. læse følgende i en kommentar i *Andelsbladet* i 1966 under titlen, “Det besværlige medlemsdemokrati”: “Nedvurdering af medlemsstyrets berettigelse er desværre en foreteelse, man møder med jævne mellemrum. Måske dukker den særligt hyppigt op inden for de grene af andelsbevægelsen, hvor der foregår eller forestår en eksplosiv udvikling. Og dens oprindelse er som regel en mere eller mindre specialiseret funktionær, der lufter sin ærgrelse over, at hans - eller virksomhedens - planer ikke hurtigt nok kan gøres til realiteter, men må den “besværlige” vej gennem organisationens medlemsforsamlinger. Det er en farlig tendens. Farlig, fordi den undergraver medlemmernes tillid til den ansatte ledelse, og farlig, fordi den fastlåser funktionæren i det synspunkt, at et medlemsstyre altid vil virke som et forsinkelses-departement”.⁹⁵

4. Smuldrende lokal forankring: hetzen mod nej-sigerne

Man var altså generelt bange for, at funktionærer udenfor lokalsamfundet - (by)folk, man overhovedet ikke kendte - skulle overtage de funktioner, som de ikke ufejlbarlige men dog kendte, lokale tillidsfolk tidligere havde varetaget. Eller som redaktør Chris Nørrelykke-Christensen præcist udtrykte det i 1964: man var bange for at blive reduceret til “et hul i et hul kort”.⁹⁶ Hermed ville den lokale beholdning af social kapital, forstået som et netværk baseret på tillid og personlig kontakt, nemlig smuldre.

En kulturkamp

Fra begyndelsen af 1960'erne blev topledernes magtfulde netværk på makroniveau imidlertid i stadig stigende grad en direkte trussel mod de lokale og egnsbaserede beholdninger af social kapital, hvis grundlag var de økonomiske foreninger. Man kæmpede naturligvis for sine mejerier og brugser og hermed sine arbejdspladser, men der stod endnu mere på spil: der var i mange tilfælde tale om en næsten eksistentiel kamp for ikke at blive bortrationaliseret fra sin landsby, sit sogn, sine rødder, sin identitet.

Som sådan blev kampen af flere betragtet som en *kulturkamp*, såvel af traditionalister som modernister. Ud fra deres evolutionistiske verdenssyn betragtede de sidstnævnte en sådan kulturkamp som en kamp mellem det, de lidt nedladende kaldte for “den gamle sognementalitet” eller “sognesindet” - et rudiment fra tidligere tider - og det “moderne andelssind”, de selv repræsenterede, og som nødvendigvis måtte fortrænge et tidligere stades mentalitet. Man kan hermed sige, at målet var at eliminere lokalpatrioternes kultur - som, vidste man, især gjorde sig gældende indenfor det traditionsbundne mejerierhverv - eftersom det jo netop var disse menneskers traditionalistiske identitet, der blev opfattet som en hæmsko for udviklingen.

Det forhold, at det netop var denne evolutionistiske tankegang, der gennemsyrede kulturkampen, gør det muligt at forstå de højtidelige, epokale erklæringer, som var symptomatiske for den herskende diskurs i midten af 60'erne. “De små butikkers tid er forbi”, som Kaj Nielsen, HB, for eksempel hævdede det i 1965.⁹⁷ “Den lokalprægede tid er forbi”, som landbrugsminister Christian Thomsen fastslog på andelskongressen i 1966.⁹⁸ Ja, måske viste evolutionsidéens magtfuldhed sig allertydeligst i det faktum, at selv husmandslederne, der ikke ønskede at deres medlemmer skulle stemples som træge og fremskridtsfjendtlige, efterhånden tog aktivt del i kampen mod de lokalpatriotiske ‘bagstrævere’.⁹⁹

Som følge af denne til stadighed mere udbredte idé om, at sognesindet hørte de primitive til, kom traditionalisterne blandt landbefolkningen i kraftig modvind i kulturkampen. Fra midten af 1960'erne oplever vi således i *Andelsbladet* en regulær hetz mod ‘lokalpatrioterne’ ude i landsognene, ikke mindst indenfor andelsmejeribevægelsen. I mere moderat form finder denne hetz dog også sted i andre tidsskrifter som *Mælkeritidende*, *Husmandshjemmet*, *Dansk Landbrug* og *Ugeskrift for Landmænd*.

Det ‘2-strengede’ argument

Symptomatisk herfor er den ‘holdningsbearbejdning’ via gulerods-/stokkemethoden, der fandt sted i forbindelse med afstemningerne på generalforsamlingerne ude i lokalforeningerne. Her var det store problem for de centraliserings-stemte medlemmer vedtægtsbestemmelserne om kvalificeret majoritet, der medførte, at der i forbindelse med beslutninger om vedtægtsændring eller foreningens ophør som selvstændig forening skulle opnås 2/3 eller endog 3/4 af stemmerne.

Tonen blev slået an i *Andelsbladet*, hvor flere i begyndelsen af 1960'erne havde gjort sig til talsmænd for en afskaffelse af det kvalificerede flertal, som f.eks. fhv. folketingsmand, sønderjyden Kr. Kristensen fra St. Nustrup mellem Gram og Vojens, der i marts 1963 mente, at mindretallet skulle afstå deres ret til at bestemme over flertallet “ud fra den betragtning, at den fatale bestemmelse [om kvalificeret flertal] er blevet til på en tid, da dens dramatiske betydning i en situation som den foreliggende ikke har kunnet anes”.¹⁰⁰

I midten af tiåret skærpedes kritikken af bagstræverne betydeligt, også hos *Andelsbladets* redaktion. Således udtalte man f.eks. i en leder i juli 1964, “Mindretallets ret og magt”, at “det vigtigste aldrig er de formelle regler om afstemninger” men “en fælles forståelse af problemet”. Imidlertid hed det nu: “Men, hvis et klart og urokeligt flertal foreligger for en afgørelse, da bør mindretallet ikke udnytte vedtægternes muligheder for at bremse flertallets indstilling. Mindretallet bør lade forslaget passere (ved ikke at stemme, eller om fornødent ved at stemme for), så flertallet kan bestemme ledelsen og kursen. Mindretal har ret til beskyttelse og til at blive hørt. De har undertiden - hvis vedtægterne bestemmer det - magt til at bremse udviklingen, men de har aldrig ret til at benytte denne magt ud over formålet: at sikre, at mindretallet bliver hørt”.¹⁰¹

Citatet vidner om den selvmodsigelse, der udsprang af det, man kan kalde et ‘2-strengt’ argument. På den ene side ville man bevare et (oplyst) andelsdemokrati, på den

anden side måtte de andelsmedlemmer, der - på trods af oplysning, stik imod enhver fornuft - benyttede deres demokratiske ret til at stemme nej ved generalforsamlingen, ikke 'bremse' udviklingen, forstået som en stadig større hensyntagen til fælles økonomiske interesser.¹⁰²

Man ville med andre ord befri sig fra den "træghedens svøbe, der ligger i et forældet og overdrevent foreningsdemokrati", som direktør, cand. oecon. Erik Krogstrup, *Dansk Landbrugs Realkreditfond*, udtrykte det i 1966.¹⁰³ Som denne i en artikel tidligere samme år havde gjort opmærksom på, havde den danske andelsbevægelse nemlig ikke tid til den luksus, når man sammenlignede sig med U.S.A., hvor tilpasningen var foregået "med stormskridt".¹⁰⁴ Man måtte derfor bekæmpe leverandørernes uvidenhed, der udsprang af en verdensfjern, "forloren romantik", ved til stadighed at slå på strukturrationaliseringens og koncentrationens påviselige uundgåelighed: "Når man ... betænker den fart og dynamik, der repræsenteres i byerhvervenes store industri- og handlessektorer, ængstes man dog over de mange lokale hensyn, som kommer frem på mejeri- og slagterigeneralforsamlinger. Man har her mange steder en i dag forloren romantik at kæmpe mod, og mange forstår tilsyneladende ikke helt konkurrencens uafviselige og hårde vilkår. Landbrugserhvervet er ikke tjent med at vente længere, og må godtage den nye tids krav, hvis det fortsat skal hævde sig på lige fod mellem de andre erhverv".¹⁰⁵

Den '2-strengede' tankegang nærmede sig imidlertid det absurde i forbindelse med afstemningerne om sammenslutningen af 5 slagterier i Vendsyssel til "Vendsyssel andelsslakterier" i april 1965.

Ligesom i forbindelse med oplysningsarbejdet på Grønland¹⁰⁶ var *Andelsbladets* redaktion her lamslået over den passive, ligegyldige, ja, ligefrem vrangvillige opførsel, medlemmerne udviste. Og ligesom man havde undret sig over grønlændernes irrationelle fjendtlighed overfor udviklingen, således undrede man sig på samme måde over denne store, 'indre' u-landsbefolkning i de danske landdistrikter. Den fælles økonomiske fordel ved en fusion var jo evident, hvilket ifølge redaktionen var "det eneste afgørende spørgsmål".¹⁰⁷ Kritikerne stod hermed uden virkelige argumenter. Hvorfor i alverden vægrede man sig da?¹⁰⁸ "Man kan", hed det, "spekulere meget over betydningen af, at de fleste af de 11400 andelshavere blev hjemme og overlod til ca. 700 at drage til generalforsamlingerne, hvor 423 stemte for og 248 stemte imod".¹⁰⁹

På samme paradoksale måde som i forbindelse med oplysningsarbejdet i Grønland antog *Andelsbladet* her, at de udeblevne medlemmer rent faktisk gik ind for sammenslutningen (bestyrelsernes "grundige forarbejde" måtte jo da have øvet en effekt) - de havde blot ikke haft tid til at forlade forårsarbejdet.¹¹⁰ "Den modsatte fortolkning, at de bortblevne for en dels vedkommende er modstandere af forslaget, er ikke nær så sandsynlig. Man må snarere antage, at de - i lighed med talerne ved generalforsamlingerne - i princippet går ind for sammenslutningen, selv om de kunne ønske forskellige enkeltheder anderledes. Virkelig skarpe modstandere ville have forladt harve og såmaskine for at tage til generalforsamling og protestere. Men vi tror ikke, de findes".¹¹¹

Den, der tier, samtykker, synes filosofien at have været. Fraværet af 94% af medlemmerne blev hermed ikke anset for et alvorligt problem - det var blot et spørgsmål om øget oplysning og derpå nye afstemninger. "Vi ønsker", hed det derfor til slut, "vendelboerne lykke til de kommende generalforsamlinger".¹¹²

De nye afstemninger kom allerede 3 måneder efter, i juli 1965. Ved den lejlighed var 1313 ud af de 11400 medlemmer mødt op, og resultatet blev her 707 for og 606 imod. I lederen, "606 nej-stemmer, der ikke må standse udviklingen", gjorde man i *Andelsbladet* opmærksom på det klare flertal *for*, hvorfor "det foreløbige nederlag i Vendsyssel [ikke] bør føre til, at man opgiver arbejdet". At mødedeltagelsen - trods oplysningskampagnerne - denne gang ikke var væsentligt højere end sidst (11,5% mod 6% i april), blev endog ikke

kommenteret.

Helt tidstypisk var der ikke tale om at vente, til medlemmerne selv tog initiativet - det mente lederne ikke, der var tid til. Til stadighed skulle de fremskridtsfjendtlige medlemmer i det træge, lokale andelsdemokrati 'omvendes' gennem oplysning, oplysning og atter oplysning. "Nederlaget er indadtil", hed det i *Andelsbladet*, "i manglende forståelse for koncentrationens og samarbejdets nødvendighed. Man skulle ellers synes, at ØKs overtagelse af Plumrose kunne have åbnet landmændenes øjne netop i denne måned. Heri kan man finde den trøst, at andelshaverne, som stemte nej, ikke stemte nej til andels-samarbejdet som sådan, men til et konkret forslag til dets udbygning. Vi mener, at om de havde forstået deres egne interesser og forslaget indhold og formål rigtigt, da havde de stemt ja. Og vi kalder på alle gode kræfters hjælp til at fortsætte arbejdet med information og oplysning for at udbrede forståelsen for samarbejdets nødvendighed. Det haster mere, end de 606 tror".¹¹³

Oprørere og bagstræbere

Som nævnt blev forfølgelsen af de lokalpatriotiske nej-sigere særlig udpræget indenfor den sektor, hvor utålmodigheden var størst, nemlig mejeriområdet. Her var udtalelser fra fremtrædende, lokale mejeribestyrere og -formænd en evig torn i øjet på toplederne. I et tilfælde havde en sammenslutningsfjendtlig andelsmejerimand således udtalt omkring 1960: "Vi har vel da råd til at kærne vort smør selv her i kommunen", hvilket bl.a. havde givet *Andelsbladets* redaktion anledning til at gøre opmærksom på, at "særpræget [ikke må] bruges som udflugt eller undskyldning for bagstræv, manglende dygtighed eller effektivitet".¹¹⁴

Herudover var der det stadige pres fra den fraktion af utålmodige og kampberedte 'bondeoprørere', der havde organiseret sig i Landbrugernes Fællesorganisation (L.F.O.), og som ud fra ønsket om ultimative krav om lønmæssig ligestilling med samfundets øvrige erhvervsgrupper førte en nidkær og til tider nærmest bitter kamp mod såvel landspolitikere som landboorganisationernes ledere.

Således støttede L.F.O. f.eks. leverandørerne til Bording Andelsmejeri i Midtjylland, da disse i 1967 nedstemte planerne om en vidtgående mejerirationalisering i forbindelse med oprettelsen af Mejeriet Danmark - ikke fordi man var imod storstilet centralisering, tværtimod, men (tilsyneladende) i ren og skær trods overfor landbrugets ledere og andre funktionærer.¹¹⁵ Således ønskede man at støtte følgende udtalelse fra en af disse gode "jævne, jyske" leverandører: "Fra mejerierorganisationernes ledelse arbejder man via de pristalslønnede funktionærer og konsulenter på sammenlægninger af mejerier og på oprettelsen af Mejeriet Danmark. Vil andelshaverne ikke makke ret ved første generalforsamling, hvor aldrig så overbevisende konsulentord afgives om sagen, men hvor spørgsmål om landmandens økonomiske gevinst ikke besvares, foranstaltes en ny og ekstraordinær generalforsamling, og lykkes det ej heller anden gang, findes der vel en tredie. Vi skal nok blive møre, vi bønder. Og forinden det hele er i orden, etablerer man sig med nye kontorer, nye bygninger, nye direktører, underdirektører, funktionærer o. m. a.". ¹¹⁶

L.F.O.s pointe hermed var, at bønderne altid pligtskyldigt havde udarbejdet alle de planer - gødningsplaner, bygningsplaner, foderplaner, mekaniseringsplaner osv. - som deres ledere havde anbefalet. Men de havde imidlertid gjort sig selv "alle tiders bjørnetjeneste" ved blindt at gå ind for modernisering, mekanisering og rationalisering uden at have afkrævet deres uansvarlige ledere den vigtigste plan, "økonomiplanen".¹¹⁷ "Den kom", havde lederne lovet, "når alle de andre planer var gennemført, men hidtil har den glimret ved sin fraværelse, og vil ganske givet gøre det fortsat, om ikke landmændene selv tager hånd i hanke med hele udviklingen".¹¹⁸

Et noget tidligere og måske endnu mere illustrativt eksempel på kampen mod nej-medlemmerne finder vi i forbindelse med bestræbelserne på en mejerisammenslutning i

Randers amt i efteråret 1963.¹¹⁹ Her havde mejeriledelsen for andelsmejeriet “Kaløvig” i Rønede på Djursland, nord for Mols, september 1963 udtalt til *Århus Amtstidende*, at de ikke havde planer om at være med i rationaliseringsplanen for Randers amt men derimod fortsat ville “bestræbe sig på at betjene leverandørerne bedre og billigere ved at arbejde selvstændigt som man har gjort, siden mejeriets opførelse i 1918”.¹²⁰ *Andelsbladets* redaktion var chokeret over det, de betegnede som “en så kortsynet, konservativ-selvtilfreds indstilling hos den pågældende mejeriledelse”. “Så kortsynet”, fortsatte man, “kan ingen ansvarlig leder være, at han på forhånd afviser realitetsovervejelser af de samarbejdsplaner, der er udarbejdet med hans egen tilslutning af hans egen organisations eksperter og tillidsmænd”.¹²¹

Hvad i øvrigt angår stormagten indenfor det danske mejeribrug, Fællesorganisationen, havde man efter principbeslutningen i 1963 været i syv sind. Flere af bestyrelsesmedlemmerne mente således, at MD-helhedsløsningen havde været for radikal.¹²² Herudover var man tydeligvis også bange for, at MD efterhånden ville overflødiggøre Fællesorganisationen, hvorfor en præcisering af organisationens kompetenceområde med henblik på at hindre, at det nye selskab modarbejdede den, blev efterlyst.¹²³

Slaget mellem ‘småkonger’ og ‘storkonger’

Eksemplet fra Rønede vidner om, at det mest afgørende slag mellem traditionalister og modernister overvejende fandt sted som en kamp mellem sognesamfundenes mest indflydelsesrige tillidsmænd, *småkongerne*, og samvirkeforeningernes øverste ledere, *storkongerne*. Disse to ‘høvdinge’-grupper repræsenterede således henholdsvis lokale/regionale netværk i form af stedligt forankrede beholdninger af social kapital og nationale (og i en vis udstrækning internationale) netværk i form af en ikke-stedligt forankret beholdning af social kapital.

En polemik i *Andelsbladet* 1964-65 vidner om, at betegnelserne ‘småkonger’ og ‘storkonger’ allerede tidligt havde været anvendt på et uformelt plan ude i de enkelte lokalforeninger. Her indgik de tydeligvis som elementer i en skjult oprørskultur, der rettede sig mod de højtuddannede eksperter og topledere indenfor landboorganisationerne. I en leder fra november 1964 ønskede *Andelsbladets* redaktion imidlertid at drage begrebet ‘småkonger’ “frem til en lidt mere offentlig beskuelse end det er sædvanligt ... Ordet “småkonger”, anvendt på nutidsforhold, tilhører i udpræget grad talesproget. Hvor småkonger omtales, uden at referent eller båndoptager er til stede, er det i almindelighed meget let at forstå, både *hvem* der tænkes på, og hvad der mere præcist menes med at kalde nogle mennesker småkonger. Hermed menes altid noget nedsættende, noget kritisk”.¹²⁴

Det var hverken den lokale mejeribestyrer eller brugsuddeler, der blev kaldt småkonger, mente man. Derimod blev det brugt om lederen eller ledelsen af en mellemstor forening eller virksomhed, som af de menige medlemmer eller ansatte blev anset for at have småkongelige tilbøjeligheder. Hermed var det karakteristisk for denne funktionærgruppe, småkongerne - ofte dygtige folk, der “selv i stærkt koordinerede organisationer med en centraliseret ledelse” vanskeligt kunne undværes, og hvis “initiativ ikke bør stækkes” - at der blev set skævt til dem “både fra “neden” og fra “oven””.¹²⁵ “Medlemskredsen kan kritisere, at en sådan direktør eller formand er for egenrådig og tager for lidt hensyn til det demokratiske grundlag og til medlemmernes ønsker. Og lederne af hovedorganisationerne, landsomfattende eller landsdelsvise, kan kritisere sådanne direktører eller formænd (eller hele bestyrelser), fordi de tit er vanskelige at få med ind i en koordinering eller et nærmere samarbejde, som fra helhedens synspunkt er det eneste rigtige”.¹²⁶

Lederen udløste den efterfølgende måned et særdeles følelsesladet svar fra formanden for Stignæs Brugsforening syd for Skælskør, Johs. Meidahl, der beskyldte *Andelsbladet* for - som sædvanligt! - “med dolkene skjult i ærmet” at føre en kamp mod “andelsbevægelsens

individualister”.¹²⁷ Det var nemlig åbenbart for alle, fortsatte Meidahl, at *Andelsbladets* bagvedliggende motiv var at samle “al magt og indflydelse til *storkongerne*”.¹²⁸

I det hele taget fremgår det tydeligt, at Meidahls opfattelse af småkonger var en ganske anden end *Andelsbladets*. For Meidahl var småkonge et klart plusord - ikke et minusord. Der var således overhovedet ikke tale om, at udtrykket dækkede over de menige medlemmers mistænkeliggørelse af de lokale og/eller regionale mellemledere, som *Andelsbladet* havde påstået. Tværtimod. Snarere end at være tyranniske overløbere, som rottede sig sammen med fjenden - storkongerne i form af den centrale ledelse - var småkongerne lokalsamfundenes egne tillidsfolk, som stod på medlemmernes side i kampen mod andelsbevægelsens magtfulde funktionærer. Her gjaldt det om at varetage specifikke sogneinteresser overfor de såkaldte helhedsinteresser, som de arrogante og bedrevidende storkonger ville presse ned over hovederne på folk: “*Andelsbladet* omtaler småkongernes tilsidesættelse af helhedens interesser, men kan det være en tilsidesættelse af helheden, at man ønsker at pleje det *specielle behov* af en medlemskreds? Behovene kan aldrig blive fuldstændig ens i medlemskredsen landet over, og følger man dette synspunkt, er man åbenbart en småkonge, der ikke vil bøje sig for helheden. Men sådan er det ikke - det man ikke vil bøje sig for, er storkongernes kolde forretningssynspunkt - at hele bevægelsen skal give så stort et overskud som muligt - gerne på bekostning af visse medlemskredse, fordi det er urationelt at tage særlige hensyn til deres behov. En sådan betragtning har intet med andelsbevægelsens princip at gøre”.¹²⁹

Ud fra Meidahls verdensbillede var det netværk eller den sociale kapital, som storkongerne udgjorde, således ikke blot en trussel for mellemlederne eller småkongerne - det var en trussel mod sognefællesskabet som sådan. I denne “stalinistiske periode” indenfor andelsbevægelsen forsøgte storkongerne nemlig med alle midler at komme deres værste konkurrenter, småkongerne, til livs.¹³⁰ For lykkedes det dem at bortrationalisere disse lokale og regionale entreprenører eller *ildsjæle* - de mest centrale personer i opbygningen af social kapital ude i de enkelte sogne - så vidste de, at de menige medlemmer ville stå passive og magtesløse overfor centralbeslutninger. Endelig ville al magt være samlet på deres, storkongernes, hænder. Netop dette, frygtede Meidahl, var ved at ske indenfor brugsforeningsbevægelsen: “På landet vil det aldrig blive således, at man har et andelssupermarked lige i nærheden. Man vil ikke engang have en almindelig brugs i nærheden, hvis de nye tanker realiseres. Det vil derfor blive endnu mere nødvendigt at have småkonger, hvis brugsforeningsbevægelsens nye struktur føres ud i livet. - Småkonger, der kan skære igennem urealistiske ordrer fra oven, når det er nødvendigt”.¹³¹

Meidahls voldsomme indlæg vidner om en - ifølge ham selv - “stor utilfredshed” i vide brugsforeningskredse.¹³² Det vidner dog også om en stor, personlig frustration, der, udsprunget af magtesløshed, har ophobet sig gennem en længere periode for endelig på én gang at blive sluppet løs og således bekræfte det gamle ord om, at i vrede taler man sjældent klogt.

Andelsbladet havde da heller ikke meget til overs for artiklen. Dette fremgår af en efterfølgende kommentar, hvori man kortfattet og i formelle vendinger afviste Johs. Meidahls indlæg som “en total misforståelse”, ligesom i øvrigt - hed det til slut - de nye aftaler i FDB “os bekendt intet [indeholder], der kan foranledige “urealistiske ordrer fra oven””.¹³³

Rent faktisk afslørede debatten en forståelseskluft mellem de to parter - en følelse af en så “urimelig stor afstand [at] virkelig kontakt ligger udenfor mulighedernes grænse”, som det blev sagt ved en lejlighed.¹³⁴ Denne kløft bestod i en grundlæggende forskel i de to gruppers kulturelle identitet.

Den kultur, Meidahl repræsenterede, baserede sig således på en livsanskuelse, hvor sognefællesskaber og sogneinteresser af enhver art stod i centrum. En sådan

bevidsthedsmodel var derfor ikke blot traditionsbunden men også stedbunden, dvs. den relaterede sig til virkelige mennesker på en bestemt lokalitet. Den var med andre ord *specifik* og *konkret*. Hermed blev den lokale beholdning af social kapital den vigtigste ressource indenfor det, man kan betegne som en moralsk økonomi.¹³⁵

I modsætning hertil baserede den kulturelle identitet, *Andelsbladet* repræsenterede, sig overvejende på et nationalt fællesskab, hvor helhedsinteresser af lutter (målelig) økonomisk art stod i centrum. Følgelig relaterede en sådan bevidsthedsmodel sig til ubekendte aktører uden specifikke, stedlige forankringer. Denne bevidsthedsmodel kunne derfor siges at være *abstrakt* og *generel*.¹³⁶

Svælget mellem landbrugerne og toplederne

Som sagt medførte kulturforskelle, at de to grupper anskuede verden på hver sin måde, indenfor to vidt forskellige bevidsthedsmodeller. På et mere fundamentalt plan gav disse to forskellige måder mentalt at 'ordne' verden på sig udslag i en divergerende opfattelse af, hvad der var muligt og umuligt, dvs. hvilket mulighedsfelt man som andelsmand overhovedet kunne forestille sig at handle indenfor. Således blev det, der var fuldkomment selvindlysende for den ene part, ofte opfattet som nærmest naturstridigt af den anden. I sidste instans resulterede dette i forskellige handlingsstrategier, hvor - som vi så det ovenfor - repræsentanter for de to grupper tydeligvis ikke engang var i stand til at blive enige om, hvad der overhovedet var 'realistisk' og 'urealistisk' i en given situation.

Indenfor 1960'ernes danske andelsbevægelse kan dette bidrage til at forklare den åbenlyse forundring over modpartens andelslogik - som f.eks. Fyns Mejeriforenings formand, gdr. Holger Hansen, Helnæs syd for Assens, gav udtryk for, da han på repræsentantskabsmødet i februar 1965 fandt det "uforståeligt, at nogle leverandører ikke forstår sammenholdets og samarbejdets betydning på længere sigt".¹³⁷

Debatten om 'småkonger' og 'storkonger' illustrerer meget præcist svælget mellem landbrugerne og centralledelsen. Det tredje og vistnok sidste indlæg i debatten (i hvert fald i *Andelsbladet*) var en artikel af gdr. Peder Christensen, Rebild, som oprindeligt blev trykt i en landøkonomisk nytårsoversigt i *Aalborg Amtstidende*. Under overskriften "Fundamentalt: kontakten mellem ledelse og producent. Peder Christensen, Rebild, imødegår *Andelsbladets* synspunkter" blev den bragt i *Andelsbladet* i januar 1965 uden redaktionelle kommentarer i øvrigt.¹³⁸

Som så mange andre i denne periode stillede Christensen spørgsmålstegn ved, om det med den centrale ledelse i de store sammenslutninger overhovedet var muligt at bevare de berømte, danske andelsforetagender, som møjsommeligt var blevet opbygget "fra neden af" ude i lokalområderne af almindelige, jævne bønder.¹³⁹ "Det går ikke", svarede han selv, "dersom forholdene udvikler sig således, at det bliver 20-30 mennesker, der sidder i de centrale ledelser til dels som gengangere og bestemmer det hele. De vil være så optagne af møder, snart i en central bestyrelse, snart i en anden, snart i ét udvalg og snart i et andet, at de ikke får tid til at tage sig af det lokale og skabe kontakterne der".¹⁴⁰

For at råde bod herpå sendte toplederne eksperter ud til lokalområderne for at hjælpe bestyrelserne med at gennemføre beslutninger - uden dog i mindste grad at medinddrage producenternes lokale repræsentanter i disse beslutningsprocesser. Disse repræsentanter, fortsatte Christensen, var netop 'småkongerne', forstået som de som oftest "dygtige og fremsynede mænd", der i kraft af en stor, frivillig arbejdsindsats til "fælles gavn" udgjorde de ledende kræfter i de lokale andelsforetagender.¹⁴¹ Ved at erstatte de lokale ildsjæle med udefra kommende eksperter, risikerede man imidlertid at miste forbindelsen til leverandørerne: "I stedet for at forsøge at latterliggøre disse mænd [småkongerne] og forsøge at gå uden om dem, burde man kontakte dem for derigennem at få jordforbindelsen i

orden”.¹⁴² I den forbindelse fremdrog Christensen som eksempel Mejeriselskabet Danmark, hvis “formål og berettigelse foreløbig fortøner sig i den blå luft for den almindelige producent”.¹⁴³

5. Eksperter og landmænd

‘Tallenes tale’

Som det foregående illustrerer, blev tiden efter Anden Verdenskrig funktionærernes store æra, og her ikke mindst de akademisk uddannede eksperters store æra.

Gennem det meste af 1960'erne bestod Danmarks førende eksperter af politologer, økonomer og statistikere, hvis videnskabelige metoder - langt hen ad vejen - var i overensstemmelse med modernisternes fokus på økonomisk vækst og materiel velfærd. I slutningen af 1960'erne fik andre videnskabsfolk som etnologer og etnografer dog den opgave at ‘opbløde’ u-landshjælpens ensidigt etnocentriske karakter, ligesom det herhjemme var de ligeledes kultur-forsvarende sociologer, som gik ind i kampen for det individualistisk-menneskelige aspekt - en slags rest, den øvrige samfundsvidenskab hastigt havde lagt bag sig i lutter iver efter at tage udviklingens kæmpeskridt mod det fælles bedste.¹⁴⁴

Betegnende nok blev det netop sociologerne - som jo også benyttede den ‘moderne’ metode, statistikken - hvis vinger husmændene forsøgte at søge ly under i kampen om eksperterne blandt den danske landdistriktsbefolkning. “Rammerne for socialforskning her i landet er små i forhold til de mange uløste opgaver”, hed det således i en leder i *Husmandshjemmet* i februar 1965. Grunden hertil, mente man, var en manglende forståelse af socialforskningens betydning “såvel i den almindelige befolkning som blandt organisationsfolk og politikere”.¹⁴⁵

Set i historiens bagespejl synes dette initiativ imidlertid at være sket som et sidste, desperat træk fra husmandsledelsens side på et tidspunkt, da udviklingen allerede var løbet fra denne gruppe. Beslutningen om at deltage i den legitime, offentlige ‘kamp på ord’ kom med andre ord for sent.¹⁴⁶

Indenfor mejeriområdet fortsatte statistikken (og de statistisk orienterede videnskaber) med at dominere op gennem 1960'erne. Omend mejeristatistikkerne omkring 1960 ikke ligefrem blev betragtet som “endelige og betingede beviser”, blev de ikke desto mindre betragtede som de væsentligste bidrag til “forståelsen af rationaliserings-foranstaltningernes betydning”.¹⁴⁷

Fra midten af 1960'erne syntes de imidlertid *netop* at blive benyttet som bevismateriale for rigtigheden i at sammenlægge mejerierne.¹⁴⁸ Statistikken blev hermed den nye tids hersker, omend man - indrømmede selv Torkil Mathiassen, leder af kontoret for mejeri-statistik i Århus - heller ikke kunne stole fuldstændigt på tallene (noget, de fleste tilsyneladende tog for givet). I en samlet vurdering af mejeristatistikken 1897-1970, udtalte Mathiassen således - i øvrigt til interviewerens store overraskelse - at han ikke troede på, at oplysningerne om mejerierne og deres driftsforhold var “så repræsentative, at de giver et dækkende billede”.¹⁴⁹

Bl.a. af ovennævnte kan man konkludere, at statistikken - udover blot at levere ‘objektiv’, ‘saglig’ viden - også var led i en større, ideologisk nyorientering. Hvad angår *Dansk Landbrug*, viste Landbrugsraadets og Landboforeningernes økonomiske-statistiske afdeling - anført af afdelingschef S. P. Jensen - sig her som et særlig vigtigt organ for udbredelsen af statistisk ‘dokumenterede’ beviser for, at øget rationalisering og centralisering var den eneste mulighed.¹⁵⁰ Som allerede antydnet blev rigtigheden af deres resultater til

stadighed bekræftet af en konsulenterne indenfor de enkelte landbrugssektorer, som konsulent A. Søby, Aarhus, der i 1962 i en artikel med titlen "Tallenes tale" på baggrund af 40 års regnskabsstatistik argumenterede for øget stordrift indenfor kvægholdsproduktionen.¹⁵¹

I det hele taget kunne samtidens landbrugere ikke komme bort fra, at statistikken og - i kraft af denne - den overordnede driftsplanlægning udgjorde det herskende paradigme i naturlig alliance med den nye databehandlingsteknik i form af hulkort og centrale EDB-anlæg, der under stor bevågenhed - ikke mindst fra *Andelsbladets* side - vandt frem i løbet af 60'erne.¹⁵² At det forholdt sig sådan, var traditionalisterne tilsyneladende også fuldkomment klare over. Således var det som ovenfor nævnt ikke blot husmændene, der forsøgte at alliere sig med de mere 'humane' statistikere i SFI - også fusions-kritikerne indenfor mejeribruget tog udgangspunkt i statistikkerne, hvilket den tidligere omtalte Rinkenæssag i sommeren 1964 vidner om.

Det vil af det følgende fremgå, at man ikke mindst i det mejeribestyrer-dominerede tidsskrift, *Mælkeritidende*, ved flere lejligheder var chokerede over, hvorledes centralisterne manipulerede med mejeristatistikken, tilsyneladende ud fra devisen om, at målet helligede midlet.

Mistillid til ledelsen

Som antydning afslørede den 'officielle' kritik af centraliseringen, som vi f.eks. finder den i *Andelsbladet*, blot toppen af isbjerget. Landbrugernes skepsis stak væsentligt dybere, ikke mindst blandt medlemmerne indenfor andelsmejeribevegelsen. Dette er i hvert fald muligt at tolke ud fra en række artikler i *Mælkeritidende* 1964-65, der røbede en stor skepsis overfor de såkaldte rationaliseringsekspertes.¹⁵³

Den traditionalistiske ånd i dette tidsskrift røbede sig bl.a. ved en helt serie af småuddrag taget fra Erhvervenes Oplysningsråd, hvori yndede begreber i samtiden som 'integration', 'politik', 'profit', 'kapital', 'privat initiativ', 'velfærdsstat', 'økonomisk samordning', osv. blev underlagt en kritisk analyse. Trods bladets i øvrigt ganske upolitiske præg - ja, dens nærmest larmende tavshed i mejerisammenlægningsdebatten - nærede man tydeligvis en stor *mistro* overfor sådanne ekspert-ord, hvilket overskrifter som "Integration - et tvetydigt modeord", "Ordets magt og misbrug" og "Slagordenes parade" vidner om.¹⁵⁴ Der blev i den forbindelse med åbenlys sarkasme talt om disse magtfulde begrebers betydningsmæssige tomhed. De var som kometer på himlen: "de lyser en kort tid på himlen, men forsvinder snart med deres luftige hale".¹⁵⁵ Og videre hed det: "Noget tyder på, at slagordene kommer i hurtigere og hurtigere rækkefølge og lever kortere og kortere. Slagordet "helhedsløsning" fik i hvert fald et kort liv, da det snart viste sig, at der hverken var tale om nogen helhed eller blev opnået nogen løsning. Det sidst udmøntede politiske slagord er: "Saglig politik". Så godt lyder det, at man skulle tro at have fundet ikke en komet, men en fiksstjerne som vejviser. Hvem vil ikke have ord for at se sagligt på problemerne, anlægge saglige synspunkter, træffe saglige beslutninger? Hvem vil stemples som usaglig med fordægtige og uvedkommende motiver i sin pose? - Ingen. Der er bare det ulykkelige ved det, at ingen hidtil har kunnet fortælle, hvad der er sagligt, og hvad der er usagligt, udover at det, jeg mener, er sagligt, og det, du mener, er usagligt. Planøkonomi, velfærdsstat, økonomisk samordning, indkomstpolitik, helhedsløsning, saglig politik er juvelskrin, men desværre tomme juvelskrin".¹⁵⁶

Bl.a. af ovennævnte citat ser man, at traditionalistiske synspunkter var god tone i Dansk Mejeristforenings *Mælkeritidende* i modsætning til, hvad der var tilfældet i *Andelsbladet*.¹⁵⁷ Ja, selv *Husmandshjemmets* redaktion sluttede tidligt helhjertet op bag Mejeriselskabet Danmark: "Vi har simpelthen ikke råd til at mangle det samlede overblik og muligheden for, at man fra et enkelt sted kan dirigere", lød argumentet her i november 1964.

“Gør vi det ikke, gør andre det, og så får vi ingen indflydelse på, hvad der sker”.¹⁵⁸

‘Andelskætte’ i Mælkeritidende

Imidlertid var der som nævnt i *Mælkeritidende* i en lang periode plads til både traditionalistiske og modernistiske synspunkter. De trivedes så at sige fredeligt side om side - *når ellers* den for de fleste mejerifolk dybt ubehagelige rationaliseringsdebat fandt vej ind i bladets spalter.¹⁵⁹ Ekspertter som forstander Aage H. Pedersen, Statens Forsøgsmejeri, kunne således i udrådatiske vendinger ytre sig om, at man på baggrund af en sammenligning med andre mejerilande som New Zealand, Holland, USA og Sverige måtte “erkende, at dansk mejeribrug ikke i fremtiden kan undvære en eller anden form for produktionsplanlægning”.¹⁶⁰

Samtidigt var der også plads til hidsige angreb på MD-konstruktionen, først og fremmest af K. Aage Jacobsen, Gislev mejeri (øst for Ringe), hvis 7 indlæg i perioden 1965-69 *ikke* blev bragt med småt og/eller med lille linjeafstand, som *Andelsbladet* havde for vane at præsentere ‘andelskættens’ indlæg.¹⁶¹

Sidstnævnte tog kraftigt afstand fra det, han kaldte “direktør Mathiassens ønsketænkning”. “Man skal ikke arbejde med det umulige”, fastslog han i den forbindelse, “selv om man har propagandatrommen på sin side; dansk mentalitet har flere gange vist, at den ikke vil følge propaganda fra toppen”.¹⁶² Også i andre indlæg gjorde Jacobsen sig til talsmand for, at fusionen måtte opstå nede fra og op, hvis den skulle være levedygtig: “Hr. Mathiassen har nu engang set sig blind på A/M Danmark, set alle fordelene, men ikke ulemperne. Det er en ærlig sag at gå ind for en idé; men når man ser, den er forkert, eller den ikke kan gennemføres, mon det så ikke er klogt at lade den hvile, indtil den med fordel eventuelt kan realiseres engang ad åre? Kvit dog tanken om A/M Danmark, lav dog ikke flere udvalg, direktører, sekretærer og lignende, for den dag - hvis den kommer - at der virkelig er fornuft og fordel ved at få et A/M Danmark, ja, da kan danske landmænd danne det på under 4 måneder, og det ud fra deres sunde fornuftige vurdering og tankegang. Det hjælper ikke at presse en sag igennem, når betingelserne for et godt resultat ikke er til stede”.¹⁶³

For at underbygge dette principielle synspunkt fremførte Jacobsen en række overbevisende, økonomiske argumenter, som skulle vise, at “fordi en virksomhed er stor, er det ikke ensbetydende med, at den er rationel”.¹⁶⁴ Dette gjaldt også “fata morganaet” Mejeriet Danmark.¹⁶⁵ Det kunne nemlig, fremførte Jacobsen, rent driftsstatistisk godtgøres, at et fusioneret selskab som Sønderjylland Øst (et Andelsmejeriet Danmark “i mindre format”) havde lønningsudgifter, som var ca. 30 % højere end det, der var gennemsnittet for de sønderjyske mejerier.¹⁶⁶ Ja, i det hele taget viste driftsregnskaberne, at “mejeriernes resultater er bedre end fusionernes”.¹⁶⁷ Og Jacobsen forsøgte nu at underbygge sin påstand: “3 øre under gennemsnit og så sige, at det går over forventning godt; man kan få den tro, at Haderslev amt var et underudviklet område, før fusionerne kom; men det var ikke tilfældet ifølge mejeristatistikken. Nok er mange mejerier for små til at drives selvstændigt; men så læg dem sammen med de bestående. Det er den bedste økonomi og en udvikling, der længe har været i gang. Det er ikke god økonomi for landmanden at levere til fusionerne; men det er heller ikke god økonomi for skatteborgeren”.¹⁶⁸

Med den sidst sætning hentydede Jacobsen til de millioner af kroner, staten via rationaliseringsfonden stillede til rådighed for mejerifusionerne. “Er det nødvendigt ... at forære alle disse penge til store mejerifusioner for at gøre disse nogenlunde økonomisk forsvarlige?”, spurgte han i den forbindelse. “Var det ikke bedre”, fortsatte han, “disse millioner kroner blev brugt til billiggørelse af de hjælpemidler landmændene, mælkeproducenterne, har brug for ved rationalisering, modernisering og bedre indretning af kostaldene, til de praktiske ting, der kan lette arbejdet dér? Mælkeproducenterne fortjener disse penge, og det er mere retfærdigt end at give dem til fusionerne”.¹⁶⁹

Figur 8: Bolderslev Andelsmejeri nord for Tinglev med tre mælkevogne foran ved rampen. Billedet er taget af Rudolf Gimm og stammer formentlig fra 1930'erne.
Foto: Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Denne kritik blev bl.a. fulgt op af driftsleder Hans H. Hansen, Terkelsbøl Andelsmejeri nordvest for Tinglev, der også havde fundet Haderslev Østs regnskab væsentligt ringere end regnskabet for hans eget mejeri. "Selv de største forkæmpere for rationaliseringen", konkluderede Hansen her, "har indrømmet fusionernes dårlige økonomiske resultat".¹⁷⁰ Formanden for Haderslev Øst, Knud Friis, begrundede de store udgifter med nyinvesteringer i bl.a. tankvogne og gårdkøletanke og inviterede i øvrigt "hr. Jacobsen herved, så vi kan få en snak om tingene, og De kan se, hvad sønderjyske landmænd koncentrerer sig om at reorganisere i samarbejde med medarbejderne inden for mejeribruget".¹⁷¹ Jacobsen svarede imidlertid: "Mange tak for indbydelsen til at komme ned for at få en snak om tingene, men mon det hjælper, at vi to drøfter tingene, vi kan næppe overbevise hinanden. De, Friis, har ideen om det store, det slagkraftige o. s. v., der gennem fusionsdannelser skal skabe et nyt mejeribrug i Danmark, og jeg har ideen om samling om afsætningsleddene: Ost, smør, konsum o. a. med opretholdelse af de selvstændige produktionssteder".¹⁷²

Udviklingen kan ingen jo gå imod

Imidlertid syntes holdningen hos *Mælkeritidendes* redaktion fra og med 1964 umærkeligt at vippe over til centralisternes fordel. Som så mange andre begyndte man nu i forbindelse med mejerirationaliseringerne at tale om, at "bagstræb" som "nye ideers tro følgesvend", omend man i næste øjeblik stillede sig sympatisk overfor J. Th. Arnfreds artikel, "Klogt, om man tænkte mere i mennesker..", hvori der bl.a. taltes om "de menneskelige værdier" som langt mere betydningsfulde end "tal og produktivitet".¹⁷³

Holdningsændringen, der i øvrigt fuldbyrdedes i løbet af 1969-70, viste sig vistnok første gang i forbindelse med en gengivelse af en artikel af Laurs Laursen i Silkeborg Avis 23. juli 1964, "Rationalisering af andelsmejerier", samt et gensvar sammesteds af F. Grønborg den 24. juli. I den forbindelse læser man i redaktionens indledning, at "selv om Laurs Laursens opfattelse måske nok kan tiltale en og anden praktisk mejerimand, så indeholder hans artikel så mange misforståelser og fejlslutninger ... at den ikke bør stå uimodsagt, og det er velgørende, at en mejeriejer søger at sætte en del af problemerne på plads".¹⁷⁴ I artiklen fremkom Laursen bl.a. med følgende hudfletning af MD: "Med ideen om "Danmarks Mejeri" under ledelse i alle forhold, store og små, af ét mejerikontor med én dirketør, vil det hele let få et russisk præg, og selvtænkende bestyrelsesmedlemmer vil kun være til besvær. Det vil ikke mere værere af værdi for disse bestyrelsesmedlemmer at have været på højskole. Man kan nøjes med at kunne denne ene sang: "under dine vingers skygge, Herre, lad os bo og bygge!"".¹⁷⁵

Det svar fra mejeriejer Grønborg, som redaktionen kunne bifalde, var følgende: "Kære Laurs Laursen. For blot nogle få år siden ville jeg have været enig med dig i mange af de betragtninger, du kommer med i din artikel i *Avisen* i går. Men jeg er blevet klogere (?)".¹⁷⁶

Som en slags forklaring på, hvorfor han var blevet klogere, talte Grønborg om, at der "ved hvert generationsskifte sker ... en slags mentalitetsændring, og både jeg og du, Laurs Laursen, er for gamle til at følge med i det, der sker i dag. Der skal nye kræfter til, og vær ærlig - mange af de unge i dag er knagende dygtige. Lad så være, at den musik, der var over mejeribrugets barndom er forsvundet, den kan vi kun leve os tilbage til i minderne".¹⁷⁷

Med andre ord var der endnu en gang tale om tresser-refrænet i de danske

landdistrikter: udviklingen kan ingen jo gå imod. Man kunne i denne sammenhæng måske spørge: havde der ikke nærmere været tale om propagandaens effekt?

6. En helhedsløsning: Mejeriselskabet Danmark

Trods den generelle skepsis fra de menige medlemmer, fortsatte toplederne deres kamp for Mejeriselskabet Danmark. Hvem kommer først, spurgte *Andelsbladets* redaktion sig selv i februar 1970: Mejeriselskabet Danmark eller Mejeriselskabet Sverige?¹⁷⁸

De strandede forhandlinger om et mejeriselskab Danmark

Forud var der imidlertid foregået en på mange måder smertefuld forhandlingsproces i forbindelse med udformningen af vedtægterne. Her var de mindre vidtgående ledere blevet koblet af, som f.eks. en af de tidlige kritikere af helhedsløsningen, den allerede nævnte Axel Korsgaard fra Mors, der i samarbejde med Fællesorganisationen utrætteligt havde kæmpet for en national koordinering af mælkeeksporten i form af Mejerieksportforeningen Danmark.¹⁷⁹ Herudover, mente han og flere andre, skulle man bibeholde de egnsbaserede andelsmejeriforeninger.

Også forhandlerne fra fire jyske egnessammenslutninger, der ønskede at tilslutte sig Mejeriselskabet Danmark - mejeriselskaberne for Haderslev Vesteramt, Sønderjylland Øst, Vendsyssel og Viborgegnen - havde, da det kommet til stykket, store betænkeligheder ved at acceptere en endegyldig fusion, som vedtægterne lagde op til, og som bl.a. også rummede en for de fire selskaber alt for stor bemyndigelse til den centrale ledelse.¹⁸⁰ Dette fremgår af en erklæring fra 7. januar 1969, hvori de fire mente, man i første omgang burde koncentrere sig om "særskilt sammenslutning af de fire selskaber".¹⁸¹

Efter de følgende to måneders hektiske forhandlingstid mellem Fællesorganisationen, udvalget for Mejeriselskabet Danmark og de fire jyske mejeriselskaber, måtte direktør Jørgen M. Thygesen meddele Fællesorganisationen, at han ønskede at fratræde sin stilling. "Det er en absurd og utænkkelig situation", udtalte Thygesen i en efterfølgende redegørelse, "at man skulle kunne etablere Mejeriselskabet Danmark på grundlag af to vidt forskellige sæt vedtægter". Sådan kunne man ikke, mente han, "jonglere rundt" med de "ukrænelige" andelsprincipper.¹⁸² Afslutningsvist hed det om dette svigt fra de regionale ledere: "Det gør mig ondt, at et landbrug, der er hårdt ramt økonomisk, som undergår mægtige strukturændringer med store menneskelige og sociale problemer, at dette landbrug i et så vigtigt anliggende skal se sine interesser svigtet af nogle få, der manglede visionerne".¹⁸³

Fornyset propaganda for Mejeriselskabet Danmark

Krisen blev ledsaget af en mængde slagord, først og fremmest fra *Andelsbladets* og Fællesorganisationens side, bl.a. i form af overskrifter som "urokket tilslutning til Mejeriselskabet Danmarks målsætning", "uansvarligt ikke at fortsætte", "fortsat fuld støtte", "videreføre, ikke skrinlægge", "mælkeproducenternes interesse", osv.¹⁸⁴

Samtidigt blev der ført det, man nærmest kan kalde en propaganda-slutspurt - understøttet af LOK - for lignende sammenlægninger som Danmarks Brugsforening og *Dansk Landbrugs Grovvarereselskab*, samt for yderligere centralisering indenfor andelssvineslagterierne. Disse sektorer skulle nemlig, argumenterede man, gøres til "stærke sektorer" ved at lægge den forretningsmæssige ledelse "i hænderne på få, meget stærke, dygtige og vidende ledere".¹⁸⁵

Citatet vidner om den uhyre tiltro til 'stærke ledere', der var opbygget omkring 1970.

Dette førte til den besynderlige situation, at de meninger, der blev tilkendegivet udenfor topledernes kreds, ganske enkelt ikke talte med - en bedrevenhed, der ikke mindst røbede sig i forbindelse med agitationen for Mejeriselskabet Danmark. "Planerne om Mejeriselskabet Danmark", hed det således tidstypisk i *Andelsbladets* leder i april 1969, "kan ikke "skrinlægges", som enkelte hjælpsomme presserøster udtrykte sig, så længe tanken er rigtig. Og den er rigtig."¹⁸⁶

Dette budskab var ikke mindst møntet på de genstridige, lokale og regionale mejeriledere, der blev ved med at forsinke udviklingen.¹⁸⁷ Af samme grund fortsatte man da også med uformindsket styrke kampen mod det nej-sigende 'mindretalsdiktatur' til generalforsamlingerne i de lokale mejeriforeninger, hvor spørgsmålet om tilslutning til Mejeriselskabet Danmark den ene gang efter den anden blev sat til afstemning.¹⁸⁸

Også andre af de ledende funktionærer som chefredaktør Poul Toft-Nielsen, *Landsbladet*, agiterede for det, man indenfor topledernes og topeksperternes egne kredse omtalte som "den afgørende tillid til lederne".¹⁸⁹ I et interview i *Andelsbladet* - ligeledes i april 1969 - udtalte Toft-Nielsen således: "Hemmeligheden ved, om en stor, ny sag lykkes [er]: Har man de rigtige ledere. Det er nemlig ikke et stort, upersonligt fabeldyr som en bevægelse, der skal skabe noget nyt. Det er de mennesker, der sætter sig i spidsen for at skabe noget. Derfor begriber jeg ikke de ord, der ustandselig lyder fra mejerisektoren: Det er noget, man skal skabe fra neden. Der må være nogen, der sætter noget i gang, og det er som regel mænd oppe i toppen. Hvis landmændene ikke forstår i tide, at nogen må tage et initiativ og føje tingene sammen helt oppe i toppen, kan jeg ikke se, at dansk mejeribrug har nogen chance".¹⁹⁰

Nogle gik endog så vidt i deres centralistiske bestræbelser, at de - på samme måde som L.S. i 1930'erne - agiterede for en total sammensmeltning af alle danske andelsvirksomheder i form af et statsfinansieret Andelsskabet *Dansk Landbrug* - en tanke, som *Andelsbladet* fandt "værdifuld".¹⁹¹ Der var naturligvis ikke tale om "noget, der skal starte fra bunden" men derimod som yderligere fremskridt, forstået som en fremmelse af "det totale økonomiske resultat".¹⁹² Og redaktionen konkluderede: "En udvikling i retning af [kontorchef Henning] Normanns forslag bør slet ikke virke skræmmende, ej heller fremmedartet, det er en videreførelse af de seneste års fremskridt".¹⁹³

I det hele taget var der på dette tidspunkt lettelse at spore hos *Andelsbladets* redaktion og langt hovedparten af dets skribenter. Med planlægningen af de store andelsfusioner havde man, som det hed, taget "kæmpeskridt", mens realiseringen af dem indebar, at man endelig var kommet på forkant med udviklingen.¹⁹⁴ Alle var derfor generelt præget af fremskridtsoptimisme, omend de fleste også nærrede en reel bekymring for andelsdemokratiets fremtid. Herom vidner bl.a. den store opmærksomhed, der var omkring Gunnar Viby Mogensens undersøgelse af strukturændringernes sociale konsekvenser, som viste, at der herskede stor utilfredshed med den manglende indflydelse i andelsforeninger, såvel blandt de ældre som blandt de unge.¹⁹⁵

Efter at stor-fusionerne indenfor andelsbevægelsen var kommet i hus, kunne man betegnende i januar 1970 indsætte en leder i *Andelsbladet* med følgende overskrift: "Så var de altså ikke bagefter udviklingen".¹⁹⁶ Med 'de' mente man naturligvis de danske andelsforeninger.

7. Ændrede spilleregler - ændret praksis

Revidering af andelsprincipperne

Symptomatisk nok blev det en af de ledende drivkræfter fra de mest interesserede mejeriforeninger (de sønderjyske), der tog over efter Thygesen, nemlig formanden for Sønderjylland Øst, gdr. Knud Friis, Rinkenæs.¹⁹⁷ Atter kom der skred i tingene. Og udviklingen kunne gå sin gang.

Sammenslutningsoverenskomsten blev underskrevet i løbet af juni 1970 af de fire oprindelige mejeriselskaber tillige med Sydjysk Mejeriselskab i Ødis syd for Kolding, samt Brørup og Omegns Andelsmejeri og Andst Andelsmejeri ved Vejen.¹⁹⁸ Hermed var dette i opstartsfasen fuldkomment jyske projekt en realitet, og den 1. oktober 1970 kunne Mejeriselskabet Danmark indlede sin virksomhed. Dette blev samtidigt startskuddet til, at den fra og med Anden Verdenskrig så magtfulde Fællesorganisation blev - omend ikke ligefrem bortrationaliseret sammen med de lokale og regionale mejeriforeninger - så dog sat i skyggen af mastodonten MD, senere MD Foods og Arla.

Det er interessant at sammenligne de klassiske andelsvedtægter med vedtægterne for Mejeriselskabet Danmark A.M.B.A. som de blev godkendt 27. oktober 1964 på Fællesorganisationens repræsentantskabsmøde, for øvrigt med 65 stemmer for, 39 imod og 2 blanke, dvs. med en betydelig modstand.¹⁹⁹ Her kan man for det første konstatere, at sidstnævnte vedtægter - som for øvrigt har undergået flere ændringer siden²⁰⁰ - rent sidemæssigt fylder over dobbelt så meget som Hjedding-vedtægterne (1882) og tre gange så meget som Christian Sonnes vedtægter for Thisted Købstads Arbejderforening (1866).

Ikke mindst princippet om andelsdemokratiet (Hjedding-lovenes § 7 og Sonnes § 6) er svulmet gevaldigt op i 1964-vedtægterne, idet det - udspecificeret indenfor paragrafferne 11-19 - udgør ikke mindre end 10 sider af i alt 25 sider.

Der er tale om særdeles minutiøse beskrivelser af noget, der for en lægmand umiddelbart kan synes at være et højst indviklet, indirekte demokrati - nærmest et 'apparat', omend T. Mathiassen i et interview i 1964 i forbindelse med organisationsstrukturen betonedede, at Mejeriselskabet Danmark ikke ville "kvæle det lokale initiativ".²⁰¹ Man er imidlertid - de mange beslutnings- og kontrolinstanser til trods - ikke i tvivl om, at beslutningskompetencen primært ligger hos de 11 personer, der udgør bestyrelsen, der ifølge § 15, stk. 1 har "den overordnede ledelse af selskabet og træffer beslutning i alle anliggender, der ikke særligt er henlagt til repræsentantskabets afgørelse".²⁰²

På den ene side førte denne centralisering af beslutningskompetencen utvivlsomt til en større handlekraft, hvilket bl.a. opkøbet af Høng i december 1970, kun 2 måneder efter starten, vidner om.²⁰³ På den anden side udløste den kritik hos de menige medlemmer, ligesom den på sigt førte til en åben konflikt indenfor mejeriområdet mellem tilhængere og modstandere og hermed - efter alt at dømme - også til en decideret negativ, social kapital i form af en ekskluderende tendens indenfor mejerifolket. Herom vidner den såkaldte 'mælkekamp'.²⁰⁴

Herudover er der tale om åben medlemsadgang (§ 4) ligesom i de klassiske andelslove, omend de større leverandører privilegeres gennem en udligningsordning (§ 5) - en bestemmelse, der dog udgik i 1975.²⁰⁵ Imidlertid blev der i 1986 stedet indført en ordning til ulempe for småproducenterne, nemlig at "mælken skal bevares i gårdkøletanke".²⁰⁶ Derimod valgte man lige fra starten begrænset hæftelse (§ 4) til forskel fra den solidariske hæftelse i Hjedding Andelsmejeris og Sonnes vedtægter (henholdsvis § 5 og § 3).²⁰⁷

Noget er gået tabt...

Hvad betød disse nye 'spilleregler' for samarbejdet indenfor andelsmejeribevægelsen? Hvad havde man som menig andelshaver vundet? Hvad havde man mistet? Eller var der blot tale om lutter romantik, som selv H. Grønborg fra Silkeborg måtte indrømme? Det var naturligt

nok sådanne spørgsmål, der optog sindene i 1960'ernes sidste halvdel.

Som bl.a. etnologen Karen Elberg har gjort opmærksom på, er "tabs-tankegangen" karakteristisk for landsbybegrebet.²⁰⁸ Hermed tænkes dog ikke blot for nutidens tilflyttere omkring år 2000.

Således fastslog f.eks. lærer ved Magleas Folkehøjskole ved Birkerød, Ingeborg Appel, i 1963 i et referat af Hindsgavl-mødet under overskriften "Bondelandets forvandling", at det "er almindeligt at sukke over det gamle fællesskabs forsvinden".²⁰⁹ Men, tilføjede hun, "hvad går der tabt under forvandlingen?" De fællesskaber, folk talte om, havde været isolerede religiøse, politiske eller sociale fællesskaber "præget af fordomme, som har fastholdt mennesket i normen".²¹⁰ Det virkelige tab, mente Appel, bestod derimod i tabet af det "bedste på landet", nemlig familiens nære forhold til arbejdet. Hvis der da *overhovedet* var tale om et tab: "Hvorfor taler man forøvrigt altid om tab, som om der ikke kom noget i stedet? Der kan dog være kompensation for det stagnerende kulturliv på landet i, at landboerne takket været deres biler er kommet byen nærmere og kan opsøge dens kulturgoder, og i - hvis man tør sige det - at de har fået fjernsyn".²¹¹

Tabet var under alle omstændigheder konkret og føleligt hos store dele af 1960'ernes danske landdistriktsbefolkning. Den tidligere nævnte Laursen-Grønborg polemik i 1964 endte således med, at man kunne enes om én ting: netop tabet. "Det jeg skrev forleden", hed det i et gensvar fra Laursen, "var [blot] tænkt som en advarsel til mejeriernes andelsmænd, som i denne tid ved mejerimøder er udsat for en voldsom propaganda fra udsendte veltalende konsulenter, der lover de menige medlemmer store fordele ... blot de vil stemme for at gøre sig selv umyndige i deres egne foreninger ... Men efter min ringe mening kan denne nyordning også medføre meget store både økonomiske og kulturelle tab, og der vil næsten ikke være andet tilbage af andelsideens grundprincipper end andelsnavnet."²¹²

"Kære Laurs Laursen", replicerede Grønborg straks, "- du ramte plet! Vi er enige - - enige om, at det kulturelle tab er så stort, så bittert at tænke tilbage på".²¹³

Senere samme år gav K. Hald, forhenværende formand for andelsmejeriet Thyholm, Hvidbjerg, i forbindelse med delegeretmødet 1964 udtryk for lignende, vemodige tanker: "Der står på forsiden af Mælkeritidende: Udgivet af Dansk Mejeristforening; jeg synes, der mærkes meget lidt dertil ved at gennemlæse dette kære gamle blad, som i mere end 60 år har været en kær ugentlig gæst, og jeg synes, noget af det oprindelige er gået tabt, vel også en følge af udviklingen inden for mejeribrug. Jeg har undret mig over, at ingen har taget tidens forhold op til debat; jeg kan ikke tro, alle Dansk Mejeristforenings medlemmer mener, det er en god og sund udvikling, vi er inde i, hvorfor ikke drøfte spørgsmålene i medlemsbladet. Det er, som alle slutter op om, at udviklingen går den rette vej, og der er ingen anden. Et tidens tegn er det vel også, at når et mejeri eller en mejeribestyrer holder jubilæum eller det, som kaldes runde fødselsdage, så meddeles: "Ingen festlighed" eller kort og godt: "Jeg er ikke hjemme den dag".²¹⁴

1. Forfatteren Knud Sørensen har i bogen *En landsbyhistorie* forsøgt at indfange en gruppe landsbyboeres følelser og tanker i forbindelse med salget af byens nedlagte mejeri. Mejeriets store betydning på en lang række af livets områder opsummeres her på følgende måde: "I over 90 år har mejeriet ligget som noget samlende for hele egnen. Der har været arbejdspladser, der har været liv både hellig og søgn, mælkekuskene er kommet fra alle retninger og har ikke bare medbragt mælk men også indkøbslister fra konerne på gårdene. Og når de så var færdige med alle disse indkøb i brugsen og hos bageren og somme tider hos træskomanden, som havde landsbyens bedste brystsukker, så var der tid til en kop kaffe og lidt almindelig snak inde i køkkenet hos bestyrerens kone, før såvel returnmælk som varer og nyheder i sindigt tempo blev spredt over egnen. Og mangt et indeklemt husmandspar klarede dagen og vejen og børnenes opfostring takket være en mælketur. Sådan var det dog kuin til ind i 50'erne. Så kom motoriseringen og vendte op og ned på mange ting, men stadig var mejeriet landsbyens, ja egnens vigtigste arbejdsplads. Indtil nu, indtil næsten nu" (Knud Sørensen: *En landsbyhistorie*. Hovedland, Nørhaven a/s, Viborg 1986, s. 24).

2. Claus Bjørn: "Andelstiden - produktionsanlæg og sociale bygninger". I: *De kulturelle interesser i landskabet*. S&N -

-
- styrelsen. 1997, s. 317. På samme måde hævder Jørgen D. Rasmussen, at "mejeriet var lokalsamfundets økonomiske center" (Jørgen D. Rasmussen: "Dansk mejeribrug 1914-55". I: Claus Bjørn (red.) *Dansk mejeribrug 1882-2000*. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense 1982, s. 260).
3. Jf. Claus B. Hansen og Peter D. Rasmussen: *Hvor blev mejeriet af? Dansk Landbrugsmuseum, Auning 1995*, s. 18. Eksempler på mejeribyer er Hvam mejeriby nær Holstebro i Nordvestjylland og Vesterø Mejeriby på Læsø.
 4. Rasmussen 1982, s. 258.
 5. Rasmussen 1982, s. 259. F.eks. blev der i 1918 optaget et lån på 26.000 til fordeling blandt andelshaverne i Uggerby andelsmejeri i Hjørring. Og under 1930'ernes krise blev der optaget fælleslån af andelshavere i tre andelsmejerier omkring Christiansfeldt i det sydlige Jylland i størrelsesordenen 20-30.000 kr. Disse tre mejerier var Frørup, Tyrstrup andelsmejerier, samt andelsmejeriet Enighed i Taps (Rasmussen 1982, s. 260-61).
 6. Der er tale om Agerskov og Rangstrup andelsmejerier, Nr. Rangstrup kommune. Af protokollen for Agerskov andelsmejeri fremgår det f.eks., at man gennem 1950'erne donerede to gange 25 kr. årligt til *KFUM's Soldaterhjem.*, mens man i protokollen for Rangstrup andelsmejeri kan se, at der i 1945 blev ydet den betydelige sum af 300 kr. til Fonden for Fædrelandet. Hvad angår støtte til erhvervspolitiske formål, kan man i protokollen for Agerskov andelsmejeri læse under 26/7 1935 følgende om en beslutning i forbindelse med LS-aktionen 29. juli samme år: "Angaaendes Bondetoget til København blev der af 47 Stemmer afgivet 37 Stemmer for at Mejeriet betalte en Sum. 7 stemte Nej og 3 stemmer ikke. Der blev bevilliget 15 Kr. (femten Kroner) pr. Deltager" (Agerskov andelsmejeri, forhandlingsprotokol nr. 399/3. Foreningsarkiver, Det Sønderjyske Landsarkiv, Aabenraa, upubliceret).
 7. Jf. Hansen og Rasmussen 1995, s. 18. Claus Bjørn taler i den sammenhæng om, at mejeriet fungerede som "et art servicecenter" (Bjørn 1997, s. 317). Jørgen D. Rasmussen skriver: "Mejeriet var også ramme om kulturelle aktiviteter. Det kunne arrangere foredrag for mejeriets unge, og i et forsamlingshusfattigt område blev mejeriets sal lejet ud til forskellige foreninger på samme vilkår, som forsamlingshusene normalt gjorde" (Rasmussen 1982, s. 260).
 8. Herom vidner protokollerne for Agerskov, Rangstrup og Ryslinge andelsmejerier.
 9. Eksempler er Arentsminde Andelsmejeri i Hjørring, hvor mejeristerne kogte vognhjul i bruntjære for andelshaverne. På Andelsmejeriet Engholm i Odense amt havde man et anlæg til varmtvandsbejdsning af såsæd. Eskelund forsamlingshus i Ribe amt fik strøm fra mejeriet (Rasmussen 1982, s. 259).
 10. Rasmussen 1982, s. 259.
 11. Reidar Almås: *Rural Development - a Norwegian Perspective*. Rapport nr. 9/99, Senter for Bygdeforskning, Trondheim 1999, s. 93ff.
 12. Bjørn 1997, s. 320.
 13. For en teoriehistorisk gennemgang af begrebet social kapital, se Gunnar L.H. Svendsen: "Hvad er social kapital?" *Dansk Sociologi*, 1, 2001, s. 49-61. For en undersøgelse af social kapital og den danske andelsbevægelse, se Gunnar L.H Svendsen og Gert T. Svendsen: "Measuring Social Capital: The Danish Co-operative Dairy Movement". *Sociologia Ruralis*, 1, 2000, s. 72-86; Gunnar L.H Svendsen: "Social kapital og Den danske andelsmejeribevægelse". *Økonomi & Politik*, 1, s. 40-44.
 14. Nina Fabricius: *Vi byggede selv vores samfund*. Odder Museum, Esbjerg 1991, s. 80.
 15. Se f.eks. Hansen og Rasmussen 1995, s. 23.
 16. Om de danske fiskere, se f.eks. Torben A. Vestergaard: "Fiskerne og nationen. En erhvervsgruppes identitet." I: Hans Fink og Hans Hauge (red.) *Identiteter i forandring*, s. 120-143. Aarhus Universitetsforlag, Viborg 1991.
 17. Rasmussen 1982, s. 285.
 18. Rasmussen 1982, s. 298; Hansen og Rasmussen 1995, s. 21.
 19. K. K. Tange: *Fra skummeske til centrifuge. Erindringsbilleder*. Rosenkilde og Bagger, Kbh. 1965, s. 19.
 20. Tange 1965, s. 55.

-
21. "Min åbne, fribårne deltagelse i tidens folkelige og politiske bevægelse skabte mig altid modstandere blandt andelshaverne og rummede derfor en stadig fare for stillingen som mejeribestyrer" (Tange 1965, s. 56).
 22. Tange 1965, s. 57.
 23. Holger K. Thomassen: *Holgers saga*. Udg. af Stevns lokalhistoriske arkiv, Centraltrykkeriet 1999, s. 130.
 24. Rasmussen 1982, s. 306.
 25. For mere konkrete, lokalhistoriske skildringer af danske foreningsildsjæles store og (ofte) helt uegennyttige arbejde, samt baggrunden herfor, se Gunnar L.H. Svendsen: "Når du vil på fjældesti. Om ildsjælen Madsen fra Bovlund", *Sønderjysk Månedsskrift*, 9, 2001, s. 215-219; Gunnar L.H. Svendsen: "Du flyver saa meget! Om sønderjyske ildsjæle før og nu", *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 1/2, 2002, s. 3-9; Gunnar L.H. Svendsen: "Det store halbyggeri", *Fortid og Nutid*, 4, vinter 2002; Gunnar L.H. Svendsen: "Den gode vilje. Planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen", *Sønderjyske Årbøger*, vinter 2002.
 26. Rasmussen 1982, s. 307. Hvad angår frygten for materialisme, se f.eks. *Andelsbladet* 1948, s. 1517.
 27. Torben Bager: *Andelsorganisering. En analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*. Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg 1992, s. 43ff.
 28. For en nærmere gennemgang heraf, se Gunnar L.H. Svendsen: "Driften mod stordrift. Argumenterne for og imod centralisering indenfor andelsbevægelsen 1950-70". Upubliceret artikel, hvis hovedindhold kan findes i Gunnar L.H. Svendsen: *En foreningstid. Foreningstid og livsvilkår i de danske landdistrikter 1800-2000*, bd. 1 og 2. Ph.d.-afhandling. Udkommer på IFG Forlaget, december 2002.
 29. Produktions- og Raastofkommissionen: Betænkning angaaende rationel Kraft- og Varmeforsyning". A/S J. H. Schultz Bogtrykkeri, Kbh. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 1.
 30. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 1.
 31. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 1.
 32. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 1.
 33. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 5.
 34. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 5.
 35. For en nærmere gennemgang af det globale udviklingskapløb, se Gunnar L.H. Svendsen "Andelsbevægelsen og den hvide mands byrde. Et bidrag til en antropologisk-historisk belysning af dansk ulandsbistand 1960-70". *Historie*, 2, 2001, s. 263-309, her især s. 268. Om 'udviklingen' og 'strukturændringerne' som begreber, der har været med til at forme virkeligheden i de danske landdistrikter, se også Gunnar L.H. Svendsen: "Hvad er strukturændringer?" *Samfundøkonomen*, 5, 2002, s. 37-41.
 36. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 5.
 37. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 8-9.
 38. Om begreberne bevidsthedsmodeller og mulighedsfelter anvendt på dansk historie, se H.P. Clausens interessante artikel: "Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt." I: Stig Jørgensen (red.) *Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede*, s. 3-16. Det lærde Selskabs publikationsserie, Århus 1973.
 39. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 7.
 40. Det ekstraordinært store antal sønderjyske mejerier skyldtes, at Landbrugskammeret i Kiel, der kontrollerede mejerierne i Sønderjylland indtil genforeningen i 1920, ifølge statskonsulent Johs. Jensen ikke stræbte efter rationel mejeridrift men derimod efter, at "hver landsby skulle have sit eget mejeri, hvortil hver enkelt mælkeproducent gratis skulle levere sin mælk" (Johannes Jensen: *Sønderjysk Mejeriforening gennem 75 år*. Hejmdals Bogtrykkeri, Aabenraa 1968, s. 93).

-
41. Jensen 1968, s. 95.
 42. Jensen 1968, s. 94. Om Kyeds berømte radioforedrag om rationalisering af mejerier i 1935 og 1940, se også *Andelsbladet* 1963, s. 150.
 43. Jensen 1968, s. 95.
 44. Jensen 1968, s. 95.
 45. Rasmussen 1982, s. 234.
 46. Således hed det f.eks. i en henvendelse af 22. januar 1940 til det sønderjyske mejeribrug, der blev publiceret i landsdelens dagblade: "Udsigterne for mejeribrug er alt andet end lyse. Afsætningsforholdene er så vanskelige som ingen sinde tidligere, priserne på smør lave og driftsudgifterne stigende. Det er givet, at landbruget selv må bidrage til en forbedring af økonomien, hvor det er muligt. Denne mulighed er her tilstede, og vi håber, at det nedsatte udvalg [Femmandsudvalget] må få held til at finde den rette løsning i de enkelte tilfælde og vinde forståelse for sagen blandt samtlige mejeribrugere" (Jensen 1968, s. 98). Se også Rasmussen 1982, s. 235.
 47. Rasmussen 1982, s. 232.
 48. Søren Overgaard citeret i *Andelsbladet* 1948, s. 1223.
 49. Søren Overgaard citeret i *Andelsbladet* 1948, s. 1223.
 50. P. Vesterby citeret i *Andelsbladet* 1948, s. 1276-1277.
 51. Rasmussen 1982, s. 235.
 52. Rasmussen 1982, s. 235.
 53. Jensen 1968, s. 100.
 54. Jensen 1968, s. 100.
 55. Rasmussen 1982, s. 236.
 56. Rasmussen 1982, s. 236.
 57. Gunnar L.H. Svendsen: "Fra selvorganisering til statsregulering. Smørmærkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912". *Bol og By*, 2, 2000, s. 73-95.
 58. Rasmussen 1982, s. 236.
 59. Rasmussen 1982, s. 237.
 60. Rasmussen 1982, s. 238.
 61. Om Mejeribrugets Planlægningsudvalg, se Jacob A. Buksti: "Dansk mejeribrug 1955-82". I: Claus Bjørn (red.) *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 309-480. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense 1982, s. 364ff.; Hans Vedholm: *Kernen i mejeribrug. MD Foods fra 1970-1995*. Silkeborg Bogtryk 1995, s. 19; Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab 1988, s. 287.
 62. Således ville medlemmerne i de bornholmske mejerier i september 1959 ikke opgive deres mejeriers selvstændighed i forbindelse med en rationaliseringsplan, omend der i øvrigt var "fuld tilslutning til tanken om at følge en fælles plan i den fremtidige udvikling" (*Andelsbladet* 1959, s. 1082). Ligeledes i september 1959 forelå rationaliseringsplanen for Sønderborg amt (*Andelsbladet* 1959, s. 1082), mens forsøgskærnecentralen "Vendsyssel" i Bagterp ved Hjørring, opført af Fællesorganisationen i 1954, i november 1959 blev gjort til et andelsselskab med 21 lokale mejerier som andelshavere (*Andelsbladet* 1959, s. 1217). En mejeri-rationaliseringsplan for Sorø amt blev første gang drøftet i oktober 1959 (*Andelsbladet* 1959, s. 1218); for Præstø amt i marts 1960 (*Andelsbladet* 1960, s. 262); for Viborg amt i juni 1960 (*Andelsbladet* 1960, s. 659); for Holbæk amt i november 1961. Fyns Mejeriforening opfordrede i begyndelsen

-
- af 1961 Mejeribrugets Planlægningsudvalg til at udarbejde en helhedsplan for de fynske mejerier (*Andelsbladet* 1961, s. 198), osv.
63. C. Christensen i *Andelsbladet* 1960, s. 269.
64. C. Christensen i *Andelsbladet* 1960, s. 269.
65. C. Christensen i *Andelsbladet* 1960, s. 271. Om smørmærkeforeningen, se Gunnar L.H. Svendsen: "Fra selvorganisering til statsregulering. Smørmærkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912". *Bol og By*, 2, 2000, s. 73-95.
66. Sigurd Nielsen i *Andelsbladet* 1961, s. 1066.
67. Der er tale om den legendariske samtale med landbrugsminister Karl Skytte, hvori Torkil Mathiassen for første gang offentligt gav udtryk for den idé, der skulle blive til Andelsmejeriet Danmark. På et spørgsmål fra Skytte om, hvor mange andelsforeninger, der dog skulle være, skulle Mathiassen således have svaret: "ét!" Også i sin korrespondence med Skytte gav han udtryk for denne holdning: "Den 1. februar 1963 sendte De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation et brev til Landbrugsministeriet vedrørende statsstøtte til fremme af Dansk Landbrugs rationalisering. Daværende landbrugsminister Karl Skytte (Det radikale Venstre) havde ved forudgående samtaler spurgt om, hvor store fusioner man tilstræbte, og Fællesorganisationens svar, der var udformet af dens sekretær, direktør T. Mathiassen, lød: "Spørgsmålet om hvor store fusioner man skal søge dannet, kan vanskeligt besvares generelt. Den ideelle grænse ligger utvivlsomt ved ca. 4,5 mia. kg mælk svarende til andelsmejeriernes samlede indvejning" (Vedholm 1995, s. 20-21). Se også Buksti 1982, s. 366.
68. Buksti 1982, s. 366. Denne nyorientering blev formuleret i følgende målsætning for mejeribrugets rationalisering: "Under Fællesorganisationens ledels søges hele vort andelsmejeribrug sluttet sammen i een produktionsmæssig, afsætningsmæssig, økonomisk og organisationsmæssig enhed". Denne erklæring blev forelagt af formanden for Fællesorganisation, Chr. Speggers, på Fællesorganisationens repræsentantskabsmøde i Nyborg den 18. oktober 1963, hvor den blev vedtaget. Bestyrelsesarbejdet førte til forslaget om "Vedtægter for Mejeriselskabet Danmark", der blev godkendt på repræsentantskabsmødet den 27. oktober 1964 (Vedholm 1995, s. 22).
69. Det imponerende og - forekommer det - nærmest frygtindgydende begreb, "helhedsløsning", havde man lånt fra de politiske partier, som i 1960'ernes begyndelse havde introduceret forskellige helhedsløsninger i forbindelse med en fremtidig løsning af Danmarks økonomiske situation (*Andelsbladet* 1963, s. 225).
70. Arne Sørensen i *Andelsbladet* 1961, s. 1236.
71. *Andelsbladet* 1962, s. 113, 125, 303, 958; 1963, s. 1045. Se også *Ugeskrift for Landmænd* 1960, s. 734 og 559; 1961, s. 715; *Husmandshjemmet* 1960, nr. 17, s. 15. I *Husmandshjemmet* udtrykte man sig efterhånden i lige så dramatiske vendinger som i *Andelsbladet*, som f.eks. i november 1965: "Sandheden om dansk mejeribrugs bestræbelser for at rationalisere og følge med udviklingen, er trods en enorm propagandaindsats, utallige drøftelser landmændene imellem og en vedholdende offentlig debat i dagblade, radio og fjernsyn mildt sagt nedslående" (1965, nr. 46, s. 20).
72. Elsebeth Hansen i *Andelsbladet* 1962, s. 958.
73. Om ulandsdebattens betydning, se Svendsen 2001: "Andelsbevægelsen og den hvide mands byrde", s. 263-309.
74. M. Jeppesen i *Mælkeritidende* 1962, s. 544.
75. Knud Friis i *Andelsbladet* 1962, s. 820.
76. Albert Hansen refereret af Knud Friis i *Andelsbladet* 1962, s. 821.
77. Knud Friis i *Andelsbladet* 1962, s. 821.
78. Knud Friis i *Andelsbladet* 1962, s. 821.
79. *Andelsbladet* 1962, s. 899.
80. "Spectator" i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 899.
81. Om "medlemsligegyldighed", se *Andelsbladet* 1964, s. 1463; "mindretalsmisbrug", se f.eks. *Andelsbladet* 1967, s. 1249;

-
- “medlemspassivitet”, se f.eks. *Andelsbladet* 1965, s. 1498; *Husmandshjemmet* 1960, nr. 11, s. 9; “bagateldemokrati”, se *Andelsbladet* 1970, s. 669. I artiklen “Stå op og sig noget!” talte O. Brahe-Pedersen om en dansk landbougdom, der var bange for at deltage aktivt i diskussioner, i modsætning til “en mere frigjort landbougdom og -befolkning” i USA (*Ugeskrift for Landmænd* 1962, s. 593).
82. “Spectator” i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 899.
83. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 845.
84. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 845.
85. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 845.
86. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 846.
87. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 846.
88. “[B]estyrelsen i de små mejerier har lettere ved at overskue, om beslutningerne føres ud i livet i overensstemmelse med intentionerne, end den har i de større selskaber. Derimod kan det ofte være således, at beslutningsgrundlaget i mindre mejerier er nok så tyndt, således at bestyrelsens “valg” af løsning kun bliver en godkendelse af bestyrelserens ønsker” (Jeppe Als og Bjarne Møgelhøj: *Landbrugerindflydelse i små og store andelsselskaber*. SUC, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981, s. 96). Se også Bjarne Møgelhøj: “Myter og virkelighed i andelsorganisationers medlemsstyre”. I: J. Michelsen (red.) *Medlemsbaserede organisationer i velfærdssamfundet - nutid og fremtid*. Foreningen for Andelsstudier, årsskrift. Indtryk, Nimtofte. 1994, s. 108ff.
89. Møgelhøj 1994, s. 106.
90. Således hedder det f.eks. om Toksværd Brugsforening, stiftet 1874: “Ofte har generalforsamlingerne ikke været forum for drøftelse af de virkelige problemer i brugsen. Det er forøvrigt også et spørgsmål, om generalforsamlingerne har besiddet den fagmæssige kompetence, som er nødvendig for at træffe kvalificerede beslutninger om sådanne problemer ... Man håber på, at bestyrelsen vil finde en rimelig løsning ... Man ønsker ikke eksperter til at lede “vores forening”, for så er den ikke “vores” længere” (Palle O. Christiansen: *Fire Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen 1980, s. 139). Også i slutningen af 1970'erne, da arbejdere og funktionærer havde fortrængt de gamle gårdmænd fra bestyrelserne, var ledelsesformen i brugsen den samme som altid: “Man rekrutterer nye bestyrelsesmedlemmer fra sin egen kreds, man søger ikke specielt at få folk med særlig ekspertise ind, beslutningerne tages i bestyrelsen ud fra, hvad der ligger nærmest for, og konfirmeres senere på generalforsamlingen, man laver en forandring og venter og håber så, at det vil gå bedre” (Christiansen 1980, s. 141). Også foreningsarbejdet i Toksværd forsamlingshus har været præget af denne afventende holdning blandt medlemmerne overfor foreningens ‘høvding’, bestyrelsesformanden: “Problemerne i brugsen såvel som i Samlingshuset har tydelige lighedspunkter. Går det godt, virker andelsforetagenderne udmærket, men i krise er de fælles organer med valgte bestyrelser meget sårbare. Man kan med fuld ret trække sig ud med kort varsel. Beslutninger tages praktisk talt aldrig ved afstemninger i bestyrelserne, og det er vanskeligt formelt at placere ansvar. Formændene lægger en idé frem og prøver at få de andres accept. Formanden er ikke blot en administrator af de beslutninger, som et flertal i bestyrelsen er nået frem til. Han er i realiteten slet og ret lederen, og bestyrelsen og sognet betragter ham som sådan ... Når man taler om andelsorganisationer som brugsen og huset, taler man sjældent om “vores organisation” eller om bestyrelsen. Man nævner i stedet formandens navn. Formanden vil ikke være med til det og det. Og de fleste formænd lever op til de forventninger, som omgivelserne har til dem. De prøver at føre deres linie igennem. Samtidig giver man dem også en vis tid til at realisere ideerne i. man betragter det som en slags styrkeprøve, og ser formanden ud til ikke at kunne klare opgaven, griber man ikke ind. Man lader ham løbe linien ud, selv om det eventuelt går ud over ens egen organisation” (Christiansen 1980, s. 152).
91. N. L. Beck i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 928.
92. N. L. Beck i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 928.
93. N. L. Beck i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 928.
94. N. L. Beck i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 928.
95. *Andelsbladet* 1966, s. 542.
96. Nørrelykke-Christensen i *Andelsbladet* 1964, s. 1463.

-
97. Kaj Nielsen i *Andelsbladet* 1965, s. 566.
98. Christian Thomsen citeret i *Andelsbladet* 1966, s. 1100.
99. Et eksempel er formanden for De samvirkende jyske Husmandsforeninger, husmand Hans Larsen-Ledet, Vrå, der i en artikel fra 1967, "Husmandsforeningerne er ikke et trægt element i landbruget", fastslog: "De landmænd, som skal lastes i dag [for lokalpatriotisme] i dag, er ikke specielt husmænd - men bagstræverne, uanset hvilken forening de tilhører. Der er endnu mange, som ikke forstår perspektivet i det nye. Men de snævre cirklers tid må være forbi nu" (Larsen-Ledet i *Andelsbladet* 1967, s. 479). Allerede i 1964 havde landsformand Peter Jørgensen opfordret "landmændene til ikke at lade lokalpatriotiske hensyn være hindrende for et økonomisk fordelagtigt samarbejde mellem mejerier" (Jørgensen i *Andelsbladet* 1964, s. 402).
100. Kr. Kristensen i *Andelsbladet* 1963, s. 282.
101. *Andelsbladet* 1964, s. 869.
102. "Der var ... tilsyneladende en konflikt mellem nærdemokrati og medindflydelse på den ene side og økonomisk effektivitet og eksistens på den anden side", skriver Jacob Buksti i forbindelse med den "andelsdemokratiets krise", som opstod i forbindelse med strukturrationaliseringen i begyndelsen af 60'erne (Buksti 1982, s. 473).
103. Erik Krogstrup i *Andelsbladet* 1966, s. 1307.
104. Erik Krogstrup i *Andelsbladet* 1966, s. 938. Se f.eks. også *Dansk Landbrug* 1968, s. 42; 1969, s. 184.
105. Erik Krogstrup i *Andelsbladet* 1966, s. 940. Allerede i vinteren 1964 havde Krogstrup givet udtryk for de samme synspunkter under et foredrag på et L.O.K.-studiemøde (se *Andelsbladet* 1965, s. 1366-67). Erik Krogstrup stod i øvrigt i spidsen for det ekspertudvalg - det såkaldte Krogstrup-udvalg - som regeringen nedsatte i sommeren 1969, og hvis formål var at fremkomme med forslag til ændring af landbrugets støtteordninger (jf. *Mælkeritidende* 1970, s. 83).
106. Se Svendsen 2001: "Andelsbevægelsen og den hvide mands byrde", s. 303.
107. *Andelsbladet* 1965, s. 473.
108. En af modstanderne var den kendte husmand Hans Larsen-Ledet, Vrå, der kommenterede: "Jeg er enig i princippet om sammenslutningen ... men jeg er ikke tilfreds med forslaget om afstemningsreglerne [Det er vigtigt] at medlemmerne ikke blot tilsyneladende, men også i realiteten får mulighed for at få deres synspunkter repræsenteret i ledelsen" (Hans Larsen-Ledet citeret i *Husmandshjemmet* 1965, nr. 15, s. 3). Om kritikken, se også *Husmandshjemmet* 1965, nr. 16, s. 5.
109. *Andelsbladet* 1965, s. 473.
110. I december 1964 var redaktør Nørrelykke-Christensen imidlertid fremkommet med følgende noget mere tvivlrådige vurdering af årsagen til den manglende interesse: "Enten man synes om det eller ej, må man erkende, at interessen for andelsbevægelsen i dag ikke er så levende og stærk, som den har været. Det gælder for snart sagt alle områder, men afspejler sig vel klart i tilslutningen til mejeriernes og slagteriernes generalforsamlinger. Bevares, 400 mennesker kan da lyde af meget, men når et andelssvineslagteri har 4000 leverandører, så bliver det kun til en halv snes procent. Og det er ihvertfald ikke meget. Mange bestyrelser søger ganske vist at trøste sig selv og andre med, at den manglende tilslutning må være et udtryk for tilfredshed indenfor andelshavernes kreds, og at de tomme stole og de få og intetsigende indlæg i forbindelse med beretning og regnskab reelt er at betragte som et tillidsvotum til bestyrelse og ledelse" (Nørrelykke-Christensen i *Andelsbladet* 1964, s. 1463).
111. *Andelsbladet* 1965, s. 473.
112. *Andelsbladet* 1965, s. 474.
113. *Andelsbladet* 1965, s. 918.
114. *Andelsbladet* 1961, s. 870.
115. Af flere andre artikler fremgår det således, at L.F.O. - alle forbehold til trods - var ganske positivt indstillet overfor idéen om Mejeriet Danmark (se f.eks. *Landbosamvirke* 1967, s. 188; 1968, s. 195).

-
116. Landbosamvirke 1967, s. 151.
117. Landbosamvirke 1967, s. 151 og s. 152.
118. Landbosamvirke 1967, s. 152. Også i forbindelse med landboforeningernes formand Pilegaard Larsens irrettesættelse af Hobroegnens landmænd, da disse gik imod et stort fællesslagteri i 1968, fremkom L.F.O. med en krads kommentar (Landbosamvirke 1968, s. 25).
119. Se f.eks. også *Andelsbladet* 1962, s. 303; 1963, s. 1121; 1964, s. 72; 1965, s. 1197; 1966, s. 1044 og 1308.
120. *Andelsbladet* 1963, s. 1066.
121. *Andelsbladet* 1963, s. 1066.
122. Buksti 1982, s. 453-454.
123. Buksti 1982, s. 368. Denne frygt viste sig at være begrundet, eftersom de tilføjelser i 1964-vedtægterne, hvis formål var at sikre Fællesorganisationen en fremtidig hovedrolle indenfor mejeribruget, blev strøget i 1969 i forbindelse med den endelige sammenslutningsoverenskomst for Mejeriselskabet Danmark (jf. Buksti 1982, s. 272-273; Vedholm 1995, s. 33).
124. *Andelsbladet* 1964, s. 1353-1354.
125. *Andelsbladet* 1964, s. 1354.
126. *Andelsbladet* 1964, s. 1354.
127. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.
128. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.
129. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.
130. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.
131. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.
132. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.
133. *Andelsbladet* 1964, s. 1483.
134. Nørrelykke-Christensen i *Andelsbladet* 1964, s. 1463.
135. Palle O. Christiansen har givet følgende, præcise karakteristik af et sådant lokalt netværkssamarbejde: "Betragter vi gården i dens mere specifikke lokale sammenhæng, ser vi, at bonden i generationer sammen med andre folk i landsbyen - landmænd og ikke-landmænd - også har været og stadig er med i et usynligt net af relationer, hvor man uden checks, penge og momsregistreringer udveksler forskellige produkter og tjenesteydelser. Gennem dette netværk af ydelser og genydelser er det for landmanden ofte muligt at holde pengeudgiften til vedligeholdelse og småreparationer nede. Man hjælper også hinanden til i husstandsøkonomien (konsumtionen) at give så få kontante midler ud som muligt, og man har på denne vis også et vist fællesskab og sikkerhedsnet. Dette sociale medlemskab af det lokale samfund er en del af gårdens eksistensbetingelser, som er med til at fastlægge normer for en udbygget gensidig forpligtelse, som rækker langt ud over, hvad der formelt regnes som hørende til "det økonomiske" ... [Landmanden] søger af al kraft at holde den indre struktur i sin gård intakt og vedligeholde det lokale netværk af relationer" (Christiansen 1982, s. 64).
136. På lignende måde konkluderer Karen Katharine Elberg i en etnologisk undersøgelse i landsbyen Håstrup på Sydfyn, at de gamle håstrupperes tilknytning til stedet er "konkret håstrupsk", mens tilflytternes tilknytning er "generel" (Karen K. Elberg: *Stedets betydning for lokale og tilflyttere i en sydfynsk landsby*. Upubliceret cand.phil. speciale i Europæisk Etnologi, Københavns Universitet, Institut for Europæisk Etnologi 1993, s. 13 og 14). Tilflytterne har således primært valgt *landsbyen* eller - rettere sagt - deres egen *forestilling om en landsby* som det sted, de ønsker at bo. At valget lige netop er faldet på landsbyen Håstrup er derimod mere eller mindre tilfældigt - i modsætning til de gamle håstrupperne,

for hvem den konkrete lokalitet og de konkrete mennesker har langt den største betydning.

137. Holger Hansen refereret i *Andelsbladet* 1965, s. 207.
138. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.
139. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.
140. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.
141. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.
142. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.
143. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.
144. For en nærmere gennemgang, se Gunnar L.H. Svendsen: "Hensynet til mennesket. Alliancen mellem husmænd og sociologer 1960-70", *Dansk Sociologi*, 2, 2002, s. 92-96.
145. *Husmandshjemmet* 1965, nr. 11, s. 2.
146. Således modtog f.eks. Socialforskningsrådet, der stod i spidsen for Socialforskningsinstituttet, i januar 1965 en henvendelse fra De samvirkende danske Husmandsforeninger, hvori husmændene bad om at tage "de sociale spørgsmål i forbindelse med strukturudviklingen i landbruget op til drøftelse", hvilket bl.a. resulterede i, at rådet nedsatte et særligt landbrugsudvalg, der netop skulle behandle disse spørgsmål (*Andelsbladet* 1969, s. 234). I henvendelsen hed det bl.a.: "Husmandsforeningerne mener, at der bør tages vidtgående menneskelige hensyn ved en kommende landbolovgivning" (*Andelsbladet* 1965, s. 113). I *Husmandshjemmet* kunne man bl.a. læse om ønsket om en videnskabelig belysning af afvandringens konsekvenser: "Sociologerne kan fortælle os en del om, at det kan give menneskelige konflikter at blive revet ud af sit milieu, at flytte fra en gruppe til en anden, især hvis det socialt set er en flytning til et lavere samfundslag" (*Husmandshjemmet* 1965, nr. 5, s. 2). "En forsvarlig lovgivning på dette felt", hed det i en anden kommentar, "kan først iværksættes, når socialforskningsinstituttet har afsluttet undersøgelserne om landbrugets strukturændring" (*Husmandshjemmet* 1965, nr. 11, s. 2; se også 1966, nr. 38, s. 3). Et af de konkrete resultater, der udsprang af SFIs arbejde med det sociale spørgsmål, er undersøgelsen *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer* (Gunnar Viby Mogensen: *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*. Socialforskningsinstituttet, publikation nr. 46. I kommission hos Teknisk Forlag, Kbh. 1970), der udkom på et tidspunkt, hvor det helt bestemt var for sent for husmændene at ændre på udviklingens gang. For en nærmere gennemgang, se Gunnar L.H. Svendsen: "Hensynet til mennesket. Alliancen mellem husmænd og sociologer 1960-70", *Dansk Sociologi*, 2, 2002, s. 92-96.
147. *Andelsbladet* 1961, s. 1205.
148. Se f.eks. *Andelsbladet* 1965, s. 1149.
149. *Andelsbladet* 1970, s. 1047.
150. Et typisk eksempel er S. P. Jensens artikel, "Landbrugspolitiske perspektiver", i *Dansk Landbrug* 1968, s. 86.
151. A. Søby i *Dansk Landbrug* 1962, s. 65. Overskrifter som "Hvad siger tallene?" og "Tallenes tale" var i det hele taget almindelige (se f.eks. *Landbonyt* 1960, s. 58).
152. Konsulent Sigurd Pedersen, Lindved, der gennem det meste af 1960'erne virkede som skribent af artikler vedr. økonomi i *Alt det nyeste*, var forfatter til flere tidlige artikler om en mere overordnet, statistisk baseret driftsplanlægning (*Alt det nyeste* årg. 1959-60, s. 183ff.; *Dansk Landbrug* 1960, s. 285). 'Hulkort', se f.eks. *Andelsbladet* 1962, s. 909 og s. 988; 1963, s. 929; 1965, s. 1494; *Ugeskrift for Landmænd* 1963, s. 326; indenfor mejeribranchen, se f.eks. *Mælkeritidende* 1965, s. 359. 'EDB-anlæg', se f.eks. *Andelsbladet* 1966, s. 423, 554, 575, 615; *Ugeskrift for Landmænd* 1963, s. 345, *Alt det nyeste* årg. 1966-67, s. 174ff.; *Ugeskrift for agronomer* 1967, s. 99 og s. 287. Der var dog også tale om stærke modstrømninger, f.eks. i USA, som det f.eks. fremgår i en artikel i *Mælkeritidende* i 1964. Her hedder det bl.a.: "Det er kommet til udtryk i det foregående [om sammenslutningstendenserne], at den moderne databehandlingsteknik rent faktisk har haft en befordrende virkning med hensyn til mulighederne for at centralisere beslutningsprocedurer i en organisation. Når der alligevel ... specielt i USA i de seneste år har kunnet spores en udtalt tendens til decentralisering, må dette ... ses i relation til det ændrede syn på mennesket, som bl.a. human relation forskningen har resulteret i"

(*Mælkeritidende* 1964, s. 635).

153. Se f.eks. *Andelsbladet* 1965, s. 340; *Husmandshjemmet* 1965, nr. 49, s. 7.
154. *Mælkeritidende* 1964, s. 11; 1965, s. 525; 1965, s. 945. Betegnende nok blev definitionen af ordet 'monopol' gennemgået i et læserbrev i 1970 (*Mælkeritidende* 1970, s. 1201).
155. *Mælkeritidende* 1965, s. 945.
156. *Mælkeritidende* 1965, s. 946.
157. Dette medførte da også, at *Andelsbladets* redaktion ved en lejlighed beskyldte *Mælkeritidende* for bagstræv (*Mælkeritidende* 1968, s. 81 og s. 96).
158. *Husmandshjemmet* 1964, nr. 45, s. 2.
159. Der var dog her, mente bl.a. Jens Jensen, Andelsmejeriet Constantia, tale om en vis fortrængning blandt mejeribestyrerne, når det gjaldt spørgsmålet om det stadig stigende antal "udrationaliserede" mejeribestyrere, der befandt sig i "chok". Vi burde, fortsatte Jensen, se "realiteterne lidt mere i øjnene og ikke bare [søge] ind i en virkelighedsflugt med et eller andet håb" (Jens Jensen i *Mælkeritidende* 1969, s. 257).
160. Aage H. Pedersen i *Mælkeritidende* 1964, s. 894.
161. Lige siden 1900 har der været tradition for, nogle ganske få andelsfolk - 'andelskættere' - har vovet at tale toplederne i andelsbevægelsen - 'andelshøvdingene' - imod. For en gennemgang, se Gunnar L.H. Svendsen: "Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættere indenfor andelsbevægelsen 1900-1914", *Tidsskrift for landøkonomi*, nr. 3, 2000, s. 241-246.
162. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 162. Dette synspunkt blev i øvrigt bakket op af Chr. Christensen, Klejtrup A/M (*Mælkeritidende* 1965, s. 241). Yderligere kritik af Mathiassen, se også Jacobsen i *Mælkeritidende* 1966, s. 697 og s. 1005). En anden synsvinkel finder vi hos husmand og fhv. kontrolassistent Egon Petersen, Agerskov, der i et brev til mig giver et billede af stemningen i fortalernes lejr: "Som ret nyetableret, selvstændig landmand med et mindre landbrug kan jeg bevidne, at de såkaldte "glade 60'ere" absolut ikke omfattede landbruget og dermed heller ikke mejeribrug. Den tiltagende afvandring fra landbruget i disse år skyldtes de relativt bedre indtægtsmuligheder i andre erhverv. De der havde evne og vilje - og tilstrækkelig tålmodighed til at forblive selvstændige landmænd måtte så tilpasse sig situationen både i den primære bedrift og i landbrugets fællesvirksomheder indenfor produktion og forsyning ... Vi var ... opsat på at mejeribrug skulle overleve [i vores egn] og at det derfor var nødvendigt at samle kræfterne og ressourcerne". Om oprettelsen af MD hedder det konkluderende i brevet: "Det har altid været landmændenes lod på een gang at være konkurrenter og kolleger. Dette forhold går også igen i landbrugets fællesvirksomheder. På tværs af skillelinierne har vi på mange felter fundet samarbejdsformer som har fungeret godt. Jeg har da heller aldrig oplevet at den forskellige opfattelse af tingene har ført til personligt uvenskab. At vi i M.D. blev betragtet udefra som drømmere eller ligefrem fantaster har vi kunnet leve med al den stund andre mente at de selv repræsenterede den kolde sunde fornuft" (Egon Petersen: Upubliceret brev af 17. juli 2001 om mejerirationaliseringen i Sønderjylland).
163. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1969, s. 282.
164. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 589.
165. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1969, s. 282.
166. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 589.
167. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 589. Også regnskabet for Haderslev Vesteramts Mejeriselskab (H.V.M.) blev i 1968 genstand for en lignende diskussion, hvor mejeribestyrere, der anså deres eget regnskab for bedre end fusionens, efterlyste "reelle tal" fremfor "propaganda" (*Mælkeritidende* 1968, s. 73; se f.eks. også s. 85 og K. Aa. Jacobsens indlæg s. 134). I 1970 kom Fyns Mejeriselskab-FAOK i ilden (se f.eks. *Mælkeritidende* 1970, s. 589).
168. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 589.
169. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 590.

-
170. Hans H. Hansen i *Mælkeritidende* 1965, s. 604.
171. Knud Friis i *Mælkeritidende* 1965, s. 592.
172. K. Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 603.
173. *Mælkeritidende* 1964, s. 1143; Arnfred i *Mælkeritidende* 1964, s. 1213.
174. *Mælkeritidende* 1964, s. 660.
175. Laurs Laursen i Silkeborg avis, gengivet i *Mælkeritidende* 1964, s. 661.
176. H. Grønberg i Silkeborg avis, gengivet i *Mælkeritidende* 1964, s. 661.
177. H. Grønberg i Silkeborg avis, gengivet i *Mælkeritidende* 1964, s. 663.
178. *Andelsbladet* 1970, s. 118.
179. Jf. *Andelsbladet* 1969, s. 414.
180. Jf. Jørgen M. Thygesen i *Andelsbladet* 1969, s. 260. Om situationen omkring nytår 1969 skriver Jakob Buksti: "Det skulle imidlertid vise sig, at det var overordentlig tvivlsomt, om der overhovedet var noget selskab at tilmelde sig. Selve det nye selskabs grundlag var fortsat flydende, og den nærmere udformning afhang af de fire store selskabers holdning. Deres entusiasme for sagen var imidlertid kølnet mærkbart. De begyndte således efterhånden at opfatte "Mejeriselskabet Danmark" som en "organisation" mere end en virksomhed med et forretningsmæssigt indhold, og de frygtede, at de mange små enkeltmejerier ville blive en for stor belastning for det nye selskab, således at det igennem en årrække skulle holdes oppe netop af dem. Enkelte af de store selskaber begyndte derfor at tale om en mælk, der var "produktionsmæssig og økonomisk værdifuld", hvilket betød, at man nok gik ind for en sammenlægning, men at man selv ville bestemme, hvem man skulle sammenlægges med. De øjeblikkelige fordele ved en sammenlægning måtte ikke forspildes" (Buksti 1982, s. 371).
181. Erklæring gengivet i *Mælkeritidende* 1969, s. 50. Om Fællesorganisationens reaktion m.m., se også *Dansk Landbrug* 1969, s. 5. Historikeren Hans Vedholm, der har undersøgt sagen nærmere, skriver at der ved et møde 10. januar 1969 i Åbenrå, der forløb i en "ret opgivende stemning", drøftedes følgende punkter: "[De] samlede bestyrelser for de 4 selskaber og formanden for Fællesorganisationen, Chr. Speggers, [mødtes], ridsede situationen op og lagde op til en drøftelse af forholdet til direktør Thygesen, selskabets navn og hjemsted, Fællesorganisationens vedtægtsmæssige rettigheder, tilslutningsgrundlaget og finansieringsgrundlaget. Knud Friis konstaterede, at man ønskede MD og Fællesorganisationen adskilt, at man ønskede hjemsted i Jylland, at optagelsesbetingelser, vurderingsgrundlag og udligningsordning skulle ajourføres, at man ønskede finansieringsgrundlaget klarlagt, og at alt dette var krav til et eventuelt MD" (Vedholm 1995, s. 31). Se også Buksti 1982, s. 368ff.
182. Jørgen M. Thygesen citeret i *Andelsbladet* 1969, s. 261. Se også Buksti 1982, s. 372. Vedholm gør dog i den sammenhæng opmærksom på det personlige modsætningsforhold mellem formanden for Haderslev Øst, gdr. Knud Friis, og københavneren Jørgen Thygesen, som en væsentlig årsag til Thygesens tilbagetræden (Vedholm 1995, s. 29-30).
183. Jørgen M. Thygesen citeret i *Andelsbladet* 1969, s. 261.
184. *Andelsbladet* 1969, s. 49; 154; 260; 357; 525. Den officielle erklæring fra Fællesorganisationen findes i *Mælkeritidende* 1969, s. 66.
185. *Andelsbladet* 1969, s. 777.
186. *Andelsbladet* 1969, s. 357. Se også Knud Friis citeret i *Andelsbladet* 1970, s. 643. Husmand Egon Petersen, som var meget aktiv indenfor mejericentraliseringen i Sønderjylland, beretter i et brev til mig bl.a. følgende om idéen om et mejeri Danmark: "At idéen om Mejeriselskabet Danmark skulle komme fra toppen kan vel ikke undre nogen. Fra toppen har man også de bedste muligheder for et overblik. Ud fra dette overblik er det også nødvendigt at "finde på" hvordan fremtiden bedst kan forme sig. I bagklogskabens klare lys mener jeg at idéen var rigtig. Det der skilte landmændene var i højere grad den forskellige opfattelse af med hvilken hastighed idéen brude føres ud i livet. Nogle havde gerne set 2-3 generationer" (Egon Petersen: Upubliceret brev af 17. juli 2001 om mejerirationaliseringen i Sønderjylland).

-
187. “[Der er] i høj grad grund til at fremhæve det ansvar, der påhviler ledelsen af hvert eneste dansk andelsmejeri, på Sjælland og Fyn lige så meget som i Jylland. Man har sommetider fornemmet ligesom en lettelse i nogle mejerifolks sind, når der var tegn til, at Mejeriselskabet Danmark alligevel ikke kunne komme i gang foreløbig, eller at det i hvert fald måtte starte uden Sjælland, eller uden Fyn, eller uden nær så meget mælk som oprindelig påregnet. En slags fornemmelse af, at faren var drevet over endnu engang for ens eget vedkommende, så kunne man jo altid gå med, når de andre havde fået begyndt og betalt lærepengene” (*Andelsbladet* 1969, s. 357).
188. Se f.eks. *Andelsbladet* 1970, s. 1143 og s. 1161.
189. Se f.eks. *Andelsbladet* 1969, s. 1113.
190. Poul Toft-Nielsen citeret i *Andelsbladet* 1969, s. 341.
191. *Andelsbladet* 1969, s. 1210. Allerede omkring 1960 foreslog forstander Helge Drewsen, Borris Landbrugsskole, at man oprettede andelsselskabet “Det danske landbrug” (Drewsen i *Andelsbladet* 1961, s. 1267, se også Drewsen i *Landbonyt* 1964, s. 218). Herudover var man i 1969 tydeligvis inspireret af den storfusion af landbrugets andels- og øvrige organisationer, som på dette tidspunkt var under forberedelse i Sverige (se f.eks. *Dansk Landbrug* 1968, s. 39).
192. *Andelsbladet* 1969, s. 1210.
193. *Andelsbladet* 1969, s. 1210.
194. *Andelsbladet* 1965, s. 1.
195. Mogensen 1970; *Andelsbladet* 1970, s. 1183ff.
196. *Andelsbladet* 1970, s. 69.
197. Buksti 1982, s. 369ff. Se også *Andelsbladet* 1969, s. 974.
198. Buksti 1982, s. 373. Se også *Andelsbladet* 1970, s. 645.
199. Vedholm 1995, s. 22; Buksti 1982, s. 368. I en meddelelse i *Ugeskrift for Landmænd* er der dog tale om 7 blanke stemmer (1964, s. 729).
200. For en samlet liste over vedtægtsændringer i perioden 1971-1995, se Vedholm 1995, s. 189-190.
201. Til spørgsmålet “Hvordan skal selskabet opbygges?”, svarede Mathiassen således: “Landet skal opdeles i 6 eller 8 regioner, som indenfor hvert sit område får et betydeligt selvstyre - under ansvar overfor helheden og i overensstemmelse med de fælles retningslinjer, der er udstukket for selskabets drift. Frygten for, at man gennem et altfavnende selskab ville kvæle det lokale initiativ, skulle således være ubegrundet. Tværtimod vil den dygtige og initiativrige mand - uanset hvor han er placeret - få vidt spillerum for sin indsats” (Mathiassen citeret i *Mælkeritidende* 1964, s. 593). Se også *Ugeskrift for Landmænd* 1964, s. 628.
202. Vedtægter for Mejeriselskabet Danmark A.M.B.A. af 27. oktober 1964, s. 17. Det fremgår endvidere af § 14, stk. 1, at af bestyrelsens 11 medlemmer udgøres de 9 af medlemmerne dels af regionsformænd (de fødte medlemmer), dels af personer fra repræsentantskabet (de valgte medlemmer), mens 2 medlemmer kommer fra De danske Mejeriforeningers Fællesorganisations bestyrelse (de udpegede medlemmer).
203. Jf. Petersen 1989, s. 36. Husmand Egon Petersens vurdering af, at MDs opkøb af Høng vidnede om en større handlekraft i forhold til de tidligere, ‘træge’ andelsforeninger, fik jeg i høj grad bekræftet ved et interview 6. september 2000). Det skal her indskydes, at Egon Petersen har været særdeles aktiv i forbindelse med Branderup mejeris sammenslutning til MD, ligesom han har siddet i MDs repræsentantskab fra 1978-1991.
204. Om medlemmernes kritik, se f.eks. *Andelsbladet* 1968, s. 737. Om ‘mælkekampen’, se Buksti 1982, s. 454ff.; Vedholm 1995, s. 19ff.). Om skabelsen af negativ social kapital vidner bl.a. udtalelser fra Egon Petersen, Agerskov. I et interview (06-09-2000) fortalte han mig således, at “de, der ikke var med MD, var imod”. Der synes her ikke at have været nogen mellemvej. “Var man indenfor [i ledelsen] så man helt anderledes på MD, end hvis man var udenfor”, beretter Petersen.
205. Se også Vedholm 1995, s. 23.

206. Vedholm 1995, s. 189.

207. Her kommenterede Mathiassen: "Solidarisk ansvar er det normale i forbindelse med andelsmejerier, men ved begrænset ansvar formindskes den enkelte andelshavers økonomiske risiko. Det spiller ofte en stor rolle, navnlig i de store mælkeproducenters overvejelser om tilslutning til et andelsselskab, og derfor vil denne selskabsform utvivlsomt kunne bidrage til at skabe større samling om det landsomfattende mejeriselskab" (Mathiassen citeret i *Mælkeritidende* 1964, s. 593).

208. Karen K. Elberg: "Landsbyen som hjemstavn". I: K. Elberg og J. Guldborg (red.) *Hjemstavn. Studier i det regionales betydning i kultur og kunst*. Odense Universitetsforlag, Viborg 1997, s. 52.

209. Ingeborg Appel i *Højskolebladet* 1963, s. 540.

210. Ingeborg Appel i *Højskolebladet* 1963, s. 540.

211. Ingeborg Appel i *Højskolebladet* 1963, s. 540.

212. Laurs Laursen i *Mælkeritidende* 1964, s. 682.

213. H. Grønborg i *Mælkeritidende* 1964, s. 683.

214. K. Hald i *Mælkeritidende* 1964, s. 939.

Livsformer i landdistrikterne

- Den evindelige spænding mellem det traditionelle og det moderne

Af Gunnar Lind Haase Svendsen

Indledning

Det 20. århundrede har medført store ændringer i samarbejdsrelationer og kulturel identitet ude i de danske landdistrikter. Dette er ikke mindst tilfældet indenfor det økonomiske samarbejde. Især landboere indenfor de primære erhverv har haft disse ændringsprocesser tæt inde på livet. I denne artikel vil jeg derfor fokusere på de to erhvervsgrupper indenfor de primære erhverv, der traditionelt har været de mest betydningsfulde, nemlig bønderne og fiskerne. Jeg vil i den forbindelse fokusere på brydningen mellem 'traditionalister' og 'modernister' ude på landet. Jeg vil her argumentere for, at modsætningen mellem noget traditionelt og noget moderne udtrykker et strukturelt snarere end en tidsligt forhold.

Landbrugerne

For at danne os et billede af livsvilkårene ude i de enkelte landdistriktssamfund må vi ty til de desværre alt for få etnologiske, kvalitativt orienterede undersøgelser, som på mikroniveauet belyser livsvilkårene på landet i perioden 1950-1970. En af de vigtigste bidragsydere på området har været etnologen Gunnar Solvang, hvis to bøger om husmandskolonien Rønhave på Nordals fra oprettelsen i 1925 til midten af 1990'erne giver et godt indtryk af kontinuiteten og diskontinuiteten i netværkssamarbejde og kulturel identitet i et landdistriktssamfund.¹ I den forbindelse opererer Solvang med *såvel* ydre, påtvungne *som* indre, 'selvvalgte' faktorer som forklaring på forandringsprocesser.²

Det synes ikke uberettiget, når Solvang hævder, at Rønhave-kolonien og de omkringliggende gårde kan betragtes som "*et mikrokosmos, der afspejler den generelle udvikling inden for dansk landbrug*".³ Her sigter Solvang i særdeleshed til strukturforandringerne indenfor landbruget.⁴ Af den grund - og af mangel på mere systematiske undersøgelser af andre landbogrupper gennem perioden - vil det være relevant med en nærmere gennemgang af Solvangs kildemateriale.

I Solvangs første bog om Rønhave, *Husmandsliv*, får vi en levende

¹...Gunnar Solvang: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Gunnar Solvang og Landbohistorisk Selskab, Odense 1984; Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Fra Als og Sundeved, bd. 77. Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Als og Sundeved, Viborg 1999.

²...Gunnar Solvang: *Vadehavsbønder på Rømø*. Bygd, Esbjerg 1986, s. 8.

³...Solvang 1999, s. 328.

⁴...Se også Solvang 1986, s. 10.

beskrivelse af dagligdagen i kolonien, som den former sig over 3 generationer af husmænd. Man får et indblik i det hårde arbejde i forbindelse med opførelsen af de 25 husmandsbrug, der i 1925 blev udstykket af en tidligere præjssisk domænegårds jorde. En husmand erindrer således, at “[da vi først] kom i gang med byggeriet gik det forholdsvis rask - vi skulle jo selv grave grunden ud og støbe til o.s.v. (...) det gav en tør sommer, men det var jo strengt. Det gik fra tidlig morgen til det var mørkt om aftenen”.⁵ På den anden side fornemmer man også den første generations arbejdsglæde og stoltheden over at kunne klare sig selv.⁶ F.eks. beretter en husmandskone:

Jeg elskede at stå op om morgenen (...) og hente køerne ved skoven om morgenen og gå hjem og malke dem, elskede jeg (...) [Jeg] kan godt sige, at jeg var glad for at arbejde med køerne alle dage. Jeg var med i hele driften og holdt fuldstændig regnskab med hver en øre og alt, for at se hvorledes det gik. Det var drøjt mange gange [men] vi har haft det godt, sådan i det hele; der har ikke været noget at skændes om, som så mange havde (...) hvor var vi glade, da vi havde vore børn hjemme.⁷

Den relativt homogene gruppe af 1. generations husmænd indgik i et tæt og geografisk afgrænset udvekslingsforhold, forstærket af et ydre pres i form af et vist modsætningsforhold til de omkringboende gårdmænd.⁸ Dette udvekslingsforhold grundede i et økonomisk samarbejde, der bl.a. omfattede fælleseje af redskaber og maskiner samt ‘sammenspænd’, dvs. at naboer udlånte heste til hinanden.⁹ Endvidere skete det også, at naboer hjalp hinanden i det daglige, bl.a. i forbindelse med sideerhverv. F.eks. var det ikke ualmindeligt, at to husmænd delte en mælkerute og på den måde støttede og aflastede hinanden.¹⁰ Denne gensidige, økonomiske afhængighed førte til, at husmændene blev bundet sammen via økonomiske samarbejdsrelationer i *tæt knyttede netværk* - noget, der synes at være typisk for mange af husmandskolonierne op til omkring 1950.¹¹ Mere end alt andet var maskinfællesskabet omkring tærskværket en grundsten i dette samarbejde, eftersom høstarbejdet fordrede det tætteste og mest tidskrævende samarbejde. I forbindelse med koloniens to tærskeselskaber berettes det, at “ved tærskningen var de to hold - vores gade og dem omme i Arnkilsmaj op

⁵...Solvang 1984, s. 46.

⁶...Se også Johannes Møllgaard: *Landbrugets livsformer*. Statens Byggeforskningsinstitut, Kbh. 1984, s. 80.

⁷...Citeret fra Solvang 1984, s. 126.

⁸...Solvang 1984, s. 76ff. Modsætningsforholdet mellem gårdmænd og husmænd syntes dog at have været endnu voldsommere i Båring-Asperup på Nordvestfyn. Det, der her blev opfattet som ‘fællesskab’ før 1970 fandtes i foreningslivet, som var “socialt opdelt, blandt andet med et skarpt skel mellem husmændenes foreninger og gårdmændenes foreninger” (Elberg 2000, s. 94). En husmand fra Østjylland erindrer med bitterhed: “Når man nu mange år efter tænker lidt tilbage (...), kan det nok give anledning til nogen forundring over, at sådant kunne praktiseres [gårdmændenes ringeagt overfor husmænd og landarbejdere]. Kun få år efter at danske bønder led under hoveriplagen, sad danske bønder rundt på gårdene med så ringe en social forståelse og en så selvglad tankegang, at de ikke forstod, at dette netop lagde kimen til den socialisme, som de omtalte bønder senere gjorde alt for at bekæmpe” (Haukjær Andersen 1995, s. 79). Andre steder var der nærmest ikke tale om et modsætningsforhold som på Rømø, hvor “en lang række forbindelser gik (...) på tværs af sociale/økonomiske grupperkel” (Solvang 1986, s. 133-134).

⁹...Solvang 1984, s. 130ff. Et lignende udvekslingsforhold findes i samme periode blandt vadehavsbønderne på Rømø, hvor det enkelte hushold med baggrund i landbruget var “involveret i forskelligt samarbejde, sociale aktiviteter og fællesskab” (Solvang 1986, s. 133).

¹⁰...Solvang 1984, s. 134. Se også Nielsen 1990, s. 49.

¹¹...Solvang 1984, s. 212. Vidnesbyrd herom finder vi også hos Solvang 1986, s. 133ff., samt i Karen Nielsen: *Statshusmandsliv på Langeland - fortalt af dem selv*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1990, s. 25ff.

til Rønhave, og så de andre nord for Rønhave. Begyndte de det ene år i Arnkilmaj, så begyndte de næste år nederst hos os i Folehaven; vi hjalp hverandre”.¹² Det praktiske samarbejde løb naturligt over i et socialt samvær, der rakte ud over snævre naborelationer. Om vinteren var det således almindeligt, at husmændene aflagde hinanden aftenvisitter, ligesom hele husmandskolonien jævnlige samledes ved festlige lejligheder.¹³ Som det konkluderes ud fra en større interviewundersøgelse fra 1990 af denne husmandsgeneration, var husmandshjemmets “kardinaldyder” gæstfrihed og nabotjenester.¹⁴

Op gennem 20'erne, 30'erne og 40'erne formaliseredes en stor del af samarbejdsaktiviteterne i Rønhave indenfor et lokalt forankret, økonomisk foreningsliv. Dette udgjordes af foreninger eller foreningslignende sammenslutninger som det lokale tærskeselskab, Kær Vandværk og senere Husmændenes Fællesgræsning, Andelsfryseselskabet og en fælles vaskemaskine, som gik på omgang. Herudover deltog de fleste også i mere sogne- og egnsbaserede foreninger som Ulkebøl Husmandsforening, Ulkebøl Ungdomsforening, Ulkebøl Husholdningsforening, samt for enkeltes vedkommende i politiske og religiøse foreninger.¹⁵ Endvidere var flere af koloniens nøglepersoner, dvs. de husmænd som besad de fleste formands- og tillidsposter samt repræsenterede kolonien udadtil, ofte stærkt involveret i (ulønnet) sognerådsarbejde.¹⁶ Som sådan vidner alt om, at såvel det økonomiske som kulturelle liv trivedes.

På den anden side var “*kampen om jorden*” gennem hele perioden evigt nærværende og gav grobund for interne stridigheder, hvorfor perioden på ingen måde må romantiseres.¹⁷ Man kan således stille spørgsmålstegn ved, hvor ‘frivilligt’ og ‘ægte’ fællesskabet var - hvis man da her forstår ordet ‘fællesskab’ i dets nutidige betydning. Således vidner flere udtalelser om, at det først og fremmest var de økonomiske omstændigheder, der så at sige tvang husmændene til samarbejde og solidaritet.¹⁸

Hvad angår periodens øvrige landbefolkning i form af gårdmænd, medhjælpe-

¹²...Solvang 1984, s. 134. Det var også sammenholdet omkring tærskningen, der havde størst betydning i husmandskolonien “Tryggelev Præstegårdssjod”, oprettet 1922 på Langeland: “Vi havde jo købt et tærskværk i samling, vi var jo 26 nye brug og fire tillægsjord (...) Vi var jo næsten som én stor familie, for vi var faktisk jævnlige allesammen. Da vi fik et tærskværk, så hjalp vi hverandre med at bære korn og sætte halm og alt det der. Og vi lavede mad til dem, de spiste allesammen hos os. Men det var såmænd en sjov dag, selvom der var noget at tage sig til. Der var liv over feltet” (Nielsen 1990, s. 27-28).

¹³...Solvang 1984, s. 135ff.

¹⁴...Møllgaard 1984, s. 81.

¹⁵...Solvang 1984, s. 138. Dette kan minde om organisationen blandt vadehavsbønderne på Rømø, der “via landbrugsdriften, evt. maskinfællesskab, organisationer og andre former for social kontakt var (...) knyttet sammen i et tætvet socialt netværksmønster, hvilket netop er karakteristisk for sådanne lokalt afgrænsede samfund” (Solvang 1986, s. 133).

¹⁶...Solvang 1984, s. 139-141.

¹⁷...Solvang 1999, s. 72 og 1984, s. 165. Andre vidnesbyrd, der er med til at afromantisere perioden, er udtalelserne fra husmandskonerne, der gennem perioden førte en slidsom tilværelse: “Mændene regner det ikke! [det daglige arbejdsliv] (...) alle husmandskonerne her på egnen bliver slidt op længe før tiden (...) De tager del i markarbejdet på lige fod med manden, og ved siden af har de den almindelige husholdning at passe. Den regner mændene ikke for noget” (Solvang 1984, s. 118).

¹⁸...Således udtaler en husmand, måske noget efterrationaliserende: “Når man af økonomiske grunde er tvunget til at arbejde sammen, så gør man det; de økonomiske forhold gør et samarbejde nødvendigt de første mange år - folk må bøje sig mod hinanden. Når folk bliver økonomisk uafhængig, så vil de hellere selv” (Solvang 1984, s. 144).

re, landarbejdere, udliggende husmænd, håndværkere mv. foreligger der så godt som ingen systematiske undersøgelser af de daglige livsvilkår. Dog har vi den tidligere omtalte spørgeskemaundersøgelse, der blev foretaget i 1990 med henblik på en indsamling af landmand-erindringer. Her fremgår det bl.a., at omend lokale og egnsnæssige forhold spillede ind, var tendensen dog, at gårdmændene - og her især de større gårdmænd - i høj grad uddelegerede det fysiske arbejde til andre for herved at kunne hellige sig andre sysler, primært organisationsarbejde. Således husker et sønderjysk gårdmandsbarn:

Arbejdsrytmen mindes jeg som rolig og uden nogen form for stress. Selv om min far var meget væk til møder (..) så var mor en arbejdsbi med godt overblik, men det var altid min far som bestemte arbejdsgangen og traf de endelige beslutninger.¹⁹

Den pågældendes far havde et væld af tillidsposter, hvilket slet ikke var ualmindeligt for den tids gårdmænd. Således var han medlem af sognerådet, formand for brugsforeningen, i bestyrelsen for mejeriet og andelsfoderstofforeningen og repræsentant i Sønderjysk Skoleforening.²⁰ På lignende vis kan en vestjyde fortælle, at hans far *“altid [var] oppe om morgenen for at passe grisene og de små kalve, men ellers når jeg tænker tilbage, så synes jeg ikke, han sled så hårdt, som jeg har gjort i min tid, og som de unge bønder gør i dag (..)”*.²¹ På andre vestjyske gårde måtte gårdmændene dog selv tage del i sliddet, ikke mindst gennem 1930'ernes kriseår i en tid, hvor især mange sønderjyske gårdmænd var hårdt ramt. Også i andre af de mere fattige områder i Danmark som Falster var der ikke råd til mange medhjælpere.²² Hvad angår medhjælpernes situation, fortæller en søster til en fodermesterkone på Sjælland, at denne *“måtte være med at malke, være med i høst, hjælpe til at sørge for grønsager til husholdningen m.m. Løn, ja, det var vist ikke meget. Hvordan bliver hjemmet, når konen skal være ude fra morgen til aften, snyde sig til at skifte på ungerne?”*. Særligt på de meget små husmandsbrug måtte manden og til tider også konen tage udearbejde for at overleve økonomisk, og landarbejdernes situation var som oftest endnu værre.²³

Ændring i samarbejdsrelationer: mekanisering

Efter 1945 opløstes gradvist det tætte, afgrænsede udvekslingsforhold blandt husmændene i Rønhave-kolonien. Mekanisering, rationalisering og - fra omkring 1970 - specialisering indenfor de enkelte bedrifter medførte, at husmændene til stadighed blev mindre økonomisk afhængige af hinanden, hvorfor det gamle samarbejds mønster efterhånden smuldrede.

Rønhave-kolonien afspejler på mange måde udviklingen på makroniveau, i særdeleshed hvad angår perioden fra 1950 til i dag. Således er det et generelt

¹⁹...Citeret fra Haukjær Andersen: *Det gode slid. Landmandsliv i det 20. århundrede*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1995, s. 71.

²⁰...Haukjær Andersen 1995, s. 71. Se også Marianne Zenius: *Landbokvinden i det 20. århundrede*. G. E. C. Gad, Kbh. 1990, s. 230.

²¹...Haukjær Andersen 1995, s. 72.

²²...Zenius 1990, s. 183ff.

²³...Således berettes der fra et husmandssted på 10 tdr. land i Nordjylland: *“På grund af landbrugskrisen og ejendommens størrelse var økonomien meget anstrengt. Far var nødt til at tage arbejde udenfor landbruket, det var mest akkordarbejde ved oprensning af offentlige vandløb og tørveæltning”* (Haukjær Andersen 1995, s. 74).

fænomen, at den mekanisering af det danske landbrug, der tog fart fra og med afslutningen af Anden verdenskrig, medførte ændrede samarbejdsrelationer, omend denne proces i Rønhave forløb med en 'forsinkelse' på 5-10 år.

Allerede før krigen havde man fået installeret el på de danske gårde, hvilket muliggjorde brugen af eldrevne maskiner som tærskværker.²⁴ Imidlertid kom mekaniseringens egentlige gennembrud først i slutningen af 1940'erne med den almindelige udbredelse af traktoren, efterfulgt af grønthøstere, mejetærskere mv. Der er dog ikke tale om nogen jævn udvikling. Således erindrede statskonsulenten for redskaber og maskiner, Anton Christensen, at der "omkring 1919 rasede en heftig Tractor-Epidemi (...)".²⁵ Netop dette år blev der importeret hele 733 motorplove, til sammenligning med de kun 150, der fandtes i landet før 1919. 1920'ernes og 1930'ernes kriseår lagde en tydelig dæmper på importen, der aldrig kom på højde med importen i 1919.²⁶

I kraft af den Marshall-hjælp, der fra amerikansk side blev ydet det danske samfund i perioden 1948-53, forbedredes investeringsmulighederne kendeligt, også indenfor landbrugssektoren.²⁷ Dog, allerede i året 1947 talte man om traktordriftens gennembrud:

Som Dampmaskinen revolutionerede Industrien og omformede hele Samfundsstrukturen, saaledes er der for mig ingen Tvivl om, at naar det næste halve Aarhundredes Landbrugshistorie engang skal skrives, vil Traktoren ikke blot faa et vigtigt Kapitel, men den vil tillige blive karakteriseret som den Hovedfaktor, der betegner det mekaniserede Landbrugs Tidsalder i Modsætning til Hestebrugets.²⁸

I 1950 kaldte man dog til besindighed. "Lad os endelig ikke tro", udtaler forstander Johs. Petersen-Dalum i sin oversigt over landbruget, "at med maskinen kommer der paradisiske tilstande for landmanden og hans medhjælper. Den maskinberuselse, som ungdommen led under efter besættelsens ophør, har vi da også langsomt set dø bort. Det er nu mere nøgterne overvejelser, der gør sig gældende".²⁹

Det er uklart, om den tidlige traktorisering i Danmark skete som en følge af afvandring, eller om det omvendt netop var traktorerne, der 'bortrationaliserede' arbejdskraften.³⁰ Noget kunne tyde på det første. Således skriver konsulent Olaf Nielsen, Brønderslev, i *Andelsbladet* i november 1947, at mangelen på arbejdskraft er mest følelig i "de større Husmandsbrug samt i de smaa og middelstore Gaardmandsbrug [de allermindste brug klarer sig uden hjælp], og det er da ogsaa for disse Grupper af Landmænd, Spørgsmaalet om øget

²⁴...I forhold til andre lande var det danske landbrug i 20'erne og 30'erne ganske godt mekaniseret, som det fremgår af Anton Christensens udtalelse: "Skønt det lyder mærkeligt, er det de smaa og mellemstore Landbrug, som er Skyld i, at Danmark har en saa betydelig Maskinanvendelse i Forhold til Landbrugsarealet" (Christensen i Haukjær Andersen 1995, s. 52).

²⁵...Anton Christensen i Jens Skriver: "Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945", *Bol og By*, nr. 1, 1985, s. 114.

²⁶...Skriver 1985, s. 114 og s. 121.

²⁷...Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. II: 1914-1970. Akademisk Forlag, Kbh. 1974, s. 121.

²⁸...Citeret fra Skriver 1985, s. 879.

²⁹...Petersen-Dalum: "Hvad mekaniseringen fører med sig", *Tidsskrift for Landøkonomi*, årg. 1950, s. 486.

³⁰...Haukjær Andersen 1995, s. 116ff.

Maskinanvendelse trænger sig stærkest paa, men tillige er vanskeligt at løse".³¹

Også i Rønhave-kolonien blev traktorens indførelse ensbetydende med en revolution - ikke i blot rent teknisk, driftsmæssig henseende, men i stadig stigende grad også i henseende til samarbejds mønster.

Op gennem 50'erne og 60'erne udskiftede husmændene hestene med små, brugte traktorer fra England. I begyndelsen gik man flere sammen om et køb og fortsatte hermed den samarbejds tradition indenfor det økonomiske liv, som var blevet skabt siden koloniens anlæggelse. Efterhånden foretrak man dog at indkøbe selv, ikke mindst ud fra et ønske om at frigøre sig fra afhængigheden af naboernes hjælp. En 1. generations husmand fortæller således:

Vi kunne udmærket have fortsat med heste, men traktoren var en stor lettelse; man kunne lettere komme om ved arbejdet. Uafhængigheden af "sammenspænd" med naboen i forbindelse med pløjning og andet markarbejde var dog det vigtigste.³²

Med traktorens indførelse var det ikke blot hestelagene, der gradvist opløstes, men også det tidligere maskinfællesskab, idet specielle traktorredskaber overtog de gamle maskiners funktioner.³³ Denne tendens forstærkedes med generationsskiftet i perioden 1945-65, hvor to tredjedele af samtlige ejerskifte fandt sted.³⁴ 2. generations husmændene blev nu de ledende kræfter bag dannelsen af nye, mindre lokalt forankrede samarbejdsnetværk til erstatning for de gamle, nabobaserede netværk, der netop udsprang af den mekaniserede driftsmetode.

Det klareste udtryk for dette opgør mellem gammelt og nyt, mellem traditionalister og modernister, ses i samarbejdet omkring tærskningen - det førhen mest betydningsfulde fællesprojekt i kolonien. Opløsningen af forskellige samarbejds lag op gennem 1950'erne havde tvunget den del af de ældre husmænd, der havde valgt ikke at mekanisere, til i stigende grad at benytte maskinstation til det hårde markarbejde. I begyndelsen af 1960'erne fuldenndtes denne 'privatisering' af arbejdslivet, da koloniens to tærskeselskaber blev opløst. Nu stod husmændene i samme dilemma som ved traktordriftens indførelse: skulle de gå sammen om købet af en mejetærsker, eller skulle de købe hver for sig? Ligesom i forbindelse med indkøb af traktorer, valgte man at frigøre sig fra det gamle, snærende "*samarbejdsbånd*".³⁵ Således fortæller den husmand, som anskaffede sig koloniens første mejetærsker:

Vi var 4-5 husmænd, som begyndte at snakke om at anskaffe mejetærsker, men det blev ikke rigtigt til noget den sommer. Så købte jeg selv en JF-mejetærsker i 1969, og tilbød at høste for de øvrige det første år. På den måde fik jeg maskinen tjent ind.³⁶

Andre steder i landet fik man rent faktisk etableret maskinfællesskaber op gennem 1950'erne og begyndelsen af 1960'erne, omend disse ofte kun havde en kort

³¹...Olaf Nielsen i Andelsbladet 1947, s. 1055.

³²...Citeret fra Solvang 1984, s. 176.

³³...Solvang 1984, s. 178.

³⁴...Solvang 1999, s. 66.

³⁵...Solvang 1999, s. 73.

³⁶...Citeret fra Solvang 1984, s. 176.

levetid.³⁷ Artiklerne i *Andelsbladet* frem til 1965 vidner i øvrigt om, at der i disse år var en debat om, hvilken form for fællesmekanisering, man skulle benytte: andelsmaskinstationer, som de fleste gårdmænd foretrak det, eller maskinfællesskaber som husmændene stod i spidsen for.³⁸ Herudover kom der andre 'traditionalistiske' løsningsforslag som "*nabosamvirke*" og endog et forslag om samarbejde baseret på "*fælleseje af jorden*".³⁹ Efterhånden blev det økonomiske samarbejde dog mere og mere 'privatiseret', først på de større gårde, siden også på husmandsbrugene. Omend flere landbrugsekspertter udtalte sig til fordel for fælles maskineje - især blandt husmændene - syntes det overalt at have været ønsket om uafhængighed og æren i 'at have sit eget', der gik af med sejren.⁴⁰

Som det allerede er blevet nævnt flere gange, kan mekaniseringen af landbruget efter Anden verdenskrig anskues som den anden store industrialiseringsbølge i Danmark, hvilket er ensbetydende med en stordriftsbølge nummer to efter andelsorganiseringens gennembrud i det 19. århundredes sidste årtier.⁴¹

Ændring i kulturel identitet: fra livsform til virksomhed

Motoriseringen - og her primært traktoriseringen - fik som sagt store konsekvenser for de menneskelige relationer og følgelig også for folks verdensanskuelse og identitet. Denne omvæltning vidner en sønderjysk fortællers udsagn om:

Den store omvæltning, der er sket først i tresserne, hvor mange fik traktor, var med til, at samtalen tog en pause naboerne imellem. Han, der kørte med heste, kunne ikke forlade dem for at gå over til ham, der kørte med traktor, og han havde alt for travlt til at holde. Han kørte både dag og nat. Først da de begge havde traktor, var det vigtigt at bese det nye vidunder, så da stod de så der og råbte for at overdøve deres "dyr".⁴²

I Rønhave-kolonien afspejlede ændringerne i kulturel identitet sig i en øget differentiering blandt den førhen meget homogene gruppe af husmænd. De nye 2. generations husmænd, hvoraf de fleste var tilflyttere, repræsenterede holdninger, der ikke var umiddelbart forenelige med pionérgenerationens. Denne generations mere traditionelle idéer om landbruget som en livsform baseret på sparsommelighed og selvforsyning kom nu til at stå i skarp kontrast til de unge husmænds stræben efter øget produktion, højere indkomst og øget forbrug gennem øgede investeringer.⁴³ Den nye generation af husmænd valgte med andre

³⁷...Haukjær Andersen 1995, s. 115.

³⁸...Om fællesmekaniseringen, se f.eks. *Andelsbladet* 1961, s. 886, 953 og 1261; 1962, s. 702; 1963, s. 821; 1964, s. 1094. Om debatten om andelsmaskinstationer eller fællesmekanisering, se især 1947, s. 841 og 1055; 1965, s. 356, 456, 550, 552, 668 og 781. Om bekymringen for 'overmekanisering', se f.eks. 1962, s. 1094 og 1106.

³⁹...Om "nabosamvirke", se *Andelsbladet* 1962, s. 1093 og 1098. Om "jorden som fælleseje", se 1961, s. 1261.

⁴⁰...Haukjær Andersen 1995, s. 119.

⁴¹...Se også Haukjær Andersen 1995, s. 112.

⁴²...Citeret fra Haukjær Andersen 1995, s. 116.

⁴³...Solvang 1984, s. 179.

ord en vækstorienteret og ofte også mere risikobetonet strategi, som mere afspejlede en *moderne, urban identitet* end en traditionel, agrar identitet, hvilket medførte en generationskløft og generationskonflikt. Solvang har i den forbindelse talt om en "*social urbanisering*" - et begreb, han henfører til den norske etnolog Solli, som allerede i 1964 definerede det på følgende måde:

Den sociale urbanisering går imod ændringer i organisations-, samlivs- og samarbejds mønsteret i retning af bytypiske, gerne på bekostning af bygdetypiske forhold. Fremvæksten af faglige, politiske og tilsvarende organisationer, som en afløsning af mere traditionsbestemte grupperinger og konstellationer baseret på slægtskab, naboskab og interessefællesskab på lokal grund, er typiske indslag i den sociale urbaniseringsproces.⁴⁴

Kontrasten mellem de to generationers verdensanskuelser og selvidentifikation - dvs. deres bevidsthedsmodeller - blev således helt åbenlys ikke blot i driftsmåden, men også i *driftsstrategierne*.⁴⁵ Her stræbte de nye husmænd efter at udvide og øge omsætningen i modsætning til 'pionergenerationen', der havde været tilfreds med blot at få tingene til at løbe rundt. En 2. generations husmand fortæller:

De gamle husmænd stod ofte uforstående overfor de nye ændringer og udvidelser, der blev foretaget, da den nye generation af yngre kom til i 1950'erne - nogle reagerede ofte voldsomt negativt mod udviklingen.⁴⁶

Nedlæggelsen af arbejdslagene, de store forskelle i driftsførelse, i uddannelsesmæssig baggrund mv. betød nu, at de nye tilflyttere, der udgjorde 2. generationshusmændene, i slutningen af 1950'erne begyndte at tage afstand den - ældre generation og i stedet gradvist etablerede et nyt "*fællesskabsmønster*" indenfor kolonien.⁴⁷ De nye, stræbsomme husmænd anså de gamle husmænds metoder for at være utidssvarende og lidet rationelle. F.eks. fortæller en 2. generations husmand om det langsommelige og tidskrævende tærskearbejde, at altsammen var et "*stort og slidsomt arbejde*".⁴⁸ Der var hermed tale om, at identitetsdannelsen antog en ekskluderende karakter, hvor den tidligere havde været overvejende inkluderende. Opløsningen af det økonomiske samarbejde i kolonien forstærkedes op gennem 1960'erne i takt med, at flere og flere klarede sig selv på alle måder. Den skærpede 'jordkamp' efter omkring 1962 var også med til at forstærke konflikter og indre opløsning.⁴⁹ I slutningen af 1960'erne sluttede 2. generations husmændene sig imidlertid sammen i et nyt økonomisk samarbejde, der først og fremmest baserede sig på fleksibilitet, og hvor fælleseje så vidt muligt blev undgået. "*Vi må hellere have hver vore maskiner og så køre sammen, så har vi hver vores, når maskinerne går i stykker*", udtaler en husmand

⁴⁴...H. Solli: "Bygdesamfunnet - utvikling eller avvikling?", *Norsk tidsskrift for jordskifte og landmåling* 27, 1964, s. 147.

⁴⁵...Solvang kommenterer i den forbindelse: "Denne kontrast mellem generationerne forstærkedes dels i takt med påvirkninger fra den almene samfundsudvikling, dels med den tiltagende mekanisering, som forløb parallelt med generationsskiftet" (1984, s. 179-180).

⁴⁶...Solvang 1984, s. 176.

⁴⁷...Solvang 1984, s. 181. Se også Solvang 1984, s. 211ff.

⁴⁸...Solvang 1984, s. 213.

⁴⁹...Solvang 1986, s. 29.

i overensstemmelse med denne nye logik.⁵⁰ Dette havde naturligvis konsekvenser for de sociale relationer. Aftenvisitterne forsvandt, husmændenes kontaktnet blev bredere end tidligere, nu ville de selv vælge, med hvem de ville omgås - en udvikling, der også skal ses i sammenhæng med, at det efterhånden blev almindeligt at have sidebeskæftigelse udenfor kolonien.

Mistroen overfor mekanisering og rationalisering

Generationskonflikten i Rønhave kan spores i de fleste danske landdistrikter, ikke mindst indenfor grupper af landbrugere. Generelt er der, ligesom Rønhave-studien viser, tale om en konflikt forårsaget af ændringer i de økonomiske samarbejdsrelationer efter 1945. Ligesom - som vi snart vil få at se - den senere rationalisering indenfor mejeriområdet eksisterede konflikten dog mest i det skjulte og kun sjældent 'officielt'. Således hedder det i en meddelelse fra Landbrugsraadet 5. april 1948, at "*den Interesse, som tilsyneladende næres i alle Kredse for dansk Landbrugs Mekanisering og Rationalisering, harmonerer daarligt med den Holdning, Myndighederne indtager, naar det gælder Løsning af praktiske Spørgsmaal i den Forbindelse*".⁵¹ Trods landbrugsorganisationernes propaganda var der dog folk i landdistrikterne, der havde svært ved at følge denne nye 'mekanisering-logik'. Således berettes det f.eks. i artiklen, "Mekaniseringens Mysterium", om en auktion i sommeren 1948 på en proprietærgård i et jysk landsogn, hvor hele gårdens maskinbestand var til salg "*grundet paa, at man stod over for at gaa over til fuld Mekanisering af Bedriften*":

Midt inde i hele dette Maskinrod stod Landsbyens Smed og filosoferede. Smedens Udlægninger lod tydeligt forstaa, at han ikke saa med venlige Øjne paa den moderne Mekanisering. Adskillige af disse Maskiner her kendte han værende ikke over en halv Snes Aar gamle (..) Klogeligt nok kom Smeden slet ikke ind paa, om saadan menneskelig Arbejdskraft [som man kunne have købt sig til for investeringen i mekanisering] overhovedet vilde være til at fremdrive. Plejl, Skovl, hakke og Spade var til at overskue i en Bedrift, vedblev Smeden sin Filosofering, men alt dette Maskinroderi endte for ham at se i det fuldstændige "Mysterium".⁵²

Imidlertid krøb konflikten af og til umærkeligt ind i *Andelsbladets* spalter, især lige efter krigen, som i artiklen "Foraarssol over gamle Veje", skrevet af uddeler Chr. M. Pedersen, Ryslinge, senere formand for Ryslinge Andelskasse og Samvirkeforeningen de danske Andelskasser. Her stilles der spørgsmålstegn ved, om stordriftens fordele nu også kan betegnes som fordele i alle henseender. Her er der, fortsætter Pedersen..

ovenikøbet meget, der tyder paa, at den Udvikling, vi har været inde i med Stordrift og Centralisation, er af en saadan Beskaffenhed, at mange Mennesker er kommen til at føle sig i Modsætningsforhold dertil. Derfor kan en folkelig Andelsbevægelse heller ikke føle sig draget af denne Udvikling - men kun gennemføre Stordrift og Centralisation, hvor det er bydende nødvendigt i Kampen mod Kapitalsammenslutningernes Udnyttelse af Forbrugerne, og stadig med det for Øje, at Forbrugerne skal være med - ikke alene som Aftagere, men ogsaa som Mennesker.⁵³

Også i andre lokalområder herskede der tydelig skepsis overfor de

⁵⁰...Solvang 1984, s. 216.

⁵¹...Andelsbladet 1948, s. 435.

⁵²...Andelsbladet 1948, s. 1135.

⁵³...Chr. M. Pedersen i Andelsbladet 1946, s. 421.

mekaniseringsbestræbelser, som - mente nogle - Marshall-hjælpeprogrammet og de danske landbrugsorganisationer utålmodigt ville 'trække ned over' hovederne på folk. Således beretter en af de lokale foregangsmænd for mekaniseringsbestræbelserne på Stevns, Troels Grønnebæk, at han i 1948 oprettede en maskinstation ved Spjælderup på Sydstevn.⁵⁴ Der var dog "*megen mistro*" i starten, omend der lige fra oprettelsen var "*nok at lave*", fortæller han. Grønnebæk tilbød landmændene at gøre det hårde markarbejde, hvilket i begyndelsen først og fremmest indebar at lave markerne "*tjenlige om foråret*", dvs. harve dem. Så kunne bønderne selv så dem ved hjælp af hestekraft. Den gængse mening var dog, at dette "*ikke kan lade sig gøre i Danmark pga. det fugtige klima*". Af samme grund havde Grønnebæk også haft store problemer med at optage lån til investeringer i maskiner, eftersom de lokale pengeinstitutter i det hele taget opfattede en maskinstation som et yderst risikabelt foretagende. Disse låneproblemer fortsatte frem til 1950 på et tidspunkt, hvor Grønnebæk og hans kompagnon havde fået "*dobbelt så stor bestilling, som de kunne overkomme*", indtil det så endelig dette år lykkedes at overbevise formanden for Fakse Bank - en stor gårdmand - om rentabiliteten i foretagendet. Nu kunne man så udvide maskinparken til 2 traktorer og 2 mejetærskere, senere efterfulgt af maskiner som slåmaskiner, kvashuggere, rundsav og roeoptagere - iøvrigt som en indirekte konsekvens af den Marshall-hjælpen til den danske stat, som overhovedet havde muliggjort importen af disse maskiner. Som et eksempel på den store skepsis i starten fortæller Grønnebæk om en episode omkring 1950, hvor en mindre husmand havde bestilt ham til et sprøjte dennes havremark, der var "*fuld af tidsler*". I 1949 havde Grønnebæk fået den lokale smed til at fremstille et sprøjteapparat, som kunne spændes foran på traktoren - så på dette tidspunkt var Grønnebæk altså blevet i stand til at foretage kemisk ukrudtsbekæmpelse for omegnens landbrugere. (Ulempen var dog, at han ved den mindste modvind fik "*al giften lige ind i hovedet*", eftersom traktoren var uden førerhus, hvilket han dog "*ikke har taget skade af*", siger han med et smil!). Da han kom hen til husmandens mark og fortalte denne, hvorledes han agtede at fjerne tidslerne, udbrød husmanden imidlertid forfærdet: "*Du får ikke lov til at køre i min havre!*". Og dermed måtte Grønnebæk køre hjem med uforrettet sag.

Udover generationskonflikten i forbindelse med mekaniseringen vidner flere kilder om, at der også har været tale om en konflikt indbyrdes mellem 1950'ernes og nye landbrugere, som det f.eks. af en udtalelse fra forstander L. Christensen, Haslev Landbrugsskole, i 1961. Han delte de unge op i tre lige store grupper: de rige gårdmandssønner, der havde arvet gården, de delvist selvhjulpne folk bondemiddelklassen, der også selv måtte gøre en indsats, samt de dårligst stillede, der kun rådede over en lille startkapital. Især de sidste havde ikke råd til at investere i modernisering, hvorfor de heller ikke havde mulighed for at få del i rationaliseringsgevinsterne i form af arbejdstidsbesparelser.⁵⁵

Også Jørgen Bøgh, der før han blev domprovst i Århus var undervisningsinspektør ved Forsvarets Civilundervisning, anskuede i en artikel i *Tidsskrift for Landøkonomi* i 1962 problemet ud fra en uddannelsesmæssig synsvinkel. Heri udtrykte Bøgh stor bekymring for landboudommens fremtid,

⁵⁴...Interview med Troels Grønnebæk 19-09-2000.

⁵⁵...Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab 1988, s. 269.

og her ikke mindst de mange ufaglærte, mandlige medhjælpere i landbruget, der i disse år i stigende grad blev overfløddiggjort. Om disse “nederlagsmennesker”, der hverken havde fået støtte hjemmefra eller fra samfundet, skrev han bl.a.:

[D]isse mennesker er ladt i stikken i et samfund, hvor der hver dag bliver færre skovle og hver dag flere traktorer, bulldozere og mejetærskere. Det er disse unge mænd, vi møder i værnepligtstiden som potentielle erhvervsskiftere. De er blevet nederlagsmennesker i en alt for tidlig alder, fordi de føler, at der - trods fuld beskæftigelse - ikke er den plads til dem i den moderne erhvervsudvikling, som de måtte ønske.⁵⁶

Trods disse tendenser til privatisering, indbyrdes konflikter og overfløddiggørelse indenfor det økonomiske samarbejde, er der dog ingen tvivl om, at man mange steder glædede sig over de mekaniske hjælpemidler - ikke mindst landbokvinderne.⁵⁷ En fynsk kvinde husker f.eks., at det var en stor lettelse, da de i foråret 1952 anskaffede sig en malkemaskine.⁵⁸ Og en anden kvinde af den ældre generation fortæller, at hun tit har været “*dybt taknemmelig, fordi at alt, som man blev ældre og kræfterne mindre, kom der maskiner, der overtog en del af det tunge arbejde*”.⁵⁹

Fiskere overfor bønder

Ændringen i samarbejdsrelationer, som vi finder den indenfor det økonomiske liv - og her primært forårsaget af brug af ny teknologi - fandt overvejende sted blandt den store majoritet af landdistriktsbefolkningen, som var beskæftiget ved landbruget. Et andet resultat af ændringer i samarbejdsrelationer pga. teknologiske innovationer finder vi hos en noget mindre erhvervsgruppe i landdistrikterne, fiskerne. Denne gruppe formede sig gennem sidste halvdel af det 19. århundrede og i særdeleshed fra og med århundredeskiftet som stand, dvs. et horisontalt, egalitært fællesskab.⁶⁰ Dette skal ses i modsætning til det hierarkiske forhold mellem gårdmænd overfor husmænd (og landarbejdere), der - udsprunget af konkrete interessekonflikter - traditionelt har hindret de danske landbrugere i at identificere sig som naturlige medlemmer af en egentlig bondestand. 1950'ernes nye modsætning mellem udviklingsvenlige ‘modernister’ og udviklingsfjendtlige ‘traditionalister’ berørte heller ikke fiskerne i synderlig grad. Teknologiske

⁵⁶...Bøgh, Jørgen: “Synspunkter vedrørende uddannelse og fremtidsmuligheder for de unge ved landbruget”, *Tidsskrift for Landøkonomi*, årgang 1962, s. 381.

⁵⁷...Se også Helmer Pedersen 1988, s. 291.

⁵⁸...Zenius 1990, s. 190.

⁵⁹...Zenius 1990, s. 204.

⁶⁰...Torben A. Vestergaard: “Fiskerne og nationen. En erhvervsgruppes identitet.” I: red. Hans Fink og Hans Hauge *Identiteter i forandring*, 1991, s. 126. Således udtalte Johannes Steenstrup i 1907 i en artikel i *Historisk Tidsskrift*, “Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie”, at det var “*berettiget at kalde Fiskerbefolkningen en Stand indenfor Samfundet*”, idet den havde “*det ejendommelige Levesæt, som giver denne Befolkning dens særlige Præg og danner dens aandelige Karakter, giver den egne Traditioner og Anskuelser og kort sagt præger den som en egen Stand*” (i Vestergaard 1991, s. 122). Frem til slutningen af 1800-tallet var der ikke tale om et egentligt fiskerierhverv, dvs. et erhverv bestående af specialiserede fiskere. Der fandtes kun lejlighedsfiskere, dvs. folk - ofte mindre landbrugere - der benyttede fiskeriet som bierhverv (jf. Vestergaard 1991, s. 123-124). Palle Ove Christiansen har i den forbindelse peget på den meget regionalt baserede økonomi i det gamle bondesamfund op til sidste halvdel af det 19. århundrede. Bortset fra godserne var der i høj grad tale om en selvforsyningsøkonomi blandt grupper af bønder, som bestod af slettebønder, skovbønder, hedeboender, marskbønder og fiskerbønder, der havde tilpasset sig lokale, fysiske forhold, og som indgik i et systematisk vareudvekslingsforhold (Christiansen 1982, s. 28-31).

innovationer har nemlig altid indgået som en naturlig bestanddel i fiskernes verdensanskuelse.

Glæden over de teknologiske fremskridt er da også stærkt fremherskende i de erindringer, som fisker og senere formand for Dansk Fiskeriforening og folketingsformand Severin Hansen udgav i 1952. Heri skriver han bl.a.:

Skulle jeg stadig følge med i udviklingen, gik det (...) ikke længere med åre og sejl. Nu skulle der motor i "Jenny", og den fik jeg i 1912. Der var i den anledning stor glæde i vores lille fiskerhytte (...). Hvor var det dog en stor dag for os, selv græd jeg af bare glæde. Det store slid med årerne var nu en saga blot, og vinden fik ikke mere lov at bestemme farten; men jeg så, hvad vel så mange andre har set, at dette fremskridt egentlig skulle have været gennemført for længe siden.⁶¹

I slutningen af bogen konkluderer han på et mere generelt plan, at "*alt det slidsomme arbejde, jeg i min barndom så blive udøvet af den fattige fisker og arbejder, er for en stor del ophørt med teknikkens store fremskridt (...) Ja, det har været en udvikling, som det har været værd at leve med i*".⁶²

En sådan verdensanskuelse hænger sammen med, at det 20. århundredes fiskere - i modsætning til bønderne - generelt har været præget af en "*anti-historisk*" holdning.⁶³ For dem har ændringer taget sig ud som "*reversible*" overfladekrusninger snarere end retningsbestemt udvikling, ligesom en evindelig tilpasning til ændringer har gjort, at ændringer er blevet opfattet som en permanent tilstand og ikke som ændringer.⁶⁴ Hermed synes begivenheder på lokalt niveau at have haft større betydning for fiskernes identitet end samfundsændringer på makroniveau.⁶⁵ Således konkluderer den danske antropolog Torben A. Vestergaard:

The fishermen's accounts of technical development in fishing tend to be given as specific stories of a particular fisherman and/or blacksmith who invented a particular device or technique, or who brought it from fishermen elsewhere, that is, as examples of their recurrent solutions to specific problems.⁶⁶

Ændringen i fiskernes samarbejdsrelationer gennem 1950'erne og 1960'erne i form af en generel udvidelse af samarbejdsnetværk, samtidigt med at den lokale forankring bevaredes, medførte af denne grund ingen problemer for standens identitet, ingen identitetskonflikter, der sporedes i en efterfølgende ændring i kulturel identitet, ligesom det blev tilfældet for landbrugerne. Med andre ord: for fiskerne muliggjorde teknologien en øget informationsudveksling og herigennem et nationalt baseret "*vidensfællesskab*", uden at de af den grund identificerede sig på en anden måde end tidligere.⁶⁷

⁶¹...Severin Hansen: *Fra træskoene til rigsdagen. En fiskers erindringer*. H.P. Hansens bogtrykkeri, Kbh. 1952, s. 109.

⁶²...Hansen 1952, s. 248 og s. 249.

⁶³...Torben A. Vestergaard: "Are artisanal fisheries backward? Artisanal fisheries in modern society, the example of Denmark". I: red. J-R. Durand, J. Lemoalle et J. Weber *La Recherche Face à la Pêche Artisanale*, bd. II, s., 1991a, s. 784

⁶⁴...Vestergaard 1991a, s. 784.

⁶⁵...Vestergaard 1991a, s. 784.

⁶⁶...Vestergaard 1991a, s. 784.

⁶⁷...Vestergaard 1991, s. 138.

De danske fiskersamfund helt frem til 1980'erne kan langt hen ad vejen sammenlignes med Rønhave-kolonien før 1950. Der er i begge tilfælde tale om forholdsvis egalitære og homogene samfund, dvs. det man ofte har kaldt 'traditionelle' samfund med høj grad af lokal forankring. Begge grupper har endvidere i høj grad opfattet sig som selvstændige stænder i et standssamfund. I den forbindelse har *erhvervet* været ensbetydende med et horisontalt fællesskab på samme niveau, mens standen har været ensbetydende med et horisontalt fællesskab i et større, rangordnet samfundshierarki, der udgøres af mange stænder med forskellige samfundsfunktioner.⁶⁸

Også hvad angår social identitet, er der mange lighedspunkter. Både fiskerne og de husmænd, Solvang beskriver, blev i mange henseender betragtet som "outsidere" af det omgivende samfund - en opfattelse, som de ofte selv delte.⁶⁹ Disse standsforskelle vertikalt, mellem samfundets forskellige stænder, medførte stærke, horisontale relationer indenfor fiskerne og husmændene. Samtidigt oplever man det paradoks, at begge stænder trods konflikterne med det øvrige samfund identificerede sig som uundværlige samfundsenheder, der hver på sin måde gjorde sin særlige indsats for helheden, det danske samfund.⁷⁰

En sådan 'traditionel' social identitet udtrykte sig på det samfundsøkonomiske område i, at såvel fiskere som husmænd - ligesom forøvrigt de fleste bønder - opfattede sig som nationens 'brødfødere' i den nationale husholdning. Om de danske fiskere hedder det således:

[Fiskerne] stod som særlig heroiske leverandører af fornødenheder til samfundet og til gengæld nød [de] anerkendelse fra stat og offentlighed (...) Fiskerne har det til fælles med bønderne, at de leverer føden til samfundet, og begge parter har høstet offentlig anerkendelse til gengæld. Men fiskerne skaffede (og skaffer) den med livet som reel indsats, de hentede den uden for samfundet, og det hørte med til deres kommissorium at redde folk og strandede laster ud af havets kløer.⁷¹

Dette implicerede en selvopfattelse af at tjene et højere samfundsmål, som udsprang af en særlig, nedarvet moralsk pligt hørende standen til. Fiskerne og bønderne opfattede sig således ikke blot som uundværlige bidragydere til landets husholdning, de opfattede sig ligeledes som 'kulturbærere', der repræsenterede unikke livsformer, som bidrog til at opretholde den nationale identitet. Indtil fornylig - ja, på til en vis grad den dag i dag - er denne selvopfattelse blevet bekræftet af det øvrige samfund, sådan at det giver fornuft at sige, at ikke-moderne værdier eksisterer side om side med moderne værdier i dagens Danmark, omend ikke på det formelle plan, så på det uformelle.⁷²

Hvor ligheden i social klassifikation mellem de danske fiskere og de danske bønder (og her bønderne anskuet under ét) var og i visse tilfælde stadig er det moralske imperativ om at forsørge nationen, bliver forskellen som antydnet, at

⁶⁸... Dette er i overensstemmelse med Torben A. Vestergaards definition af 'stand' og 'erhverv', se Vestergaard 1991, s. 121.

⁶⁹... Torben A. Vestergaard: "Det kgl. danske Fiskerierhverv. En historisk og strukturel forklaring af fiskernes plads i samfundet". Menneskelivets mangfoldighed, arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård, årsskrift 2000, s. 410. Solvang 1984, f.eks. s. 78ff.

⁷⁰... Vestergaard 1991, s. 131ff.

⁷¹... Vestergaard 2000, s. 409.

⁷²... Vestergaard 1991, s. 140.

fiskerne altid har tilhørt et andet fællesskab, udover deres forankring i et lokalsamfund. Som *omstreffende jægere* har de færdedes vidt omkring i det geografiske rum - i indenlandske såvel som internationale farvande - og op gennem det 20. århundrede har dette medført en styrkelse af de horisontale netværk mellem fiskere på nationalt plan. Det modsatte har været tilfældet med bønderne, der netop - som ordet 'bonde' røber - er uløseligt knyttede til deres jord som *bofaste producenter* af fødevarer.⁷³

Netop fiskernes geografiske mobilitet overfor bøndernes immobilitet synes at være en af forklaringerne på de forskelle i kulturel identitet, der medførte at bønderne blev kastet ud i en generationskonflikt og identitetskrise i løbet af 1950'erne og 1960'erne, men ikke fiskerne. For fiskerne betød de teknologiske innovationer blot en udvidelse af (inkluderende) samarbejdsrelationer uden konsekvenser for den sociale identitet. Nye teknologier betød ikke et brud på gamle traditioner, snarere tværtimod. Som vi vil se i det følgende, blev ændringen i samarbejdsrelationer blandt de bofaste bønder derimod ledsaget af en markant ændring i kulturel identitet. Her var der netop tale om et brud på en lang tradition, der baserede sig på det stærke tilhørsforhold til lokaliteten, til gård, jord og omkringboende erhvervsfæller. De ændringer i samarbejdsrelationer, som allerede var blevet grundlagt med omkomsten af de store samvirkeorganisationer, slog således endelig igennem på det lokale plan. Med andre ord begyndte den lokale forankring i løbet af 1960'erne for alvor at smuldre i landdistriktssamfundene på mikroniveau, forstærket af en bølge af sammenlægninger af jord såvel som af forædlingsvirksomheder, butikker, skoler, rådhus osv. Hermed smuldrede også en 'traditionel' identitet, der byggede på landbrugertilværelsen som en særegen livsform, der både i økonomisk som i kulturel henseende blev betragtet som uundværlig for samfundet.

En livsform på tvangsauktion

Begrebet 'livsform' er i mange forskellige betydninger blevet anvendt af såvel landbrugerne selv, som af de videnskabsfolk - og her først og fremmest etnologer - der har beskrevet dem indenfor en sådan terminologi.⁷⁴

Indenfor dansk landdistriktsforskning har især Palle Ove Christiansen, Thomas Højrup og Johannes Møllgaard benyttet livsform-begrebet.⁷⁵

I *Fire landsbyer* fra 1980 definerer Christiansen en livsform som en gruppes "*stadig tilbagevendende mønstre i aktivitet*", dvs. "*den institutionaliserede aktivitet*".⁷⁶ På lignende vis har Højrup talt om det fælles mønster, som dannes af dagligdagens aktiviteter, og som indgår i den "*kulturelle helhed*", der udgøres af en livsform. I den forbindelse har Højrup sat lighedstegn mellem livsformer og erhvervsgrupper. Han har således analyseret funktionærens, den selvstændiges og

⁷³...Ordet 'bonde' hidrører ifølge etymologisk ordbog fra oldnordisk *bóndi*, der betyder 'bofast mand; husbond; ægtemand'. Skrubbeltrang definerer en bonde som "en, der bor" og tilføjer: "*Men helt bofast har danske Bondeslægter ikke altid været, siden det især er dem, der har bragt Bevægelse i Samfundet og fremmet dets Vækst*" (Skrubbeltrang 1938, s. 242). Se også Christiansen 1982, s. 27.

⁷⁴...I et leksikalt værk fra 1939 finder man i øvrigt den interessante oplysning, at "livsform" er et begreb, der benyttes indenfor botanikken som "*Indbegrebet af alle en Plantes Tilpasninger til de Kaar, hvorunder den lever*" (Den lille Salomonsen, bd. VII 1939, s. 604).

⁷⁵...Christiansen 1980, 1982; Møllgaard 1984; Højrup 1989.

⁷⁶...Christiansen 1980, s. 32.

arbejderens livsformer.⁷⁷ Med henblik på dette har Højrup på et overordnet teoretisk plan foreslået, at man *konstruerer* “the concepts of several distinct life-modes, which are the bases for [group] practices and ideologies and which place their own distinct demands on social institutions and social organization as a whole”.⁷⁸

Palle O. Christiansens definition kommer i *En livsform på tvangsauktion?* fra 1982 til at lægge tæt op ad Bourdieus *klasse-habitus*.⁷⁹ Han fastslår her, at en livsform betinges og betinges af bestemte vilkår. Disse vilkår består dels i ‘ydre’ vilkår i form af markedsforhold, ejendomsretlige forhold og stat, dels i en ‘indre struktur’ i form af en særegen praksis og ideologi.⁸⁰ Om den livsform, der repræsenteres af de danske familiebaserede gårdbrug, siger han:

Livsformen konstitueres indadtil af en bestemt *praksis* og en bestemt *ideologi*. Den specielle økonomiske aktivitet, som er karakteristisk for bondebruget, er indadtil betinget af eksistensen af en lige så særegen ideologi om det “rigtige” i, at for at opnå selvstændighed, må der også udvises arbejdsomhed, fælles og kontinuerlig offervilje samt dispositionsevne. Samtidig udvikles der i det daglige arbejde i bedriften og gennem fælles oplevelser etc. med andre landbofamilier et ganske bestemt normsæt for, hvad der ud fra deres erfaringsverden er “retfærdigt”, “ordentligt”, “ønskeligt”, “forkasteligt”. I livsformen er der pga. dette gensidige betingelsesforhold kun mulighed for et bestemt indhold i de to begreber. Der kan ikke fyldes hvad som helst på, uden at strukturen vil sprænges.⁸¹

Husmændenes livsform

Ikke overraskende er det af landbrugerne primært husmændene, der har benyttet ordet ‘livsform’ som en betegnelse for deres landmandstilværelse. Som Palle O. Christiansen har gjort opmærksom på, rummede denne tilværelse ikke blot en økonomisk værdi - den repræsenterede primært en symbolsk værdi for landbrugerne.⁸² Denne symbolske værdi - dvs. den livskvalitet, landmandstilværelsen rummer, og som netop gør den til en livsform - kan endog påvises rent statistisk. Således viser en undersøgelse af afvandrede landmænd i 1969, at “4 ud af 5 af de afvandrede landmænd synes at være blevet tvunget ud på trods af en betydelig arbejdsindsats, fordi de har haft for store handicaps at kæmpe med, fx i form af ringe økonomisk støtte hjemmefra, en relativt dårlig landbrugsfaglig uddannelse og en lille brugsstørrelse”.⁸³ Det var med andre ord kun 1 ud af 5 landmænd, der frivilligt valgte at forlade erhvervet! I forbindelse

⁷⁷...Højrup 1989.

⁷⁸...Thomas Højrup: “The Concept of Life-Mode. A Form-Specifying Mode of Analysis Applied to Contemporary Western Europe”, *Ethnologia Scandinavica*, 1983, s. 17.

⁷⁹... “[Sociology] treats as identical all the biological individuals who, being the product of the same objective conditions, are the supports of the same habitus: social class, understood as a system of objective determinations, must be brought into relation not with the individual or with the “class” as **population** (...) but with the class habitus, the system of dispositions (partially) common to all products of the same structures” (Bourdieu 1977, s. 85). Se også f.eks. Bourdieu Bourdieu, Pierre: “The social space and the genesis of groups”, *Social Science Information* 24, nr. 2, 1985, s. 198 og s. 217.

⁸⁰...Christiansen 1982, s. 70-85.

⁸¹...Christiansen 1982, s. 70.

⁸²...Christiansen 1982, s. 50.

⁸³...Se Gunnar Viby Mogensen: *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*.

Socialforskningsinstituttet, publikation nr. 46. I kommission hos Teknisk Forlag, Kbh. 1970, s. 15; samt Gunnar Viby Mogensen: “Afvandringen fra landbruget”, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 109, 5.-6. hefte, 1971, s. 274.

med undersøgelsens hovedresultater fastslås det:

mange selvstændige landmænd synes at besidde en betydelig social tilpasningsevne, fx i form af en akcept af relativt forringede materielle vilkår i videste forstand. De fleste landmænd forlader kun erhvervet, når de klart er tvunget til det, og i så fald passes de relativt nemt ind i den nye tilværelse.⁸⁴

Der er med andre ord tale om det, der kan betegnes som en *moralisk økonomi*, hvor landbrugerne typisk er rede til både at knokle og spare lidt ekstra for at overleve en krisesituation.⁸⁵

Ikke mindst formanden for De samvirkende danske Husmandsforeninger, Peter Jørgensen, var blandt de få, der op gennem 1960'erne forsvarede det menneskelige perspektiv, som rummes i begrebet 'livsform'. Således til husmandsforeningernes landsmøde i marts 1960, hvor han sluttede af med "en bekendelse til det lille landbrug som en livsform - mennesker, for hvem landmandstilværelsen simpelthen er løsningen".⁸⁶

Det er livsformen, der skal give de tekniske goder deres værdi. Traktoren og mejetærskeren, bilen og fjernsynet skal ikke dyrkes som afguder. De får kun værdi, hvis de hjælper os til at leve friere i den livsform, vi har valgt. Men kan vi udnytte dem på den måde, skal vi heller ikke fornægte dem.⁸⁷

Ved selvsamme landsmøde, der samtidigt var en markering af foreningens 50-årsjubileum, opsummerede man med ikke ringe selvfølelse:

Husmandsforeningerne har med styrke fremhævet de menneskelige synspunkter og det demokratiske princip, hvorefter alle mennesker er ligeberettigede her i samfundet. Og alle vil erkende, at husmændenes syn har overhånd (..) Det er (..) betegnende, at husmandsbevægelsen stedse (..) har anlagt en helhedsbetragtning på landbruget såvel som på mennesket og på samfundet. Ikke blot landbrugsfaglige og landøkonomiske, men almindelige socialpolitiske bestræbelser indgår som uundværlige dele af arbejdsprogrammerne.⁸⁸

Der er meget, der tyder på, at husmændenes synspunkt faktisk havde stor vægt til og med året 1960. Således fastslog i dette skelsættende år selveste Johannes Dons Christensen, andelslagteriernes formand - i et for ham overraskende anfald af traditionalisme (og anti-amerikanisme) - at "[d]e 200.000 landbrug i Danmark (..) ikke alene [er] økonomiske enheder, men de repræsenterer en livsform i vort samfund, som skal bevares".⁸⁹

Op gennem 1960'erne blev en sådan prioritering af det menneskelige aspekt

⁸⁴...Mogensen 1970, s. 14-15.

⁸⁵...Christiansen 1982, s. 64. Om bondebrugets fællestræk verden over skriver Christiansen endvidere: "Bondebruget er rede til at yde meget store ofre i en forøget produktion, blot der er mulighed for et nødvendigt medspil fra omgivelsernes side, fx i form af afsætningsvilkår, lånemuligheder mv., som kan resultere i en (lille) ekstra indtjening" (Christiansen 1982, s. 46). Andre velkendte strategier er knokle og/eller spare sig ud af en krise og herved være i stand til at videreføre sin landmandstilværelse (se f.eks. Christiansen 1982, s. 82-83).

⁸⁶...Peter Jørgensen refereret i Andelsbladet 1960, s. 289.

⁸⁷...Peter Jørgensen i Andelsbladet 1960, s. 289-290.

⁸⁸...Andelsbladet 1960, s. 263 og 264.

⁸⁹...Dons Christensen i Andelsbladet 1960, s. 68.

over den industrielle udvikling i stigende grad ensbetydende med en kættersk tankegang - eller simpelthen udtryk for ren og skær uvidenhed. Dette kan være en af grundene til, at ordet 'livsform' mere eller mindre gled ud af debatten eller i det mindste blev erstattet af omskrivninger som f.eks. et husmandssynspunkt i 1965 om, at der tages "*vidtgående menneskelige hensyn ved en kommende landbolovgivning*".⁹⁰ Angrebene på 'livsformen' kunne være hårde i denne rationaliseringstid, hvor ikke-økonomiske argumenter kom stærkt på retur, i grell modsætning til Severin Jørgensens tidlige idealisme, 1920'ernes og 1930'ernes succesrige husmandsbevægelse samt den heftigt oplussende fædrelandsidealisme under besættelsen. Allerede fra og med 1961 blev det imidlertid magtpåliggende for landbrugseksperterne at sætte en 'modoffensiv' ind. Således skrev f.eks. forstander P. Hartvig Larsen, Næsgaard Agerbrugsskole, i artiklen "Landbrugets industrialisering", at "*landbruget må erkende udviklingen...*":

Når vi diskuterer landbrugets fremtidsudsigter og de ændringer i landbrugets sammensætning, som allerede er igang, og som ingen kan forhindre, kommer der ikke desto mindre noget følelsesbetonet uvirkeligt ind i billedet, som om man er bange for at erkende en udvikling, som dog står lige for døren. Det er måske ikke så underligt, for det er hele den gamle bondekultur, med forestillingen om landbruget som noget helt for sig selv, der er i opløsning. En indstilling, der hvis vi fortsat vil bevare den, bestandigt vil gøre landbruget til taberen i forhold til industrien (...) Vi gør klogere i at forstå, at industriens muligheder for udnyttelse af stordriftens fordele (...) ikke kan opvejes ved at kalde landbruget en livsform (...).⁹¹

'Afasi' og udslettelsen af en livsform

Også husmændene selv måtte efterhånden gå på retræte, som det fremgår af et 1962-interview med Emmanuel Vestbo, De Sønderjyske Husmandsforeninger. Heri omtales den "*illusion*", som flertallet af de danske landbrugere er ofre for, hvormed Vestbo mener landmændenes betragtning af bedriften som "*en kombination af en arbejdsplads, et hjem og noget, han frit kunne bestemme over for slægter, der kom efter*".⁹²

Spørgsmålet er, om det overhovedet er mekaniseringen, der blev årsag til, at husmandsbrugene fra 1960 til 1970 blev mere end halveret (fra omkring 91.500 i 1960 til 44.000), hvilket i gennemsnit betød nedlæggelse af 15 brug om dagen gennem tiåret.⁹³ Det er her muligt at argumentere, at netop anskaffelsen af en traktor og lignende arbejdsbesparende redskaber muliggjorde, at husmanden kunne påtage sig sideerhverv og således opretholde sin husmandstilværelse - et synspunkt, som f.eks. er blevet fremhævet af Palle Ove Christiansen.⁹⁴

Det kan her synes langt mere betydningsfuldt, at husmandsbruget - efter gennem generationer at have været udnævnt til 'mønsterlandbrug' og 'det danske familiebrug' (underforstået en vigtig kulturbærer i landbrugslandet Danmark) - fra omkring 1961 af landbrugseksperter og politikere blev 'dødsdømt' i den offentlige debat. Det lille brug gik så at sige af mode, nærmest fra det ene år til det andet.

⁹⁰... Andelsbladet 1965, s. 113. Se også 1963, s. 551; 1965, s. 1101-2.

⁹¹... P. Hartvig Larsen i Andelsbladet 1963, s. 343.

⁹²... E. Vestbo i Andelsbladet 1962, s. 1042.

⁹³... Christiansen 1982, s. 38.

⁹⁴... Christiansen 1982, s. 37.

Det blev pludselig stemplet som noget gammeldags og tilbagestående, en traditionsbundethed til en gammel, udlevet "landbokultur", noget "følelsesmæssigt uvirkeligt", kort sagt: en livsform i *negativ forstand*. Hermed blev det en symbolsk magt i form af *diskursiv magt* - eller "*constitutive naming*", som Bourdieu har præciseret det - snarere end traktorerne, mejetærskerne og de borteroderede naborelationer, der kom til at slå skår i husmandstilværelsen.⁹⁵

Som antydet, blev husmandsbruget allerede fra 1960'ernes begyndelse sat i offentlig miskredit. Fra og med foråret 1964 blev livsforms-argumentet (og hermed husmændene) indenfor landmandskredse så endelig skudt i sæk af den officielle, danske landbrugspolitik. Således hed det i Det økonomiske Råds redegørelse til regeringen i maj 1964, at man burde lade landbrugsstøttepolitikken indgå i en plan om en formindskelse af antallet af brug gennem frivillige sammenlægninger for herved at fremme en langsigtet strukturtilpasning.⁹⁶ Denne nyorientering havde allerede ytret sig i 1962, hvor der var blevet gennemført en liberaliseret jordlovgivning, sådan at det blev muligt at nedlægge landbrugspligten på brug med 5-9 ha jord, hvis jorden blev sammenlagt med brug, der ikke oversteg 12 ha.⁹⁷ Med landbrugsloven fra 1967 blev der indført vidtgående lempelser af samdrifts- og sammenlægningsreglerne i forhold til loven af 1949. Liberaliseringen blev yderligere udbygget ved en ændring i 1971.⁹⁸

Hvorfor denne 'slagtning' af småbrugene? Kunne den legitimeres med henvisning til en lignende udvikling i andre vesteuropæiske lande?

Kun delvist kan man læse ud af betænkningen *En fremtidig landbrugspolitik*, der blev afgivet i februar 1977. Heri fastslås det således, at den "*gennemsnitlige bedriftsstørrelse her i landet [fortsat hører] til de højeste i Europa*". I samme betænkning iagttager man imidlertid en vis forsigtighed overfor yderligere liberalisering ud fra et ønske om at bevare selvejet intakt.⁹⁹ Således var der enighed i udvalget om, at "*de samfundsmæssige fordele ved selvejet som besiddelsesform er af en sådan karakter, at selvejet fortsat bør bevares som den typiske besiddelsesform i dansk landbrug*".¹⁰⁰

Også indenfor landbrugsorganisationerne accepterede man stramninger, der gik ud over de mindre producenter. Således blev der i 1966 som led i "*landbrugets*

⁹⁵...Pierre Bourdieu: *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge 1990, s. 55. Bourdieus idé om ordene - og her forstås de legitime ord, den herskende diskurs - som "the instruments of the struggle for the definition of reality" tager sit udgangspunkt i Marx, som i *Den tyske ideologi* fastslår, at "language is real, practical consciousness" (Marx i Bourdieu 1977, s. 170). Dette betyder, at i klassesamfund finder alting sted "*as if the struggle for the power to impose the legitimate mode of thought and expression (...) tended to conceal (...) the contribution it makes to the delimitation of the universe of discourse, that is to say, the universe of the thinkable, and hence to the delimitation of the universe of the unthinkable*" (1977, s. 170). Se f.eks. også Bourdieu: *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Routledge, London 1989, s. 481; samt Bourdieu 1990, s. 134.

⁹⁶...Jf. Solvang 1984, s. 256.

⁹⁷...Jf. Lov af 16.6 1962 samt Det økonomiske Råds Formandskab (1964, s. 20). Oplysningerne er fundet i Solvang 1986, s. 59.

⁹⁸...Solvang 1999, s. 91.

⁹⁹..."*Kravene til en højere effektivitet i landbrugsproduktionen blev bl.a. imødekommet gennem en liberalisering af strukturlovgivningen i sidste halvdel af 1960'erne. Herved blev der mulighed for oprettelse af større brug gennem sammenlægning af ejendomme. Den gennemførte liberalisering af landbrugslovgivningen må anses for at have været tilstrækkelig til at sikre strukturtilpasningen for så vidt angår arealstørrelsen i de pågældende år*" (Udvalget for den fremtidige landbrugspolitik 1977, s. 48).

¹⁰⁰...Udvalget for den fremtidige landbrugspolitik 1977, s. 62.

strukturtilpasning og rationalisering” indenfor mejeriområdet udstedt en bekendtgørelse vedrørende en skærpelse af de verterinære forhold omkring produktion af konsummælksprodukter.¹⁰¹ Om en lignende - men lokalt besluttet - bestemmelse beretter Solvang:

I 1973 besluttede bestyrelsen for Sønderborg Omegns Mejeriselskab, at selskabet som led i en rationalisering af mejeridriften skulle overgå til at afhente mælken hos leverandørerne udelukkende med tankbil. Derfor skulle der senest pr. 1. oktober 1974 indføres køletankanlæg hos de såkaldte spande-leverandører, såfremt man ville fortsætte mælkeleverance til mejeriet (...) De skærpede omstændigheder afstedkom den hidtil største ændring i koloniens husdyrproduktion, og gav stødet til opløsningen af det alsigte drevne husmandsbrug med flerstrengt husdyrproduktion.¹⁰²

En sådan ‘forfølgelse’ af småproducenterne foregik overalt i landet i disse år.¹⁰³

Denne udvikling stod i kontrast til tidligere tiders husmandsvenlige politik. I 1945 havde De samvirkende danske Husmandsforeninger således vedtaget et nyt program, hvor man tilstræbte “*at oprette et stort antal selvstændige landbrugshjem*”.¹⁰⁴ Helt konkret skulle dette effektueres via den omdiskuterede § 8 om jordlovsudvalgets forkøbsret til alle ejendomme med mindst 40.000 kroners grundværdi, som de radikale ønskede indført.¹⁰⁵ Programmet blev rent faktisk fulgt op i forbindelse med den nye statshusmandslov i 1948 omend i beskåret udgave.¹⁰⁶ Allerede fra 1949 kom husmændene imidlertid i modvind - nu blev der indført dispensationer for, at man i visse tilfælde kunne eje to ejendomme.¹⁰⁷

Husmændene var på retræte, hvilket tydeligt spores i den offentlige debat.¹⁰⁸ Husmand Carl Petersen, socialdemokratisk landbrugsminister i 1950, propagerede i 1947 i skriftet *Hvad med udstykningen?* for flere udstykninger.¹⁰⁹ Og i 1953 var det landøkonomen R. Kampp, der genintroducerede sin plan om en halvering af alle landbrug over 15 ha, der på sigt skulle resultere i oprettelsen af 150.000 nye brug af størrelsen 7-8 ha.¹¹⁰ Imidlertid havde nævnte Carl Petersen ændret opfattelse i begyndelsen af 50'erne i form af en erkendelse af, at fremtidens husmandsbrug måtte være på mindst 20 ha middelgod jord for at være konkurrencedygtigt - et synspunkt, der medførte, at

¹⁰¹...Solvang 1984, s. 184.

¹⁰²...Solvang 1984, s. 185.

¹⁰³... En lignende udvikling finder vi i landsbyen Toksværd øst for Næstved. Om en husmandsfamilie berettes det således: “*Da kravet om køleanlæg til mælken kom i 1972, besluttede man helt at afskaffe kobesætningen og få flere svin og søer ind i stedet for. Men på det tidspunkt havde familien nærmest stiltiende affundet sig med, at “udviklingen” var imod de små brug, og da manden i overgangsperioden [en periode hvor mand og kone tog udearbejde for at bedre brugets økonomi] tog job som vejmand i Fensmark, gav dette stillingsskift faktisk stødet til, at man helt gjorde op med visionen om bruget som en selv bærende drift*” (Christiansen 1980, s. 68).

¹⁰⁴...Skrubbeltrang i Solvang 1984, s. 159.

¹⁰⁵...Helmer Pedersen 1988, s. 180.

¹⁰⁶...Helmer Pedersen 1988, s. 180.

¹⁰⁷...Der er tale om lov af 31/3 1949. Se Helmer Pedersen 1988, s. 180.

¹⁰⁸...Helmer Pedersen 1988, s. 180-181.

¹⁰⁹...Carl Petersen: *Hvad med udstykningen?* Kbh. 1947. Se også Solvang 1984, s. 160.

¹¹⁰...Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Velfærdsstaten 1940-1978*. Dansk socialhistorie 7. Gyldendal, Viborg 1984, s. 179.

Hedtoft i 1953 vragede ham til landbrugsministerposten.¹¹¹

I midten af 1960'erne måtte husmændene imidlertid - ofte overrumplet, chokeret - erkende nederlaget. De var simpelthen 'løbet tør' for argumenter.¹¹² Bortset fra de ydre omstændigheder skyldtes husmændenes nederlag nemlig i høj grad også, at de ikke havde været i stand til verbalt at formidle *deres* vision af verden ud til offentligheden og hermed tage aktivt del i en symbolsk kamp. De var så at sige lammet af den *afasi*, som - med Bourdieus ord - karakteriserer de, som er "*denied access to the instruments of the struggle for the definition of reality*".¹¹³ På lignende vis skriver Palle O. Christiansen i et stemningsbillede af danske landbrugere omkring 1980, at man mange steder sidder "*som tilskuer og ser på, at gravkoen langsomt nærmer sig. Det har ikke været muligt at passe de gamle lokale artikulationsformer ind i de ændrede vilkår, som de nye anonyme planlægningsbeslutninger er struktureret i*".¹¹⁴

Netop i 1980 svarede en husmand, der sammen med sin kone levede et nøjsomt liv på 12 td. land, på et spørgeskema. Under en rubrik, hvor der spurgtes, om der var noget, man særligt savnede, skrev manden følgende, der ganske præcist rummer den tanke om 'det rigtige liv', som mange husmænd følte, men som de som sagt havde så svært ved at forsvare med ord overfor eksperterne:

Vi savner den gamle Kultur, hvor der var noget, der hed Ære og Skam, der var med at holde den menneskelige Kvalitet oppe, den moderne Teknik vil også i det lange Løb nedbryde mennesket sundhedsmæssigt.¹¹⁵

LITTERATUR

Andelsbladet, årgangene 1947-48 samt 1961-65.

Bourdieu, Pierre: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge 1977.

Bourdieu, Pierre: "The social space and the genesis of groups", *Social Science Information* 24, nr. 2, 1985, s. 195-220.

Bourdieu, Pierre: *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Routledge, London 1989 [1979].

Bourdieu, Pierre: *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge 1990.

¹¹¹...Hansen og Henriksen 1984, s. 179.

¹¹²...Palle Ove Christiansen skriver herom: "*De fhv. smålandbrugere fik (...) som lønarbejdere forøget deres indtægt enormt, men de fleste ville trods alt have foretrukket at fortsætte i deres gamle erhverv. Selv om der i 60'erne forsvandt 15 mindre landbrug per dag, hævdede mange nationaløkonomer dog, at det ikke gik hurtigt nok. Folk på landet mente ud fra deres synspunkt, at det gik for hurtigt. Det er det, som nogle kalder "strukturel tilpasning"; andre kalder det "udviklingen". Der lå ofte et menneskeligt drama bag hvert eneste af disse tilfælde. Men husmænd hører ikke til de skrivende folk, og de, som skrev, interesserede sig ikke for husmænd og knapt nok for landet*" (Christiansen 1982, s. 38).

¹¹³...Bourdieu 1977, s. 170.

¹¹⁴...Christiansen 1982, s. 167.

¹¹⁵...Citeret fra Christiansen 1982, s. 181.

- Bøgh, Jørgen: "Synspunkter vedrørende uddannelse og fremtidsmuligheder for de unge ved landbruget", *Tidsskrift for Landøkonomi*, årgang 1962, s. 377-389.
- Christiansen, Palle Ove: *Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen 1980.
- Christiansen, Palle Ove: *En livsform på tvangsauktion?* Gyldendal, Odense 1982.
- Den Lille Salmonsens, bd. VII, 1939.
- Elberg, Karen Katharine: *Forestillingernes landsby. En kulturanalyse af stedets betydning for danskere i 1990'erne*. Upubliceret ph.d. afhandling, Institut for Litteratur, Kultur og Medier, SDU-Odense, 2000.
- Hansen, Severin: *Fra træskoene til rigsdagen. En fiskers erindringer*. H.P. Hansens bogtrykkeri, Kbh. 1952.
- Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen: *Velfærdsstaten 1940-1978*. Dansk socialhistorie 7. Gyldendal, Viborg 1984.
- Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. II: 1914-1970. Akademisk Forlag, Kbh. 1974.
- Haukjær Andersen, Anne: *Det gode slid. Landmandsliv i det 20. århundrede*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1995.
- Helmer Pedersen, Erik: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab 1988.
- Højrup, Thomas: "The Concept of Life-Mode. A Form-Specifying Mode of Analysis Applied to Contemporary Western Europe", *Ethnologia Scandinavica*, 1983, s. 15-50.
- Højrup, Thomas: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Statens Byggeforsknings Institut, Hørsholm 1989.
- Mogensen, Gunnar Viby: *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*. Socialforskningsinstituttet, publikation nr. 46. I kommission hos Teknisk Forlag, Kbh. 1970.
- Mogensen, Gunnar Viby: "Afvandringen fra landbruget", *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 109, 5.-6. hefte, 1971, s. 266-280.
- Møllgaard, Johannes: *Landdistrikterne og planlægning*. Byplanlægning 24. Statens Byggeforskningsinstitut, Kbh. 1974.
- Møllgaard, Johannes: *Landbrugets livsformer*. Statens Byggeforskningsinstitut, Kbh. 1984.
- Nielsen, Karen: *Statshusmandsliv på Langeland - fortalt af dem selv*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1990.
- Petersen, Carl: *Hvad med udstykningen?* Kbh. 1947.
- Petersen-Dalum: "Hvad mekaniseringen fører med sig", *Tidsskrift for Landøkonomi*, årg. 1950, s. 485-486.
- Skriver, Jens: "Traktordriftens udvikling i Danmark indtil 1945", *Bol og By*, nr. 1, 1985, s. 87-146.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske Bonde 1788-1938*. Landbrugsudstillingen, Kbh. 1938.
- Solli, H.: "Bygdesamfunnet - udvikling eller avvikling?", *Norsk tidsskrift for jordskifte og landmåling* 27, 1964, s. 143-153.

Solvang, Gunnar: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Gunnar Solvang og Landbohistorisk Selskab, Odense 1984.

Solvang, Gunnar: "Husmandsbevægelsen i Danmark 1880-1920. En gennemgang af husmandsbevægelsens forudsætninger, politiske mål og midler samt bevægelsens omfang, resultater og betydning", *Bol og by*, nr. 1, 1985, s. 59-85.

Solvang, Gunnar: *Forandringsprocesser og social konflikt i et sønderjysk husmandssamfund*. Notat 7/86, Sydjysk Universitetscenter, Kooperativ forskning, Esbjerg 1986.

Solvang, Gunnar: *Vadehavsbønder på Rømø*. Bygd, Esbjerg 1986.

Solvang, Gunnar: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Fra Als og Sundeved, bd. 77. Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Als og Sundeved, Viborg 1999.

Udvalget for den fremtidige landbrugspolitik: *En fremtidig landbrugspolitik*. Betænkning nr. 795. Statens Trykningskontor, Kbh. 1977.

Vestergaard, Torben Anders: "Fiskerne og nationen. En erhvervsgruppes identitet." I: red. Hans Fink og Hans Hauge *Identiteter i forandring*, s. 120-143. Aarhus Universitetsforlag, Viborg 1991.

Vestergaard, Torben Anders: "Are artisanal fisheries backward? Artisanal fisheries in modern society, the example of Denmark". I: red. J-R. Durand, J. Lemoalle et J. Weber *La Recherche Face à la Pêche Artisanale*, bd. II, s. 781-788. Orstom, Paris 1991.

Vestergaard, Torben Anders: "Det kgl. danske Fiskerierhverv. En historisk og strukturel forklaring af fiskernes plads i samfundet". *Menneskelivets mangfoldighed, arkæologisk og antropologisk forskning på Moesgård*, årsskrift 2000, s. 407-412.

Zenius, Marianne: *Landbokvinden i det 20. århundrede*. G. E. C. Gad, Kbh. 1990.

ØVRIGE KILDER

19-09-2000/1 Interview med tidl. forpagter og maskinstationsindehaver Troels Grønnebæk (f. 1919), Hellested, Hellested sogn, Stevns kommune.

NOTER

"De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by" af Gunnar L. H. Svendsen

De historiske kilder vidner om den meget store betydning, ungdomsforeningerne har haft i de danske landdistrikter i første halvdel af det 20. århundrede. Alligevel har ungdomsforeningerne været et forsømt felt i forskningen. Ud fra et såvel internationalt som nationalt perspektiv vil denne artikel søge at råde en lille smule bod herpå.

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk. Siden februar 1999 ansat som ph.d.-studerende ved Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Indskrevet på Odense Universitet, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse. Ph.d.-projektets titel er "Livsvilkår og boligbyggeri i de danske landdistrikter 1950-2000", og det indgår i programmet "Mennesker i det agrare landskab" under Forskningsrådenes tværfaglige forskningsinitiativ, "Det agrare landskab i Danmark 1998-2001".

De danske ungdomsforeninger

Der kan ikke herske tvivl om, at *De danske ungdomsforeninger* (D.d.U.) har haft en særdeles stor betydning for det kulturelle liv i de danske landdistrikter fra omkring 1900 til 1950.¹ På trods af dette har ungdomsforeningerne været et decideret forsømt område indenfor forskningen.²

Jeg vil i denne artikel forsøge at råde en smule bod herpå. Det vil jeg gøre ved at anskue D.d.U. i perioden 1900-1950 *udefra* såvel som *indefra*.

Gennem udefra-perspektivet vil jeg sætte D.d.U. ind i en større historisk sammenhæng, hvor de kan ses som et produkt af stærke nationale og internationale strømninger. Dette vil jeg gøre med brug af en række nyere, sociologiske begreber. Gennem indefra-perspektivet vil jeg se på den særegne udvikling mod organisatorisk decentralisering indenfor D.d.U. gennem perioden - en udvikling, der iøvrigt adskiller sig markant fra udviklingen indenfor det økonomisk orienterede foreningliv i landdistrikterne. Dette vil jeg gøre ved at gennemgå en række artikler fra *Højskolebladet*. Endelig vil jeg vise, hvorledes ungdomsforeningerne i stigende grad blev en katalysator for kampen mellem land og by.

Ungdomsbevægelsen

Flugten fra hjemmet og den nye filantropiske bølge

Når undtages de mere 'interne' diskussioner om højskolens og grundtvigianismens rolle i samfundet, vidner artiklerne i *Højskolebladet* 1900-1950 om i hvert fald tre hoveddebatter indenfor det kulturelle område.

Den første debat, der især dominerede frem til omkring 1930, udformede sig som en *strid mellem civilsamfund og stat* i form af en ophedet diskussion om især to spørgsmål: skulle man have frikirker fremfor en statskirke? Og var friskoler at foretrække fremfor statsskoler? Specifikt hvad angår landdistrikterne, blev en udløber af denne diskussion igennem 1930'erne

¹ Se f.eks. Edvard Eller m.fl. (red.): *De danske Ungdomsforeninger i femogtyve Aar*, 1928; Jørgen Bukdahl og Jens Marinus Jensen (red.): *Fri Ungdom. Dansk folkeligt Ungdomsarbejde*, 1944; Niels Kayser Nielsen: *Sangleg eller kinddans? Træk af debatten om dans i ungdomsforeningerne i mellemkrigstiden.* Magasin fra det Kongelige Bibliotek, 12 (1), 1997, s. 48-59.

² Se også Niels Kayser Nielsen: *Sangleg eller kinddans?*, s. 58.

en heftig og meget følelsesmæssig debat omkring den lov om centralskoler på landet, der blev endelig vedtaget i 1938. Herudover diskuterede man iøvrigt statens rolle i forbindelse med indførelse af de georgeistiske principper ved udstykning af husmandsbrug. Udover principielle diskussioner om begreber som 'frihed' og 'folkestyre' tog en anden debat gennem 1940'erne og op til 1950 udgangspunkt i *modsatningen mellem land og by*. Endelig finder vi en gennem hele perioden utrættelig debat om det, der bredt blev kaldt for *ungdomssagen*.

Den sidste debat knyttede sig allerede tidligt til en diskussion om, om det var hjemmet eller det omgivende samfund, der var af størst betydning for den unges udvikling - et stridspunkt, der refererede til friskole-statsskole spørgsmålet.³ Især fra og med 1890'erne og op til tiden omkring første verdenskrig syntes den holdning at vinde udbredelse, at de unge i stigende grad blev overladt alt for meget til sig selv og hermed let blev ofre for åndelige forvildelser. Det var korporationernes stigende dominans og den følgelige 'flugt fra hjemmet', der var årsag til dette. Med andre ord forlod en stadig større del af befolkningen deres fødehjem for at arbejde i byerne eller - hvad angår landbouddommen - som medhjælpere på gårde, der lå fjernt fra deres hjemegn. Figur 1, der viser antal flytninger indenfor landets grænser fra århundredeskiftet til i dag, kan ses som en indikator for denne opløsning af stedlig forankring (på engelsk: *local disembeddedness*), der har rødder tilbage til 'Foreningstidens' begyndelse i det 19. århundredes første årtier.⁴

Figur 1: Samlede indenlandske flytninger 1930-99, i % af befolkningen.

Kilde: Folketællingen 1940, statistiske årbøger.

Det er dog i perioden fra 1900 og frem til omkring 1930, at den tiltagende opløsning af en stedlig forankring for alvor synes at kulminere i takt med forbedringen af samfærdselsmidlerne. Den markant øgede mobilitet i samfundet skyldtes her ikke mindst de yngre generationers opbrud fra hjemmet og - ofte også - fra hjemegnen. Ungdomsbevægelsen eller *ungdomssagen*, der ligesom andelsbevægelsen hovedsageligt vandt udbredelse i landdistrikterne, skal opfattes som civilsamfundets forsøg på at afhjælpe den rodløshed og ensomhed blandt de unge, som flugten fra hjemmet havde forårsaget. Hermed opstod en ny bølge af frivilligt, organisatorisk arbejde af filantropisk natur, der på mange måder kan sammenlignes med 'bondevennernes' bestræbelser på at lette landbobefolkningens kår i første halvdel af det 19. århundrede.

Opløsningen af social kapital i hjemmene

Den tidligere nævnte sociolog, James S. Coleman, har skildret, hvorledes flugten fra hjemmet og den tiltagende, korporative organisation rent historisk kan spores tilbage til industrialiseringen og den proces, der bredt kan betegnes som den demografiske transition i den vestlige verden. Den *før-industrielle* periode var således karakteristisk ved, at forældrene brugte deres børn som arbejdskraft, at børnene til gengæld skulle tage sig af deres aldrende forældre, samt at familien generelt blev betragtet som den vigtigste enhed, hvis historiske kontinuitet man søgte at bevare fra generation til generation.⁵ En hindring for økonomisk

³ Iøvrigt knyttede diskussionen om hjem overfor stat og friskole overfor statsskole sig tæt til den italienske læge og pædagog Marie Montessoris idéer om, at barnet skal udvikle sig i frihed, uden at være genstand for samfundets straf og tvang.

⁴ For en gennemgang heraf, se G. L. H. Svendsen: *Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900*. Fortid og Nutid, 2001:1, s. 23-51.

⁵ James S. Coleman: *A Rational Choice Perspective on Economic Sociology*, i: N. J. Smelser

vækst var imidlertid familiens nærmest kvælende "greb" og "landsbyens bånd og forpligtigelser".⁶ På den måde blev det *post-industrielle*, korporativt organiserede samfund blev ikke blot præget af mindre stedslig forankring med en identitetskrise for det enkelte menneske til følge men også i mere positiv retning af..

a reversal of the flow of wealth from a young-to-old flow (characteristic of village and traditional societies) before the [demographic] transition, to an old-to-young (primarily from parents to children) flow characteristic of modern societies, after the transition.⁷

I sine undersøgelser af social kapital i det industrialiserede, moderne samfund har Coleman i et synkront, sociologisk perspektiv understreget betydningen af *tillid* på et helt overordnet plan. Således er samarbejdet - dvs. den sociale kapital - hos en gruppe mennesker, hvor graden af tillid er høj, langt mere effektivt end hos en tilsvarende gruppe mennesker, hvor graden af tillid er lav. Eller, som den amerikanske politolog Robert Putnam har udtrykt det, jo mere af en sådan tillidsbaseret social kapital, der findes i et samfund, jo mere 'smøres' dette samfund: "Trust lubricates society".⁸

Går vi ned på mikro-planet er hyppigheden af *social kontakt* mellem forældre og børn naturligvis af yderste vigtighed, for - som Coleman konstaterer - foregår der ingen kommunikation i familien, kan der naturligvis heller ikke overføres viden, menneskelige værdier o.lign. fra forældre til børn. Et konkret nutidsproblem er således, at mange forældre simpelthen ikke har tid til at overføre en iøvrigt stor, human kapital til deres børn - en underinvestering, der iøvrigt kan anskues som et negativt udslag af den demografiske transition, idet forældrene hverken økonomisk eller kulturelt (i form af slægtstraditioner) har en motivation for at bruge deres tid på andre end dem selv.⁹ Dette er katastrofalt, eftersom forudsætningen for at human kapital overhovedet kan overføres - social kapital - jo netop udspringer af en investering af (livs)tid. Ifølge Coleman's egne feltarbejdsundersøgelser forekommer endelig netværkenes lukkethed, '*closure*', at være af vital betydning for dannelsen af en positiv og hermed samfundsgavnlig social kapital. *Closure* defineret som det forhold, at forældrene kender og hyppigt omgås deres børns venner samt disse venners forældre, sikrer nemlig en effektiv social kontrol i form af en bred konsensus om normer og sanktioner indenfor de enkelte netværk.¹⁰

Ungdomsforeningerne som en erstatning for familien

I Danmark sætter flugten fra hjemmet - som indbefatter flugten fra land til by - for alvor ind omkring år 1900. Dette er iøvrigt også tilfældet med lande som Canada og Tyskland, hvilket en indikator eller 'proxi' som størrelsen af arbejdsstyrken i landbruget vidner om (se figur 2 og 3). Skredet fra et præ-industrielt, familiebaseret samfund til et moderne, korporativt organiseret samfund røber sig i såvel ungdomsdyrkelse som ungdomskrise.

and R. Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*, 1994, s. 176.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Robert D. Putnam: *The Prosperous Community. Social Capital and Public Life*. The American Prospect, nr. 13, Spring, 1993, s. 35-42, s. 37. For en gennemgang på dansk af begrebet social kapital, se Gert Tinggaard Svendsen: *Socialkapital - en ny produktionsfaktor?*, Økonomi & Politik, 72 (1), 1999, s. 35-40; G. L. H. Svendsen: *Hvad er social kapital?* Dansk Sociologi, 2001:1, s. 49-61.

⁹ James S. Coleman: *Social Capital in the Creation of Human Capital*. American Journal of Sociology, 94, 1988, s. 95-120, s. 396.

¹⁰ Sst., s. 383ff.

Figur 2: Arbejdskraft ansat i landbruget i % af arbejdsstyrken, 5 europæiske lande i det 19. og 20. århundrede.
Kilde: gengivet efter James S. Coleman: *The Rational Reconstruction of Society*. *American Sociological Review*, 58, 1993, s. 1-15, s. 3.

Figur 3: Arbejdskraft ansat i landbruget i % af arbejdsstyrken, Danmark, 1820-1990.
Kilde: Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark, bd. II: 1914-1970*, 1974, s. 201-204, landbrugsstatistikker.

Herhjemme kunne de eksistentielle problemer i første omgang spores hos ungdommen i de ekspanderende byer, ikke mindst i hovedstaden. Det var da også for de 'fordærvede københavnere', man i 1899 stiftede *Kirkelig Ungdomsforening* (K.U.), hvis formål var at "udbrede Oplysning i grundtvigsk Aand". Der var tale om et forebyggende arbejde i form af ugentlige aftenmøder med oplæsning, sang og foredrag for herigennem at yde de unge "hjælp til selvhjælp".¹¹ På samme tidspunkt etablerede et lignende foreningsmiljø sig, nemlig den såkaldte københavnske ungdomsbevægelse, der var en ungdomsafdeling af den danske gren af den internationale bevægelse KFUM - en organisation, der ligesom KFUK efterhånden blev uløseligt knyttet til indre mission, ikke mindst i landdistrikterne.¹²

<http://www.folkekirken.dk/Arkiv/Kbh/aarvog97/8.htm> 1997. Disse to tidlige, præstedominerede ungdomsorganisationer blev dog ikke udelukkende oprettet på en dystre baggrund med det formål at lede storbyens unge væk fra fortabelsens vej - de var samtidigt også et udtryk for en "dyrkelse af ungdommen og dens muligheder" ud fra den nationalromantiske idé om den stærke personlighed. Som en fortsættelse af den religiøse konflikt i det 19. århundredes sidste halvdel var der hermed tale om et inkluderende og elitært, grundtvigiansk foreningsmiljø i modsætning til de indremissionske ungdomsforeninger, der i høj grad var ekskluderende og egalitære:

KFUM var (...) åben for alle (...) På den anden side fantedes der også en elitær menneskeopfattelse og en *dyrkelse af personligheden*. Lederne var "de stærke kristne". Jesus var høvdingen, som hans mænd følger (...) Retfærdiggørelsen sattes til dels i skygge af Helliggørelsen, og det skabte dermed også et modsætningsforhold til Indre Mission. Her ønskede man ikke blandt de omvendte en splittelse mellem to slags kristne; de almindelige, og dem med et større mål af åndsfylde.¹³

Ligesom ungdomsforeningerne i byerne havde ungdomsforeningerne i landdistrikterne primært til mål at forebygge "Faren for Udskejelser" ved at udfylde en ofte rodløs landboudoms fritid med meningsfulde og gerne også åndsudviklende beskæftigelser.¹⁴ Hermed blev formålet dybest set at lade et frit og sundt ungdomsfællesskab erstatte det familie-netværk, den unge havde mistet - enten fordi, han eller hun rent geografisk var blevet adskilt fra sine slægtninge, eller fordi vedkommende var blevet forsømt af eller fremmedgjort overfor familien. I 1914 gav Bendix Madsen meget rammende udtryk for denne store bekymring for ungdommen, der prægede hele samtiden:

De unge Mennesker har ved deres Konfirmation lukket barndomshjemets Dør efter sig; den står vel altid åben for dem, men det er måske sjældent, de kan få Lejlighed til at komme der. Ude blandt femmede må de tjene

¹¹ Se Højskolebladet 1901, s. 679ff. og 1903, s. 815ff.

¹² Se f.eks. Jens Arendt: *Gunner Engberg og den københavnske ungdomsbevægelse*, 1997:

¹³ Sst., s.1.

¹⁴ Morten Larsen i Højskolebladet 1911, s. 931.

deres Brød; det fremmede Hjem Dør er måske utilgængelig for dem; når så Ungdomslivet i dem begynder at fryse, ja så må de i Fritiden ud, hvor de i alt Fald kan glemme, hvad de savner. Det er da et tilfældigt Selskab, ofte en dårlig Erstatning for et godt Hjem, der bliver deres Tilflugt (..) Således kan Livet komme til at frembyde et meget trist og mørkt Billede af en Ungdom, der er kommen på Afveje, navnlig fordi den i den endnu ubefæstede Alder har savnet et Hjem, hvor den kunde være skærmet og ledet af gode Mennesker. Derfor arbejdes der stærkt i vore Dage for at skaffe de unge den bedst mulige Anvendelse af Fritiden til Erstatning for det hjem de må savne, indtil de en Gang selv stifter Hjem.¹⁵

Ungdomsforeningerne på landet blev ligesom skytteforeningerne og de politiske foreninger - hvoraf navnet iøvrigt hidrører - dannet i forbindelse med 1880'ernes politiske røre. De første blev stiftet på Fyn af tidligere højskoleelever og blev da også bredt opfattet som "en slags Højskoler i det smaa".¹⁶ Begyndelsen blev dog gjort på Tåsinge i 1887, hvor formålet karakteristisk nok havde været "at samle de unge til Værn om det danske Folks grundlovmæssige Frihed og at dygtiggøre dem til at opfylde deres Borgerpligter".¹⁷ Samme år stiftedes på Fyn Nr. Aaby ungdomsforening. Lederen her var manden, der skulle blive en af hovedkræfterne bag bevægelsen, friskolelærer Olaf Nielsen. Ifølge denne havde meningen med en sådan forening været "at søge at bringe de unge i Forbindelse med noget af det, der paa Højskolen havde bragt Lys og Glæde i Sind og Tanke og derved øget ens Livsmød".¹⁸ To år efter stiftedes Øster Skerninge ungdomsforening, og flere andre fulgte efter, således at der i 1894 var basis for oprettelsen af den første samvirkeforening, *De sammensluttede fynske Ungdomsforeninger*, der fik Olaf Nielsen som formand. Formålet med dette samarbejde var "gensidig at støtte Ungdomsforeningerne i det hjemlige Arbejde ved at formaa Mænd til at holde Foredrag eller Oplæsning for en billig ensartet Betaling ud over Rejseudgifterne". Herudover forpligtigede man sig til årligt at afholde et fællesmøde samt et sommermøde.¹⁹

Parallelt hermed og uden forbindelse med bevægelsen på Fyn dannedes der på Koldingegnen en ungdomsforening, anført af pastor Mads Ring fra Vonsild syd for Kolding. Her var formålet i 1899: "Foreningen samles i Forsamlingshuset til Foredrag, Oplæsning, Sang m.m. og søger derigennem at fremme Sammenhold og Fællesskabsfølelse mellem de unge, der sluter sig til Højskoletanken".²⁰ Ved dannelsen af *De sydøstjyske Ungdomsforeninger* året efter blev sætningen "der sluter sig til Højskolen" dog skiftet ud med det mere religiøst orienterede: "der paa god kristelig Grund vil arbejde for god, sund, folkelig og kristelig Oplysning".²¹

Figur 4: D.d.U. Medlemstal 1903-1943, i tusinder.

Kilde: Jens Marinus Jensen: *De danske Ungdomsforeninger*, i: J. Bukdahl og J. M. Jensen (red.): *Fri Ungdom. Dansk folkeligt Ungdomsarbejde*, 1944, s. 80-122, s. 84-85.

Den 5. januar 1903 fusionerede de to provinsielle foreninger i det, der i de følgende år

¹⁵ Bendix Madsen i Højskolebladet 1914, s. 130-131.

¹⁶ Ludvig Fuglsang i Højskolebladet 1911, s. 1534.

¹⁷ Jens Marinus Jensen: *De danske Ungdomsforeninger*, i: J. Bukdahl og J. M. Jensen (red.): *Fri Ungdom. Dansk folkeligt Ungdomsarbejde*, 1944, s. 80-122, s. 81.

¹⁸ Olaf Nielsen: *Ungdomsarbejdets Begyndelse*, i: Edvard Eller m.fl. (red.): *De danske Ungdomsforeninger i femogtyve Aar*, 1928, s. 9-13, s. 9.

¹⁹ Jens Marinus Jensen: *De danske Ungdomsforeninger*, s. 84. Se også Olaf Nielsen: *Ungdomsarbejdets Begyndelse*, s. 10.

²⁰ Sst., s. 84.

²¹ Ibid. Se også Olaf Nielsen: *Ungdomsarbejdets Begyndelse*, s. 11.

skulle blive til en succesfuld, landsdækkende sammenslutning, *De danske Ungdomsforeninger* (D.d.U.) (Se figur 4). Hermed fuldendtes - i hvert fald på et rent formelt-organisatorisk plan - den korporative organisering i landdistrikterne indenfor det kulturelle liv omkring et helt tiår før, det samme skete indenfor det økonomiske samarbejde.²² På trods af dette udviklede det kulturelle foreningsliv på landet sig ikke i nær så centralistisk retning, som det blev tilfældet med organisationer som *FDB*, *Andelsudvalget*, *Andelsbanken* og, lidt senere, *Landbrugsrådet*, hvilket vil fremgå af det følgende.

Formynderi eller selvstyre?

Slaget om § 2

Årsagen til, at det kulturelle samarbejde rent indholdsmæssigt formede sig anderledes end det økonomiske, skal findes i de principielle diskussioner om en sådan samvirkeforenings formål. Disse udspandt sig primært i *Højskolebladet* samt i D.d.U.'s eget blad, *Dansk Ungdom*, i årene fra stiftelsen i 1903 til omkring 1910. I modsætning til udviklingen indenfor andelsbevægelsens samvirker var der her lige fra begyndelsen tale om to fløje - den 'centraliserende' og den 'lokaliserende' - der straks indlod sig på en forholdsvis jævnbyrdig kamp. Det viste sig her at være af afgørende betydning, dels at fællesforeningen var blevet til på initiativ af *to* 'foreningsarkitekter', dels at den ene af disse to, fynboernes Oluf Nielsen, var sympatisk indstillet overfor en decentral foreningsstruktur og hermed kom til at danne modvægt til den anden, jydernes Mads Ring, der i de første år helst så en ledelsesstyret fremfor en medlemsstyret organisation.

I første omgang formede kampen sig som et stort slag om den vigtige § 2 i vedtægterne. Hvor vedtagelsen af formålsparagrafferne indenfor de økonomiske samvirkeforeninger ikke gav anledning til de store principielle diskussioner - omvendt ungdomsforeningerne syntes man her i højere grad at diskutere midlerne fremfor de overordnede mål - herskede der indenfor D.d.U. stor strid om to grundlæggende, interrelaterede spørgsmål, der på sigt også knyttede sig til ledesspørgsmålet: Skulle foreningen være en opdragende institution eller et frit samlingssted for de unge? Og skulle den udelukkende virke for den *kristne* danske landboudom eller for *hele* ungdommen?

I den første formålsparagraf fra 1903 blev det jydernes betoning af det kristeligt-opdragende, der kom til at dominere over fynboernes nationalt prægede højskoleånd:

Formålet er at fremme Sammenholdet og Fællesskabsfølelsen mellem de unge, der paa kristelig Grund vil arbejde for god, sund folkelig og kristelig Oplysning.²³

Disse ord var direkte taget ud af jydernes vedtægter. Til gengæld var det fynboernes formand, Oluf Nielsen, der blev valgt til formand for den nye fællesforening. Imidlertid mente flere, at Mads Ring og hans støtter stod for en uheldig ekskluderende tendens, der i formålsparagraffen skinnede igennem som et fortsæt om at tage ungdommen - og her alene den kristne ungdom - "ved Haanden og hjælpe dem fremad" istedetfor at udspringe af *ethvert* interesseret ungt menneskes "egen Higen og Villen".²⁴ Valget stod altså - som det senere blev

²² Om centraliseringen indenfor andelsbevægelsen, se G. L. H. Svendsen: *Fra selvorganisering til statsregulering. Smørmærkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912*. Bol og By, 2000: 2, s. 73-95; G. L. H. Svendsen: *Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættere indenfor andelsbevægelsen 1900-1914*. Tidsskrift for landøkonomi, 187 (3), 2000, s. 241-246.

²³ *Højskolebladet* 1905, s. 935.

²⁴ Edvard Eller: *Træk af Historien 1903-1928*, i: Edv. Eller m.fl. (red.): *De danske*

udtrykt - mellem ungdomsforsorg og ungdomsbevægelse. På et ideologisk plan støttede den sidstnævnte retning sig til det grundtvigske "Menneske først og Kristen saa", der også var blevet gjort til slagord i striden med de hellige."Kan man", blev det sagt i årsmødeberetningen i 1911, "leve et sundt Menneskeliv, er Grunden sikkert dermed ogsaa beredt for det dybere: Gudsforholdet".²⁵

Denne sætning vidner om, at D.d.U. efterhånden havde udviklet sig i retning af en *ungdomsbevægelse*, dvs. et landsdækkende netværk af lokale foreninger med åbent medlemsskab, der blev oprettet, styret og drevet af medlemmerne selv - akkurat ligesom det i 1880'erne havde været tilfældet indenfor andelsmejeribevægelsen. Det endelige gennembrud kom ved generalforsamlingen i 1912, hvor man med begejstring vedtog en revideret udgave af § 2, der lød som følger:

Formaalet er paa kristelig Grund at virke for al god, sund, folkelig og kristelig Oplysning og at fremme Sammenholdet og Fællesskabsfølelsen mellem de Unge.²⁶

Den demokratiske tendens, der hermed blev institutionaliseret i formålsparagraffen, afspejler meget tydeligt den mentalitetsændring, der fandt sted indenfor ledelsen af D.d.U. gennem perioden.

Det selvbestaltede formynderi overfor stedslig forankring

I de første år tydede imidlertid alt på, at pastor Mads Rings bestræbelser i retning af at gøre D.d.U. til et ekskluderende netværk med en stærk oppe-fra-og-ned styring ville sejre. Også her var det - som hos Severin Jørgensen og Anders Nielsen - den gradvise virkeliggørelse af visionen om den perfekte 'organisationsbygning', der i almenvellets navn blev det mål som legitimerede midlet, stærk ledelseskontrol og centralisme. En naturlig følge heraf var, at ikke alle kunne deltage i fællesskabet på lige fod - meget lig den organisatoriske lukkethed, som en af den 'gode sag' henrevne Severin Jørgensen efterhånden skabte ved mere eller mindre eksplicit at dele andelsfolket op i et A- og B-hold, hvor kun andelsbevægelsens uegennyttige og idealistiske ildsjæle kunne henregnes til de *ægte* andelsmænd.²⁷

Det var en idé om, at fællesforeningen skulle overtage de lokale foreningers opgave med at skaffe og aflønne foredragsholdere, der i første omgang havde skurret i ørene. Men det blev et forslag om et 4-dages højskolekursus for ungdomsforeningsledere fremsat af pastor Ring og pastor Grell-Christensen, der fik bægeret til at flyde over og hermed udløste et heftigt angreb fra 'lokaliserings-fløjens' side. Typografen Erik Brandt Klixbüll fra Kolding gav i tre artikler *Højskolebladet* i 1905 udtryk for denne retnings holdninger.

I forslaget så Klixbüll for det første en generel tendens til at prioritere organisationen over foreningsarbejdet, dvs. formen over indholdet. Men, argumenterede han, man opnåede ikke det fælles bedste ved til stadighed at "lappe og pille ved Organisationens ydre Former" men

Ungdomsforeninger i femogtyve Aar, 1928, s. 14-35, s. 22.

²⁵ Morten Larsen i *Højskolebladet* 1911, s. 932.

²⁶ *Højskolebladet* 1912, s. 1106.

²⁷ Et enkelt eksempel på Jørgensens mere elitært-ekskluderende holdning overfor andelsbevægelsen finder vi i *Andelsbladet* 1917, hvor han bl.a. skriver, at "*kun de, som er besjælede af Andelsbevægelsens Idéer og arbejder for at fremme ogsaa dens ideelle Opgaver, tør man kalde Andelsmænd eller Samvirkere, hvorimod en saadan Betegnelse ikke passer for de desværre sikkert ikke faa Andelshavere der har indmeldt sig i Foreningerne alene fordi de formener, at deres personlige Interesser herved fremmes bedst*" (Severin Jørgensen i *Andelsbladet* 1917, s. 173). Se også G. L. H. Svendsen: *Centralisering eller lokalisering?*, s. 242.

kun ved direkte at tjene livet i de lokale foreninger - og det gjorde man iøvrigt bedst ved at lade disse bestemme selv:

Ethvert Forsøg paa gennem Centralisation at uniformere Bevægelsen er aldeles afgjort af det onde, og kan "De danske Ungdomsforeninger" ikke faa nogen Bund i deres Samvirken uden at komme ind paa Skraaplaner, som fører i den Retning, var det sikkert bedst for Ungdomsbevægelsen i det hele, om det sluttede Samarbejde snarest maatte ophøre (...) [Foreningssammenslutningen] skal ikke optræde som selvbestaltet Formynder.²⁸

Denne centralisation hidrørte ifølge Klixbüll fra en "usund Foretagsomhedens Aand i nogle af Ungdomsforeningernes Ledere". Ja, disse var simpelthen opfyldt af en rastløs trang til "blot at få Lov at gøre noget" - hvilket han, Klixbüll, med beklagelse måtte erkende, de også i al for vid udstrækning fik lov til på et tidspunkt i Danmarkshistorien, hvor den store majoritet af passive, menige foreningsmedlemmer syntes tryk ved at overlade alle beslutninger til foreningsledelserne.²⁹ Og han fortsatte:

Det er jo da saa godt, vil man vel sige, at der er nogen, som vil gøre den personlige Indsats ved et energisk Arbejde for den gode Sag. Og det er der naturligvis noget i; men mon ikke denne Iver efter endelig at faa noget gjort i mange Tilfælde virker som en brutal Indgriben, en stadig forstyrrende Uro, der hindrer det, man har faaet Lykke til at saa, i at gro den stille Vækst, som skal til, for at det ret kan fæste Rod.³⁰

Med deres på een gang aggressive og sårbare tone minder Rings gensvar til forveksling om Severin Jørgensens gensvar overfor Knud Thøgersens kritik i *Andelsbladet*: de samme anklager for mangel på solidaritetsfølelse, for grimme beskyldninger og uberettiget mistænkeliggørelse der i offentligheden kan "give Rum for alle ondskabsfulde Gisninger" og hermed være sagen til ubodelig skade, osv.³¹

I det hele taget har Ring-Klixbüll kontroversen så mange lighedspunkter med Jørgensen-Thøgersen kontroversen, at man fristes til sige, at der her er tale om en klassisk konflikt, der hører den korporative organiserings tidsalder til. Dog - som allerede antydnet - blev udfaldet af stridighederne indenfor det henholdsvis økonomiske og kulturelle samarbejde ikke det samme. I længden viste 'lokaliserings-fløjen' indenfor D.d.U. sig stærkere end 'centraliserings-fløjen'. Årsagen hertil skal for det første ses i, at formanden gennem perioden hed Olaf Nielsen - en person med en jævn og beskeden karakter, der havde store evner som mægler.³² For det andet nægtede lokalforeningerne ved flere tilfælde at underlægge sig fællesforeningen - ja, meldte sig endog ud, hvis de følte, at deres interesser blev gået for nær.³³ Endelig blev

²⁸ Klixbüll i Højskolebladet 1905, s. 730.

²⁹ Klixbüll i Højskolebladet 1905, s. 732 og s. 937.

³⁰ Klixbüll i Højskolebladet 1905, s. 937. En nærmere gennemgang af Knud Thøgersens kritik af Severin Jørgensen i *Andelsbladet* findes i G. L. H. Svendsen: *Centralisering eller lokalisering?*, s. 242-243.

³¹ Mads Ring i Højskolebladet 1905, s. 909-910.

³² Se f.eks. Edvard Eller: *Træk af Historien 1903-1928*, s. 15.

³³ Et godt eksempel er de "*mange og hvasse Angreb paa "25 Øren"* - dvs.

foreningsmedlemmernes årskontingent til sammenslutningen - der førte til, at en del foreninger enten selv udmeldte sig eller blev ekskluderet pga. manglende betaling (Edvard Eller: *Træk af Historien 1903-1928*, s. 18-19). Herudover berettes, at det specielt var et "*typisk træk i de de vestjyske foreninger, at de vendte sig mod sådanne [fælles-]jopgaver ligesom de protesterede mod en stærkere landsorganisation. Det betød også at de var imod kontingentforhøjelser i DDU; i mange år var landskontingentet 5 øre pr. medlem, i 1918 forhøjedes det til 10 øre og i 1924 til 25 øre pr. medlem. hver gang var der protester, ikke mod beløbet i den forstand, men mod de aktiviteter DDU ville bruge det forhøjede kontingent til*" (Verner Bruhn: *Plint og talerstol. Træk af gymnastik- og ungdomsforeningernes historie i*

Mads Ring og hans meningsfæller også mildere stemt med årene, hvilket lettede samarbejdet betydeligt.³⁴

På den måde forenedes indenfor De danske Ungdomsforeninger en centralistisk, korporativ organisering med en decentral struktur, der fremmede det lokale selvstyre. Det var så at sige Mads Bjerres idé om selvstyrende hovedforeninger under en svag fællesforening, der realiseredes i denne - gennem det meste af det 20. århundrede - yderst betydningsfulde del af det kulturelle samarbejde i landdistrikterne. Resultatet blev en bibeholdelse af foreningsåbenhed og fri meningsudveksling, hvilket førte til endnu flere personlige modsætningsforhold, åbne konfrontationer og følgelig også til flere revideringer af vedtægternes § 2. Til gengæld undgik man på den måde den "brutale indgriben", Klixbüll havde advaret imod - snarere lod man de lokale foreninger gro op og forme sig, som de stedslige vilkår nu tillod det. I 1944 kunne man således fastslå:

Det centrale i De danske Ungdomsforeningers arbejde er det lokale Arbejde - Arbejdet ude i Sognene. Den større Organisation er til for at tjene dette. Den har intet Maal i sig selv. Den er et brugeligt Arbejdsredskab til Hjælp for det egentlige - de enkelte Foreningers Arbejde.³⁵

Indenfor det kulturelle foreningsliv i landdistrikterne synes selvstyre og stedslig forankring således at være blevet bevaret i perioden 1900-1950 - i hvert fald når man sammenligner med de politiske, økonomiske og faglige foreninger, hvor selvstyre og stedslig forankring indenfor samme tidsrum blev alvorligt svækket.

Kampen mellem land og by

Korporationerne som repræsentative systemer

I forbindelse med en undersøgelse af begrebet 'social kapital' skriver den franske sociolog Pierre Bourdieu, at arbejdet med at akkumulere og opretholde social kapital indbefatter "forbrug af tid og energi samt, direkte eller indirekte, af økonomisk kapital".³⁶ Imidlertid er det muligt for en gruppe (det være sig en familie, en nation eller en forening) at koncentrere summen af den sociale kapital, deres netværk udgør, hos en enkelt repræsentant for gruppen. Med andre ord får familieoverhovedet, statsoverhovedet eller foreningsformanden monopol på at agere som legitim repræsentant for gruppen. Hermed overvinder gruppen rum- og tidsdimensionen i deres kommunikation med andre grupper, hvilket er ensbetydende med, at det enkelte gruppemedlem sparer tid, kræfter og penge. Faren ved kollektivt at give en enkelt person et sådant mandat er imidlertid, at denne person svigter gruppens tillid og bruger sin magtposition til at opnå personlig vinding på gruppemedlemmernes bekostning.³⁷

I Danmark var det først og fremmest de to hovederhverv - landbruget og industrien - der efter indførelsen af parlamentarismen på det politiske område organiserede sig korporativt,

Ribe amt. Ribe Amts Gymnastik- og Ungdomsforeninger, 1979, s. 52. Endnu et eksempel er, da Mads Ring og forretningsudvalget i 1909 ville påbyde alle foreninger at holde D.d.U.'s tidsskrift, "*Dansk Ungdom*", hvilket de dog ikke havde held til (Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, s. 20).

³⁴ Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, s. 17.

³⁵ Jens Marinus Jensen: De danske Ungdomsforeninger, s. 106. Iøvrigt blev der givet udtryk for akkurat samme synspunkt ved 25 års jubilæet i 1928 (se Edvard Eller: Træk af Historien 1903-1928, s. 31). Se også Verner Bruhn: Plint og talerstol, s. 50ff.

³⁶ Oversat fra Pierre Bourdieu: The Forms of Capital, i: Richardson (ed.): Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, 1986, s. 241-258, s. 250.

³⁷ Sst., s. 251.

hvilket også vil sige indenfor et *repræsentativt system*. I perioder af mellemkrigstiden kan man ligefrem tale om, at de tre store erhvervsgrupper personificeredes gennem landbrugernes Thomas Madsen-Mygdal, storindustriens Alexander Foss og arbejdernes Thorvald Stauning - omend dette nok er at sætte tingene lidt på spidsen, når man også tager en gruppe som f.eks. husmændene med i betragtning. På den vis syntes videreført under en sådan ny form - nemlig den korporativt-repræsentative - den udbredte tendens til høvdingedyrkelse indenfor det religiøse liv, vi fandt i det 19. århundrede, eller "høvdingetrangen" som en samtidig har udtrykt det.³⁸

Resultatet af den gennemgribende ændring i samarbejdsrelationer eller social kapital i det 20. århundredes begyndelse blev dannelsen landbo-korporationer på den ene side og by-korporationer på den anden. I en slags dobbeltrolle som henholdsvis erhvervsfolk og -lobbyister søgte repræsentanterne for de to blokke dels selv at blive en del af statsmagten, dels at gøre deres indflydelse gældende overfor ministeriernes embedsmænd og politikerne på tinge. I de følgende årtier gav dette anledning til en kædereaktion, hvor også den kulturelle og til sidst den fysiske kapital blandt landbefolkningen ændrede sig. Det helt centrale for denne proces var imidlertid, at den organisatoriske tve-delning af samfundet - dvs. resultatet af ændringen i social kapital - havde muliggjort, at den enkelte borger nu som den naturligste ting i verden kunne identificere sig som enten værende en person, der hørte til bybefolkningen og repræsenterede 'det bymæssige', eller en person, der hørte til landbobefolkningen og følgelig repræsenterede 'det landlige'.

Fra pligt til krav: Madsen-Mygdal og Landbrugernes Sammenslutning

Omend land-by modsætningen naturligvis også fandtes før 1900, er der meget der vidner om, at det først var efter - og givetvis også som en følge af - den korporative samfundsorganisering, at 'land' og 'by' i den brede befolkning kom til at fungere som basale *klassifikationskategorier* på linje med nationalitet, alder og køn. Med andre ord blev det at kalde sig landbo eller bybo efterhånden til et uundgåeligt valg mellem to identiteter. I Danmark antog modsætningen mellem land og by i løbet af det 20. århundredes første halvdel ikke blot en universel og nærmest kosmologisk karakter - som kulturel kapital kom den også til at indgå i en til tider meget bitter kamp mellem land og by.

Den tidlige kamp indenfor det økonomiske samarbejde formede sig hovedsageligt som et opgør mellem andelsforeningerne og handelstandens og industriens sammenslutninger - på mange måder en afspejling af den gamle Venstre-Højre konflikt. Fra og med slutningen af 1920'erne blev den politiske hovedfjende imidlertid Socialdemokratiet, ligesom det i stigende grad blev fagforeningsbevægelsen i byerne, andelsforeningerne og de øvrige landboorganisationer så sig selv i et modsætningsforhold til. Krisebevægelserne indenfor landbruget er symptomatiske for denne udvikling. Kort før århundredskiftet baseredes således den tidligere nævnte sammenslutning, *Danmarks Agrarforening*, på et oppositionsforhold til Højre, mens *Landbrugernes Sammenslutning* (L.S.) tredivede år senere vendte sig mod Socialdemokratiet og fagbevægelsen. L.S., der blev stiftet i kriseåret 1930 og snart efter nåede op på omkring 135000 medlemmer, nød i starten en vis sympati fra Venstres erhvervsfolk, der var enige med LS-folkene i, at byerhvervenes økonomiske fremgang på bekostning af landbrugserhvervet bundede i et strukturelt problem i samfundsøkonomien. Denne i brede landbrugskredse nærmest chokerende opdagelse af, at der foregik en voldsom omfordeling sted idet danske samfund, og at - mente man - strømmen af samfundsgoder efterhånden syntes at blive dirigeret fra land til by, underminerede landboernes traditionelle selvopfattelse som landets trofaste og loyale brødfødere. Som hovederhverv og vigtigste

³⁸ Thomas Larsen: En Gennembrudstid. Fra det nittende Aarhundredes sidste Halvdel. Tidsskrift fra Vendsyssel, 1917, s. 138.

valutaindtjener havde man pligtskyldigst udfyldt sin store samfundsopgave, men fra omkring 1930 syntes denne indgroede pligtfølelse gradvist at blive erstattet med følelse af, at man var i sin gode ret til at stille en række *krav* til statsmagten - på samme måde som fagbevægelsen altid havde forstået at gøre det.

Således kan det ikke overraske, når Thomas Madsen-Mygdal 10. januar 1931 i et brev til et af L.S.'s ledende medlemmer, Valdemar Thomsen, erklærede sig enig med denne i, at "at hvis landbruget kendte sin styrke, så fandt det sig ikke vedblivende i den plads i samfundshusholdningen, som er blevet det tildelt", og - lidt senere - at det "er ganske meningsløst, om det erhverv, der er næsten ene om at skaffe pengene, skal bede andre om hjælp".³⁹ At man her simpelthen var kommet i lommen på socialdemokratiet og fagbevægelsen, lagde Madsen-Mygdal heller ikke skjul på:

[Vi vil] få at mærke, hvor letsindigt det er, at landbruget har ladet ledelsen af penge- og bankvæsen her i landet gå over i hænderne på andre erhverv. Og de socialdemokratiske fraser er så forfærdende, og har anrettet så megen demoralisation - også i landbokredse - at virkeligheden skal have tid til at føre sin barske tale, før der bliver plads for en ædruelig og i bedste forstand samfundstjenstlig opfattelse.⁴⁰

Også landbopolitikerne og de ledende indenfor landboorganisationerne ville nu varetage landboernes interesser ved at formulere flere krav - men netop fra en organisation som LS, der betragtede sig som en landbrugernes fagforening med det vedtægtsbestemte formål "at samle alle mindre og større jordbrugere i Danmark i en landsforening til varetagelse af hele landbrugets økonomiske interesser",⁴¹ blev disse krav efterhånden stillet på en mere og mere utålmodig og ultimativ måde - ja, og jo mindre, man følte, at politikerne og de gamle landboorganisationers ledere lyttede til disse krav, desto mere truende blev retorikken og desto mere militante de metoder, man benyttede.⁴² I brevet til Valdemar Thomsen havde Madsen-Mygdal endvidere skrevet, at det for det danske landbrug ikke kunne nytte at "råbe på statshjælp, som landmænd i andre lande nu gør." Dette, tilføjer han, "ville forøvrigt også stemme dårligt med de store traditioner fra fortiden og den selvhjælpsvilje, der har gjort dansk landbrug til grundpillen for vor økonomi".⁴³ Et sådant klassisk-liberalistisk synspunkt kunne de radikalt planøkonomisk orienterede L.S.-ledere imidlertid ikke tilslutte sig - de var nemlig, som det hed i 1934, efterhånden blevet grundigt trætte af "Madsen-Mygdals Nedsæringspsykose".⁴⁴ De repræsenterede en "Mentalitetsforandring indenfor Landbostanden" og dannede i den forstand slutstenen af andelsbevægelsen i form af "Landbrugskartellet Danmark", der skulle føre landbostandens "Klassekamp" overfor byernes arbejderstand.⁴⁵ I klassestaten måtte man tage alle midler i brug og her ikke mindst dem, som fagforeningerne med held havde gjort brug af. Derfor måtte L.S. da også i det store og hele hilse den statsstøtte velkommen,⁴⁶ som den socialdemokratiske regering lagde op til med sine første kriselove, der

³⁹ Thomas Madsen-Mygdal citeret i K. Birch (red.): Glimt af landbrugets nyere historie 1930-82, 1987, s. 9-10.

⁴⁰ Madsen-Mygdal citeret i sst., s. 10.

⁴¹ Love for LS, vedtaget den 13. maj 1932, i Per Brogaard: Landbrugernes sammenslutning. Speciale udgivet af Studenterrådet, Aarhus Universitet, 1965, s. 208.

⁴² Sst., s. 89 og s. 199-200.

⁴³ Madsen-Mygdal citeret i Birch Glimt af landbrugets nyere historie 1930-82, s. 10.

⁴⁴ A. Hartel: L.S. En kort Fremstilling af Bevægelsen: "Landbrugernes Sammenslutning", dens Organisation og Fremtidsplaner, 1934, s. 16.

⁴⁵ Sst., s. 22 og s. 21.

⁴⁶ Anders Vigen: Rigsdagen og erhvervsorganisationerne; i: Den danske rigsdag 1849-1949, bd. III, 1950, s. 390-526, s. 493.

blev vedtaget i oktober 1931, mens Venstre-politikerne ikke mente, landbrugernes problemer kunne løses gennem en sådan - som P. P. Pinstrup udtrykte det - "Almissepolitik".⁴⁷ I en artikel i Højskolebladet i 1935 var det da også i overensstemmelse med denne tidsånd klare krav og politisk handling, der fra landboernes side blev efterlyst overfor den økonomiske tvang, fagforeningsmonopoler og prisaftaler havde påført dem:

Der tales så meget om et godt forhold mellem land og by, mellem bønder og arbejdere. Så var det vel på tide, at man skred til *handling* og undte bønderne, som altid har arbejdet hårdt og længe for en ringe betaling (i forhold til andre), et pusterum og en lille smule blidere kår (..) [Det som] kræves er ikke almisse, men *ligestilling*. *Ligestilling i landsøkonomien*.⁴⁸

Forsamlingshusene og det moralske forfald

Gennem besættelsestiden forsøgte man imidlertid fra flere sider at lægge låg på konflikten mellem by og land. Ligesom landbrugserhvervet og byerhvervene også organisatorisk arbejdede sammen i de forskellige ministerielle udvalg, som det havde været tilfældet under første verdenskrig. Således blev i 1942 i Højskolebladet gengivet en tale, som forfatteren og kulturpersonligheden Jørgen Bukdahl havde holdt i forbindelse med De samvirkende Landboforeningers dyrskue, og hvori han beklagede modsætninger, der virkede forstyrrende ind på det nationale fællesskab. "Vi har mange", fastslog han, "men den største er stadig den mellem Land og By og da navnlig mellem Provinsen og København". Men "By og Land mødes", profeterede han så, "og se, Danmark bliver ikke alene større i Sindene, men ogsaa stærkere i Viljen, ubrydeligere i Fællesskabet. Thi *den* bliver stærk, der overvinder Modsætninger".⁴⁹

Iøvrigt var samme Bukdahl i disse år stærkt interesseret i den hjemlige ungdomsbevægelse. I 1944 bidrog han således med en længere artikel til en bog, der blev udgivet i forbindelse med 80-års-jubilæet for det danske ungdomsarbejde, og hvori han med stor patos berettede om "Gennembruddets Ungdom" og "vort højt udviklede Ungdomsarbejde".⁵⁰ Denne hyldest dækkede dog over et stadigt voksende problem, som ikke mindst ungdomsforeningerne på landet blev konfronteret med i form af *ungdommens fordævelige selskabsliv*, som var blevet påført udefra, fra storbyerne - udlandets såvel som de hjemlige. Hermed var land-by modsætningen atter trådt frem, blot nu helt og aldeles indenfor det kulturelle samarbejde, idet det ikke var landboernes økonomi, der blev truet, men landbokulturen og landboidentiteten som sådan.

Allerede i 1935 havde Sigurd Kristensen i nostalgiske og højromantiske vendinger talt om den lille bondelandsby, "Storstadens absolutte Modsætning", der ligger hen i "en stille Drøm"; og om bondegården som "et naturligt og sundt Hjem" i kontrast til beboelseshusene i de store byer, hvor "Radioapparater hylér om Kap og søger gennem Gulve og Lofter og Vægge at overdøve hinanden med vældige Jazzgivelser fra hver sin fremmede Station".⁵¹

Fra omkring 1910 og fremefter var debatten om dansen indenfor D.d.U. med regelmæssige

⁴⁷ Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborgpolitikken 1930. Bol og By, 1994:2, s. 26.

⁴⁸ Søren Alkærsg i Højskolebladet 1934, s. 213 og s. 214.

⁴⁹ Jørgen Bukdahl i Højskolebladet 1942, s. 430. Se også Ivar Munk i Højskolebladet 1943, s. 85.

⁵⁰ Jørgen Bukdahl: Morgengryets Mænd, i: Jørgen Bukdahl og Jens Marinus Jensen (red.) Fri Ungdom. Dansk folkeligt Ungdomsarbejde, 1944, s. 7-36, s. 33 og s. 32.

⁵¹ Sigurd Kristensen i Højskolebladet 1935, s. 96 og s. 130.

mellemrum blusset op.⁵² Iøvrigt kan diskussionen om forsamlingshusenes brug spores helt tilbage til 1896, hvor nogle fristedes til "nærmest at ønske Husene af Vejen, idet de nærmest er blevne til Danselokaler, hvor Svir og vild Lystighed sidder til Højboards", og i 1908 hed det sig, at et forsamlingshus efterhånden var blevet et tempel, der "hveranden Gang, det bruges, er Bedehus, hveranden Gang i egentligste Forstand en Røverkule". I 1916 blev der skrevet i ungdomsforeningernes eget blad, *Dansk Ungdom*, at "den moderne Dans, som den har udviklet sig i Byerne, er meget lidt tiltalende og saare let faar et Præg, der kan virke uheldig paa de unge Mænds Fantasi".⁵³

I løbet af 1930'erne og - især - 1940'erne blev kritikken fra ikke mindst indremissionske kredse dog mere og mere massiv, indtil den kulminerede i forbindelse med oprettelsen af den i 1934 af pastor Johannes Føg stiftede landsforening til "Forsamlingshusenes rette Brug" - en pendant til foreningen til "Fremme af Søndagens rette Brug" kan det synes - blev der endog talt om forsamlingshusspørgsmålet som et "Spørgsmål om Bondestandens Fremtid".⁵⁴ I 1949 blev der talt om en hos verdens ungdom generel "mentalitetsændring", som verdenskrigen havde bevirket, og som havde ført til en "afsporet Ungdom".⁵⁵ Iøvrigt havde den hidsige og omfattende debat, der havde været ført gennem årene, ført til oprettelsen af en ungdomskommission, der i det følgende år afgav betænkning, hvorefter diskussionen kunne fortsætte med fornyet kraft. Men der kunne dog på dette tidspunkt ikke herske alvorlig tvivl om, at land definitivt havde tabt til by, økonomisk og siden også kulturelt. Man måtte endelig give efter for dansen, for urbaniseringen. Som Niels Kayser Nielsen konkluderer: "I tilfældet ungdomsforeningerne var landbokulturen i mellemkrigstiden oppe mod en for stærk modstander - bykulturen - og man havde selv for lidt at stå imod med."⁵⁶ I 1950 stod følgende da også at læse i *Højskolebladet*:

Når man lever tæt med i en landsbys liv, kan man undertiden gribes af bekymring for, at dette "kulturelle liv" ikke mere eksisterer. Stationsbyen har erobret landsbyen.⁵⁷

Ungdomsforeningernes tid var ved at være ovre. En vigtig æra indenfor det kulturelle liv på landet var forbi.

⁵² Højskolebladet 1911, s. 68ff. Se også Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans?, s. 50.

⁵³ Se Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans?, s. 51.

⁵⁴ Højskolebladet 1938, s. 316

⁵⁵ A. H. Riiskjær i Højskolebladet 1949, s. 98.

⁵⁶ Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans?, s. 57.

⁵⁷ Peter Riemann i Højskolebladet 1950, s. 486.

Noter

Det store halbyggeri

Gunnar Lind Haase Svendsen

For en udlænding må det forekomme forbløffende, hvor mange idræts- og svømmehaller, der findes i Danmark. Først fik hvert dansk sogn sin kirke, siden sit eget forsamlingshus, mejeri osv. Fra slutningen af 1960'erne og op gennem 1970'erne er vi imidlertid vidner til Det store halbyggeri, hvor næsten hvert sogn fik sin egen idrætshal. Som denne artikel vil vise, var der simpelthen tale om en folkelig bevægelse - Idrætshalsbevægelsen - hvis store betydning for eftertiden ikke overskygges af Forsamlingshusbevægelsen hundrede år tidligere. Mange af os husker disse idræts- og svømmehaller fra barneårene - vi benytter dem måske endnu, ligesom vore børn og børnebørn benytter dem. De kan således virke som en selvfølge. Men, som vi vil få at se, ligger der tusindvis af frivillige arbejdstimer bagved!

Gunnar Lind Haase Svendsen, f. 1965, cand.mag. i antropologi og russisk. Har siden april 2003 været ansat som seniorforsker på Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter i Esbjerg. Arbejder p.t. på en antropologisk feltarbejdsundersøgelse i Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland, der har til hensigt at belyse samarbejds- og konfrontationsmønstre mellem den lokale befolkning og de nye tilflyttere indenfor en social kapital teoriramme. Undersøgelsen udgør sidste del af en ph.d.-afhandling med titlen "Samarbejde og konfrontation. Opbygning og nedbrydning af social kapital i de danske landdistrikter 1864-2003".

Det kan forekomme bemærkelsesværdigt, at en karakteristik af udviklingen i livsvilkår i de danske landdistrikter siden Anden Verdenskrig bedst lader sig opsummere i en række indbyrdes forbundne, videnskabelige termer. Ikke mindst op gennem 1960'erne har sådanne termer haft en kolossal betydning for praksis. Eksempler på disse begreber, der som oftest har optrådt i bestemt form, er 'strukturændringerne', 'strukturudviklingen', 'den vertikale integration', 'tallenes tale' og 'nødvendighedens lov'.

Tilsyneladende er sådanne landbrugsøkonomiske begreber sjældent blevet problematiseret - hverken af forskere eller af landbefolkningen selv. Endnu mindre har opmærksomheden samlet sig om det, man fra midten af 1960'erne i landbotidsskrifterne benævnte som strukturændringerne, nødvendighedens lov, rationaliseringen osv. indenfor det kulturelle foreningsliv i landdistrikterne.ⁱ Fra dette tidspunkt førte centraliseringstendenser nemlig også her til foreningssammenlægninger og, i sidste instans, til ændringer i bebyggelsen, bl.a. i form af nedlæggelser af kulturelle fællesbygninger som skoler, biblioteker, plejehjem og forsamlingshuse. Disse voldsomme ændringer af et førhen landbruger- og andelspræget kulturelt foreningsliv førte til hede diskussioner indenfor den traditionsrige danske ungdomsbevægelse.ⁱⁱ

Denne artikel har til formål at belyse, hvorledes ikke mindst 1960'ernes og 1970'ernes halbyggerier i vid udstrækning kan ses som et resultat af nye tendenser i Den danske ungdomsbevægelse efter Anden Verdenskrig. Hvor ungdomsforeningerne på landet tidligere havde søgt at forene ånds- og kropskultur, primært ved at forene foredrags- og oplysningsvirksomhed med gymnastikundervisning, blev i løbet af 1950'erne kropskulturen og hermed idrætsforeningerne altdominerende.

Eftersom man i 1960'erne og 1970'erne ikke mente, de gamle og ofte misvedligeholdte forsamlingshuse kunne rumme alle de nye idrætsaktiviteter, gav man sig i kast med at planlægge nye samlingssteder i form af kulturelle fællesbygninger som fritids- og kulturcentre, idræts- og svømmehaller - alle hovedsagelig med det formål at

opfylde idrætsforeningernes stadigt stigende lokale behov efter Anden Verdenskrig.

Der vil i den forbindelse blive argumenteret for, at idrætsbevægelsen gennem 1960'erne og frem til midten af 1970'erne kan anskues som en tydelig slægtning til forsamlingshusbevægelsen hundrede år tidligere. Herom vidner f.eks. artiklerne om halbyggerier i De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers tidsskrift *Dansk Ungdom og Idræt*, der i 1967 afløste det mere grundtvigiansk-opbyggelige *Dansk Ungdom*, der havde tilhørt De danske Ungdomsforeninger (DdU).ⁱⁱⁱ I modsætning til strukturændringerne indenfor det økonomiske liv blev strukturændringerne indenfor det kulturelle liv på den måde forenelige med et frivilligt civilt initiativ; til bevægelse.

Fritidsproblemet

Allerede i løbet 1950'erne krøb 'strukturændringerne' umærkeligt ind i det kulturelle foreningsliv. Dette bevidnes af artiklerne i *Dansk Ungdom* og *Højskolebladet*, der i høj grad domineredes af den samme 'slægt' af evolutionistisk inspirerede begreber, der gjorde sig gældende indenfor det økonomiske foreningsliv, selvom 'tidsnøden' tydeligvis var mest udtalt i de økonomiske foreninger. Udviklingen kan ingen jo gå imod, som det blev sagt igen og igen.

I 1950'erne og 1960'erne var det ikke mindst det såkaldte fritidsproblem, der gjorde det svært at holde på en landbougdom, der såvel kulturelt som erhvervsmæssigt i stigende grad orienterede sig mod byerne. På den måde kan man sige, at hvor drivkraften bag udviklingen indenfor det økonomiske samarbejde blev set som ændringer i internationale markedsforhold, blev den indenfor det kulturelle område set som den til stadighed øgede fritid, ikke mindst blandt ungdommen.^{iv}

Fra midten af 1960'erne havde det organisatoriske svar på strukturændringerne været at sammenlægge lokale ungdomsforeninger, ligesom man flere steder sammensluttede ungdomsforeningerne med idrætsforeningerne.^v Det store spørgsmål var nu, hvorledes centraliseringen af det kulturelle foreningsliv skulle manifestere sig i bebyggelsen.

Siden 1920'erne havde der indenfor ungdomsforeningerne været en debat om forsamlingshusenes forfald.^{vi} En del af landbefolkningen havde ment, det kunne svare sig at modernisere de gamle forsamlingshuse, mens andre mente, at opkomsten af et "fritidssamfund" krævede en investering i moderne, tidssvarende kulturcentre ude i sognene i form af de såkaldte egns- eller sognegårde.^{vii}

[Figur 1]

Det synes at have været en kombination af 1937-skolereformen og kritikken af forsamlingshusene som utidssvarende, der i første omgang havde næret ideen om kulturelle egnscentre i form af egns- og sognegårde.^{viii}

Efterhånden syntes De danske Ungdomsforeninger dog nærmest hægtet af de lokale og regionale debatter om egnscentre og, sidenhen, om kulturcentrene, der primært blev opført som en ramme for den fra 1950'erne voldsomt ekspanderende indendørsidræt. Man forholdt sig generelt tøvende overfor sådanne nymodens opfindelser, der efter alt at dømme ville medføre en forvandling af ungdomsforeningerne fra kulturelt-kristne foreninger til mere underholdningsprægede hobby-, fritids- og ungdomsklubber. Ligesom man i forbindelse med statsstøtten havde harceleret mod en krævementalitet, frygtede man her et skift over mod en "barnepigementalitet" - ja, ungdomsklubberne blev af nogle ligefrem set som en "fare for demokratiet", mens andre nøjedes med at spørge sarkastisk: "Har vi et popproblem?"^{ix}

Der var dog blandt mange ungdomsledere omkring 1960 en erkendelse af, at foredragenes tid var ovre - noget, som de mange bestræbelser på at skabe interesse om

dilettantteater og filmforevisning bl.a. vidnede om.^x Følgelig var de fleste også klar over, at ungdommens øgede fritid krævede nye og anderledes fritidslokaler.

Imidlertid trådte staten afgørende ind på arenaen i midten af 1960'erne med en *Betænkning vedrørende kulturcentre* (udgivet 1966), der udtrykte et ønske om en mere formaliseret, finansiel støtte af det nye fritidssamfund. Således blev betænkningens udvalg nedsat 27. maj 1964 med følgende kommissorium af ministeren for kulturelle anliggender: *"Det påhviler udvalget dels at foretage en nærmere afgrænsning af den kulturelle aktivitet, der tænkes knyttet til kulturcentre over for de kulturelt betonedede fritidsforanstaltninger, som allerede gennemføres med offentlig støtte (..), dels at udarbejde forslag til en rimelig støtteordning"*.^{xi}

[Figur 2]

Ligesom Ungdomskommissionens 1951-betænkning *Fritidslokaler på landet* kan *Betænkning vedrørende kulturcentre* ses som endnu et skridt frem mod en decideret fritidslov. Således havde staten nu en moralsk forpligtelse til at genoprette de sociale skader, industrisamfundet havde forvoldt i de - i kulturel såvel som i økonomisk henseende - 'u-landiserede' danske landdistrikter.^{xii}

Hermed gik ungdomsforeningslederne så at sige ind i sig selv, og følgelig syntes Dansk Ungdom at stivne og netop blive til sådan et *"organ, hvor gamle mænd siger hinanden artigheder"*, som en ungdomsleder i harsk selvkritik udtrykte det i september 1952.^{xiii} I stedet var det nu idrætsforeningerne, der tog tæten. *"Tiåret, hvor de store halbyggerier fandt sted"* kunne begynde.^{xiv}

Det store halbyggeri

Hallerne som led i en urbanisering

De nye idrætshaller, der primært blev bygget for at danne ramme om de førhen forkætrede bysportsgrene, blev af nogle hilst velkommen som *"en nye tids samlingshuse"*, som det hed i en leder i Dansk Ungdom i 1967. Sammesteds betonedede man dog, at der skulle være plads til *"det andet, som gymnastpionerernes generation havde så åbent et sind for"*.^{xv}

Atter andre så halbyggeriet som en endelig manifestation af den kulturelle urbanisering af landdistriktsbefolkningen, der var foregået siden Anden Verdenskrig. Således fastslog i 1967 Flemming Hammersam, Ribe, at der var kommet en *"ny mentalitet"* ude på landet i form af en *"bykultur"*, som bl.a. de nye lærere på landet repræsenterede. Sammen med de 'kulturløse' idrætsforeninger var disse af Rindaltilhængerne så udskældte, finkulturelle byfolk i færd med at udkonkurrere ungdomsforeningerne: *"[Skal pengene] gå til gymnastikforeningerne eller til en moderniseret udgave af ungdomsforeningerne eller er man så dristig og så forudsigende at give dem til den nye bykultur? Ja, pengene er gået til gymnastikforeningerne, de har fået eller får deres idrætshal og svømmebad. Derfor må man spørge, kan der ikke være plads til andet i idrætshallerne end sport [og] kan den nye bykultur ikke lempes ganske stille ind side om side med en ny form for ungdomsarbejde?"*^{xvi}

Denne skepsis fortog sig dog snart, og hallerne skulle i vid udstrækning vise sig som det, nogle tidligere havde frygtet: forsamlingshusenes afløsere. Artiklerne i årene omkring 1970 i De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers (DdGU) samt - fra og med 1992 - Danske Gymnastik- og Idrætsforeningers (DGI) tidsskrift, Dansk Ungdom og Idræt, vidner således om den samdrægtighed, hvormed folk selv opførte deres haller

i snart sagt hvert sogn over hele landet. Og fra begyndelsen af 1970'erne blev disse sportshaller endog flere steder suppleret med svømmehaller.^{xvii}

[Figur 3]

Et samlingssted for alle

Det fremgår tydeligt, at dette "*fantastiske halbyggeri*" fra midten af 1960'erne til omkring 1980 som oftest kun blev muliggjort af et fælles initiativ med nærmest 100 procents opbakning fra sognets beboere.^{xviii} Flere eksempler peger i denne retning. Man kan her nævne den i juli 1968 indviede Durup-hal i Salling, hvor interessen var blevet større, efterhånden som arbejdet skred frem, og hvor "*de fleste af kommunens beboere var med enten på den ene eller den anden måde*".^{xix} Tilsvarende fik det nye fritidscenter i Vallekilde og Hørve sogne vest for Holbæk, indviet juni 1969, en "*kolossal opbakning i form af frivillig arbejdskraft inden for det lokale område*", som på det tidspunkt rummede cirka 3.200 indbyggere. Fritidscenterets formand og næstformand, Knud Lundgaard og Helge Jørgensen, kunne her berette om, at der alt i alt var blevet lagt 25.000 frivillige arbejdstimer i denne sportshal suppleret med cafeteria, selskabs- og mødelokaler, hvis formål havde været at afløse sognenes to forsamlingshuse.^{xx} På spørgsmålet om, hvem der havde deltaget, svarede de to: "*Vi må sige, at alle aldersgrupper har været med. De yngste går i skole. De ældste er nær 80. Landmænd, håndværkere, lærere og mange andre erhvervsgrøene har været repræsenteret - og så er der jo endelig dem, der har sørget for kaffen!*"

Selv de 2.700 beboere på Fanø ville i 1970 have deres egen hal. Her blev der talt om 14.000 frivillige arbejdstimer. På samme måde som alle andre steder var en kreds af ildsjæle fra de lokale idrætsforeninger initiativtagerne. Ligesom disse opbyggere af fælles kapital i landdistriktssamfundet også i alle henseender tog det største slæb i forbindelse med arbejdet med finansieringen og selve opførelsen af hallen.^{xxi}

I øvrigt bestod denne kapital tydeligvis ikke blot i en synlig kapital i form af en nyttig fællesbygning - også positiv social kapital og kulturel kapital blev opbygget i form af forbedrede samarbejdsrelationer og åbne inkluderende netværk, samt et tæt socialt fællesskab. Således havde f.eks. byggeriet i Vallekilde-Hørve givet grobund for "*kammeratskab og hyggelig snak*".^{xxii} Ligeledes havde man i Spjald i Brejning øst for Ringkøbing allerede i 1966 opført en idrætshal "*i kraft af et helt fantastisk sammenhold i byen og sognet*", og i juni 1972 kunne man tillige indvi en svømmehal i tilknytning hertil, igen et resultat af et "*fortræffeligt sammenhold*", som det blev nævnt i alle talerne ved indvielsen. Som mange andre steder var det sognets idræts-, ungdoms- og borgerforeninger, der udgjorde hovedkraften - i dette tilfælde Spjald Gymnastik- og Idrætsforening, Spjald Borgerforening, Brejning Ungdomsforening og Brejning KFUM og K.^{xxiii} I øvrigt synes der at være sket en analog udvikling i provinsbyerne, hvilket bl.a. opførelsen af Fredericia-Hallen i 1969 vidner om.^{xxiv}

Artiklerne i *Dansk Ungdom og Idræt* vidner også overalt om netværkenes inkluderende natur. De danske idrætsforeningers traditioner for neutralitet i politiske og religiøse spørgsmål rummer sikkert en del af forklaringen herpå, omend en organisation som DdGU og sidenhen DGI fra begyndelsen af 1970'erne i stigende grad synes at være blevet politiseret. Omend idrætsaktiviteterne naturligtvis dominerede, gik hovedidéen med en idrætshal, et kulturcenter eller et fritidscenter ud på at skabe et mødested for *alle* i det nye fritidssamfund, og her ikke mindst for sognets børn og unge, inklusive en ny tids "*nøglebørn*".^{xxv} Således blev den i maj 1971 indviede Herlufmagle-hal nord for Næstved kaldt for "*et fritidscenter, hvor alle, der har lyst, kan komme og dyrke de interesser, der optager dem*", mens det førnævnte fritidscenter i Vallekilde-Hørve var tænkt som et sted, "*hvor alle kan komme uanset alder og interesser*".^{xxvi} På lignende vis

læser man i forbindelse med opførelsen af Rishøj-hallen i Højelse og Ølseagle sogne nord for Køge, hvor ikke mindst hallens formand Hans Rolskov havde ydet en "kæmpeindsats": "I arbejdet med hallen har vi haft en stor fællesopgave. Ikke mindst fordi, vi faktisk intet samlingssted havde herude. Det har vi fået med hallen - et sted, hvor alle kan komme, og det trængte vi til i dette store område".^{xxvii}

Også det centraliserede, kulturelle foreningslivs ledere i de i stigende grad magtfulde samvirker som De Danske Gymnastikforeninger (DDG), De danske Gymnastik- og Ungdomsforeninger (DdGU), De Danske Skytte-, Gymnastik og Idrætsforeninger (DDSG&I) og Dansk Idræts-Forbund (DIF), der på dette tidspunkt havde overflødiggjort De danske Ungdomsforeninger (DdU), trak i retning af kulturcentre, hvor man "imødekommer behovet for lokaler til andet end det rent idrætslige", som det hed i en leder i *Dansk Ungdom og Idræt* i september 1972, skrevet af formanden for DdGU's klub- og mødeudvalg, lærer Per Knudsen, Thisted.^{xxviii} Og videre profeterede han: "Tænk, om fritidscentre kunne blive samlingssteder for alle slags mennesker!". Sammesteds gengav Knudsen målsætningen for udvalgets arbejde: "Målet er at tjene som fristed for mennesker på tværs af alle forskel og samfundsskel, at give dem mulighed for kontakt, fri udfoldelse og personlig udvikling ved at skabe rammer for aktiviteter af idrætslig og musisk art, for debat og frit programløst samvær".^{xxix}

Af alt dette ser man, at Det store halbyggeri udviklede sig til en lige så stor bedrift som opførelsen af øvelses-, forsamlings- og missionshuse, højskoler, andelsbaserede fællesbygninger mv. i sidste halvdel af det 19. århundrede. Som man læser i 25 års jubilæumsskriftet for Fredericia-Hallen, indviet september 1969, kan man derfor i en vis forstand tale om 'idrætshalbevægelsen' - en bevægelse, der synes at have en direkte kontinuitet tilbage til talrige andre, civile bevægelser indenfor det kulturelle område i de danske landdistrikter i den lange foreningstid fra omkring 1800 og frem til i dag.^{xxx}

Alle steder kom et frodigt civilt liv indenfor hovedsagelig åbne og inkluderende foreninger til at udgøre fundamentet for et bemærkelsesværdigt frivilligt initiativ uden nogen videre statsindblanding og efterhånden også materialiseret i bebyggelsen.

Ligeledes medførte dette initiativ alle steder en intens opbygning af kapital - en arbejdsproces, der krævede meget store menneskelige ressourcer, og som typisk blev ledet af usædvanligt aktive folk, foreningsildsjælene, hvis store arbejde som oftest har været ulønnet og helt udenfor mediernes søgelys. Frugterne af dette uegennyttige arbejde for det fælles bedste - synlig og usynlig kapital - overleveres til stadighed fra den ene generation af danskere til den næste og kan som sådan anskues som en i alle henseender værdifuld kulturarv.

'Et sted at være'

Som nævnt gjorde samvirkelederne sig også på det mere overordnede, idémæssige plan tanker om de nye kultur- og fritidscentre. Dette indbefattede også ideer om den rent fysisk-praktiske planlægning af de kulturelle foreningsaktiviteter, hvor man i vid udstrækning foretrak én stor fællesbygning eller, endnu bedre, ét samlet kompleks af kulturelle tilbud.^{xxxi} F.eks. skrev i september 1972 De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers formand, gdr. Niels Ibsen, Vrenderup øst for Varde, følgende tidstypiske ord: "Vi har [i DdGU] altid betragtet arbejdet som en helhed (..) Det er også kommet til udtryk i et samarbejde de mange forskellige idrætsaktiviteter imellem [hvor] man har kunnet opleve noget meget berigende ved at være sammen på tværs af specielle interesser (..) Får vi i hver kommune eller i hvert bysamfund bygget et center, hvor der er mulighed for alle for at dyrke og pleje sin interesse (..) har vi samtidig skabt mulighed for, at interesser kan mødes, og at interesse modsætninger kan det. Jeg tænker mig, at man går fra idrætshal, svømmehal, gymnastiksal, klublokale til cafeteria og læsestue med bøger, blade og tidsskrifter, og der mødes, samtaler, lærer hinanden at

kende, skilles og mødes igen”.^{xxxii}

Akkurat samme tankegang finder vi i samme nummer hos en anden stor foreningsildsjæl, sognepræst Sejr Fink fra Hover nord for Vejle, medlem af DdGU's landsstyrelse, formand for Samvirkende Jyske Idrætshaller mv. ”*Idrætspræsten*”, som allerede fra midten af 1960'erne havde advokeret for flere idrætshaller,^{xxxiii} mente således, at ligesom det havde været tilfældet i de tidligere ungdoms-, foredrags- og gymnastikforeninger, hvor ”*det, der betød noget var, at man mødtes*”, skulle hallen fungere som det nye samlingssted, hvor der skulle skabes en følelse af fællesskab.^{xxxiv} Hermed kunne man undgå ”*menneskelige tragedier*”, hvormed Fink hentydede til farer for ungdommen som alkoholisme og ikke mindst narkotikamisbrug, som man frygtede så stærkt omkring 1970 - i en tid, hvor sætningen ”*Det drejer sig om narkomaner*” med næsten 100 procents sikkerhed kunne udløse statstilskud, som det ikke helt uden sarkasme blev bemærket i en leder i juli 1971.^{xxxv}

En fremherskende mening synes i det hele taget at have været, at selve det, at man koncentrerede de kulturelle fællesbygninger på ét sted, førte til en større social kontakt beboerne imellem. Selve ’faciliteterne’ (et nyt modeord omkring 1970) i form af skole, sportshal, svømmehal, cafeteria, møde-, klub- og selskabslokaler, udendørs idrætsanlæg og lignende syntes således at blive opfattet som forudsætningen for et socialt liv - en tankegang, vi også finder hos forsvarerne af fritids- og ungdomsklubberne indenfor ungdomsforeningerne i sidste halvdel af 1960'erne.^{xxxvi} Der er i den forbindelse ingen tvivl om, at idrætshallerne rent faktisk dækkede det stigende behov for indendørs idræt efter Anden Verdenskrig, ligesom de mange steder medførte en forøget interesse for idræt i en god cirkel.

I den forstand kan selve bygningen - en synlig kapital - i en vis forstand anskues som en forudsætning for opbygningen af netværk og kulturel identitet, dvs. usynlig kapital.

Et godt eksempel herpå er Fredericia-Hallen, indviet september 1969. I Fredericia havde et øget pres på de gamle haller i efterkrigsårene ført til stiftelsen af Idræthallens Byggeforening i september 1957. Om interessen for indendørsidrætten i form af gymnastik, håndbold og badminton og siden fodbold hedder det bl.a.: ”*Der meldes i efterkrigstiden om rekorddeltagelse både for damer og herrer i byens tre håndboldklubber. Håndbolden er også ved at få tag i publikum. Byens to gymnastikforeninger er i pladsnød, og må som andre foreninger flytte fra sted til sted. Også her med stadig medlemsfremgang (..) Den store interesse for indendørs idræt voksede og voksede, og allerede i slutningen af 1950'erne var tilslutningen så stor, at [Møbelhallen] omtrent altid var fuldstændig belagt. Med det resultat, at nogle af holdene måtte træne omkring midnat*”.^{xxxvii} Om den opblomstring af idrætsgrene og -interesse, de i dag efterhånden 6 idrætshaller, svømmehal samt badeland har ført med sig, læser man endvidere: ”*Bygningen af Fredericia-Hallen var en milepæl for indendørsidrætten. Den kom til at betyde en opblomstring for flere bestående, såvel som hidtil ukendte idrætsgrene. Som en vulkan eksploderede idrætslivet på en gang. Det strømmede op af nye muligheder og nye initiativer. Et veritabelt idræts-boom havde set dagens lys (..) Fredericia-Hallens faciliteter var skyld i, at idrætten i Fredericia voksede med lynets hast. Nye foreninger blev oprettet og der kom stadig nye brugere til*”.^{xxxviii}

[Figur 4. Fredericia-hallerne]

Omkring 1970 var der dog også andre, mere dramatisk udformede ’manifeste’ for de nye samlingssteder. Således talte en anden præst, Lene Johansen, Nordborg, medlem af DdGU's landsstyrelse og klub- og mødeudvalg, om ”*bekæmpelsen af de lukkede rums trusel*”.^{xxxix} I lignende vendinger talte formanden for Uldum Gymnastik- og Ungdomsforening øst for Horsens, dyrlæge Knud H. Aagesen, i en artikel om By- og landzoneloven om nødvendigheden af at planlægge og anså i den forbindelse faciliteter

som børnehaver, legepladser, sportspladser, ungdomsklubber, haller, skoler, forsamlingshuse og plejehjem som et *"trivselsgrundlag"*. Og han fortsatte: *"Hvis disse faciliteter ikke eksisterer, får vi folk til at leve som fjernsynsboere uden fællesskabsfølelser. Så forsvinder grundlaget for demokratiet"*.^{xi}

Også halbyggerne selv var tydeligt påvirket af disse tanker om en planlægning med et socialt sigte. I Spjald havde man således med idrætshal-svømmehal m.m. komplekset ønsket at skabe *"et center, der virkelig kan danne ramme om fritiden!"*.^{xli} Man længtes efter sammenhæng, *"et samlet fritidsforum"*, der kunne *"fremme det hele menneskes interesse"*, eller som det ofte blev udtrykt: et *"samlet hele"*.^{xlii} Således, berettes det, ønskede man i Durup *"at få placeret hal, forsamlingshus og stadion som et samlet hele"*, sådan at den ungdom, der havde fået mere fritid, kunne få *"et sted at boltre sig"*.^{xliii}

Som det ses, blev det i det hele taget et spørgsmål om gennem fysisk planlægning at skabe de optimale rammer for kropskulturen, der samtidigt var en fritidsbeskæftigelseskultur. Kunne arkitekterne løse denne opgave på tilfredsstillende vis, kunne borgerne - forekommer det - garanteres et aktivt, socialt liv i kraft af socialt fremmende fællesbygninger og, i heldigste fald, også et åndeligt kulturelt liv som en slags sidegevinst.

Anskuet ud fra dette grundsyn gjaldt det først og fremmest om at skabe *"et sted at være"*, som det ofte blev udtrykt. Så skulle alt det andet nok komme, synes tankegangen at have været. I Nors nord for Thisted, hvor man frygtede, at stofmisbrugere i Frøslevlejren skulle lokke de unge i fordærv, havde baggrunden for opførelsen af Nors Ungdomshus i 1971 således været at *"sørge for et sted, hvor de unge kunne være"*.^{xliv} Denne vending dukker i det hele taget op igen og igen i forskellige former - ja, alle landboere syntes omkring 1970 at have været enige om, at man havde brug for et sted at være eller *"et sted at være sammen"*, som overskriften lød i en leder i *Dansk Ungdom og Idræt* i december 1970; eller *"et sted at samles"*, som den lød i en anden i september 1972.^{xlv}

Hos den tidligere nævnte Niels Ibsen udtryktes behovet på denne måde: *"Et sted at være" er et krav, vi ofte møder, især fra de helt unge. I 1970-ernes "forsamlingshuse", fritidscentre, har vi de største muligheder for at få virkeliggjort "Det hele Menneske"*.^{xlvi}

Halbyggeriet som en protest mod storkommunerne

Som det fremgår af det foregående, kan Det store halbyggeri, i modsætning til 1870'ernes øvelshuse, forekomme ganske upolitisk og i det hele taget meget spontant og ligetil: man havde simpelthen brug for 'et sted at mødes'. Eller som en af initiativtagerne bag Durup-hallen, L. Grønkjær, Hem, udramatisk forklarede det i 1968: *"Der bygges idrætshaller over det ganske land, og man kan vel nok sige, at det er mærkeligt, det ikke er kommet før, med det klima vi har her i landet"*.^{xlvii}

Sikkert er det da også, at halbyggerierne ikke var led i et større ideologisk felttog. Ligesom det heller ikke kan udelukkes, at på samme måde som man tidligere i sognene ville have sin egen brugs, sit eget mejeri, forsamlingshus osv., således var der omkring 1970 en tendens til, at nu ville man også have sin egen hal - og halbyggerierne bredte sig følgelig som ringe i vandet. I forbindelse med planlægningen af Agerskov-hallen i Sønderjylland, indviet i august 1975, udtalte således initiativtageren lærer Hans-Jørgen Thomsen følgende, som formodentlig var ganske tidstypisk for tankegangen ude i landdistriktssamfundene: *"Bestyrelsen og mit ønske for den kommende hal er, at Agerskovhallen må blive et naturligt samlingssted for såvel idrætslige som kulturelle formål, et samlingssted, der er hele sognets, og som de kan sige: det er vort eget"*.^{xlviii}

Imidlertid synes forklaringen trods alt ikke at være helt så enkel endda. Også her blev

opførelsen af fællesbygninger i flere tilfælde til i en form for modstand eller protest mod en ydre fjende. Men hvor det - som vi tidligere har set det - i perioden fra omkring 1880 og frem til 1960'erne havde været partiet Højre, derpå socialdemokraterne, storbyerne og den statslige lovgivning, der på mange måder havde udgjort den ydre fjende, blev det fra omkring 1970 især de nye storkommuner, man reagerede imod.

Dette gjaldt ikke blot i Agerskov i Nørre Rangstrup kommune, hvor Agerskov-hallen ifølge den nævnte Hans-Jørgen Thomsen til dels havde været en reaktion på kommunesammenlægningerne generelt og, mere specifikt, en reaktion på den nye centerkommune Toftlunds egenrådighed, der bl.a. viste sig i en tendens til *"at dirigere midler til sig selv"*.^{xlix} Også i forbindelse med de øvrige eksempler på halbyggerier, som vi allerede har været inde på, gjorde lignende tendenser sig gældende, som f.eks. i Spjald, hvor amtsborgmester Aage Ebbensgaard i sin tale ved svømmehallens indvielse i juni 1972 fremhævede kommunesammenlægningernes *"bivirkning"*: *"De tidligere små kommunale enheder opdager en vis værdi i sammenhold om kirke, skole og forsamlingshus, og så begynder man selv! Her i Brejning sogn har de unge og hele sognets befolkning været med i arbejdet, og der er så store værdier i et sådant lokalt bysamfund, at 100.000 kr. [ydet som frivillige bidrag] mere eller mindre er underordnet"*.^l

Og endelig, i tæt tilknytning til indførelsen af Kommunalreformen og det efterfølgende spændte forhold til de nye storkommuner, synes hallerne visse steder at være blevet til i en protest mod By- og landzoneloven, som det f.eks. var tilfældet med fritidscentret i Vallekilde-Hørve. *"Centret er også en reaktion imod land- og byzoneloven, som vi er godt trætte af herude, hvor vi gerne vil vise, der er liv og vilje i landsbysamfundene til at holde sammen"*, udtalte initiativtagerne således i interviewet med *Dansk Ungdom og Idræts* udsendte reporter.^{li}

Fra frivillighedsprincip til subsidieprincip

Pengemaskinen Dansk Idræt

Som det fremgår, kan Det store halbyggeri langt hen ad vejen ses som en videreførelse af den ungdomsbevægelse, der siden 1900 havde forsvaret 'hjemmenes ret' og forsøgt at forebygge, at ungdommen kom 'på afveje'.^{lii} Mere præcist kan man benævne halbyggerne som repræsentanter for en - i kulturel henseende - urbant præget fritidsbevægelse, der så at sige udkonkurrerede den landbrugerprægede ungdomsbevægelse fra midten af 1960'erne og frem.

Bl.a. den generelt meget positive holdning overfor stats- og kommunestøtte op gennem 1970'erne og - ikke mindst - op gennem 1980'erne og 1990'erne peger i denne retning.^{liii} En karakteristisk udtalelse finder vi således i en leder fra september 1972, *"Samfundets fritidspolitik"*, skrevet af *Dansk Ungdom og Idræts* redaktør Arne G. Larsen, hvori det med fremhævet skrift bliver slået fast, at *"fritiden (...) i det moderne samfund [er] et fælles anliggende, og det er politik, hvorledes man klarer disse opgaver"*.^{liiv} Og i 1988 blev det så i en overskrift proklameret: *"Den ulønnede leders tid er snart forbi"*.^{li v}

En almen accept af statsstøtte kan dog også spores i de mere holdningsneutrale oplysninger om love, støttemuligheder og lignende, der efterhånden blev en fast bestanddel i *Dansk Ungdom og Idræt* fra 1970'erne og frem.^{li vi} Akkurat samme tendens sporer man i øvrigt i Højskolebladet fra omkring 1970.

Lægger man artiklerne om statsstøtte sammen med de mange artikler om økonomien i de danske idrætsorganisationer generelt, diskussioner om disses organisation, samt de mange artikler om u-landsarbejde (hvis bemærkelsesværdige udviklingsoptimisme kan

måle sig med artiklerne i *Andelsbladet*, *Udviklingsbistand*, *Kontakt* mv.), når man til den overraskende konklusion, at der i *Dansk Ungdom og Idræt* siden begyndelsen af 1970'erne faktisk kun forekommer relativt få artikler, der behandler det, som tidsskriftets titel lover: selve idrætten forstået som sportsudøvelsen, samt artikler om den danske ungdom, herunder også de til tider heftige debatter om tidens ungdomskulturelle spørgsmål, der havde præget bladets forgænger, *Dansk Ungdom*.^{lvii} Derimod er der i høj grad tale om en stab af professionelle journalister og fotografer, der aktivt tager ud og 'skaber' bladets historier.

Som det fremgår af artiklen "*Frihed med usynlige lænker*" blev dette i 1997 erkendt af redaktionsleder Torben Elsig-Pedersen, der - som svar på beskyldninger fra bl.a. sportsjournalist Henrik H. Brandt, *Jyllandsposten*, om "*falsk varebetegnelse*"^{lviii} - vurderede, at "*Ungdom og Idræt [i 1980'erne] ændrede karakter fra at være et rent debatblad for den folkelige idræt til i højere grad at være et idrætspolitisk kampskrift*".^{lix}

[Figur 5. Tilskud til foreninger]

Som man ser i figur 5, ledsagedes den relativt positive holdning overfor støtte af en betydelig stigning i tilskud i form af Tipsmidler fra midten af 1960'erne. Det forekommer dog her tankevækkende, at disse summer fremstår som ubetydelige, ja, nærmest bagatelagtige i forhold til de trecifrede millionbeløb, der er blevet tildelt idrætsforeningerne op gennem 1980'erne og 1990'erne. Dette er primært sket i kraft af dygtigt lobbyarbejde af efterhånden højt professionaliserede interesseorganisationer som DGI, Team Danmark, Dansk Firma Idræts-Forbund (DFIF), og - ikke mindst - Danmarks Idræts-Forbund (DIF); organisationer, der i dag tilsammen aftager omkring 550 millioner af en samlet årlig, offentlig støtte til idræt på 3,3 milliarder, og her er endda ikke medtaget de omkring 100 millioner af Tips- og Lottomidlerne, som Kulturministeriet uddeler til idrætten.^{lx}

Den selvejende institution DGI-byen, der er blevet opført bag Københavns Hovedbanegård, kan indtil videre siges at udgøre det fysiske hovedmonument over den offentligt subsidierede idræts store æra i Danmark, med et hidtidigt budget på næsten 300 millioner kr.^{lxi}

[Figur 6]

Ikke mindst kampen med oplysningsforbundene om de faste, statslige subsidier op til vedtagelsen af en ny Lov om støtte til folkeoplysning (vedtaget 1. juni 1990) - der vel nærmest kun lader sig beskrive som et hundeslagsmål - vidner om, at de førhen frivilligt drevne idrætsorganisationer i Danmark op gennem 1980'erne og 1990'erne har udviklet sig til noget af en pengemaskine, omend der fra idrætsledere og politikere ganske få gange har lydt spæde, kritiske indvendinger mod den massive statsstøtte, opsummeret i vendinger som "*Fri os fra forsøgsmidler*", "*tilskudstyranni*" og "*projektitis*".^{lxii} Ligeledes har dansk idræt - akkurat som landbrugerorganisationerne efter 1900 - befundet sig i et dilemma mellem et økonomisk og lovgivningsmæssigt afhængighedsforhold til staten, samtidig med at man har ønsket at bevare sit særpræg, dvs. selvregulering, selvstændighed og frivillighedsprincip.^{lxiii}

Slaget om statsstøtten omkring 1970

Imidlertid var der omkring 1970 stadig skepsis at spore overfor udefra kommende sponsorer, hvorfor man måske kan tale om et 'sidste' principielt slag mellem tilhængere og modstandere - akkurat på samme måde, som det skete indenfor landbrugerorganisationerne, omend modstanden mod offentlig støtte indenfor det

økonomiske område i landdistrikterne syntes at have draget sine sidste krampetrækninger i slutningen af 1950'erne. Man kan derfor sige, at modstanden mod en kulturel og fysisk urbanisering holdt sig længst indenfor det kulturelle foreningsliv, hvilket også afspejlede sig i flere indlæg, der forsvarede frivillighedsprincippet og nødvendigheden af at holde sig økonomisk uafhængig af det offentlige.

I *Dansk Ungdom og Idræt* lød der således af og til kritiske røster om, at en ensidig statssubsidiering ville kunne føre til "*foreningernes død*", at staten ved at 'opkøbe' et foreningsliv, der førhen havde været baseret på udelukkende frivillig arbejdskraft, gjorde sig skyld i en "*ubegribelig underminering af det frivillige idræts- og ungdomsarbejde i Danmark*", osv.^{lxiv} Et sådant synspunkt kunne imidlertid også vendes indad i en selvkritik, som i en leder fra 1973, "*Fritidslov og socialhjælp*" skrevet af *Dansk Ungdoms* redaktør Arne G. Larsen. Heri konkluderedes det med fremhævet skrift: "*Det kan ikke hjælpe at tro, staten skal betale for enhver form for underholdning i vor fritid (...) Ethvert argument om nødvendigheden af de og de tilskud af hensyn til lærer- og lederlønninger kan fejles af bordet med henvisning til, at vi har et socialministerium, der efter visse kriterier yder socialhjælp, hvor trang kan påvises*".^{lxv}

Sådanne tanker peger netop i retning af, at den kulturelle urbanisering endnu ikke fuldkomment havde gennemtrængt landbosamfundet i begyndelsen af 1970'erne.

Netop halbyggerierne, der langt de fleste steder tydeligvis blev udført i fællesskab af lokale og tilflyttere, fremstår som et glimrende eksempel på skreddet fra et frivillighedsprincip til et statssubsidieringsprincip. Som det havde været gammel tradition hos den danske landbefolkning gjorde man her alt det, man selv kunne, i form af frivilligt arbejde og pengeindsamling blandt lokalbefolkningen. Men på dette tidspunkt bluedes man ikke ved derpå at tage imod offentlig hjælp i form af statstilskud, statslån og tipsmidler, samt støtte fra kommunen i form af tilskud, lånegarantier o.lign. Således fik man i forbindelse med opførelsen af Durup-hallen i 1966 hjælp af sognerådet: "*[De] første 100.000 kr. kom ind ad frivillighedens vej, og det var netop det beløb, som sognerådet ønskede, før det kom ind i billedet*".^{lxvi} Ved opførelsen af Fanø-hallen garanterede kommunen for lånene i de tre lokale pengeinstitutter, efter at man selv havde indsamlet 120.000 kr., mens kredsen bag fritidscenteret i Vallekilde-Hørve havde indsamlet 134.000 og herudover havde fået et statslån på 600.000 over Fritidsloven, osv.^{lxvii}

I øvrigt var flere af halbyggerne også imod tilførslen af penge til det frivillige foreningsliv, som f.eks. på Fanø, hvor man i 1971 ikke udbetalte nogen løn til lederne og bestemt heller ikke havde tænkt sig at gøre det. På spørgsmålet "*Betaler I løn til lederne?*" lød svaret fra initiativtagerne på Fanø således: "*Nej. Dels betaler kommunen alle kursusudgifter (...) og denne refusion gives bl.a. fordi vi ikke betaler lederløn, men desuden synes vi heller ikke, det er rigtigt at modtage penge for at lede gymnastik, og det er vi enige om alle 11. Yvonne: Det er da en hobby, vi har, og det skal vi ikke have penge for. Vibeke: Vi mangler da ikke de penge så hårdt, og vi leder gymnastik, fordi vi synes, det er sjovt!*".^{lxviii}

[Figur 7: Agerskovhallen]

Imidlertid peger meget i retning af, at man allerede i forbindelse med de idræts-, svømmehaller, kulturcentre, ungdomshuse, multihuse mv., der er blevet opført fra omkring 1975 og frem til i dag, i stigende grad har forladt den tidligere så principielle økonomiske uafhængighed af det offentlige. I den forstand kan man - overordnet betragtet - sige, at det danske kulturliv ikke blot har undergået strukturændringer i form af centralisering: det er i det hele taget kommet 'på støtten', også på landet. Dette er til tider af især den ældre foreningsaktive generation blevet set som en beklagelig udvikling, som indebærer et afgørende brud med en førhen mere selvstændig og

økonomisk uafhængig foreningstradition.

F.eks. udtaler den tidligere formand for Stevnshallen og senere Stevnshallerne (idræts- og svømmehallerne i Store Heddinge, Stevns), Arly Olsen, følgende om den gradvise accept af, at kommunen overtog det fulde økonomiske ansvar for såvel opførelsen som driften af de kulturelle fællesbygninger: *"Fra det tidspunkt i 1957, hvor planerne om en idrætshal tog fart og til 1998 har vi været vidne til en fortsat udvikling, hvor borgerne i tiltagende grad har anset det rimeligt, at offentlige midler skal anvendes også til kulturelle/idrætslige formål, som ikke umiddelbart kan anses for livsnødvendige. Stevnshallen [indviet nov. 1967] blev en realitet først og fremmest, fordi det overvejende var selvbyggeri og for indsamlede kroner. Da Svømmehallen i 1974 var bygget, blev dens gæld hurtigt afdraget ved hjælp af offentlige midler, og for Erikstruphallens vedkommende i 1980 var der tale om en hal også til teaterforestillinger med scene og skuespilgarderober til omkring 10 millioner, som ved et trylleslag blev bygget uden privat initiativ og medvirken, ligesom Boestoftehallen i 1982. For de, der oplevede Stevnsfesterne [støttefester for Stevnshallen] i slutningen af 50'erne og det sammenhold, der gav en idrætshal som resultat, kan det være lidt trist at se på livet i 90'erne, hvor vi overlader en masse til det offentlige og er os selv nok".*^{lxix}

Betegnende skrev forfatteren Lise Nørgaard i en artikel om nutidens dilettantteater om denne kulturelle urbanisering, der har medført et afgørende skred fra pligt til selvregulering og økonomisk uafhængighed til krav om offentlige subsidier: *"Hvis ikke mit øre bedrog mig, hørte jeg forleden kulturministeren fortælle, at der nu (..) er bevilget 120 millioner bl.a. til glade dilettanter, der vil forsøge at spille teater. Er det nu ikke mærkeligt, at denne fritidsbeskæftigelse altid før har kunnet florere, uden at staten hentede penge op af det bundløse dyb, hvor vore skattekroner gydes. I gamle dage - det vil sige før folk skulle have offentlige penge til alt, hvad de foretog sig - blev der spillet dilettant i alle landsogne. Amatørgrupperne har ændret karakter og forlanger nu at blive statsstøttet, også selv om niveauet befinder sig på dilettantstadiet. De har fået den ide, at det er samfundets/kulturministeriets skyld, hvis de ikke kan leve af at stå på en scene og ordne verdenssituationen med forskregede stemmer. Ingen har gjort dem den tjeneste at fortælle dem, at de var bedre tjent med at tage almindeligt borgerligt arbejde og dyrke deres trang til teater som en fritids-hobby. Fra politisk hold er det desværre blevet mere og mere almindeligt at give folk penge, frem for at give dem en ren besked, som ville gavne dem i det lange løb (..) Hvor langt skal vi ud? er der også håb om kulturpenge til (..) Trivial Pursuit, backgammon eller skakspil?"*^{lxx}

Glæden...

Som det som oftest forekommer, er virkeligheden dog mere nuanceret end som så. Den 'fortrængning' af de civile institutioner, som statsinterventionerne har forvoldt gennem de sidste 30 år, kan ud fra én synsvinkel ses som et tilbageslag for frivilligt foreningsarbejde og foreningsildsjæle og hermed et tab af social kapital. På den anden side er en sådan mentalitetsændring som følge af en kulturel urbanisering på ingen måde ultimativ. Igen og igen ser vi pligt- og frivillighedsmotivet udøve en vigtig effekt på praksis i en dansk virkelighed anno 2003 - ja, på mange måder kan en 'traditionel' verdensopfattelse ses som en uundværlig forudsætning for et nutidigt dansk velfærdssamfund, der først og fremmest hviler på samfundsmedlemmernes pligt til relativt uselvisk at stræbe efter det fælles bedste, dvs. på socialisering og frivillighed, snarere end på jura og tvang.

En del af forklaringen på ekspansionen af statsstøtten til det frivillige foreningsliv fra omkring 1970 kan da også forklares ud fra mere håndfaste forhold som de usædvanligt høje rentesatser på kreditforeningslån i 1970'erne. Mange steder bidrog disse til at

ødelægge de nye idræts- og svømmehallers økonomi, hvorfor kommune og amter måtte komme til undsætning: nu stod hallen der jo, og man kunne fra kommunens side ikke bare lade den gå til grunde!

Men hermed kan man ikke sige, at hjælp-til-selvhelp tankegangen så at sige afgik ved døden - den dag i dag foretrækker foreningerne at etablere selvejende institutioner med egne og ofte frivillige bestyrelser fremfor statsejede institutioner. Ja, som allerede nævnt ønsker man indenfor de i øvrigt meget statsstøtte-venlige danske idrætsorganisationer at undgå direkte statsindgreb og hermed bevare en i Danmark stærk tradition for udstrakt selvstyre og selvregulering indenfor foreningslivet. På den måde kan man se, at kontinuiteten tilbage til en 200-årig foreningstradition er bevaret.

Derfor er der typisk tale om en glidende overgang fra pligtsamfund baseret på selvhjælp til kravsamfund baseret på offentlige subsidier - ja, det er i det hele taget tvivlsomt, om man overhovedet kan tale om en retningsbestemt udvikling. Ligesom traditionel-moderne dikotomien synes forholdet mellem pligt og krav snarere at være strukturelt betinget, hvorfor det til forskellige tider bør beskrives kvalitativt med fokus på gradforskelle, snarere end som stadier i en kronologisk udvikling fra det ene til noget væsensforskelligt andet.

Et typisk eksempel på et tilsyneladende meget vellykket kompromis mellem frivilligt, civilt ansvar og offentligt ansvar er Fredericia-Hallen, der allerede længe før opførelsen i 1969 eksisterede som en selvejende institution på papiret - omend alle erkendte, at den i starten ville blive en underskudsforretning og halbestyrelsen af samme grund fuldkomment afhængig af tilskud fra kommunen: *"Det var [formanden] Richard Petersen, der slog fast, at Fredericia kommunes idrætshaller skulle være selvejende institutioner, således, at de kunne drives udenom de kommunale midler, og dermed ikke belaste kommunens budget. Han var tilhænger af "hjælp til selvhjælp" (..) Som en selvstændig institution har Fredericia-Hallen sine egne vedtægter, der siger, at bestyrelsen skal bestå af syv medlemmer. Fire fra idrætten og tre fra byrådet (..) På denne måde kan man være mere sikker på, at klubbernes ønsker vil blive hørt, og samtidig er de bevilgende myndigheder repræsenteret"*.^{lxxi}

Samme mønster gentog sig i forbindelse med den svømmehal, der i 1976 blev opført i tilknytning til Fredericia-Hallen. Omend svømmehallen - delvist i modsætning til idrætshallerne - rent økonomisk havde været byrådets foretagende, blev opførelsen af flere opfattet som *"endnu en sejr til idealisterne"*, dvs. de frivillige foreningsildsjæle, hvorfra initiativet var udgået.^{lxxii}

Igen kan man spørge sig selv: hvad har drevet - og hvad driver til stadighed disse foreningsildsjæle?

Betegnende nok blev en af de store ildsjæle bag Fredericia-Hallen, bestyrelsesformanden siden 1974, Henry Jepsen, afløst af en lønnet direktør i 1988. Om den enorme frivillige arbejdsindsats i bestyrelsen udtalte Jepsen i 1976: *"Jeg kan lide atmosfæren i hallen, hvor jeg har haft mange fornøjelige timer. Jeg nyder al den glæde og iver, som især de unge udviser. Hvis jeg ikke var en stor idealist, ville jeg sikkert ikke have fortsat, for man skal virkelig selv være interesseret i problemerne, og give sig tid til at høre på de enkelte brugere. Men det er svært at tilfredsstille alle, selv om vi gør vort bedste i bestyrelsen"*.^{lxxiii}

I dette tilfælde kommer vi tydeligvis tæt på de motiver, der gennem Foreningstiden har været de drivende kræfter bag sådanne foreningsildsjæle: idealisme, ønsket om at gøre nytte og - ikke mindst - glæden!

[Figur 8, idrætsglæde]

Om de ledende personer bag realiseringen af halkomplekset i Fredericia hedder det således: *"Men hvad har de mange mennesker fået, der viede hele deres liv til*

*Fredericia-Hallen, og som utrætteligt har arbejdet ikke blot for overhovedet at få bygget en hal, men også siden medvirket til at udvide og forbedre den? De har fået glæden: "Jeg skal lige rundt og snuse, og se hvad der sker i hallerne". "Jeg kan godt lide at gå over i svømmehallen og se børnene, når de kravler så højt op, de kan - og springer ud". "Det er dejligt at se børnenes glæde". "Man føler da, at man har været med til at give Fredericia kommunes borgere mulighed for et rigere liv". "Vi har været med til at give ungdommen og de kommende generationer en god start". - Spørger man de, der har været med fra starten om, hvad den største oplevelse har været, så svarer de omgående: **Børnenes glæde!**"^{lxiv}*

Noter:

-
- ⁱ"Udviklingen" indenfor kulturlivet: se bl.a. Dansk Ungdom 1961, s. 287; Højskolebladet 1963, s. 796.
- ⁱⁱ"Nødvendighedens lov": Dansk Ungdom 1965, s. 519. "Strukturændring" indenfor det kulturelle område: se f.eks. Højskolebladet 1958, s. 553. "Rationalisering": se f.eks. Dansk Ungdom, 1965, s. 519.
- ⁱⁱⁱFor en nærmere gennemgang af 1960'ernes nedlæggninger af kulturelle institutioner, se Gunnar Lind Haase Svendsen: Sognet i opbrud. Om ændringerne i det kulturelle liv på landet 1950-70, Magasin fra Det Kongelige Bibliotek, nr. 2, 2002, s. 19-35. For en nærmere gennemgang af debatterne indenfor De danske Ungdomsforeninger 1900-1950, se Gunnar Lind Haase Svendsen: De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by, udkommer i Fortid og Nutid, nr. 3, 2002, s. 188-203, samt Niels Kayser Nielsen: Sangleg eller kinddans? Træk af debatten om dans i ungdomsforeningerne i mellemkrigstiden, Magasin fra det Kongelige Bibliotek, nr. 1, 1997, s. 48-59. For perioden 1950-1970, se Gunnar Lind Haase Svendsen: Den usunde strøm fra byerne. Krisen indenfor De danske Ungdomsforeninger 1950-70, Udkommer i Fortid og Nutid, 2004.
- ⁱⁱⁱⁱFor et meget tidstypisk eksempel på opførelsen af en idrætshal, se Gunnar Lind Haase Svendsen: Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen, Sønderjyske Årbøger, 2002, s. 227-242.
- ^v"Ungdommens øgede fritid": se bl.a. Dansk Ungdom 1959, s. 72; Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 208ff.; Højskolebladet 1958, s. 141.
- ^{vi}Se f.eks. Dansk Ungdom 1964, s. 188.
- ^{vii}Se f.eks. Dansk Ungdom 1958, s. 246; 1964, s. 50; Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 300.
- ^{viii}"Fritidssamfund": se bl.a. Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 206ff.; Højskolebladet 1963, s. 68.
- ^{ix}"Utidssvarende forsamlingshuse", se f.eks. Dansk Ungdom 1951, s. 14; 1964, s. 50; Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 300.
- ^xFor en nærmere gennemgang, se også Svendsen: Sognet i opbrud, s. 29.
- ^{xi}"Barnepigementalitet" og ungdomsklubberne som en "fare for demokratiet", se Dansk Ungdom 1963, s. 535. "Har vi et popproblem?": Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 231.
- ^{xii}"Er foredragernes tid ovre?": se bl.a. Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 728. Om udbredelsen af dilettantteater, se f.eks. Dansk Ungdom 1952, s. 26; 1959, s. 554; 1961, s. 499. Se også Ungdomskommissionen: Ungdommen og Fritiden. Betænkning nr. 12. J. H. Schultz A/S, Kbh., 1952, s. 87ff.
- ^{xiii}Ministeriet for Kulturelle Anliggender: Betænkning vedrørende kulturcentre. Betænkning nr. 412. S.L. Møllers Bogtrykkeri, København, 1966, s. 5.
- ^{xiv}For en nærmere gennemgang, se Svendsen: Sognet i opbrud, s. 29ff.
- ^{xv}Dansk Ungdom 1952, s. 421.
- ^{xvi}Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 207.
- ^{xvii}Sst., s. 206.
- ^{xviii}Sst., s. 302.
- ^{xix}Om "Svømmehalsindvielsernes tid", se Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 489.

-
- ^{xviii}Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 300.
- ^{xix}Sst. 1968, s. 534.
- ^{xx}Sst. 1972, s. 654.
- ^{xxi}Jf. sst. 1971, s. 314ff. Se også Svendsen: Den gode vilje.
- ^{xxii}Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 655.
- ^{xxiii}Sst., s. 489.
- ^{xxiv}For en nærmere gennemgang, se Peter Honoré, red.: Fredericia-Hallen i 25 år. Fredericia-Hallen, M-Tryk, 1994.
- ^{xxv}Dansk Ungdom og Idræt 1973, s. 341.
- ^{xxvi}Sst. 1972, s. 677 og 654.
- ^{xxvii}Sst., s. 674.
- ^{xxviii}Sst., s. 650. Også i en større by som Fredericia finder vi den samme argumentation frem til i dag. Således læser man i 25 år jubilæumsskriftet for Fredericia-Hallen: *“Fredericia-hallen er et samlingssted. Ikke alene for kommunens borgere, men også for udøvere og tilskuere til de utallige begivenheder, der med jævne mellemrum finder sted i Fredericia-Hallen”*. Honoré: Fredericia-Hallen i 25 år, s. 33.
- ^{xxix}Citeret i Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 650.
- ^{xxx}Honoré 1994, s. 17.
- ^{xxxi}Idéen om en fuldkommen centralisering af idrætslivet er f.eks. blevet realiseret i Fredericia, hvor det mægtige og tilsyneladende aldrig fuldendte halbyggeri fra 1969 frem til i dag er blevet koncentreret i Madsby enge vest for byen: *“Det blev hele tiden Madsby enge, man vendte tilbage til. Her var der plads nok. Man kunne brede sig hæmningsløst. Og meningen var da også, at arealerne ved Madsby enge efterhånden skulle rumme alle aktiviteter på det sportslige område”*. Honoré: Fredericia-Hallen i 25 år, s. 49.
- ^{xxxii}Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 652. Om ét fritidscenter, se f.eks. også Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 206ff.; 1972, s. 650ff..
- ^{xxxiii}Se f.eks. Dansk Ungdom 1965, s. 595.
- ^{xxxiv}Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 662.
- ^{xxxv}Sst., s. 662. “Det drejer sig om narkomaner”: Dansk Ungdom og Idræt 1971, s. 498. Om narkomanien som en “folketrussel”, se Dansk Ungdom og Idræt 1971, s. 4.
- ^{xxxvi}Se Svendsen: Den usunde strøm fra byerne.
- ^{xxxvii}Honoré: Fredericia-Hallen i 25 år, s. 19.
- ^{xxxviii}Sst., s. 35 og s. 59.
- ^{xxxix}Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 672.
- ^{xl}Sst. 1971, s. 793.
- ^{xli}Sst. 1972, s. 489.
- ^{xlii}“Et samlet fritidsforum”: Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 214. Om “helhedssigte” og “det hele menneskes interesser”: Dansk Ungdom og Idræt 1967, s. 206.
- ^{xliiii}Sst. 1968, s. 534 og s. 535.
- ^{xliv}Sst. 1972, s. 678.
- ^{xliv}Sst. 1970, s. 844; 1972, s. 650.
- ^{xlvi}Sst. 1972, s. 652.
- ^{xlvi}Sst. 1968, s. 534.
- ^{xlvi}Hans Jørgen Thomsen citeret i Vestkysten 17/1 1973.
- ^{lix}Interview 28/2 2002 med skoleinspektør Hans-Jørgen Thomsen, Agerskov. For en nærmere gennemgang, se også Svendsen: Den gode vilje.
- ^lDansk Ungdom og Idræt 1972, s. 489.
- ^{li}Sst., s. 654.
- ^{lii}For en nærmere gennemgang, se Svendsen: De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by.
- ^{liii}Man finder således et helt forbløffende væld af artikler og indlæg i Dansk Ungdom og Idræt indenfor perioden 1970-2000 (tilsyneladende kulminerende i de to år 1988 og 1995), der udtrykker en positiv holdning overfor en nærmest ‘naturlig’ statsstøtte, udtrykt i overskrifter som “Forsamlingshuse bør støttes over fritidsloven” (1980, s. 90), “Flere penge til idrætten” (1982, nr. 45, s. 12), “Uden støtte ingen nye projekter”

(1985, nr. 35, s. 16) og "Slip [forsøgsprojekts-]pengene løs" (1988, nr. 29, s. 2).

^{liv}Dansk Ungdom og Idræt 1972, s. 706.

^{lv}Sst. 1988, nr. 12, s. 6.

^{lvi}Se f.eks. Dansk Ungdom og Idræt 1968, s. 436; 1971, s. 7; 1976, s. 418; 1985, nr. 17, s. 10; 1995, nr. 3, s. 5; 1997, nr. 6, s. 6.

^{lvii}Om denne fundamentale forskel mellem Dansk Ungdom og Dansk Ungdom og Idræt, se også Dansk Ungdom og Idræt 1997, nr. 7, s. 38.

^{lviii}Dansk Ungdom og Idræt 1997, nr. 7, s. 42.

^{lix}Sst. 1997, nr. 7, s. 44.

^{lx}Jf. Danmarks Idræts-Forbund 2001. Ifølge Egon Clausen steg foreningstilskuddene fra Tips- og Lottomidlerne i perioden 1988-1994 fra 355 millioner til 1, 165 milliarder kr. Videre hedder det, at reglerne for tildeling nærmest er "*uigennemskuelige*" (Egon Clausen: Ildsjæle. Et forsvar for de frivillige hjælpere og en kritik af statens greb om folkeligheden. Gyldendal, 1998, s. 65).

^{lxi}Ifølge "Fakta om DGI-byen, Februar 2002" fundet på DGI-byens hjemmeside på <http://www.dgi-byen.dk> har byggeriets første tre etaper (ud af fire), der blev gennemført 1996-1999, i alt kostet 293 millioner kr. Heraf har DGI i forening med DDS (De Danske Skytteforeninger) finansieret lidt over 17 %, DGI-byen knap 62 %, Lokale- & Anlægsfonden 10,5 %, mens Københavns Kommune, foruden at stille en grund gratis til rådighed i 99 år, ligeledes har bidraget med knap 10,5 %.

^{lxii}Dansk Ungdom og Idræt 1988, nr. 42, s. 8; 1988, nr. 43, s. 10; 1995, nr. 5, s. 19. Om idrætsorganisationernes kamp med oplysningsforbundene om støttemidler, som de førstnævnte vandt, se f.eks. artiklerne "Ufolkeligt bagstræv" (1988, nr. 37, s. 2); "Hold så op med det klynkeri!" (1990, nr. 37, s. 2); "Folkeoplysningsloven" (1991, nr. 38, s. V).

^{lxiii}Et enkelt eksempel er den store modstand mod socialdemokraten Peder Sass' i og for sig meget logiske forslag om kommunale idrætsklubber (se bl.a. Dansk Ungdom og Idræt 1994, nr. 24, s. 5; 1994, nr. 29, s. 14; 1996, nr. 33, s. 22).

^{lxiv}"Foreningernes død": Dansk Ungdom og Idræt 1971, s. 5. Om statens "underminering" af det frivillige foreningsliv, se Dansk Ungdom og Idræt 1973, s. 94.

^{lxv}Dansk Ungdom og Idræt 1973, s. 254.

^{lxvi}Sst. 1967, s. 534.

^{lxvii}F.eks. Dansk Ungdom og Idræt 1971, s. 314; 1972, s. 654.

^{lxviii}Sst. 1971, s. 315.

^{lxix}Arly Olsen: Stevnshallerne, i: Buck, Viggo m.fl. (red.) Store Heddinge før og nu, hæfte 6, s. 73-82. Stevns Lokalhistoriske Arkiv.

^{lxx}Lise Nørgaard citeret fra Politiken i Dansk Ungdom og Idræt 1990, nr. 6, s. 12.

^{lxxi}Honoré: Fredericia-Hallen, s. 57.

^{lxxii}Sst., s. 43.

^{lxxiii}Sst., s. 59.

^{lxxiv}Sst., s. 61.

Den gode vilje
Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen

Af Gunnar Lind Haase Svendsen

Indledning

1960'ernes og 1970'ernes halbyggerier skal i vid udstrækning ses som et resultat af en ny tendens i den danske ungdomsbevægelse efter Anden Verdenskrig. Hvor ungdomsforeningerne på landet tidligere havde søgt at forene ånds- og kropskultur, primært ved at forene foredrags- og oplysningsvirksomhed med gymnastikundervisning, blev det i løbet af 1950'erne kropskulturen og hermed idrætsforeningerne, der blev altdominerende.

Eftersom man i 1960'erne og 1970'erne ikke mente, de gamle og ofte misvedligeholdte forsamlingshuse kunne rumme alle de nye idrætsaktiviteter, gav man sig i kast med at planlægge nye samlingssteder i form af kulturelle fællesbygninger som fritids- og kulturcentre, idræts- og svømmehaller - alle hovedsagelig med det formål at opfylde idrætsforeningernes stadigt stigende lokalebehov efter Anden Verdenskrig.¹

Som tilblivelsen af Agerskov-hallen i høj grad vidner om, var der dog ikke blot tale om et generelt ønske om idrætsfaciliteter, eller som man sagde: et 'sted at være'. Efter kommunesammenlægningerne i 1970 syntes der endvidere at være opstået en ny selvbevidsthed i de enkelte landdistriktsamfund, en ny sognebevidsthed så at sige.

Planlægningen og opførelsen af Agerskov-hallen i 1972-74 forekommer at være ganske repræsentativt for de talrige halbyggerier i de danske landdistrikter i 1970'ernes sidste halvdel. Herom vidner bl.a. artikler om lignende halbyggerier i De danske Gymnastik- og Ungdomsforeningers tidsskrift *Dansk Ungdom og Idræt* gennem perioden.² I denne artikel vil planlægningen, opførelsen og driften af Agerskov-hallen derfor blive nøjere beskrevet med henblik på at give et illustrativt eksempel på "idrætshalsbevægelsen" i 1960'erne og 1970'erne - en tydelig slægtning til "forsamlingshusbevægelsen" efter 1864.

Idéen til en hal

Den store initiativtager bag Agerskov-hallen, skoleinspektør ved Agerskov skole Hans-Jørgen Thomsen fortæller, at idéen til hallen opstod i 1970-71 i forbindelse med en manglende støtte fra den nye centerkommune til opførelsen af en gymnastikhall nummer to i tilknytning til skolen.³ Thomsen oplyser videre, at en del af skolen, samt 1 gymnastiksal var blevet opført i 1968, men - trods et stort behov for endnu en gymnastiksal - fik man efter 1970 ikke grønt lys for at fortsætte byggeriet af en sal eller evt. en hal. "Hvad skal de med en hal i Agerskov?" synes stemningen ifølge Thomsen at have været i den nye

¹Se også Svendsen 2002, 2002a.

²Se Svendsen 2002a for en nærmere gennemgang.

³Jf. interview 28/2 2002 med skoleinspektør Hans-Jørgen Thomsen, Agerskov. Hvis andet ikke er angivet, hidrører alle citater i afsnittet fra dette interview. Jeg vil gerne takke Hans-Jørgen Thomsen for at have gennemlæst og kommenteret det første udkast til denne artikel.

centerby, Toftlund, hvor man allerede 2. oktober 1965 havde indviet Toftlundhallen. “Vi følte, vi blev forfordelt”, beretter Hans-Jørgen Thomsen, der dengang var lærer på Agerskov skole og formand for Agerskov Ungdomsforening.

Imidlertid samledes indenfor Ungdomsforeningen i begyndelsen af 1970'erne en kreds, der ønskede at vise kommunen, at man ikke havde til hensigt blot at sidde og vente med hænderne i skødet.

[ILLUSTRATION: Øverst: Agerskov hallen set fra skolens parkeringsplads, oktober 2000. Nederst: pedel ved Agerskov skole, Laurids Mikkelsen, blev af alle udnævnt som den største slider under hele byggeperioden. I baggrunden ses konstruktør Johnie Kühnau.

Fotos: Forfatteren, oktober 2000; Vestkysten, 2. december 1974.]

Foreningsildsjælene bag hallen

Hvem var de folk, der ønskede at bygge en hal, og hvorfor lagde de så megen energi i det?

Som allerede nævnt var det lærer Hans-Jørgen Thomsen, der som formand for Ungdomsforeningen blev den store initiativtager. Thomsen, der er født og opvokset i Øsby ved Haderslev, fortæller, at han flyttede til Agerskov i 1964 i forbindelse med sin ansættelse på skolen. I 1966 blev han gift og stiftede familie. På det tidspunkt var der mange dynamiske, yngre folk, der flyttede til byen. Thomsen beretter herom:

Der kom mange tilflyttere, især fra Esbjerg-området. Flere blev ansat i Elforsyningsselskabet, i Banken - der var også mange håndværkere, en overgang var der 11 murere. Mange byggede hus, og der var mange rejsegilder (...) Der var et stort sammenhold [mellem tilflytterne], alle kendte hinanden. Der skete noget..

Gennem sidste halvdel af 1960'erne var idrætsaktiviteterne vokset i Agerskov Ungdomsforening, ligesom det i øvrigt var tilfældet i idrætsforeningerne i Bevtoft og Toftlund. Der blev især spillet fodbold, håndbold, samt dyrket gymnastik. Også resultatmæssigt opnåede de tre idrætsforeninger gode resultater omkring 1970.⁴

Både Thomsen og en anden tilflyttet lærer, Christian Povlsen, var meget aktive indenfor idrætsforeningerne i Agerskov Ungdomsforening, ligesom en tredje aktiv, tilflyttet lærer, Tage Hedegård Christensen, var leder af den kommunale ungdomsskole. Især Hans-Jørgen Thomsen og kollegaen på Agerskov skole, Christian Povlsen, havde i det hele taget i perioden 1970-74 været meget dynamiske foreningsildsjæle i Agerskov og omegn. De var begge uddannet premierløjtnanter fra artilleriet og havde på den måde fælles bekendte fra artilleriets befalingsmandsskole. Af de lokale mødte de “megen medspil” og til tider også “modspil”, fortæller Thomsen.

Til spørgsmålet om, hvorfor Thomsen i denne periode involverede sig i så mange forenings- og lokalpolitiske aktiviteter, svarer han, at han på det tidspunkt - hvor han var i begyndelsen af 30'erne - havde “uendelig mange kræfter”. “Det var lysten til det.. Jeg kan godt lide, at tingene kører”. I interviewene med Hans-Jørgen Thomsen i *Vestkysten* omkring årsskiftet 1971-72 støder man tillige flere gange på udtalelsen: “Formålet er at sætte noget i gang”.⁵

Lokalbefolkningens ønske om et nyt samlingssted

I første omgang havde det været det akutte behov for idrætsfaciliteter i en by, der ikke havde haft eget forsamlingshus siden 1920'erne, omend nok en kro der kunne rumme mange ikke-idrætslige aktiviteter. Nu var det på tide, man fik et nyt samlingssted, mente

⁴Dette kan man også læse ud af artiklerne i *Vestkysten*, se f.eks. *Vestkysten* 31/12 1971.

⁵Se f.eks. Hans-Jørgen Thomsen citeret i *Vestkysten* 31/12 1971.

Thomsen...

Agerskov-hallen er ikke kun en idrætsplads. Den er det samlingssted - eller forsamlingshus - som vor tids mennesker ønsker og har brug for (..) Vor tids mennesker har ønsker, de har stærke meninger, og de har travlt, de bør, skal og vil mange ting, og al den aktivitet og vilje præger det samfund, vi bor og lever i.⁶

I en artikel fra 17. januar 1973, "Selvfølgelig skal Agerskov ha' en hal", der byggede på en "rundspørge, vi [Vestkystens journalister] har foretaget blandt tilfældig valgte borgere, vi traf under et besøg i Agerskov", syntes argumentet om de manglende lokale faciliteter også at veje tungt. Således udtalte husmoder fru M. Klingenberg, at hun troede, "det vil gavne hele Agerskov, at vi får et sted, hvor både unge og ældre kan samles", tobakshandler Chr. Dethlefsen betonedede nødvendigheden i "at gøre noget for de aktive unge, som vil dyrke sport" og skabe "et samlingssted for hele sognets befolkning", mens murersvend Johannes Toft mente, der i flere år havde været brug for en hal, hvor "alle idrætsgrene kan samles". Det sidste blev uddybet af assistent frk. Anne B. Severin, som selv ville "gøre alt for at der kan blive en idrætshal i Agerskov". Anne Severin havde tidligere spillet håndbold i Toftlund-hallen men udtalte, at hun "under de nuværende forhold [ikke] har lyst"...

Selv om der er idrætshal i Toftlund, kniber det med at få plads til alle de, der gerne vil benytte hallen. Desuden er der jo også transportproblemerne og det, at der ikke er et forsamlingshus i byen.⁷

I samme rundspørge udtalte sparekassedirektør H. P. Jensen, at "vi har et meget aktivt idrætsliv i Agerskov, og derfor er det nødvendigt at vi får en idrætshal til gavn for hele sognet". Herudover gjorde Jensen opmærksom på det vigtige i at skabe et landsbymiljø, ligesom han på samme måde som Hans-Jørgen Thomsen understregede, at man ikke havde til hensigt at skade de lokale forsamlingshuse...

En hal vil (..) kunne aflaste skolen betydeligt. Den vil være med til at skabe et miljø i Agerskov. Landsbymiljøet har ofte en større kulturel udbredelse end i større byer. Man kommer hinanden ved, derfor kan vi også bedre gå sammen om at skabe en ting (..) Jeg tror ikke, at en hal vil skade de bestående forsamlingshuse i sognet, dertil er formålet for udnyttelsen forskellig. Har vi hal, vokser behovet.⁸

Akkurat som H. P. Jensen - og da i øvrigt som lederne indenfor de store landsdækkende idrætssamvirker - blev der i den forbindelse af formanden for Ungdomsforeningen udtrykt det håb, at *selve idrætsfaciliteten* ville trække flere folk til. Ligesom Hans-Jørgen Thomsen i byggeriets opstartsfasen samtidigt betonedede, at man ikke var ude på at

⁶Hans-Jørgen Thomsen citeret i Vestkysten 3/10 1975. I det hele taget går ordet "samlingssted" igen. F.eks. udtrykte borgmester Ejnar Friis, Toftlund, ved indvielsen i oktober 1975 et håb om, at "*hallen bliver det naturlige samlingssted for beboerne i Agerskov*" (Vestkysten 3/10 1975).

⁷Anne B. Severin citeret i Vestkysten 17/1 1973.

⁸H. P. Jensen citeret i Vestkysten 17/1 1973. Thomsen udtrykte samarbejdstanken på denne måde: "*Nogen mener, at vi vil konkurrere med Toftlund. Det er ikke tanken. Der er et behov for to haller i kommunen, og vi ønsker kun, at vi kan få et godt samarbejde med Toftlundhallen og dennes bestyrelse. Vor hal skal desuden aflaste skolens gymnastiksal, og jeg tror desuden, at det vil gavne forsamlingshusene i kommunen, at der bygges en hal i Agerskov. Forsamlingshusene har deres miljø og publikum. De har deres programmer, men kan naturligvis ikke tage sportsarrangementer, og det er heller ikke deres formål*" (Hans-Jørgen Thomsen citeret i Vestkysten 17/1 1973).

konkurrere...

Agerskov-hallen vil ikke blive en konkurrent til Toftlund-hallen. Som det er nu, er der helt afgjort behov for endnu en hal i Nørre-Rangstrup, og kommunen vil med to haller stå stærkt udadtil. Derfor vil der være brug for samarbejde (..) Trods den korte afstand mellem de to byer, har vi haft besvær med transporten til Toftlund-hallen (..) Når vi selv får en hal, vil der uden tvivl blive en endog meget stor tilgang til idræt. I dag har Agerskov ungdomsforening 13 hold tilmeldt sommerens fodboldturnering.⁹

Halbyggeriet som en protest

Artikler i *Vestkysten* november 1971 vidner dog om, at det i begyndelsen var den nævnte mangel på en gymnastiksal i forbindelse med skolen, der fra de unge Agerskov-læreres side blev fremført overfor kommunen som et hovedargument for en hal. Imidlertid antydede Hans-Jørgen Thomsen overfor pressen, at Nørre Rangstrup kommune sikkert ville prioritere en udvidelse af Toftlund skole over opførelsen af en gymnastiksal eller et halbyggeri i Agerskov.¹⁰ Også ved halpremieren 2. december 1974 havde bestyrelsesmedlemmerne givet udtryk for halbyggeriet som en nærmest demonstrativ *selvorganisering*, der skulle opfattes som en i hvert fald indirekte protest overfor kommunen. Således refererede *Vestkystens* reporter, at tidligere "var kommunen ikke rede til en udvidelse på Agerskov skole, og så var der ikke andet for end selv at gå i gang".¹¹

Ved 10 års jubilæet i oktober 1985 udtalte Thomsen sig endnu mere bramfrit til *Vestkysten* om den konkurrence, der har eksisteret sognekommunerne imellem siden 1970 og i en vis udstrækning - fortæller Thomsen i interviewet med denne forfatter - op til den dag i dag:

Efter kommunesammenlægningen frygtede borgerne i den gamle Agerskov kommune, at det var slut med nye faciliteter i Agerskov - det ville blive kommunebyen Toftlund, der fik det hele. Det gav en stærk holdning i det lille samfund, og derfor var der en meget betydelig opbakning til byggeriet af hallen. Og det blev bevist, at sammenhold giver resultater.¹²

Artiklerne vidner dog også om, at kommunen fra begyndelsen ikke forholdt sig afvisende overfor et halbyggeri, omend man i Kulturudvalget i Nørre Rangstrup kommune først ønskede at foretage en undersøgelse af "behovet og opbakningen blandt befolkningen".¹³

⁹Hans-Jørgen Thomsen citeret i *Vestkysten* 21/4 1973.

¹⁰Således hed det i *Vestkysten* 12. november 1971: "*Der arbejdes for tiden i Agerskov for at få en hal. Formanden for Agerskov Ungdomsforening, lærer Hans-Jørgen Thomsen, Agerskov, fortæller, at man i ungdomsforeningen ved, at der er et behov for en hal, og at det ville være rimeligt, at dette behov blev dækket. Skolen i Agerskov står jo for en udvidelse, siger lærer Thomsen, og halbyggeriet kunne måske indgå sammen med udvidelsen, det er i hvert fald en mulighed. - Men vi er klar over, at kommunen først og fremmest ønsker at få gjort en ende på den store pladsmangel, der er på Toftlund skole, så det er ikke sikkert, at kommunen vil finansiere projektet.*" Se også *Vestkysten* 2/12 1974.

¹¹*Vestkysten* 2/12 1974.

¹²Hans-Jørgen Thomsen citeret i *Vestkysten* 7/10 1985.

¹³*Vestkysten* 17/12 1971. Om kommunens positive holdning overfor en hal i Agerskov, se *Vestkysten* 18/11 1971. Projektet blev i øvrigt lige fra starten støttet af forstanderen for Agerskov Ungdomsskole, Johs. Svenningsen, Agerskov, der udtalte, at ungdomsskolen "også [er] interesseret i en idrætshal i Agerskov" (*Vestkysten* 17/12 1971).

[ILLUSTRATION: Tre af de vigtigste personer ved opførelsen af Agerskov-hallen i 1973-74. Fra venstre: ingeniør Henning Mathiasen, formand for halbestyrelsen lærer Hans-Jørgen Thomsen og konstruktør Johnie Kühnau.

Foto: Vestkysten, 2. december 1974.]

Stiftelsen af en hal- og byggebestyrelse

Som mange andre steder i landet viste der sig rent faktisk at være en meget stor opbakning bag projektet fra folk i alle erhvervs- og aldersgrupper, hvilket ikke blot *Vestkystens* spørgerunde afslørede.

Ved det stiftende møde på Agerskov kro 29. august 1972 gav således mere end 100 borgere tilsagn om at støtte projektet økonomisk og gennem frivillig arbejdskraft. Til bestyrelsen valgtes foruden Hans-Jørgen Thomsen konstruktør Johnie Kühnau, ingeniør Henning Mathiasen, fuldmægtig John Dethlefsen, lærer Christian Povlsen og inspektør for **Den kommunale ungdomsskole**, lærer Tage Hedegård Christensen. Herudover blev der valgt følgende seks suppleanter, der automatisk sammen med bestyrelsen skulle indgå i "byggeudvalget": bygmester Peter Toft, installatør Hans Madsen, assistent Erik Sørensen, direktør J. Ingerslev, sparekasseelev Preben Rasmussen, samt den allerede flere gange omtalte husmand Egon Petersen.¹⁴

Allerede fra starten var der tale om et tæt samarbejde med de kommunale institutioner. Således blev et par uger senere tillige Kulturudvalgets formand, Christian Schultz, Branderup, samt gdr. Anders Clausen, Galsted, valgt som bestyrelsesmedlemmer af kommunalbestyrelsen, ligesom Kresten Appel, Rangstrup, blev udpeget af skolenævnet.¹⁵

Hvad angår selve byggeriet, var anskaffelsessummen blevet beregnet til 810.000 kr., hvoraf de 700.000 skulle gå til materialer, 75.000 til arbejds løn til håndværkere, mens de sidste 35.000 var afsat til renter. Det var i den forbindelse planen at optage to kreditforeningslån, ligesom man herudover håbede at opspare 150.000 gennem gaver og indsamlinger.¹⁶ Et skitseforslag til halbyggeriet var vederlagsfrit blevet udarbejdet af arkitekt Jørgen Lind, Toftlund. Der var, meddelte *Vestkystens* reporter, tale om "et virkelig nydeligt og enkelt projekt" med en hal på i alt 2.000 kvadratmeter.¹⁷ Det var meningen, at hallen skulle placeres på træningsbanen ved Agerskov skole. Specifikt om den frivillige arbejdskraft hed det...

[Hans-Jørgen Thomsen] oplyste endvidere, at der påregnes frivillig arbejdskraft for 200.000 kr. Da det kunne knibe at holde gejsten oppe på et vist tidspunkt af byggeriet, var der afsat 75.000 kr. til professionel arbejds løn for at komme over et "dødt punkt".¹⁸

'Den gode vilje'

Efter planlægningsfasen kom der en travl tid for Agerskov-hallens "energiske" formand Hans-Jørgen Thomsen, byggeudvalget, de omkring 450 aktive medlemmer af Agerskov

¹⁴Jf. Vestkysten 30/8 1972.

¹⁵Jf. Vestkysten 13/9 1972.

¹⁶Jf. Vestkysten 30/8 1972.

¹⁷Vestkysten 30/8 1972.

¹⁸Vestkysten 30/8 1972.

Ungdomsforening, samt de omtrent hundrede andre frivillige i Agerskov og omegn.¹⁹

Der blev nu foretaget en systematisk indsamling af penge og frivilligt arbejde i Agerskov og omegn. Der var tale om salg af såkaldte halbeviser til 50 kr., som gav livsvarigt medlemskab af hallen. Alternativt kunne man opnå et sådant medlemskab ved at love sig til 5 frivillige arbejdstimer.²⁰

[ILLUSTRATION: Annonce i Vestkysten: "Agerskov-Hallens indsamlingsrunde".

Foto: Vestkysten, 4. januar 1973.]

Fra dette tidspunkt gik det stærkt med realiseringen af Agerskov-hallen - et projekt, der tiltrak sig ganske stor mediebevågenhed. Således genlød det i januar 1973 i *Vestkysten* af positive overskrifter som "De første 5.000 kroner til Agerskov-hallen", "Nu 11.000 kroner i Agerskov", "Nu 40.000 kr. til Agerskov-hallen" osv., indtil det slutteligt hed: "Over 80.000 kr. til Agerskovhal".²¹

Rent faktisk endte resultatet med godt 100.000 kr., inklusive tilskud fra Agerskov Sparekasse samt overskud fra en halfest og nogle bankospil.²² Herudover modtog bestyrelsen et statstilskud på 25.000 kr. over Fritidsloven, 25.000 fra Mærskfonden, et beløb fra A. P. Møller Fonden, 35.000 fra det aldrig realiserede Agerskov Forsamlingshus, samt muligvis også beløb fra Tipsmidlerne, samt andre mindre, statslige tilskud.²³

Ved indsamlingsrunden blev der imidlertid kun tegnet cirka 2.000 arbejdstimer, hvilket dog hovedsageligt skyldtes borgernes forsigtighed. Ved indvielsen kunne man nemlig konstatere, at det frivillige arbejde reelt havde beløbet sig til mellem 8.000 og 9.000 timer, hvilket skønnedes at være en besparelse i håndværkerregninger på omkring 400.000 kr.²⁴

Selve byggeriet syntes at være foregået uden de store problemer, omend man 27. november 1973 i *Vestkysten* kunne læse følgende bøn under overskriften "Søndagsbilister" - forsynet med en opfordring til at møde op på byggepladsen søndage om morgenen og underskrevet "Agerskov-hallen":

Søndagsbilister I må ej køre,
derfor hør nu, hvad I kan gøre:
I kan hjælpe os med hallen,
vær ej bange for vor kalden.
Vi vil hjælpe Jer til rette,
så det eneste I bli'r er trætte.

I en artikel et par uger tidligere havde Hans-Jørgen Thomsen - hvis egen indsats ved byggeriets afslutning i øvrigt af *Vestkysten* blev betegnet som "noget nær enestående"²⁵ - givet følgende stemningsbillede af det relativt langvarige byggeri:

¹⁹Den "energiske formand": Vestkysten 17/1 1973.

²⁰Vestkysten 14/12 1972.

²¹Vestkysten 16/1, 17/1, 18/1 1973.

²²Jf. Vestkysten 26/1 1973.

²³Jf. Vestkysten 25/4 1974, 19/4 1975, 24/12 1974.

²⁴Jf. Vestkysten 3/10 1975.

²⁵Vestkysten 2/12 1974.

Arbejdet går støt og roligt, men vi må indrømme, at de korte aftener giver mindre end beregnet, selv om vi har flyttet den ene række master fra fodboldbanen, således at vi har godt lys til arbejdet. Naturligvis spiller vejret også en rolle, for hvor mange frivillige, der kommer og deltager i arbejdet. Week-enderne giver bedst, og for det meste er der i disse omkring en snes mennesker beskæftiget (..) Vi hører ganske vist ofte folk sige, at de synes, det går langsomt, men der er sandelig mange ting at tage vare på, og vi er tilfredse og optimistiske videre frem (..)²⁶

Ved årsskiftet 1974/75 begyndte man dog at kunne se en ende på "et stort og flot frivilligt stykke arbejde", som man skrev i *Vestkysten*.²⁷ Ligesom i forbindelse med andre halbyggerier over hele landet havde denne arbejdsproces skabt et stort sammenhold og en god atmosfære i hele sognet. Dette afspejler sig i *Vestkystens* artikler, hvor udtryk som "godt sammenhold i Agerskov sogn", "stor velvilje", "stor hjælpsomhed" og "god vilje" går igen.²⁸ Det er bestemt ikke tilfældigt, at den prolog, ingeniør Henning Mathiasen indledte indvielsesfesten med, netop handlede om "Den gode vilje".²⁹

Omend halpremieren som nævnt allerede fandt sted 2. december 1974, ønskede bestyrelsen at udsætte den officielle indvielse, idet - som Thomsen udtrykte sig på bestyrelsens vegne - "[vi] ønsker, at alting skal være i orden, inden vi præsenterer [hallen] officielt, og desuden arbejder vi på at få et større arrangement i forbindelse med en indvielse".³⁰ Indvielsen fandt derfor først sted et lille års tid senere, nemlig 2. oktober 1975. Ved den lejlighed modtog halbestyrelsen i øvrigt det, der havde stået højest på dens ønskeseddel: "et væld" af pengegaver, der blev ved at strømme ind dagene derpå, og som slutteligt beløb sig til lidt over 120.000.³¹

Mellem frivillighed og offentlig støtte

Den udprægede økonomiske selvfinansiering, der prægede i starten, og som beroede på energiske fundraising aktiviteter, kan i et nutidigt perspektiv forekomme bemærkelsesværdig - omend dette bestemt ikke var usædvanligt for et halbyggeri i første halvdel af 1970'erne. Således blev Agerskov-hallen fra begyndelsen rent faktisk finansieret uden offentlig støtte overhovedet, hvis man da lige ser bort fra, at kommunen stillede en gratis grund til rådighed, samt ydede anlægsarbejder for 25.000 på pladsen foran hallen.³² Ligesom kommunen fra starten lovede at støtte hallen ved at give tilsagn om "at ville bruge den et vist antal gange gennem skolen".³³

At dette var en bevidst strategi, fremgår af selve planlægningen, finansieringen og organiseringen af opførelsen af Agerskov-hallen, samt den efterfølgende iver efter at

²⁶Vestkysten 10/11 1973.

²⁷Vestkysten 7/9 1974.

²⁸Se f.eks. Vestkysten 28/6 1973; 25/9 1975; 3/10 1975.

²⁹Vestkysten 3/10 1975.

³⁰Vestkysten 23/9 1974.

³¹Vestkysten 3/10 1975; 27/4 1975.

³²Jf. Vestkysten 8/1 1975.

³³Vestkysten 10/7 1972.

nedbringe de årlige underskud gennem diverse støttearrangementer som halballer, banko- og lotterispil, samt ved at søge fondsmidler, modtage gaver fra lokale virksomheder, etc.³⁴

Også flere udtalelser fra formanden Hans-Jørgen Thomsen vidner om, at i det mindste *viljen* til at leve op til de traditionelle principper om frivillighed og eget økonomisk ansvar prægede bestyrelsen ved afslutningen af halbyggeriet omkring nytår 1975 (ligesom et sådant moralkodeks tydeligvis også forventedes af de lokale politikere). Ligeså tidstypisk forekommer det, at Thomsen bestemt ikke fraskrev sig en eventuel kommunal støtte, ikke mindst pga. af et større budgetsred fra 810.000 i juli 1972 til over 1.1 millioner i december 1974, hovedsageligt pga. generelle prisstigninger og store renteudgifter på kreditforeningslåne. I *Vestkysten* 2. december 1974 lød den givetvis meget strategiske udmelding til kommunalpolitikere derfor...

Hans-Jørgen Thomsen slutter med håbet om, at hallen økonomisk vil kunne klare sig selv. Vi er klar over, at det bliver svært - især de første år - men forsøget vil blive gjort. Det vil være det sundeste, og det vil glæde alle, der blot har haft det mindste med byggeriet at gøre, hvis det lader sig praktisere.³⁵

Senere samme måned på et tidspunkt, da idrætsaktiviteterne allerede var kommet godt i gang, finder vi en lignende udtalelse, der vidner om et - tilsyneladende ganske frugtbart - kompromis mellem pligt til selvansvar og krav på støtte:

[Interessen] for at leje timer i hallen har allerede nu vist sig at være stor. -Jeg tror, at det til dels hænger sammen med, at så mange fra egnen har medvirket til, at projektet kunne gennemføres, og af erfaring ved man jo, at det man selv har været med til at skabe, hæger man om (...) -Skulle det imidlertid vise sig, at driften giver underskud, ser jeg imidlertid ikke spor forkert i, at kommunen træder til og støtter hallen, slutter H. J. Thomsen.³⁶

Det er interessant at se, hvorledes det tilsyneladende ret strategiske spil mellem halbestyrelsen og kommunen udviklede sig herefter. Allerede i april 1976, da de økonomiske tømmermænd for alvor havde indfundet sig, måtte halbestyrelsen således indlede et tæt samarbejde med Kulturudvalget.

I overensstemmelse med de tydeligvis landboprægede, kulturelle 'spilleregler' lød Thomsens udmelding som følger:

[Halbestyrelsen har] anmodet kommunens kulturudvalg om en drøftelse af problemerne. Men selvfølgelig vil vi fortsat gøre alt, hvad vi kan for at klare os selv, og vi har for nylig sendt en ansøgning til DDSG og I om et rentefrit lån på 100.000 kr.³⁷

Som i forbindelse med så mange andre, lignende halbyggerier i 1960'erne og op til

³⁴Se f.eks. *Vestkysten* 24/3 1975. Meldingen fra Ungdomsforeningens Bestyrelse i marts 1975 var da heller ikke overraskende: "*Selve det, at vi har fået hallen giver store aktiviteter, og bestyrelsens opgave fremover bliver ikke så meget at sætte noget i gang som at skaffe penge til dem, der er i gang*" (*Vestkysten* 24/3 1975).

³⁵*Vestkysten* 2/12 1974.

³⁶*Vestkysten* 24/12 1974. Synspunktet om, at det der har kostet en noget, sætter man mere pris på, finder vi også i en anden artikel på et tidspunkt, da man var i fuld gang med byggeriet. Her formulerede H.-J. Thomsen det således: "*Den frivillige indsats er det centrale i halbyggeriet. Det, man har svedt for, har man et særligt forhold til, og selv om vi nok er en anelse bagefter, så holder vi stadig meget på den frivillige arbejdskraft*" (*Vestkysten* 1/3 1974).

³⁷*Vestkysten* 27/4 1976.

omkring midten af 1970'erne får man en fornemmelse af, at bestyrelserne for disse selvejende institutioner hvert år måtte gå den tunge gang til kommunen for - angerfuldt og så at sige med hatten i hånden - så indtrængende bede kommunen om at dække årets underskud.

Når man dertil lægger, at dette underskud hovedsageligt skyldtes dyre lån, inflation og stærkt forøgede udgifter til drift, vedligeholdelse, uundgåelige udvidelser o.lign. forstår man, hvorfor ansvarlige og stærkt engagerede halbestyrelsesmedlemmer undertiden kunne blive frustrerede - foreningsildsjæle med hud og hår, hvis opfindsomhed når det gjaldt om at skaffe penge til tider syntes nærmest ubegrænset, hvilket f.eks. bestyrelsen for Idrætshallens Byggeforening i Fredericia i slutningen af 1950'erne er et godt eksempel på.³⁸ Det samme kan siges om initiativtagerne til Stevns-hallen, indviet 2. november 1967. Også her var kassereren i de første år tvunget til at gå den tunge gang til kommunen. Et daværende bestyrelsesmedlem beretter herom:

Økonomien havde det nok ikke helt godt målt med den tids målestok, og kassereren havde bekymringer, når regnskabet skulle godkendes i kommunens økonomiudvalg. Ved aflæggelse af et årsregnskab kom kassereren (..) brødebetynt tilbage til bestyrelsen og fortalte, at man ved en underskud på 35.000 kr. havde meddelt ham med løftet pegefing, at det håbede man sandeligt ikke ville gentage sig.³⁹

På samme måde blev der set med stor bekymring på Agerskov-hallens årlige budgetunderskud i sidste halvdel af 1970'erne - af halbestyrelsen og i særdeleshed af de bevilligende, kommunale myndigheder. Flere gange betonedede Hans-Jørgen Thomsen bestyrelsens taknemmelighed, som f.eks. i marts 1975, hvor det bl.a. hed, at "uden den kommunale støtteordning kunne vi overhovedet ikke klare den med de udgifter", hvorefter han på karakteristisk vis skyndte sig at tilføje: "Men derudover er det nødvendigt med indtægter fra banko- og støttespil foruden medlemmernes bidrag i form af kontingent".⁴⁰ Eller i maj 1982 på et tidspunkt, da et årligt underskud - som man forsøgte at begrænse ved til stadighed at hæve lejeprisen, lave støttearrangementer mv. - efterhånden var blevet (delvist!) acceptabelt:

Når vi kan tillade os at budgettere med et underskud, så hænger det jo sammen med, at kommunen dækker vort underskud. Derfor kan vi holde timeprisen på et nogenlunde rimeligt niveau. Og jeg vil bede kommunens repræsentanter i bestyrelsen om at overbringe vores tak for denne gode behandling, og de positive tanker, der ligger bag (...).⁴¹

I øvrigt var også *Vestkystens* pressedækning tydeligvis fokuseret på den manglende økonomiske bæredygtighed, der langt op i 1980'erne prægede Nr. Rangstrup kommunens 3 haller, der foruden Agerskov-hallen inkluderede Toftlund-hallen, indviet oktober 1965, og Bevtoft-hallen, indviet 1980. Ved generalforsamlingen i Toftlund-hallen i februar 1983 angreb således formanden for kulturudvalget i Nørre Rangstrup kommune pressen for "at fremhæve idrætshallernes underskud i Nørre-Rangstrup", mens formanden for Bevtoft-

³⁸Se Honoré 1994, s. 21.

³⁹Olsen 1998, s. 77.

⁴⁰Vestkysten 24/3 1975.

⁴¹Vestkysten 1/5 1982. Se f.eks. også Vestkysten 31/4 1978 og 23/4 1983. Holdningen dominerede også i slutningen af 1980'erne, hvilket bestyrelsesformandens beretning i 1988 vidner om. Således referedes der bl.a.: "[Formanden] sluttede med bl.a. en tak til kommunen for at føre en god fritidspolitik. Det er dejlig, når det ikke skal være en plage at gøre et stykke frivilligt foreningsarbejde" (Vestkysten 27/4 1988).

hallen, Laue Lund, i februar 1983 beklagede “de negative røster om hallens regnskab”.⁴² I samme forbindelse konstaterede Hans-Jørgen Thomsen i april samme år, at “vi har en sløv presse [der] kun jagter det sensationelle”.⁴³

Det var dog ikke altid den - som vi har set det - generelt meget ydmyge og taknemmelige tone overfor kommunen kunne lægge en dæmper på de mere liberalistisk sindede lokalpolitikeres utålmodighed, der - alle bevillinger til trods - tilsyneladende lurede lige under overfladen. Denne utålmodighed brød således ud i lys lue så sent som i maj 1989, hvor der i forbindelse med en forhøjelse af støtten til kommunens haller, blev refereret følgende udtalelser fra politikerne:

Tove Schmidt (K) var ikke begejstret for forhøjelsen. Hallerne er nu selvejende institutioner. Så må de være ansvarlige for deres budgetter. Princippet [om kommunale tilskud] er forkert. Det skulle ikke være nødvendigt med ekstra kommunetilskud efter nyordningen. Heller ikke to socialdemokrater var tilfredse. Erling Bertelsen mente, at hallerne nu må klare sig selv, mens Anders Kveiborg udtrykte betænkelighed ved at knytte skolernes budget sammen med hallernes. Men flertallet vedtog forhøjelsen.⁴⁴

Her vidner artiklerne i *Vestkysten* om, at der eksisterede et vist modsætningsforhold mellem kommunens kulturudvalg, der var repræsenteret i halbestyrelsen og overvejende var positivt overfor støtte, og økonomiudvalget, der ønskede at begrænse støtten.⁴⁵

I august 1978 modtog halbestyrelsen således et “venligt nej” til en saneringsplan, der april samme år var blevet foreslået fra bestyrelsens side som en løsning på hallens mere strukturelt betingede, økonomiske problemer, og som skulle bestå i “et enkelt eller to tilskud, hvorved hallens gæld kan blive bragt ud af verden - og hallen dermed kan klare sig selv”.⁴⁶ “Tanken var god, men kommunens likviditet er ikke til at realisere den”, lød begrundelsen fra kommunalbestyrelsen.⁴⁷ I stedet begyndte man at kræve, at Agerskovhallen nedbragte sit underskud, hvilket da også skete, primært gennem en forhøjelse af lejeprisen.⁴⁸

Heldigvis for halbestyrelsen viste hallen hurtigt at blive en stor succes, og der blev lige fra starten meldt om noget nær fuld udlejning.⁴⁹ I maj 1984 læser man således følgende i en artikel, “Stor aktivitet giver god økonomi”, der var et referat af Hans-Jørgen Thomsens formandsberetning:

Den store aktivitet vi har haft i det forløbne år, har også givet et dejligt udslag i vort regnskab. Vi har i år

⁴²Vestkysten 26/2 1983.

⁴³Vestkysten 23/4 1983.

⁴⁴Vestkysten 1/5 1989.

⁴⁵I juni 1977 var der således uenighed i kommunalbestyrelsen om størrelsen af driftstilskuddet til Agerskovhallen. Kulturudvalget havde indstillet, at der i 1977 skulle ydes 130.000, mens økonomiudvalget mente, der kun burde ydes 100.000. Førstnævnte udvalg gik i øvrigt af med sejren (Vestkysten 14/6 1977).

⁴⁶Vestkysten 31/4 1978. Se også Vestkysten 26/4 1978. Om kommunens nej, se Vestkysten 15/8 1978.

⁴⁷Vestkysten 15/8 1978.

⁴⁸Jf. Vestkysten 1/5 1979.

⁴⁹Se f.eks. Vestkysten 3/8 1976; 28/4 1977; 27/6 1979; 22/4 1980; 1/5 1982; 1/5 1984.

haft det næstmindste underskud nogensinde (..) I forbindelse med kommunens budgetlægning 1984 fik vi ordre til at nedskære vores underskud med ca. 50.000. Det har vi fulgt, og det kan måske være grunden til, at vi har været ekstra forsigtige det sidste år. Når vi kan tillade os at budgettere med underskud, så er det jo fordi der i kommunalbestyrelsen er en stor velvilje til vore haller og til ungdommen (..).⁵⁰

Således viste det sig rent faktisk, at hallen kom til at fungere som en dynamo og magnet for det lokale idrætsliv. Ligesom vi har set det andre steder, førte opførelsen af en fællesbygning som Agerskov-hallen således til øgede medlemstal i idrætsforeningerne, såvel som til en øget kontakt mellem beboerne. Allerede i januar 1976 kunne man læse i *Vestkysten*:

Agerskov-hallen har betydet et vældigt opsving for idrætten på egnen. Antallet af aktive idrætsudøvere er steget betydeligt, og i håndboldafdelingen er der tale om en fordobling. Agerskov ungdomsforening har nu 550 aktive, det største antal af samtlige idrætsforeninger i kommunen.⁵¹

Bl.a. derfor kunne Hans-Jørgen Thomsen ved 10 års jubilæet i 1985 med stor tilfredshed konstatere, at "sammenhold giver resultater", og at Agerskov-hallen "er et utroligt aktiv for hele befolkningen".⁵² Det samme kunne tusindvis af andre foreningsildsjæle rundt om i landet i det, der måske kan betegnes som den vigtigste kulturelle bevægelse i Danmark i det 20. århundredes anden halvdel: "idrætskulturbewægelsen".

Litteratur:

Honoré, Peter, red. (1994) *Fredericia-Hallen i 25 år*. Fredericia-Hallen. M-Tryk.

Olsen, Arly (1998) "Stevnshallerne". I: Buck, Viggo m.fl. (red.) *Store Heddinge før og nu*, hæfte 6, s. 73-82. Stevns Lokalhistoriske Arkiv.

Svendsen, Gunnar Lind Haase (2002) "Sognet i opbrud. Om ændringerne i det kulturelle liv på landet 1950-70". *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, nr. 2, s. 35.

Svendsen, Gunnar Lind Haase (2002a) "Det store halbyggeri". Artikel indsendt til redaktionel bedømmelse i *Fortid og Nutid*.

Vestkysten, 1971: 12/11, 18/11, 7/12, 17/12, 31/12; 1972: 30/8, 10/7; 13/9, 14/12; 1973: 4/1, 16/1, 17/1, 18/1, 26/1, 21/4, 28/6, 10/11, 27/11; 1974: 1/3, 25/4, 7/9, 23/9, 2/12,
⁵⁰Vestkysten 1/5 1984.

⁵¹Vestkysten 10/1 1976.

⁵²Vestkysten 3/10 1985.

24/12; 1975: 8/1, 24/3, 19/4, 25/9, 3/10; 1976: 10/1, 27/4, 3/8; 1977: 28/4, 14/6; 1978: 26/4, 31/4, 15/8; 1979: 1/5, 27/6; 1980: 22/4; 1982: 1/5; 1983: 26/2, 23/4; 1984: 1/5; 1985: 7/10; 1988: 27/4; 1989: 1/5.

Øvrige kilder:

Interview 28/2 2002 med skoleinspektør ved Agerskov skole Hans-Jørgen Thomsen, Agerskov.

Noter

Retten til udvikling.

Opbygningen af et begrebshegemoni i de danske landdistrikter 1977-78

1. Begrebshegemonier i de danske landdistrikter

At begreber kan bidrage til at ændre verden, er ikke en ny observation. Dette faktum har man noteret sig indenfor forskningsverdenen, såvel som mange andre steder. Imidlertid kan man undre sig over, at en nyere tids populære, begrebslige konstruktioner som 'udviklingen', 'strukturændringerne' og 'globaliseringen' tilsyneladende bliver brugt i flæng og fuldkomment ureflekteret. Sådanne abstraktioner, synes det, kan snildt benyttes i bestemt form. Vi ved jo alle, hvad sagen drejer sig om. Eller gør vi?

Imidlertid synes begreber, ligesom mennesker, at gennemgå specifikke livsforløb. De skabes og dør. Nogle har lange liv, andre korte. Og ligesom mennesker formidler de alle - mere eller mindre fordækt - bestemte livsanskuelser, verdensbilleder og magtrelationer.

Indenfor forskningen har rækken af abstrakte begreber givet anledning til udformningen af andre, sekundære begreber, der har til hensigt at beskrive dem. Indenfor socialvidenskaben har Bourdieu således talt om legitim navngivning, *constitutive naming*, Ian Hacking om dynamisk nominalisme (*dynamic nominalism*), mens Bruno Latour fornyligt har beskrevet viden som en *operator*, der formidler en bestemt, kulturelt forankret opfattelse af forholdet mellem ting og ord, osv.¹

Viden og klassifikation udgør ikke neutrale, menneskelige værktøjer. De udtrykker underliggende magtinteresser. De vil som sådan altid indgå som en integreret del i en samfundsdiskurs, som har virkelige konsekvenser.

Denne artikel omhandler dannelsen af et begrebshegemonier i de danske landdistrikter. Ordet begrebshegemoni skal i den forbindelse forstås helt bogstaveligt som et 'overherredømme', der etableres af en befolkningsgruppe i kraft af de (legitime) begreber, de benytter. Som vi vil få at se, kan et sådant overherredømme omsættes til forskellige former for profitter.

Mere specifikt fokuserer artiklen på den nye begrebsdannelse, der skete i slutningen af 1970'ernes tiår. På dette tidspunkt forsøgte de nye til- og tilbageflyttere i landdistriktssamfundene at opbygge deres eget

¹...Latour 1999, s. 69.

vokabularium i bestræbelserne på at tiltage sig politisk magt. I denne 'kamp på ord' blev de anført af samvirkeforeningen *Landssammenslutningen af Landsbysamfund* (L.A.L.), der blev stiftet 27. december 1976.

Som vi vil få at se, skulle netop L.A.L. vise sig at blive en af de vigtigste drivkræfter bag opbygningen af et nyt, magtfuldt begrebsunivers blandt landbefolkningen i perioden 1977-78, et begrebshegemoni.

2. Oprettelsen af Landssammenslutningen af Landsbysamfund

Det voldsomme fald i antallet af lokale, erhvervsøkonomiske foreninger gennem 1960'erne bevirker, at det efter 1970 bliver mindre relevant at tale om landbrugere og andelsforeninger. Også rent befolkningsmæssigt blev landområderne så at sige drænet. Som det fremgår af figur 1, var det først og fremmest de unge medhjælpere ved landbruget, der blev overfløddiggjort. Hermed blev landsbyerne i høj grad forvandlet til arbejdskraftsreservoirer for de større byer, hvor såvel mange tidligere hus- og gårdmænd som mange af de nye tilflyttere og tilbageflyttere tilpassede sig en pendlertilværelse.

Figur 1: Udviklingen i landbrugets arbejdskraft 1939/40-1974/75. Antal helårsarbejdere fraregnet landbrugerfamilierne selv.

Kilde: Buksti 1980, s. 95.

Fra begyndelsen af 1970'erne kom imidlertid de nye netværk af tilflytterdominerede *beboer-* og *borgerforeninger* mange steder til at udfylde det tomrum, som det i 1960'erne bortrationaliserede, økonomiske samarbejde efterlod. En vigtig koordinator samt inspirator for disse netværk blev *Landssammenslutningen af Landsbysamfund* (L.A.L.), der så det som sin opgave at bibringe nyt liv til de skrantende sogne- og landsbyfællesskaber. L.A.L.s senere formand, Ole S. E. Glahn, gav i 1985 følgende, præcise karakteristik af landdistrikternes u-landsagtige position i forhold til byområderne:

Landsbysognet er henvist til at levere råvarer og arbejdskraft til byerne, hvor forædlingen nu foregår i store enheder. En konsekvens af denne udvikling er, at beboerne på landet ikke længere har mulighed for at lære hinanden at kende gennem det arbejde de udfører. Tidligere arbejdede mange sammen, for andre eller for sig selv. Det bragte dem tæt på hinanden. Tidligere havde de mange lokalt arbejdende et væld af lokale mødesteder, der alle tjente et bestemt formål - smeden, mekanikeren, tømmeren, bageren, mejeriet, slagteren, lægen, dyrlægen, købmanden, brugsen, barberen, damefrisøren, cykelsmeden, skomageren, saddelmageren, sognerådskontoret, skolen o.s.v. Det er meget få landsbyer,

der har mere end 3-4 af disse funktioner tilbage.²

De nye beboer- og borgerforeninger kom i argumentationsform og retorik i høj grad til at minde om arbejderbevægelsens fagforeninger. Deres hovedformål var at udøve indflydelse på de lokale og regionale, politiske beslutningsprocesser, ikke mindst gennem en direkte indflydelse på de såkaldte 'lokalplaner', dvs. de offentlige institutioners fysiske planlægning indenfor de enkelte lokalområder. I nogle kredse - og her ikke mindst blandt tilflytterne - fik terminologien efterhånden et særegent ideologisk præg, hvilket ikke mindst skyldtes en energisk indsats fra *Landssammenslutningen af Landsbysamfund* (L.A.L.), som via tidsskriftet *Landsbyen* og - fra og med 1990 - medlemsbladet *Landsbynyt* har udøvet en betydelig indflydelse på landboernes begrebsunivers.³

I det første nummer af *Landsbyen* fra februar 1977 fremgår det, at den nye forening ifølge vedtægternes § 2 havde to formål, nemlig (A) "at støtte det arbejde, der gøres for at genetablere, bevare og videreudvikle landsbysamfundene og det miljø og den kultur, disse repræsenterer", samt (B) "at støtte bestræbelserne for at give borgeren lokal medindflydelse, lokal medansvar og lokale samarbejdsmuligheder".⁴ Der var med andre ord tale om at fremme den lokale medindflydelse, som langt størstedelen af landboerne - tilflyttere såvel som 'indfødte' - følte, man havde mistet på landet i perioden fra 1960 og frem til årene efter den såkaldte kommunalreform (se figur 2). Denne reform medførte en kraftig sammenlægning af selvforvaltende kommuner, der hermed blev reduceret i antal fra 1300 til 273.

Figur 2: Befolkningens oplevelse af, hvor stor indflydelse den har på kommunens politik. Fordeling efter forskellige bystørrelser i hele landet, 1975, i procent.
Kilde: Mogens, Mørkeberg, Sundbo 1979, s. 255.

²..... Glahn 1985, s. 173-174.

³..... Det bør her nævnes, at *Landsbyen* fungerede som medlemsblad for L.A.L. i perioden februar 1977 til og med januar 1978. Herefter blev den udgivet af "Den selvejende institution Landsbyen" i samarbejde med L.A.L. og ifølge Barbara Diklev finansieret af tidligere miljøminister Chr. Christensens pulje (Diklev 2001a). Tilsyneladende havde menige medlemmer også ydet økonomisk støtte til foreningen i denne periode. Da puljen var brugt op, ophørte tidsskriftet midlertidigt. Det sidste nummer (nr. 3-4) udkom i maj-juni 1982. På basis af midler stillet til rådighed af Planstyrelsen udkom et enkelt nummer af *Landsbyen* igen i oktober 1987. Det var dog først efter en bevilling af et engangsbeløb på 75.000 fra Kulturministeriet, at man udgav 3 numre af *Landsbyen* i 1988 samt et enkelt nummer i 1989 (se *Landsbyen* 1989, marts, nr. 4, s. 2). Gennem hele perioden 1978-89 udkom foreningens medlemsblad i form af små nyhedsbreve (jf. Diklev 2001a). Fra og med 1990 til i dag er *Landsbynyt* blevet udgivet som medlemsblad for L.A.L. med Barbara Diklev som ansvarshavende redaktør.

⁴..... *Landsbyen* 1977, nr. 1, s. 2.

L.A.L.s middel til at fremme den lokale medindflydelse var at stræbe mod det, man kaldte en “naturlig udvikling” i landsbyerne, dvs. en forestilling om hverken for meget eller for lidt udvikling, men derimod en harmonisk, velafbalanceret udvikling.⁵

Disse grundtemaer blev allerede slået an i de allerførste sætninger i det nye tidsskrift, *Landsbyen*:

Hvad gør man som beboer i en landsby, hvor udviklingen er gået i stå, hvor skolen skal nedlægges og pastoratet er blevet for lille til en præst, hvor de handlende én efter én tvinges til at lukke og foreningslivet stagnerer og dør ud? Eller i en landsby, hvor udviklingen går alt for hurtigt og truer med at drukne det oprindelige miljø, hvor kommunalbestyrelsen lægger planer hen over hovedet på de lokale beboere og ikke tænker på, at en tilværelse i en forstad med over 3.000 indbyggere måske ikke lige netop var det, beboerne havde drømt om?⁶

Denne tankegang indebar et brud med den modernistiske verdensanskuelse, der havde præget en landbrugerdomineret befolkning i 1950'erne og 1960'erne. Man reagerede nu åbenlyst mod idéen om, at udviklingen kan ingen kæmpe imod, bl.a. gennem udtryk som “opbremsning” og “ændring af udviklingen”.⁷ Dog holdt man sig tydeligvist indenfor det selvsamme evolutionistiske tankeunivers, som vandt udbredelse efter Anden verdenskrig, og som i 1960'ernes tiår knyttedes til et teknisk-akademisk begrebsunivers baseret på nøglebegreber som ‘strukturændringer’ og ‘strukturudvikling’.

Ildsjælene bag de nye netværk

Men hvem var de ledende kræfter bag denne identitetsmæssige og begrebslige nyorientering ude i landdistrikterne? Og hvad ville de?

Først og fremmest bestod disse nye netværk af ildsjæle i landsbyerne af tilflyttere og tilbageflyttere, forekommer det. Især synes de yngre og midaldrende til- og tilbageflyttere at have domineret. Disse folk havde i en lang årrække boet inde i byerne, hvor de bl.a. havde erhvervet sig deres uddannelse. Sidenhen havde de fået ansættelse ude i landdistriktsområderne indenfor serviceerhvervene.

Ikke mindst gruppen af seminarieuddannede var fremtrædende. Således hed formanden for L.A.L.s første bestyrelse fra 1977 Carsten

⁵.....Se f.eks. Jens Møller og Jan Sørensen i *Landsbyen* 1977, nr. 2, s. 10; Erik Jessen i *Landsbyen* 1977, nr. 9, s.7.

⁶.....*Landsbyen* 1977, nr. 1, s. 1.

⁷.....“Opbremsning”: se *Landsbyen* 1977, nr. 3, s. 2-3. “Ændring af udviklingen”: se f.eks. *Landsbyen* 1977, nr. 1, s. 2ff.; *Landsbyen* 1977 nr. 10/11, s. 18; *Landsbyen* 1978, nr. 4, s. 9.

Abild, en 35-årig lærer i landsbyen Bredstrup. Denne var opvokset i Bredstrup og var efter en lang årrække flyttet tilbage til sin barndomsby i 1975.⁸ På lignende vis var næstformanden, den 30-årige seminarieadjunkt Ole Glahn fra landsbyen Viskinge vendt tilbage til sin barndomsby i 1974.⁹ Herudover bestod bestyrelsen af lærer Ann-Dorte Rørbye, 34 år, der omkring 1970 var flyttet til landsbyen Jelling; 26-årige lærerstuderende Jens Møller, der havde slået sig ned i landsbyen Krejbjerg efter at have "boet omkring 50 forskellige steder i landet".¹⁰ Tillige chauffør Niels Winther Petersen, 48 år, fra landsbyen Meng; lærer Hans Ivar Bentsen, 44 år, født på den lille ø Samsø og flyttet til den lille by Rødby omkring 1970; samt lærer Rudolf Haaf, 48 år, som boede i landsbyen Konstrup.¹¹

Det fremgår endvidere, at disse folks ærinde var at ændre udviklingen i landdistrikterne ved at sprede oplysninger og erfaringer om livet i de danske landsbyer for herigennem at mobilisere landbefolkningen.¹² Som sådan var der tale om intet mindre end en "folkebevægelse" med rødder tilbage i "den gamle bondekultur" - en "lokalsamfundsbevægelse". Denne opfattelse understreges også af undertitlen på *Landsbyen: Tidsskrift for landsbysamfundsbevægelsen*.¹³

En sådan bonde- eller landsbykultur kunne opspores i den danske landbohistorie: i det gamle feudale landsbyfællesskab indtil omkring 1800 og i særdeleshed i andelstidens fællesskab i sidste halvdel af 1800-tallet.¹⁴

Udtalelserne fra formanden og næstformanden vidner dog om, at der i bestyrelsen ikke var fuldkomment enige om, om folkebevægelse

⁸.....Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3.

⁹.....Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3.

¹⁰.....Landsbyen 1977, nr. 1, s. 10.

¹¹.....Landsbyen 1977, nr. 1, s. 11.

¹².....Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3.

¹³....."Folkebevægelse": se Carsten Abild citeret i Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3. "Bevægelse": se Ole Glahn citeret i Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3. Andetsteds omtales L.A.L som en kommende "eksponent for en stor, reel folkelig bevægelse" (Landsbyen 1977, nr. 10/11, s. 20). "Den gamle bondekultur": se f.eks. Carsten Abild i Landsbyen 1977, nr. 2, s. 2; 1978, nr. 1, s. 11. "Landsbykulturen": se f.eks. Landsbyen 1978, nr. 1, s. 13. I 1985 skrev Ole Glahn dog lidt mere afdæmpet: "*De [nutidige] økonomiske og erhvervsmæssige strukturer modarbejder beboernes fællesskab. På trods af det er der i 70'erne og 80'erne skabt en bevægelse på landet, der kan tolkes som et stille oprør imod ensomheden, passiviseringen og fremmedgørelsen (...) [Bevægelsen] kan tolkes som en reaktion imod den passiviserende ensomhed, fjernsynet kunne føre med sig og som et udtryk for, at vi, der bor på landet, godt ved, at hvis vi ønsker at få gjort noget ved vores tilværelse, så er vi selv de nærmeste til at gøre det*" (Glahn 1985, s. 167 og s. 178).

¹⁴.....Generelt om de historiske rødder, se Landsbyen 1978, nr. 5/6, s. 9ff. "Landsbyfællesskab": Povl Callesen i Landsbyen 1977, nr. 5/6, s. 15. Om referencerne til Andelstiden, se f.eks. Knud Holst i Landsbyen 1977, nr. 4, s. 12; Poul Bjerre i Landsbyen 1977, nr. 10/11, s. 11ff.; Ole Glahn i Landsbyen 1978, nr. 4, s. 8ff.

overvejende skulle være en interessepolitisk orienteret bevægelse, eller om den i højere grad skulle formidle oplysninger om kultur og livsvilkår i landsbyerne. Dette forhold kan man i øvrigt også se afspejlet i den ovennævnte formålsparagraf.

Formanden Carsten Abild syntes lige fra starten at have repræsenteret L.A.L.s moderate fløj, som foretrak samarbejde og dialog med de lokale myndigheder, dvs. et frivillighedsprincip. I modsætning hertil repræsenterede næstformanden Ole Glahn en mere aggressiv, revolutionær fløj, der ønskede at lægge politisk pression på de offentlige myndigheder, dvs. et afpresnings- eller tvangsprincip.¹⁵ Som vi vil få at se, kom de to fløje på den måde til at repræsentere en henholdsvis landbokulturhistorisk bølge (Abild-fløjen) og en rød-grøn bølge (Glahn-fløjen).

Omend man altså ikke var helt enige om de midler, man skulle benytte udadtil, var man i hovedsagen enige om målet, nemlig i stil med den norske, populistiske bygdebevægelse - anført af sociologen Ottar Brox - dels at bevare, dels videreudvikle landsbysamfundene.¹⁶ Ligeledes var man enige om de midler, der skulle benyttes indadtil, i de enkelte landsbyer. Her skulle en mobilisering af landsbybeboerne ske i form af en effektiv oplysningskampagne baseret på et ambitiøst tidsskrift samt udgivelse af publikationer på eget forlag, "Landsbyens Forlag".¹⁷ Vigtigst synes det dog at have været, at folkene bag L.A.L. var enige om at benytte de samme begreber indenfor en sammenhængende terminologi, som kunne formidle de nye budskaber.

Til forskel fra de indfødte landboere havde disse hovedsageligt til- og tilbageflyttere tydeligvist truffet et bevidst valg om at flytte på landet - som bestyrelsesmedlemmet Ann-Dorte Rørbye, der flyttede til landsbyen Jelling "udelukkende med det formål at bo i et landsbysamfund".¹⁸ Nu var alle disse tidligere byboere utålmodige efter at realisere deres forestillinger om det naturlige liv på landet..

¹⁵..... Allerede i præsentationen i første nummer af *Landsbyen* fornemmer man denne gradforskelle mellem de to. F.eks. betoner Glahn eksplicit foreningen som et redskab til politisk pression: "*Gennem Lands sammenslutningen kan vi udbrede tanker og erfaringer og derved dreje udviklingen - bl.a. ved at påvirke politikerne*" (Ole Glahn citeret i *Landsbyen* 1977, nr. 1, s. 3).

¹⁶..... Om indflydelsen fra Ottar Brox og den norske bygdebevægelse, se Jan Holm Ingemann i *Landsbyen* 1977, nr. 10/11, s. 17.

¹⁷..... Tidsskriftet *Landsbyen* krævede således så mange ressourcer, at udgiveren - "Den selvejende institution *Landsbyen*" - bestandigt havde økonomiske problemer og led af mangel på frivillig arbejdskraft, ikke mindst i de første år.

¹⁸..... Ann-Dorte Rørbye refereret i *Landsbyen* 1977, nr. 1, s. 10.

3. Drømmen om et aktivt, naturligt fællesskab

Som det blev nævnt indledningsvist, synes selve ordene - og her ikke mindst de mere eller mindre abstrakte begreber, der dominerer den offentlige debat - at have stor betydning for, hvor vidt det lykkes forskellige samfundsgrupper at erhverve sig forskellige former for kapital. Folks interesse i at erhverve sig såvel materielle som immaterielle former for kapital forekommer således at udspringe såvel som at skabes af sprogliggørelsen af disse interesser indenfor unikke, dynamiske samfundsprocesser i tid og rum. Hermed synes det overvejende at være gennem en kamp på ord i det offentlige rum, at grupper bliver i stand til at promovere og legitimere netop deres egen identitet og hermed - i bred forstand - tjene deres egne interesser.¹⁹

Det naturlige fællesskab

De nye, dominerende begreber, som de optræder i *Landsbyen* fra og med 1977, kan ved første blik virke helt overvældende. Artiklerne heri vidner således både om et stort ordforråd af abstrakte og relativt ideologitunge begreber, såvel som en stor gentagelsesfrekvens af de enkelte begreber.

Et typisk eksempel er en 8-siders artikel om landsbyen Heltborg fra april 1977.²⁰ Heri forekommer ordet 'fællesskab' 13 gange, 'udvikling' 8 gange, 'aktiv' 6 gange, 'miljø' 5 gange, 'landsbymiljø' 3 gange, 'egnsudvikling' 3 gange, 'udviklingsproblemer' 2 gange, mens konstellationen 'udviklet landsbymiljø' forekommer en enkelt gang. Herudover støder vi på værdiladede begreber som 'teknokrat', 'nærdemokrati', 'ulighed', 'lokalsamfund', osv.

Udover at udtrykke en konkret handlingsstrategi for landdistriktsbefolkningen røber disse begreber nogle af de grundlæggende, mere implicite værdier, der lå til grund for denne såkaldte landsbysamfundsbevægelse, nemlig opfattelsen af mennesker som sociale og ligeværdige væsener, der trives bedst i små, overskuelige landsbysamfund. Således fastslog formanden Carsten Abild i det første nummer af *Landsbyen* i februar 1977:

Jeg ser dannelsen af Landssammenslutningen som en form for folkebevægelse, der bygger på en viden om, at vi ikke har nok blot i os selv og i materiel velfærd. I stedet skal vi til at satse mere på samværet med andre og på at skabe tilpas overskuelige samfund, hvor den

¹⁹.....Se også Svendsen 2001, 2001a, 2001c for en nærmere gennemgang af kapital-begrebet.

²⁰.....*Landsbyen* 1977, nr. 3, s. 5-13.

enkelte trives.²¹

Dette synspunkt blev fuldt ud delt af næstformanden Ole Glahn, der endog formulerede denne universelle sandhed i endnu skarpere vendinger:

Ved en bevidst ændring af målsætningen for samfundsudviklingen, tror jeg, vi kan skabe en mere menneskevenlig tilværelse. Og det hænger sammen med, at jeg opfatter mennesket som et socialt væsen, der befinder sig bedst i samvær med andre mennesker.²²

Forestillingen om et "naturligt fællesskab" i landsbyen udsprang tydeligvis af en modforestilling om det unaturlige og usunde liv i byerne.²³ På den måde blev bylivet implicit opfattet som en negation af landlivet - lutter stress, jag og egoistisk higen efter materielle goder, i modsætning til de "bæredygtige" landsbysamfund, der hvilede på værdier som "selvstændighed", "solidaritet", "nærdemokrati", "selvforsyning", "økologi", "ikke-materielle værdier", osv.²⁴

Hermed kom L.A.L. til på én og samme tid at operere med to klassiske kulturbegreber: et pessimistisk, der baserede sig på en idé om evolution som involution eller degeneration, samt et optimistisk, der baserede sig på en idé om evolution som en bevægelse henimod menneskehedens forløsning, dvs. den kristne paradistanke. På den ene side finder vi byernes urene, inficerede kultur - naturfremmed og derfor fremmedgørende - og på den anden side det "rige kulturliv" i landsbyerne, altså det rene, ubesmittede liv, der knytter sig så tæt til naturen, at kultur ligefrem synes at smelte sammen med natur.²⁵

Når der i L.A.L.-retorikken blev inddraget nye termer som "landsbymiljøer" (overfor storbyernes "betonmiljøer"), var der altså tale om

21.....Carsten Abild citeret i Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3.

22.....Ole Glahn citeret i Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3. Se f.eks. også Poul Bjerre i Landsbyen, nr. 10/11, s. 13.

23....."Naturlig udvikling": se f.eks. Landsbyen 1977, nr. 2, s. 10.

24.....Om byernes "stress": se f.eks. Landsbyen 1977, nr. 8, s. 6. "Den ensidige satsen på materielle goder [som] en fare for fællesskabet og kulturlivet", "selvstændige, små nærdemokratiske samfund": se Landsbyen 1977, nr. 9, s. 14. "Bæredygtighed": Landsbyen 1977, nr. 10/11, s. 9. "Solidaritet", "selvforsyning" og "økologisk korrekt": Landsbyen 1978, nr. 4, s. 5ff.. "Nærdemokrati": se f.eks. Landsbyen 1979, nr. 12, s. 15. Om begrebet "nærdemokrati" hedder det i SFI-rapporten *Småbyer i landdistrikter fra 1979*: "[Der er] en indre modstrid i de senere års diskussion om nærdemokrati. På den ene side synes der hos de politiske partier generelt at være enighed om at søge en større del af borgerne inddraget ved de politiske beslutninger. Ifølge sagens natur blev diskussionen om nærdemokrati aktualiseret ved kommunalreformen, bl.a. som følge af større afstand mellem vælgerbefolkningen og lokalpolitikere, større økonomisk og politisk magt hos kommunalbestyrelserne og i de politiske forvaltninger" (Mogensen, Mørkeberg, Sundbo 1979, s. 253-254).

25.....Om det rige kulturliv, se f.eks. Landsbyen 1977, nr. 9, s. 14; Landsbyen 1977, nr. 10/11, s. 19.

en forestilling om den rene, oprindelige landbokultur, der trivedes side om side og i pagt med naturen (omend, paradoksalt nok, selve begrebet 'miljø' efter alt at dømme var blevet hentet fra bysociologernes forstadsundersøgelser).²⁶ Således hedder det et sted om livet i landsbyerne og i storbyerne:

Børnene og de unge i landsbyerne er oftest prægede af, at de hurtigt bliver inddraget i fællesskabet. Det betyder nemlig, at børnene lærer at omgås hinanden samtidigt med, at de får en aktiv og meningsfyldt plads. I mange landsbyer findes også et rigt kulturliv præget af forsamlingshuset og skolen, samt den nære kontakt man har med hinanden. Endvidere er landsbyerne præget af deres nære beliggenhed i forhold til naturen, hvilket *også* betyder, at landbruget er det væsentligste erhverv (...). En stor del af børn og unge i de store byer er præget af betonmiljøer og "TV-kulturen" (en kultur præget af passivitet og manglende fællesskab). Det medfører, at vold og vandalisme bliver en del af den barske hverdag i storbyen. Endvidere er byerne præget af forurening og farlig, belastende trafik.²⁷

Det aktive fællesskab

Tankerne om et nyt landsbyfællesskab i sidste halvdel af 1970'erne adskiller sig markant fra 1960'erne i form af de høje idealer om lighed, naturlighed, bæredygtighed og immaterielle, kulturelle værdier. Derimod var idéerne om 'aktivisering' af landbobefolkningen dominerende indenfor de danske landbrugerens andelsbevægelse - brugsforeninger, mejerier, slagterier, korn- og foderstofsforeninger, mv. - fra midten af 1960'erne, omend de på dette tidspunkt knyttede sig til helt andre typer af netværk.²⁸

Det "naturlige, aktive fællesskab", L.A.L. propaganderede for, skulle for det første opstå nedefra, fra græsrodderne.²⁹ Til forskel fra hvad, der var tilfældet i 1960'erne, var der hermed tale om en "lokal kamp" mod indflydelsen fra de ikke-lokale tillidsmænd i form af politikere og diverse

²⁶.....I Socialforskningsinstituttets forstadsundersøgelse blev ordet "forstadsmiljø" defineret som "*det fysiske eller det byggede miljø, der kan sættes over for sociale og psykiske forhold, hvor man kan analysere, hvilke sociale og psykiske forhold, der optræder i miljøer, der kan karakteriseres på forskellig måde*" (Martini 1974, citeret i Mogensen, Mørkeberg, Sundby 1979, s. 20). I rapporten *Småbyer i landdistrikter* valgte man imidlertid at operere med en noget mindre abstrakt men derimod temmelig bred definition af 'miljø' som: "*arbejds- og beskæftigelsesforhold, beboernes økonomiske og sociale forhold, kontaktforhold og politiske forhold*" (Mogensen, Mørkeberg, Sundby 1979, s. 20). Den voldsomme udvidelse af ordets semantiske indhold kan let konstateres ved opslag i leksikale værker. Således læser man under *milieu* i Den lille Salomonsen fra 1939: "*fr. (egl. "Midte"), Sfære, de bestemmende Forhold, under hvilke en Person vokser op el. lever*". Til sammenligning finder man i Gyldendals Den Store Danske Encyklopædi fra 1999 ikke færre end 43 forskellige sammensætninger med forstavelsen 'miljø-'.

²⁷.....Landsbyen 1977, nr. 1, s. 5.

²⁸.....Svendsen 2001b.

²⁹....."Det aktive fællesskab": se f.eks. Landsbyen 1977, nr. 3, s. 7.

eksperter, opsummeret i begreber som “centralisterne”, “de høje herrer” eller “skrivebordsfilosofi”.³⁰ Således finder vi omkring nytår 1979 følgende karakteristiske udtalelser fra L.A.L.-bestyrelsesmedlem Kaj Olesen refereret i *Landsbyen*:

Folk er bange for officielle myndigheder, så snart der ikke er tale om kommunens repræsentanter. “De høje herrer”, siger man, “De er ikke til at snakke med”, eller “De hører alligevel ikke efter, hvad vi siger”. Kaj Olesen mener, det er vigtigt at få folk til at bruge nærdemokratiet, så de kommer ud over denne skræk for myndighederne.³¹

Citatet afslører på den ene side et reelt problem, nemlig en blandt landbeboerne generel følelse af afmagt. En følelse af et sognebaseret landboselvstyre, der gradvist var smuldret bort siden slutningen af 1950'erne, og som kulminerede med den tidligere nævnte kommunereform i 1970. Først var det ‘vore’ skoler, der forsvandt; siden ‘vore’ mejerier, butikker, osv. - og til sidst kommunekontoret. Denne afmagtsfølelse blev nærmest fortrængt i 1960'ernes offentlige landbodebatter, ikke mindst indenfor andelsbevægelsen. Set i dette lys fremtræder 1970'ernes landsbysamfundsbevægelse som en logisk modreaktion.

På den anden side afspejler citatet imidlertid også et forsøg på at udbrede et nyt moralsk budskab blandt landdistriktsbefolkningen, eftersom: nye tider - nye moralismer.

Ligesom det var tilfældet før Første verdenskrig og i 1960'erne, søgte man at formidle dette budskab gennem en række, indbyrdes forbundne slagord, der umiddelbart forekom enkle og letforståelige, men som ved nærmere eftersyn viser sig at være yderst diffuse - abstraktioner konstruerede ud fra en bestemt gruppes konkrete interesser.³² I hovedorganet for udbredelsen af disse slagord, *Landsbyen*, blev teksten i øvrigt understøttet af illustrationer af et propagandistisk tilsnit - akkurat på samme måde, som det var tilfældet i 1960'ernes årgange af den danske andelsbevægelses tidsskrift, *Andelsbladet*. Hermed blev et begrebshegemoni centreret omkring ‘strukturændringer’ suppleret med - og til dels afløst af - en ny, legitim verdensanskuelse blandt landboerne, indspundet i et begrebshegemoni centreret omkring ‘det naturlige, aktive fællesskab’.

Figur 3: Illustrationer fra Landsbyen.. Tidsskrift for landsbysamfundsbevægelsen

³⁰.....Om landsbybeboernes “kamp”: *Landsbyen* 1977, nr. 5/6, s. 13; *Landsbyen* 1977, nr. 10/11, s. 18 og 20. “Centralisterne”: se f.eks. *Landsbyen* 1978, nr. 2, s. 4ff. “Skrivebordsfilosofi”: *Landsbyen* 1977, nr. 5/6, s. 14.

³¹.....Kaj Olesen citeret og refereret i *Landsbyen* nr. 12, januar 1979, s. 15.

³².....Svendsen 2001.

Kilde: *Landsbyen* ??, s.??.

Det blev hermed naturligt at være aktiv og følgelig naturstridigt at være passiv. Omend L.A.L.-folkene generelt tog skarpt afstand fra eksperterne, benyttede de ikke desto mindre de L.A.L.-venlige eksperter til på videnskabelig vis at argumentere for denne påstand - en selvmodsigelse, de ikke lagde mindste skjul på i det første nummer af *Landsbyen*.³³ Ja, man knyttede endog to akademisk uddannede "konsulenter" til den nydannede bestyrelse (og hermed også til *Landsbyen*).³⁴ Øjensynligt som et resultat af, at de fleste L.A.L.-folk selv var uddannet inde i byerne, var de tydeligvis meget bevidste om den øgede slagkraft, ekspert-bistand kunne bibringe foreningen i kampen mod centralisterne, og her ikke mindst de danske myndigheder. "For landssammenslutningen", hed det således, "har det stor betydning at have adgang til ekspertice og anden assistance i forbindelse med de aktiviteter, som foreninger udfolder. Behovet for ekspertbistand gør sig gældende overalt i samfundslivet, hvor organisationer søger at gøre sig gældende".³⁵

Hvordan kunne eksperterne da bakke op om alle postulaterne om det naturlige, aktive fællesskab? Og hvorledes kunne de være med til at sanktionere den 'naturstridige', 'passive' del af landbefolkningen?

Det kunne de i første omgang ved gennem marxistisk inspirerede, videnskabelige termer at understøtte den i slutningen af 1970'erne meget dominerende rød-grønne bølge, som L.A.L.-bevægelsen tydeligvis havde rødder i. Denne ideologiske sammenkædning af økologi og socialisme (eller nærmere: egalitarisme) tiltalte ikke mindst til- og tilbageflytterne, der jo netop gennem deres uddannelse i byerne var blevet oplært til at forstå og benytte en sådan urbant præget retorik.

Ikke blot de to nævnte konsulenter bidrog til at udvikle den rød-grønne retorik indenfor sammenslutningen, også folk udefra som arkitekt Poul Bjerre og forfatter og tidligere historiestuderende Ebbe Kløvedal Reich var med til at udvide L.A.L.'s begrebsunivers i denne retning. Således mente Bjerre, at L.A.L.'s "hovedproblem" bestod i, at de i modsætning til de marxistiske teoretikere manglede evnen til dels at skelne, dels vælge

³³.....Således hedder det, at bladets indhold hovedsageligt vil bestå af "artikler om forskellige landsbysamfund, men samtidig vil Landsbyen forsøge på mere teoretisk grundlag at analysere relevante problemstillinger, f.eks. indenfor lovgivningen" (*Landsbyen* 1977, nr. 1, s. 1). Se f.eks. også Ole Glahn i *Landsbyen* 1978, nr. 3, s. 5ff.

³⁴.....Der er tale om Jan Sørensen, tredje-års studerende i samfundsvidenskab ved Ålborg Universitetscenter og Lennart Nørreklit, lektor ved Ålborg Universitetscenter (*Landsbyen* 1977, nr. 1, s. 15).

³⁵.....*Landsbyen* 1977, nr. 1, s. 15.

mellem “realpolitik” og “idepolitik” samt - i tråd hermed - mellem en “systemtilpasset” og en “systemoverskridende” linje.³⁶

Der står en verdensomfattende idepolitik til rådighed for L.A.L. Der er tale om en begyndende verdensbevægelse [landsbybevægelsen] med systemoverskridende karakter. Vil L.A.L. knytte sig til den. Eller kan det bedre betale sig at høste de kortsigtede fordele ved at være realistisk systemtilpasset?³⁷

Man skulle snarere aktivt agere ud fra teorien end tilpasse sig, lød Bjerres konklusion. Med brug af en lignende terminologi skrev Ebbe Kløvedal Reich sammen med Henning Kløvedal Prins i september 1977 artiklen “Den nye boplads”, hvori det bl.a. hed, at “senkapitalismen” nødvendigvis af hensyn til “vores sundhed” måtte vige for “den kollektive enhed”, dvs. lokalsamfundet. Sociolog Jon Sundbo ønskede i marts 1978 at formidle det samme budskab gennem en analyse af “modsætningen mellem lokalsamfund og kapitalistisk samfundsform”, osv.³⁸

Sådanne begreber importeredes for en stor dels vedkommende fra et internationalt vokabularium, der især var fremherskende i Vesteuropa på dette tidspunkt, ikke mindst i de nordiske universitetsmiljøer indenfor samfundsvidenskaberne. Selve forestillingen om lokalsamfund som afgrænsede, homogene enheder var dog en videreførelse af de idéer, der havde været fremherskende i 1920'ernes og 1930'ernes anglosaksiske community-forskningstradition.³⁹

Endogent, indenfor den danske landbefolknings egne rækker, ser vi tillige i *Landsbyen* eksempler på, at de rød-grønne eksperter udsagn udøvede en direkte indflydelse på den ikke-tilflyttede landbefolkning. Således søgte en af ildsjælene fra den gamle generation af ‘indfødte’ landsbyboere i landsbyen Bjernede at anvende og til dels reformulere den nye terminologi. Der er tale om parcellist Carl Wiese - en mand, som ved brugsforeningskongressen i 1965 havde kritiseret tanken om at nedlægge lokalforeningerne og hermed tage ansvarsfølelsen fra “os små herude på landet”.⁴⁰ Wiese udtalte således i artiklen “Vi må ændre livsholdning!” i *Landsbyen* november 1977, at han savnede det økonomiske samarbejde ude

³⁶.....Poul Bjerre i *Landsbyen* 1977, nr. 10/11, s. 12.

³⁷.....Poul Bjerre i *Landsbyen* 1977, nr. 10/11, s. 13.

³⁸.....Reich og Prins i *Landsbyen* 1977, nr. 8, s. 3. Jon Sundbo i *Landsbyen* 1978, nr. 2, s. 10. *Småbyer i landdistrikter*, se Mogensen, Mørkeberg, Sundbo 1979. Sundbo var endvidere forfatter til bogen *Lokalsamfundet i defensiven?* (Sundbo 1972).

³⁹.....Tankegangen er fremherskende i Robert Redfields klassiske værk *The Little Community* (1960). For en samlet oversigt over community-forskningen, se Poplin 1972.

⁴⁰.....Carl Wiese i *Andelsbladet* 1965, s. 1501.

på landet og efterlyste i den forbindelse “nye former for fællesskaber”.⁴¹ “Den kollektive livsform”, erklærede den 70-årige Wiese, der i mere end 40 år havde drevet sine 17 tdr. land men nu havde kastet sig over lokalhistorie og lokalpolitik, “er jo slet ikke noget nyt. Det talte mine forældre også om, men skal det fungere som et arbejdsfællesskab, må arbejdspladserne flyttes herud, hvor arbejdskraften er”.⁴² I øvrigt mente den tidligere formand for husflidsforeningen og brugsen i Bjernede, at landsbyernes fremtid beroede på, at “vi ændrer holdning, lader egoismen fare og finder et andet værdimål for tilværelsen end penge”.⁴³

Ekspertudsagnene var tydeligvist vand på den yderliggående Glahn-fløjs mølle. Her nærede man de mest vidtgående ønsker om et “handlekraftigt fællesskab”.⁴⁴ Dog udtrykte Glahn forsigtigt, at “vi frygter den slags ideologiske manifestationer, der ikke har den rigtige jordforbindelse”.⁴⁵ Paradoksalt nok kom denne udtalelse lige efter, han selv havde benyttet Bjerres begreber. Det, man passende kunne kalde for *aktiv-paradigmet* indenfor L.A.L. og beslægtede organisationer frem til i dag, var begyndt at danne sig.

I 1960'erne var de ofte meget foreningsaktive lokalpatrioter blevet udråbt som bagstræberne. Fra sidste halvdel af 1970'erne blev det således tværtom de ikke-foreningsaktive ikke-lokalpatrioter, som risikerede at blive anset for bagstræbere af de mere ‘progressive’ L.A.L.-inspirerede folk i landdistrikterne, de sidstnævnte primært bestående af rød-grønne og/eller traditionalistisk orienterede til- og tilbageflyttere, som i en lang årrække havde opholdt sig i byerne. Foregangsmændene i landsbyerne - fremskridtets garanter - blev derfor med ét dem, der i beboer- og borgerforeningerne gik til kamp mod den ydre fjende, de centralisk orienterede politikere og embedsmænd udenfor lokalsamfundene, hvis næsten enevældige herredømme ifølge Carsten Abild var forårsaget af en række uheldige faktorer som “kommunalreformen, materialismen, fjernsynsisolationen, underdanigheden overfor ekspertisen og teknokrater, politikeres misforståede opfattelse af at være herre og ikke tjener”, osv.⁴⁶ Og landsbyens nye helte blev de, som deltog aktivt i landsbyens “arbejdsfællesskab” og “fritidsfællesskab” - som f.eks. Ole Glahn beretter

⁴¹.....Carl Wiese refereret i Landsbyen 1977, nr. 10/11, s. 10.

⁴².....Carl Wiese refereret i Landsbyen 1977, nr. 10/11, s. 10.

⁴³.....Carl Wiese refereret i Landsbyen 1977, nr. 10/11, s. 10.

⁴⁴.....Landsbyen 1977, nr. 10/11, s. 20.

⁴⁵.....Ole Glahn i Landsbyen 1978, nr. 4, s. 9.

⁴⁶.....Carsten Abild i Landsbyen 1977, nr. 3, s. 3.

fra sin egen landsby, Viskinge, som han sammen med en gruppe ligesindede tilflyttere havde taget initiativ til på få år at forvandle fra en "soveby" og "intetsigende parcelhusby" til et "fællesskab" etableret gennem "fælles kamp" og "fælles oplevelser".⁴⁷

Heroverfor stod den nye tids bagstræbere, nemlig de landsbyboere, der isolerede sig fra fællesskabet - de, der blot forholdt sig passivt og resignerende overfor en udvikling, ingen jo alligevel kunne gå imod. I forbindelse med Viskinge skrev Glahn således konkluderende:

Generelt synes jeg, vi i Viskinge har fået det bedre med hinanden. Forhåbentlig kan vi undgå, at den aktive kreds af beboere, som glædeligvis altid melder sig under fanerne, kommer til at udgøre en klike, så nye ikke har lyst eller mod til at deltage. Vi vil gerne fra bestyrelsen [for beboerforeningen] gøre en særlig indsats for at drage flere med ind i arbejdet, men vi respekterer på den anden side, at man skal have lov til at passe sig selv - også i en landsby.⁴⁸

Den sidste bemærkning står dog i et vist kontrastforhold til Glahns fordømmelse af landsbyladder i form af "den negative omtale af andre beboeres gøren og laden".

[Man] skal ikke tro, man pludselig laver mennesker om. Det er stadig sådan, at man ved meget om hinanden og snakker meget om hinanden - desværre af og til på et løgnagtigt grundlag med de mest katastrofale følger for de mennesker, sladderer går ud over.⁴⁹

I en anden artikel, "Lokalsamfundet i samfundet", kom Glahns værdigrundlag endnu mere markant til syne. I denne retorik fandt man imidlertid ikke i udtalt grad respekten for de mennesker, der vil have lov til at passe sig selv..

Tiden er forbi, hvor hver kan have nok i sit eget og dulme sine dybtliggende sociale behov med materielle anskaffelser. Bilens og fjernsynets tidsalder som kompensation for vore følelsesmæssige behov er ved at være ovre. Vi trives ikke ved det, og det er for dyrt for samfundet. Vi må derfor udnytte vores tid på en anden og mere fornuftig måde, bla. Ved at være sammen med vore boligfæller om projekter til fælles gavn. Den opblomstring borgerforeninger, beboerforeninger, miljøgrupper m.fl. har fået, er netop udtryk for, at det menneskelige behov for socialt samvær omkring et arbejde og omkring fritiden ikke lader sig undertrykke. Det må vi som organisation støtte.⁵⁰

47.....Ole Glahn i Landsbyen 1977, nr. 5/6, s. 9ff.

48.....Ole Glahn i Landsbyen 1977, nr. 5/6, s. 13.

49.....Ole Glahn i Landsbyen 1977, nr. 5/6, s. 13.

50.....Ole Glahn i Landsbyen 1978, nr. 4, s. 8-9.

4. Kulturel og fysisk urbanisering

Den tanke- og begrebsmæssige urbanisering af landdistrikterne, som L.A.L. har været eksponent for, kan bedst sammenfattes som en større ændring i kulturel identitet - en proces betinget af forskellige indre og ydre faktorer, som pågår den dag i dag, og som har reel indflydelse på landbefolkningens handlingsmønstre.

I tiden efter kommunereformen synes en landboidentitet således i stigende grad at have formet sig på til- og tilbageflytternes præmisser. Selve ordet 'lokal' fik en ny betydning efter 1970, og i særdelshed termen 'lokalsamfundet' blev hurtigt et følelsesladet begreb, som både blev brugt i den politiske argumentation, såvel som i den samfundsvidenskabelige forskning.⁵¹

Denne ændring i identitet blev ledsaget af en ændring i samarbejds mønstre.

En sådan ændring afspejler sig for det første *kvantitativt* i det stigende antal af til- og tilbageflytterdominerede foreninger. Der er her på den ene side tale om de mere interesseorganisationslignende beboer- og borgerforeninger, sogneforeninger, bylaug, sognelaug, borgerlaug, landsbylaug, lokalråd, grundejerforeninger, diverse miljøforeninger, trivselsgrupper mv. På den anden side opstod der indenfor kulturlivet tilflytterdominerede amatørteaterforeninger, ungdomsklubber, idrætsforeninger mv.

For det andet røbede ændringen sig i foreningsaktiviteternes *kvalitet*, der således afslørede de nye samarbejdsrelationers særegne karakter - en karakter, der som vi har set det i høj grad var præget af livet i byerne, samt bymenneskenes forestillinger om det gode liv på landet.

Ændringerne i identitet og samarbejds mønstre har igen haft indflydelse på bebyggelsen, hvilket bl.a. afspejler sig i opkomsten af nye fællesbygninger som haller, medborgerhuse og multihuse, samt i nye boligformer på landet som parcelhuse, hobbylandbrug og socialt byggeri (jf. figur 5).

Figur 4: Fuldført byggeri af haller og klubhuse 1970-2001, i 1000 m².

Kilde: Danmarks Statistik

Denne endnu ikke afsluttede ændringsproces i landboidentitet, landbosamarbejde og bebyggelse kan betegnes som en såvel kulturel som fysisk (bebyggelsesmæssig) urbanisering. Vælger man imidlertid at anskue

⁵¹.....Korsgaard 1997, s. 431. Se også Elberg 2001, s. 9.

processen ud fra de nye tilflytteres tankeunivers, vil en endnu mere præcis benævnelse være *urban ruralisering*, dvs. det fænomen, at bymennesker bosætter sig i landsbyerne for at legitimere og siden realisere deres egne forestillinger om det autentiske landboliv - i tanke og praksis såvel som rent fysisk, i bebyggelsen.

Imidlertid er den nye hjemstavnsbevægelse karakteristisk ved, at den synes at gribe alle grupper. Således har de talrige, lokale museer og lokalhistoriske foreninger, der er dukket frem i de seneste år, ofte haft opbakning af såvel tilflyttere som af folk, der er født i landsbyen. Derimod synes det primært at være til- og tilbageflytterne, der har bibragt ordet 'udvikling' et nyt indhold. Således insisterer man på det, der ofte er blevet benævnt som *retten til udvikling*, hvormed som oftest menes retten til at få tilført offentlige midler med henblik på dels at bevare, dels videreudvikle en landsbykultur, der uden at være sikret en sådan naturlig udvikling risikerer at dø.

Hermed kommer ændringen i kulturel identitet også til at indebære et skred fra pligt til krav. Også på dette område bidrog L.A.L. med mere eller mindre videnskabeligt inspirerede termer og argumenter.

Døende kulturer

Det var især de to ord 'kultur' og 'udvikling', der i 1970'erne kom til at indgå som intimt sammenknyttede nøglebegreber i L.A.L.-folkenes forsøg på at rekonstruere - eller i deres egen forståelse: genskabe, værne om eller bevare - en landboidentitet.

Hvad angår begrebet kultur, var der som allerede nævnt en tendens til at idealisere det, man fandt var en traditionel landbokultur baseret på kollektive værdier, i modsætning til en dekadent bykultur baseret på individualisme og egoisme. Hermed var der tale om et ønske om at "bevare" eller "beskytte" landsbybykulturen mod bykulturens skadelige påvirkninger. Man talte i den forbindelse om faren for "landsbykulturens opløsning", om at "fællesskabet går fløjten", om nødvendigheden af at "beskytte lokalsamfundet" og at "redde den gamle bondekultur".⁵² Eller som bestyrelsesmedlem Niels Winther Petersen skrev i oktober 1977: "den ensidige satsning på materielle goder [udgør en fare for] selvstændige, små nærdemokratiske samfund [hvis fundament] er de kulturelle hjørnesten, skole, kirke og forsamlingshus samt et rigt foreningsliv og mindre

⁵²....."Landsbykulturens opløsning": Landsbyen 1978, nr. 1, s. 13. "Fællesskabet går fløjten": Landsbyen 1977, nr. 5/6, s. 7. "Beskyt lokalsamfundet!": Landsbyen 1978, nr. 10/11, s. 20. "Redde den gamle bondekultur": Landsbyen 1977, nr. 2, s. 2. Se også Landsbyen nr. 12, januar 1979, s. 7ff.

håndværksevirkomheder".⁵³ Der opstod ligefrem foreninger, hvis eneste mål det var at opretholde den gamle landsbykultur, som f.eks. *Foreningen til levendegørelsen af landsbykulturen i Vesthimmerland*.⁵⁴ Tilsvarende oprettedes der i nogle tilfælde noget, der opfattedes som et "værn" eller et "forsvar" til beskyttelse af landsbyens kerneinstitutioner, som det f.eks. skete i februar 1976 i Nr. Nærrå-Bederslev sogn. Dette forsvar blev etableret i form af en såkaldt trivselsgruppe. En af gruppens initiativtagere var den kommende formand for L.A.L., Carsten Abild, som berettede følgende:

Da beboerne i Nr. Nærrå-Bederslev sogn (..) for et år siden besluttede at stå sammen, var dette netop et helt spontant og ægte udtryk for forsvar. Et forsvar med det formål at redde sognets pastorat, skolen, foreningslivet, de resterende tre nærbutikker, byggegrunde til unge såvel som ældre - til beboere såvel som tilflyttere, sognets stolthed, de syv gadekær, håndværkerne, sammenholdet i sognet, traditioner og værdier - kort sagt, nr. Nærrå-Bederslevs fremtid. Det var et forsvar for et miljø - for en livsform og for en kultur - for den danske bondekultur.⁵⁵

Skal man tro Abilds eget udsagn, var der ofte i sådanne nødsituationer tale om en hastig og effektiv mobilisering med bred støtte fra alle dele af lokalbefolkningen..

Situationen i Nr. Nærrå-Bederslev er ikke meget anderledes end situationen i andre landsbyer landet over. Nogle steder har man taget fat som hos os - andre steder griber man sagen anderledes an. Nogle steder har man opgivet - andre steder har man endnu intet gjort. Nogle steder kan endnu meget reddes - ingen steder er det for sent.⁵⁶

En sådan tankegang om, at kulturer kan 'gå i stykker' genfinder vi indenfor antropologien, hvor man i forbindelse med studier af ikke-europæiske folk har talt om truede kulturer eller *dying cultures*, døende kulturer. Fra og med 1970'erne begyndte man mange steder i de danske landdistrikter at kæmpe for at holde liv i en døende kultur, ja, endog vække døde kulturer til live - akkurat ligesom antropologerne har stræbt efter enten at holde liv i de døende, ikke-europæiske folk eller i det mindste skrive deres kulturs 'testamente'.

Naturlig udvikling

⁵³.....Niels W. Petersen i Landsbyen 1977, nr. 9, s. 14.

⁵⁴.....Denne forenings daglige aktiviteter bestod bl.a. i "levendegørelse af herregården Hessel ved Hvalpsund (..) restaurering og bevaring af hestevogne og håndværktøj m.m." (Landsbyen 1977, nr. 4, s. 13).

⁵⁵.....Carsten Abild refereret i Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3.

⁵⁶.....Carsten Abild refereret i Landsbyen 1977, nr. 1, s. 3.

Resultatet blev, at 1960'ernes evolutionsterminologi indenfor den danske andelsbevægelse blev fastholdt, omend i modificeret form. Snarere end et globalt udviklingskapløb mod højere levestandard blev ordet 'udvikling' nu opfattet som en stræben mod en højere grad af menneskelig lykke, der - som vi har set - bedst kunne opnås gennem det lille samfunds fællesskab. Flere af de nye, toneangivende landsbybeboere ønskede eller ligefrem krævede "trivsel" og "livskvalitet" gennem menneskeligt samvær og - som Ole Glahn benævner det et sted - et "økologisk korrekt samarbejde med naturen".⁵⁷ Selve visionen om den såkaldte naturlige udvikling beskrev Glahn således:

I det hele taget kunne jeg forestille mig, at udviklingen vil gå sådan, at folk, der særligt gerne vil være fælles med andre, f.eks. om landbrug eller udnyttelsen af alternativ energi, finder sammen i landsbyer - bl.a. fordi de mennesker, der prioriterer fællesskabet og solidariteten højere end egeninteressen i ligusterkvarteret, vil være tilbøjelige til at flytte til landsbyerne. Her må lovgivningen ikke stille sig hindrende i vejen for nye ejerformer til landbrug eller for nye former for udstykninger, o.s.v. Tværtimod bliver det en af L.A.L.'s opgaver at sikre en lovgivning, som støtter en sådan udvikling.⁵⁸

Imidlertid mistede 'udvikling' ikke sin betydning som fremskridt i materiel levestandard. Således hed det i den tidligere nævnte Abild-artikel om Heltborg, at en stagnerende befolkning og et hastigt faldende elevtal i skolen havde ført til "et akut behov for udvikling".⁵⁹ Man ønskede i den sammenhæng, at kommunen skulle give tilladelse til udstykning af et nyt parcelhuskvarter, således at byen kunne opretholde sit befolkningstal og herigennem sikre forskellige serviceinstitutioner. Akkurat som i 1960'erne blev tidsfaktoren benyttet i argumentationen. Udviklingens ur tikkede, og man skulle handle, førend det var for sent..

Ikke alle i Heltborg er enige om, at et sådant nyt parcelhuskvarter er den allerbedste løsning på landsbyens problemer. Men på den anden side er det først og fremmest tiden, der tæller. Der skal ske noget i Heltborg, og det skal ske snart.⁶⁰

Den idé, Carsten Abild her gav udtryk for var, at man skulle "bevare og videreudvikle det aktive fællesskab", opsummeret i begrebet

⁵⁷....."Trivsel", se f.eks. Landsbyen 1977, nr. 1, s. 10. "Økologisk korrekt samarbejde med naturens kræfter": Ole Glahn 1978, nr. 4, s. 13.

⁵⁸.....Ole Glahn i Landsbyen 1978, nr. 4, s. 8.

⁵⁹.....Carsten Abild i Landsbyen 1977, nr. 3, s. 1.

⁶⁰.....Carsten Abild i Landsbyen 1977, nr. 3, s. 1.

“landsbymiljøet”.⁶¹ Senere viste det sig dog, at mange af landsbyboerne i Heltborg mente, at 72 grunde var for meget på en gang. Man ønskede ikke underudvikling, dvs. at udviklingen gik “i stå”, men til gengæld ønskede man heller ikke ‘overudvikling’ i form af en “for voldsom” udvikling.⁶²

Det viste sig, at flere borgerforeninger kæmpede med de samme problemer som i Heltborg. I L.A.L.s terminologi begyndte man derfor at tale om “naturlig udvikling” - et noget diffust begreb, som netop skulle formidle ønsket om på én gang at bevare og videreudvikle. Stå stille - og alligevel bevæge sig. Søge tilbage til de kulturelle rødder - og alligevel følge med i det moderne fremskridt. Nogle steder tales der således om “naturlig udvikling i landsbyerne”, andre steder om “naturlig udvikling af demokratiet”, “jævn og rolig udvikling”, en “vis udvikling” eller “en rimelig udvikling, der kan sikre, at [landsbyen] ikke langsomt dør ud som aktivt lokalsamfund” osv.⁶³

Problemet her var dog tydeligvist, at forestillingen om en naturlig udvikling var præget af et ideologisk bestemt indhold som led i et nyt begrebshegemoni blandt landbefolkningen. Efter de mange konflikter mellem tilflytterne og de indfødte beboere at dømme gav sådanne “naturlige” x’er og y’er således kun god mening for den førstnævnte gruppe, hvorimod den anden gruppe stillede sig overvejende skeptisk overfor al denne snak om lighed og naturlighed.

Landbrugerprotest og tilflytterprotest

På et helt overordnet plan synes 1960'ernes bortrationalisering af det økonomiske samarbejde i landdistrikterne at have ført til større afhængighed af mennesker udenfor landdistriktssamfundene, i økonomisk såvel som i kulturel henseende.

Kulturelt var der som allerede nævnt tale om, at de bølger af til- og tilbageflyttere, som fra slutningen af 1960'erne bosatte sig i de mere eller mindre affolkede landsbyer, satte gang i en urbaniseringsproces. Denne identitetsmæssige urbanisering udsprang af udbredelsen af en urbant præget verdensanskuelse om det gode liv på landet. Som vi har set det, søgte man at realisere denne verdensanskuelse - drømmen om det aktive landsbyfællessk-

⁶¹.....Carsten Abild i Landsbyen 1977, nr. 3, s. 6ff.

⁶².....“Voldsom udvikling”: Carsten Abild i Landsbyen 1977, nr. 3, s. 12. Om en udvikling, der er gået “i stå”, se f.eks. Landsbyen 1977, nr. 9, s. 9;

⁶³.....“Naturlig udvikling i landsbyerne”: se f.eks. Landsbyen 1977, nr. 2, s. 10 og 1977, nr. 9, s. 7. “Naturlig udvikling af demokratiet”: Landsbyen 1977, nr. 3, s. 2. “Jævn og rolig udvikling”: Landsbyen 1977, nr. 1, s. 7. “En vis udvikling”: Landsbyen 1977, nr. 1, s. 15. “En rimelig udvikling, der..”: Landsbyen 1977, nr. 3, s. 6.

ab - gennem visse moralske imperativer, som opfattedes som 'naturlige'. Disse imperativer kan henføres til tre særegne og dog indbyrdes forbundne begreber: et aktivbegreb, der berørte de interne relationer i landsbyen (alle bør være aktive); et egalitetsbegreb, der ligeledes berørte de interne relationer (alle bør være lige); samt en række begreber, der kan opsummeres i det, man kan benævne som et 'offer-syndrom', og som berørte de eksterne relationer (de lokale undertrykkes af de ikke-lokale centralister).

En sådan ny landboidentitet blev - og bliver - både i og udenfor landsbyerne formuleret og promoveret af de nye netværk af lokale ildsjæle, typisk organiseret i borgerforeninger, beboerforeninger, uofficielle landsbyråd, osv. Gennem de sidste 25 år har samvirkeorganisationer som L.A.L., *Landsbyer i Danmark*, *Landdistrikternes Fællesråd* og *Folkeligt Institut for Udkantsforhold* bidraget til at koordinere og systematiseret disse lokale bestræbelser.⁶⁴

Som allerede antydnet kan flere af disse tendenser imidlertid spores tilbage til landbrugets protestbevægelser, hvor man - som et supplement til traditionelle kerneudtryk - i vid udstrækning benyttede ord som 'kamp', 'ligeberettigelse', 'nødvendigheden af at stå sammen' og 'solidaritet'. Sådanne fagforeningsprægede udtryk verserede i de publikationer, der blev udgivet af den velorganiserede landbrugerprotestbevægelse *Landbrugernes Sammenslutning* (L.S.) i 1930'erne. Denne temmelig aggressive interesseorganisation havde i sin stormagtstid i sommeren 1932 omkring 100.000 medlemmer eller rundt regnet 1/6 af alle landbrugerne.⁶⁵ Fagforeningspræget var også markant i L.S.s organisatoriske efterfølger, *Landbrugernes Fællesorganisation* (L.F.O), hvis tidsskrift *Landbosamvirke* fra 1966 udelukkende forekommer at være et middel til politisk pression og varetagelse af snævre, erhvervsøkonomiske interesser.

Hvori bestod da den påståede, kulturelle urbanisering, L.A.L. blev en eksponent for? Går man til det nævnte landbrugertidsskrift *Landbosamvirke*, organ for protestorganisationen L.F.O., og kigger på årgangene i sidste halvdel af 1960'erne, bliver det muligt at nærme sig svaret.

Det er for det første interessant at konstatere, hvor gennemsyret såvel *Landsbyen* årgangene 1977-78 som *Landbosamvirke* årgangene 1967-

⁶⁴.....I et brev har Barbara Diklev, bestyrelsesmedlem af L.A.L. og redaktør af *Landsbynyt* siden 1990, meddelt mig, at "i 1980'erne kom der en ny bølge af foreningsdannelse, og i 90'erne vel især begyndelsen på samlingsforeningerne, paraplyerne, hvor man har indset, at de samme mennesker bliver bedt om at deltage i alle bestyrelser i landsbyen, og at man kan udnytte kræfterne bedre ved samarbejde".

⁶⁵ Brogaard 1965, s. 18.

68 har været af det tidligere nævnte 'offer-syndrom'. Således er det karakteristisk, at både folkene indenfor *Landbrugernes Fællesorganisation* (L.F.O.) og indenfor *Landssammenslutningen af Landsbysamfund* (L.A.L.) følte, at de var blevet ofre for en uret. Denne uret var blevet påført dem udefra af det øvrige samfund, der således havde gjort sig skyld i 'svigt'. Endvidere følte man i begge grupper, at en grund til, at man var blevet ladt i stikken var, at man havde været for godtroende, for eftergivende overfor den øvrige del af befolkningen. Således rummede begge argumentationsformer en mere eller mindre underforstået tese om, at landboen blevet taget ved næsen af byboen, hvorfor man så hurtigt som muligt måtte lade skællene falde fra øjnene og kræve sin gode ret. Vi kræver "kompensation", hed det således konsekvent indenfor L.F.O., som f.eks. i februar 1967 i en leder under overskriften, "Situationen tilspidser sig-!", hvori truslen om en arbejdskonflikt blev fremført.⁶⁶

Fra landbrugets side er vi påny vidne til, at de andre erhvervsgrupper gennem ultimative krav søger at tilrettelægge fremtidens økonomiske samfundsstruktur uden hensyntagen til de vilkår, der er herskende i landets mest nettovalutainbringende erhverv, landbruget. Dette erhverv kommer først ind i billedet på et langt senere tidspunkt, hvor man har så travlt med at tale om nødvendigheden af at vise samfundssind (..) [Landbruget] har gang på gang vist sig villig til at vise samfundssind - og det har kostet erhvervet dyrt, både i penge, tab af medhjælp og i form af øget arbejdsindsats.⁶⁷

Kravet om økonomisk kompensation blev både blandt L.F.O.-landbrugerne og L.A.L.-tilflytterne ledsaget af en stor utålmodighed. Man mente hos begge grupper, at man for længe havde været for tålsom, og nu var det nær ved at være for sent. I den forbindelse så begge grupper sig selv som foregangsmænd for en folkebevægelse og hermed som repræsentanter for en ny og bedre tid. I forbindelse med L.F.O.-mødet i Århus den 4. oktober 1968 udtalte L.F.O.s næstformand gdr. Alfred Larsen således:

Nu må der ændres signaler. Vil de gamle mænd [landbrugets topledere] gøre det, er det godt. Men vil de det ikke, så må der stå en ny mand på bondens toft, der tør se frem og gå ind i arbejdet for den organisering af landbruget, som de til enhver tid tilbageblevne har og får brug for (..) Mødet i dag skulle (..) gerne indvarsle en ny tid, hvor landmænd ikke mere, som hidtil, skal betragtes som en pariakaste. Dansk landbrug kan nok være sin historie bekendt.⁶⁸

Endvidere er det karakteristisk, at man såvel i L.A.L. som i L.F.O. følte, at

⁶⁶.....Landbosamvirke 1967, s. 23.

⁶⁷.....Landbosamvirke 1967, s. 23.

⁶⁸.....Landbosamvirke 1968, s. 215.

kampen var ulige, ikke mindst fordi eksperterne befandt sig i fjendens lejr.⁶⁹ Som modvægt til disses 'falske' kampagner måtte man derfor lave effektive modkampagner.⁷⁰ Med andre ord stræbte man begge steder efter at legitimere sine ord og hermed sine budskaber i den offentlige debat. Netop derfor blev L.F.O.-mødedeltagerne i oktober 1968 forbitrede over den manglende mediedækning. Man kunne, hed det i *Landbosamvirkes* referat, "med rette ikke forstå, at man ikke kunde sende fra et møde, hvor henved tusinde landmænd var samlet, når man altid er på pletten, blot en halv snes langhårede og langskæggede venstreorienterede løber sammen på et gadehjørne i København".⁷¹

Omend der er tydelige ligheder mellem 1960'ernes bondeprotest og 1970'ernes tilflytterprotest, er der dog også afgørende forskelle. Netop det før citerede udtryk 'landets mest nettovalutainbringende erhverv' synes mest klart at afspejle den grundlæggende forskel i de to gruppers selvforståelse.

Hvor de tilflytterdominerede interesseorganisationer siden L.A.L. har krævet økonomisk kompensation ud fra et moralsk-etisk argument (bevarelsen af landboværdier), slog L.F.O. næsten udelukkende på et økonomisk-fysiokratisk argument. De øvrige samfundsgrupper skulle ikke - ligesom man malker en ko - "kappes om at malke de danske landbrugere", simpelthen fordi de ikke havde råd til det.⁷² Det var samfundsøkonomisk bevisligt, at hele samfundet "havde brug for" landbruget, hvorfor landbrugerne var og blev samfundets vigtigste brødfødere eller - som man også yndede at udtrykke det - "samfundets bærepiller".⁷³

Figur 5: Statsstøtten til landbruget 1958-68.
Kilde: Mogensen 1973, s. 59-62.

Det blev hermed af simpel overlevelsesdrift, at landbrugerne i *Landbrugernes Sammenslutning* (L.S.) og siden i *Landbrugernes Fællesorganisation* (L.F.O.) så sig nødsaget til at lade sig inspirere af byernes arbejderbevægelse, eller som medlem af L.S.'s forretningsudvalg,

⁶⁹..... "Landbruget kan ikke fortsat være tjent med, at professorer, vismænd og andre teoretikere eensidigt kører frem med påstande om, at landbrugserhvervet fuldstændig kan undværes i den danske samfundshusholdning, dersom og utvivlsomt det modsatte er tilfældet" (Landbosamvirke 1968, s. 143).

⁷⁰..... Se f.eks. Landbosamvirke 1968, s. 76 og s. 208.

⁷¹..... Landbosamvirke 1968, s. 207.

⁷²..... Landbosamvirke 1967, s. 116. Om landbruget som brødføder, se f.eks. også Landbosamvirke 1967, s. 193; Landbosamvirke 1968, s. 113; 1969, s. 13 og s. 26.

⁷³..... Landbosamvirke 1967, s. 193 og s. 167.

proprietær A. Hertel, udtrykte det i 1934: "følge de samme faglige Veje, som har ført Arbejderstanden frem".⁷⁴ Imidlertid tilføjede Hertel om en sådan "mentalitetsforandring" ..

Kun ugerne paatager den liberalt opdragne og tænkende Bonde sig de med en Fagforening følgende Pligter: Solidaritet, Disciplin og økonomiske Ofre.⁷⁵

Landbrugerne trådte således i deres egen selvforståelse stadig pligtens vej. De var stadig i besiddelse af en traditionel landboidentitet, der var 'ubesmittet' af bykulturen. De vedblev at udvise samfundssind, omend denne offervilje til stadighed blev groft udnyttet af det øvrige samfund, anført af industrihvervet og den voksende gruppe af funktionærer i det, man i 1960'ernes sidste halvdel opfattede som "dansen om guldkalven".⁷⁶ Heller ikke fra politikerside kunne man finde nogen forståelse - tværtimod. Således mente S.F.O.-folk og flere andre landbrugere, at de blev gjort til "syndebukke" for en overophedet økonomi, der netop var forårsaget af de øvrige samfundsgruppers dans om guldkalven, og ikke af de betydelige statssubsidier til landbrugerne.⁷⁷

I forbindelse med de omtalte trusler om produktionsstrejke i 1967 fandt formanden for Københavns Amts Landboforening Helge Clausen således, at det var "trist, at saglige synspunkter bliver afvist, og det gør mig ondt, at man fra statsmagtens side ikke vil beskytte de få befolkningsgrupper, der ikke ønsker at benytte kampmidler".⁷⁸

At man ikke ønskede at blive slået i hartkorn med samfundsomstyrtende, venstreorienterede byfolk, viser også referatet af mødet i Århus i oktober 1968. Betegnende nok i denne kamp på ord blev

⁷⁴.....Hartel 1934, s. 22.

⁷⁵.....Hartel 1934, s. 22. Ligeledes læser man i 1968 følgende i Landbosamvirke: "*Arbejderne forstod solidaritetens, sammenholdets og organisationens betydning. Derfor sejrede de. Vore ledende mænd forstod det ikke - og forstår det stadig ikke. Derfor tabte de - og derfor taber de stadig økonomisk*" (Esther Bjerregård refereret i Landbosamvirke 1968, s. 94).

⁷⁶.....Landbosamvirke 1967, s. 163. Denne idé om bonden som "trældbunden" af den øvrige befolkning kunne til tider få et meget følelsesladet udtryk som i en tale af fru Esther Bjerregård, Hillerslev nord for Thisted, i marts 1968 ved en sammenkomst i Vejle Mælkekompani A/S. Om en "almindelig situation" fra det virkelige liv skriver hun således: "*Langt hen på aftenen, hvor andre har haft fri i flere timer, lister en træet og snavset mand sig ind i badeværeslet, hvis et sådant da findes. Efter endt ophold dér er den tid kommet, hvor avisen skal læses, hvor børnenes problemer skal drøftes, ja, hvor familielivet i det hele taget skal leves, og hvad sker der så? Far falder i søvn i stolen, avisen ligger på gulvet, kun flygtigt set igennem, - og familien må klare sig uden fars medleven i alle de små ting, som udgør hverdagen for dem. Hvad er det, vi er ved at gøre med livet? Er det værd at leve på den måde?"* (Esther Bjerregård refereret i Landbosamvirke 1968, s. 95).

⁷⁷.....Landbosamvirke 1967, s. 47.

⁷⁸.....Helge Clausen i Landbosamvirke 1967, s. 52.

dette møde efterfulgt af en protestdemonstration til et TV-hus i Danmarks næststørste by, Århus, hvor man afleverede en henvendelse til pressen - som sagt en reaktion på det manglende fremmøde af pressefolk og den efterfølgende bitterhed over at være blevet "tiet ihjel".⁷⁹

I referatet taltes der gentagne gange om, at "alt forløb i ro og værdighed", om at "færdselsreglerne skulle overholdes, og at man skulle gå to og to", osv.⁸⁰ På dette tidspunkt blev S.F.O.-folkene imidlertid omringet af (negativt indstillede) pressefolk, hvilket man fandt "bemærkelsesværdigt"..

[Nu] hvor der var lidt sensation i luften, så var pressen mødt frem. Blitzene lynede, og kuglepennene gnistrede. Det er altså sensation, der skal til i vor tids samfund. Det må vi lære lidt mere af, dersom vi vil høres. Vi er simpelthen alt for pæne mennesker...⁸¹

5. Retten til udvikling: teoriens effekt

De protesterende landmænd mente altså, de ud fra et *økonomisk* argument om landbruget som det vigtigste nettovalutainbringende erhverv havde krav på kompensation - et argument, man også ser vidt udbredt i dag.⁸² Bortrationaliseringen af lokale arbejdspladser (og hermed også sociale mødesteder) betød imidlertid, at i hvert fald ikke-landbrugerne blandt den danske landbefolkning efterhånden fik et potentielt legitimitetsproblem overfor den danske stat, som siden begyndelsen af 1960'erne i stadigt stigende grad havde tilført landbosamfundene subsidier, bl.a. i form af støtte til landbrugsproduktionen, egnsudviklingsstøtte og lignende programmer rettet mod det, man retteligt kan kalde 'den indre u-landsbefolkning' i Danmark, dvs. landboerne.

Siden 1960'erne synes landbefolkningen med andre ord ikke at have kunnet klare sig selv, i særdeleshed ikke rent økonomisk. Denne

⁷⁹.....Landbosamvirke 1968, s. 203. Den noget enfoldigt formulerede henvendelse lød: "Ca. 1000 landmænd forsamlet til offentligt møde på Østergades Hotel i Aarhus d. 4. oktober 1968 har eenstemmigt vedtaget over for Danmarks radio og TV at protestere mod den forskelsbehandling, der fra TV og radio udøves de bestående landbrugsorganisationer imellem. Forsamlingen kræver derfor, at også de af Landbrugets Fællesorganisation fremsatte landbrugsmæssige synspunkter bliver taget i anvendelse indenfor radio og TV" (Landbosamvirke 1968, s. 208).

⁸⁰.....Landbosamvirke 1968, s. 208.

⁸¹.....Landbosamvirke 1968, s. 208.

⁸².....Dette kan f.eks. ses i et tillæg i Jyllandsposten 8/5 2001, "Landbrug over alle grænser". Tillægget, der blev udsendt af Landbrugsrådet, var tydeligvist et forsøg på at give dansk landbrug et bedre image blandt befolkningen.

generelle mangel på økonomisk bæredygtighed har på mange måder bevirket, at argumentet om den danske landbefolkning som uundværlige brødfødere og - som udsprunget heraf - vigtige 'kulturbærere' efterhånden blev meningsløs.

Hvilke argumenter skulle landboerne da så i stedet benytte for til stadighed at kunne få del i bistandsstrømmene fra den danske stat og EU? En tilflytterdomineret og interesseorganisationslignende forening som L.A.L. syntes allerede i 1970'erne at have fundet løsningen på dette problem: man skulle systematisk og vedvarende føre en symbolsk kamp i den officielle samfundsdebat. Ved at benytte slagord som våben kunne man nemlig legitimere en ny landboidentitet, der i sidste instans kunne kapitaliseres. Følgelig lød budskabet nu, at samfundet havde en moralsk pligt til at brødføde landbefolkningen - altså lige det stik modsatte af, hvad der tidligere havde været den dominerende opfattelse blandt en landbrugerdomineret landdistriktsbefolkning.

Til forskel fra tiden før Anden verdenskrig har man derfor - groft sagt - definitivt opgivet den lokalt forankrede, økonomiske selvorganisering på landet, hvorfor ord som 'naturlig', 'miljø', 'lighed', 'nærdemokrati', 'kulturværdier', 'aktivt fællesskab', 'trivsel' osv. for de nye, magtfulde netværk i landdistrikterne synes at spille en mindst ligeså central rolle som 'strukturændringer', 'vertikal integration' og 'rationalisering' gjorde det for 1960'ernes foregangsmænd - ja, måske en endnu større rolle. Det synes således primært at være selve retorikken, begreberne, der skal udløse de forskellige støtteordninger fra det omgivende samfund og hermed bringe landbefolkningen tættere på målet: retten til udvikling.

Men havde denne moralistisk funderede, symbolske kamp da overhovedet indvirkning på de politiske beslutningsprocesser efter 1970? Ja, tilsyneladende. Således bidrog den givetvis til at udløse de mange millioner kroner i egnsudviklingsstøtte fra den danske stat i perioden 1970-80.

*Figur 6: Egsudvikling i Danmark, samlede projektudgifter 1970-1980 i millioner kr.
Kilde: Beretning fra egnsudviklingsrådet, div. årgange.*

Endnu vigtigere forekommer det dog, at de L.A.L.ske formuleringer rent faktisk gled ind i den offentlige debat og hermed fik en varig indvirkning på den politiske dagsorden, dvs. kom til at indgå som almindelige og naturlige begreber i den statslige vidensproduktion, som den f.eks. kan ses i det danske Socialforskningsinstituts publikationer, i forslag, betænkninger, politiske dagsordener, osv. Dette syntes f.eks. at være tilfældet med aktivimperativet, idéen om et egalitært fællesskab samt tesen om 'naturlig

udvikling' (som implicerer offer-syndromet).⁸³ Et andet eksempel er Udviklingscentret for Folkeoplysning og Voksenundervisning, der i 1986 var blevet oprettet med henblik på at evaluere det såkaldte 10-punktsprogram for voksenundervisning og folkeoplysning.⁸⁴ På et mere overordnet plan afspejledes de nye tanker i fritidsloven, hvilket jeg snart skal vende tilbage til.

Med andre ord lykkedes det i vid udstrækning L.A.L.-folkene og deres meningsfæller fra sidste halvdel af 1970'erne at påvirke den offentlige debat og herigennem at legitimere deres egen verdensanskuelse i det offentlige rum med mulighed for at høste de forskelligartede profitter, der deraf fulgte. Hvad der ikke lykkedes fuldt ud for de protesterende landbrugere i 1930'erne og 1960'erne, synes til fulde at være lykkedes for de nye til- og tilbageflyttere siden 1970'erne.

Litteratur

Andelsbladet. Årgang 1965.

Brogaard, Per (1965) *Landbrugernes sammenslutning*. Speciale udgivet af Studenterrådet, Aarhus Universitet

⁸³..... Dette afspejles i SFIs publikationer, som f.eks. i rapporten Småbyer i Landdistrikter, udarbejdet af Mogenssen, Mørkeberg og Sundbo i 1979. Introducerende berettes der således om, hvorledes der i begyndelsen af 1970'erne udvikledes "en stor interesse i offentligheden for landdistrikternes småbyer og deres miljø i videste forstand. Det gav sig udslag i en offentlig debat om spørgsmålet og til forskellige overvejelser og forslag i folketinget. Også i selve småbyerne har der været diskussion og aktiviteter. Debatten har i hovedsagen haft det indhold, at man på den ene side er nervøs for, at mange småbyer i landdistrikterne trods alt skal affolkes og derved få et dalende aktivitetsniveau, og på den anden side er man nervøs for, at mange småbyer skal få en for hastig udvikling, så deres miljø bliver ødelagt" (Mogenssen, Mørkeberg, Sundbo 1979, s. 14ff.). Bogen gennemsyres ligefrem af de selvsamme begreber og problemstillinger, som vi finder i *Landsbyen*. F.eks. har man viet et helt kapitel (kap. 8, Miljømæssige forhold: sociale kontakter) til en undersøgelse af kontaktmønsteret i de såkaldte småbyer med henblik på at teste en hypotese om, at fællesskabet er større på landet end i storbyerne og i storbyernes forstæder. Specifikt ønskede man med udgangspunkt i det stigende antal af tilflyttere til landdistrikterne at undersøge, om "selve det, at der nu er kommet så mange mennesker til, har fået småbyernes trivsel og følelse af samhørighed til at forsvinde?" (Mogenssen, Mørkeberg, Sundbo 1979, s. 208)

⁸⁴..... De første resultater fra centrets evaluering af det 133,6 mio. store 10-punktsprogram blev publiceret i rapporten *At overskride grænser*, der ifølge Korsgaard lige såvel kunne have haft titlen: "tilbage til lokalsamfundet" (Korsgaard 1997, s. 431). Heri blev det bl.a. fastslået, at udviklingen "går tilbage i retning mod nabolagets og familiens fællesskab" (citeret fra Korsgaard 1997, s. 431).

- Elberg, Karen K. (1997) "Landsbyen som hjemstavn". I: K. Elberg og J. Guldberg (red.) *Hjemstavn. Studier i det regionales betydning i kultur og kunst*, s. 51-62. Odense Universitetsforlag, Viborg.
- Elberg, Karen K. (2001) Upubliceret ph.d. afhandling om landsbysamfund i Båring-Asperup sogn, Vestfyn, baseret på etnologiske interviewundersøgelser
- Glahn, Ole S. E. (1985) "Landdistriktets kulturelle tilbud". I: *Mellem land og by - om landdistrikt og levevilkår*. LOK-studiebøgerne.
- Hartel, A. (1934) *L.S. En kort Fremstilling af Bevægelsen: "Landbrugernes Sammenslutning", dens Organisation og Fremtidsplaner*. Steen Hasselbalchs Forlag
- Korsgaard, Ove (1997) *Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år*. Gyldendal, Kbh.
- Landbosamvirke*. Årgangene 1967-69.
- Landsbyen. Tidsskrift for Landsbysamfundsbevægelsen*. Årgangene 1977-1979.
- Latour, Bruno (1999) *Pandora's hope: essays on the reality of science studies*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Mogensen, Gunnar Viby, H. Mørkeberg og J. Sundbo (1979) *Småbyer i landdistrikter*. SFI, publikation nr. 86. I kommission hos Teknisk Forlag, Kbh.
- Poplin, Dennis (1972) *Communities*. New York.
- Redfield, Robert (1960) *The Little Community*. Phoenix Books, USA.
- Sundbo, Jon (1972) *Lokalsamfundet i defensiven?* Kbh.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2000) "Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættere indenfor andelsbevægelsen 1900-1914". *Tidsskrift for landøkonomi*, nr. 3, 187. årgang, s. 241-246
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2001) "Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900". *Fortid og Nutid*, nr. 1, s. 23-51.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2001a) "Bourdieu's udvidede kapitalbegreb. Dets anvendelsesmuligheder med fokus på social kapital". Working paper nr. 10, afdeling for etnografi og socialantropologi, Århus Universitet, Moesgård.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2001b) "Livsformer i landdistrikterne. Den evindelige spænding mellem det traditionelle og det moderne". Udkommer i *Bol og By*, nr. 2.
- Svendsen, Gunnar Lind Haase (2001c) "Hvad er social kapital?" *Dansk Sociologi*, nr. 1, s. 49-61.

Noter

DEL 3: FELTARBEJDE

- 11) "Opbygning af brobyggende og båndlæggende social kapital i en dansk udkantskommune"

Opbygning af brobyggende og båndlæggende social kapital i en dansk udkantskommune

1. Introduktion

I den første del af denne ph.d.-afhandling har jeg indenfor en social kapital teori-ramme belyst konfrontations- og samarbejdsstrategier i landdistrikterne siden 1864 gennem brug af et historisk kildemateriale. Med basis i de forudgående, kulturhistoriske studier vil det imidlertid være interessant også at benytte social kapital tilgangen til at analysere samarbejds- og konfrontationsstrategier i et nutidigt landdistrikts-samfund. Følgelig vil jeg afrunde min ph.d.-afhandling med at præsentere resultater fra et nyligt afsluttet feltarbejde om forholdet mellem tilflyttere og lokale i udkantskommunen Ravnsborg på Lolland.

De ”forkerte” tilflyttere

I april 2003 overværede jeg et byrådsmøde på rådhuset i Horslunde, Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland. Jeg talte i den forbindelse med et af byrådsmedlemmerne, der vidste, at jeg var i færd med at lave en feltarbejdsundersøgelse om de nye tilflyttere i Ravnsborg Kommune. I løbet af samtalen nævnte jeg, at det trods alt var positivt, at der overhovedet kom tilflyttere til kommunen. Dertil svarede vedkommende prompte: ”Ja, det er blot synd, vi får de forkerte”.

Sætningen afspejler meget godt en i kommunen udbredt skepsis overfor de mange og ofte ret isolerede tilflyttere på overførselsindkomster, der er tilflyttet de seneste år. Der er på den ene side slet ingen tvivl om, at disse mennesker, primært sjællændere, i stigende grad belaster kommunens økonomi. Det var da også udelukkende i den betydning, politikerne benyttede ordet ”forkert”. For naturligvis er der i en udkantskommune som Ravnsborg Kommune et stærkt og fuldt forståeligt ønske om, at også mere indkomststærke grupper flytter til, sådan at skattegrundlaget styrkes snarere end forringes.

Formålet med denne feltarbejdsrapport er imidlertid at se på *mulighederne* i de nye tilflyttere. Hvorfor kommer de? Hvilke idéer bringer de med sig? Hvilke forestillinger gør de sig om ’det gode liv på landet’? Hvordan samarbejder man med dem? Hvad ønsker de at bidrage med? Og hvad *kan* de reelt bidrage med, økonomisk såvel som menneskeligt?

Min grundhypotese er her, at alle borgere i Ravnsborg Kommune har alt at vinde ved at samarbejde og meget at tabe ved ikke at gøre det.

Netop med henblik på at teste denne hypotese gennemførte jeg i april-maj 2003 et syv ugers etnografisk feltarbejde i kommunen. Som i de historiske studier agtede jeg at benytte en social kapital teoriramme. Imidlertid viste det sig hurtigt at være nødvendigt yderligere at nuancere social kapital tilgangen. Derfor valgte jeg her at benytte og videreudvikle begrebsparret ’brobyggende’ (*bridging*) og ’båndlæggende’ (*bonding*) social kapital, der – som det fremgår af artikel nummer 2 heri – for nyligt er blevet introduceret i social kapital debatten af den amerikanske politolog Robert D. Putnam (2000).

Brobyggende og båndlæggende social kapital

Som beskrevet i artikel nummer 2 er begrebet social kapital i de seneste år blevet meget populært indenfor en tværvideenskabelig samfundsvidenskabelig forskning. Det fremgik også, at social kapital bredt kan defineres som netværksbaseret samarbejde baseret på regelmæssig ansigt til ansigt kontakt og tillid.

Social kapital udgør som sådan en ressource for såvel individuelle aktører som for et samfund som helhed, idet social kapital 'smører' det civile liv og på den måde tilvejebringer kollektive goder som fælles normer, forudsigelighed i menneskelig udveksling, tryghed, hurtig spredning af informationer og – på et mere generelt niveau – mindre statslig monitoring.

På makroniveau medfører 'smørelsen' social kapital formindskede transaktionsomkostninger og øget økonomisk vækst, hvorfor denne nye kapital bør værdisættes på linje med mere traditionelle kapitaler som fysisk, økonomisk og human kapital (Coleman 1990; Svendsen and Svendsen 2003b). På den måde skal social kapital anskues som en konkret ressource for individer og grupper på både mikro-, meso- og makroplaner, og begrebet inviterer som sådan til tværvideenskabelig socioøkonomisk forskning på *alle* niveauer.

Hovedårsagen til begrebets store succes er, at det – mere end noget andet tidligere begreb – er i stand til at mediere mellem økonomi og socialvidenskab (e.g. Coleman 1990, 1994; Svendsen og Svendsen 2003b). Således kan social kapital studier, der forbinder discipliner fra økonomi, sociologi, historie til antropologi på sigt føre frem mod en ny socioøkonomi, hvis mål er at opløse et kunstigt skel mellem økonomiske og ikke-økonomiske undersøgelsesområder (for oversigter, se f.eks. Portes 1998; Woolcock 1998; Dasgupta og Serageldin 2000; Sobel 2002; Svendsen og Svendsen 2003a).

Imidlertid er social kapital studier frem til i dag fortrinsvis blevet foretaget af økonomer, politologer og sociologer. Dette har ofte medført et noget snævert fokus på social kapital som enten kvantificérbar substans eller komplekse og – til tider også – ganske abstrakte sæt af relationer.

Derfor vil jeg i denne feltarbejdsrapport, der som nævnt udgør sidste del af nærværende ph.d.-afhandling, benytte antropologisk feltarbejde i et forsøg på at undgå såvel en menneskefjern statistik som abstrakte, sociologiske spekulationer. Idet jeg anser *både* historiske og antropologiske bidrag for væsentlige og relevante i social kapital debatten (hvor de næsten har været helt fraværende frem til dato) ønsker jeg – med basis i de forudgående kulturhistoriske undersøgelser – at bruge en nutidsorienteret induktiv og kvalitativ metode (feltarbejde) for at finde ud af *hvordan social kapital aktuelt opbygges og nedbrydes in situ af konkrete levende, tænkende og følende mennesker*. Mere specifikt bliver formålet at undersøge helt nutidige konfrontations- og samarbejdsstrategier i de danske landdistrikter indenfor en social kapital ramme, dvs. som de foregår her og nu, *processuelt*. Som Bourdieu (f.eks. 2000) og mange andre (f.eks. Lebaron 2000) så ofte har gjort opmærksom på, har økonomiske – eller mere præcist: økonomistiske – diskurser alt for længe været domineret af fysiske, økonomiske og humane kapitaler, men *ikke* sociale kapitaler. Det synes her oplagt, at antropologer forsøger at udfylde dette hul i litteraturen ved at tage ud i felten og finde ud af, hvorledes opbygning og nedbrydning af social kapital rent faktisk finder sted.

Overordnet har den social kapital tilgang, jeg har benyttet i denne feltarbejdsundersøgelse, mange fællestræk med de tværvideenskabelige studier indenfor *public anthropology*, hvis stadigt stigende antal synes at bekræfte en i disse år stadig øget interesse blandt antropologer for at udvide det klassiske, antropologiske virkefelt til

også at indbefatte antropologernes egne samfund og de brændende, nutidige politiske og økonomiske debatter, der pågår der (se f.eks. Behar 1996). Således har den amerikanske antropolog Robert Borofsky (2003) i en nylig kommentar anbefalet, at en ny *public anthropology* på den ene side søger at bibeholde “anthropology’s commitment to being an ethnographic witness”, på den anden side kaster sig ud i “a commitment to reframing the terms of public debate”, i.e., “transforming received, accepted understandings of social issues with new insights, new framings”. Med andre ord er visionen her at bidrage til en interdisciplinær forskning, der direkte retter sig mod vigtige, nutidige samfundsspørgsmål gennem brug af en klassisk, kvalitativt orienteret, ‘introspektiv’ etnografisk metode.

Som nævnt vil jeg i denne feltarbejdsundersøgelse som et teoretisk udgangspunkt benytte Robert D. Putnams bog *Bowling Alone* (2000) – et værk, der allerede er blevet udnævnt som en milepæl indenfor en tværvideenskabeligt funderet samfundsvidenskab. Med henblik på et feltarbejde, der retter fokus på relationernes kvalitet snarere end deres kvantitet vil jeg her bruge Putnams termer *bridging* og *bonding* social kapital, forstået som henholdsvis inkluderende og ekskluderende typer af social kapital.

Putnam definerer her ‘brobyggende’ (*bridging*) social kapital som åbne netværk, der er “outward looking and encompass people across diverse social cleavages”, mens ‘båndlæggende’ (*bonding*) social kapital defineres som nærmest monopoliserende og “inward looking” netværk, der “tend to reinforce exclusive identities and homogeneous groups” (op.cit., s. 22).

Hvor, fortsætter Putnam, brobyggende former for social kapital synes at fremme regelmæssig, personlig kontakt og tillid mellem folk og på den måde virker som et “smøremiddel” (*lubricator*) for samarbejde, medfører et overmål af båndlæggende social kapital distance mellem folk og kommer herved til at virke som en “superlim” (*superglue*), der binder en gruppe mennesker ‘for tæt’ sammen. Hermed risikerer båndlæggende social kapital at føre til øget *mistillid* og følgelig til forøgede transaktionsomkostninger (ibid.). Sociologer har her overvejende set på de menneskelige omkostninger, der følger af udbredt *mistillid*. Således har f.eks. Enzo Mingione (1991) talt om de menneskelige konsekvenser af ‘fragmenterede samfund’, mens Pierre Bourdieus *Distinction* (1989 [1979]) kan ses som ét langt forsøg på at vise, at rent fysiske, rumlige/kropslige distancer er ækvivalente med sociale distancer.

Tager vi imidlertid atter økonomernes briller på, kan den nye produktionsfaktor social kapital *tillige* anskues som en eksternalitet, dvs. som udsprunget af markedssfejl. Med andre ord sker opbygningen af forskellige typer social kapital *udenfor* markedssystemet, hvilket betyder, at markedet ikke tager højde for de sociale og samfundsmæssige omkostninger eller gevinster, den sociale kapital medfører (se f.eks. Tietenberg 2002, s. 67). På samme måde som i tilfælde med drivhuseffekten bliver det derfor nødvendigt, at politikerne tager højde for (prissætter) gevinsten ved brobyggende social kapital og udbredt tillid samt omkostningerne ved båndlæggende social kapital og udbredt *mistillid* og evt. foretager en efterfølgende regulering af markedet.

Det er netop i denne socioøkonomiske kontekst, jeg i det følgende vil benytte Putnams nye *bridging/bonding* begrebsapparat. Som sagt skal dette ske med henblik på at finde ud af, hvorledes folk i et nutidigt, dansk landdistriktssamfund reelt, *in situ*, opbygger forskellige typer af social kapital, samt hvilke personlige og samfundsmæssige konsekvenser, dette får.

Mine empiriske data hidrører fra et etnografisk feltarbejde fra april-maj 2003 i udkantskommunen Ravensborg på Nordvestlolland. Undersøgelsen baserer sig på 70 interviews, der inkluderer 40 semi-strukturerede, bandede 1-3 timers interviews. Her udgør sammenstødet mellem tilflyttere og lokale en interessant case studie, når det

drejer sig om 'på tæt hold' at studere opbygningen af ekskluderende typer af sociale netværk i form af båndlæggende social kapital. Imidlertid er vi samtidigt vidner til en opbygning af samfundsgavnlig, brobyggende social kapital. Hvordan forstår vi dette?

Før jeg præsenterer lokaliteten (afsnit 3) og case studien (afsnit 4 og 5), vil der først være en nærmere præsentation af social kapital teorirammen samt de interview-teknikker og -strategier, jeg benyttede i løbet af feltarbejdet (afsnit 2 underneden).

2. Teori og metode

Social kapital

Overordnet afslører feltarbejdsundersøgelsen, at integrationen af de nye tilflyttere i Ravensborg Kommune har stor betydning for opbygningen af forskellige typer af social kapital.

Som nævnt bliver social kapital i forskningen betragtet som en ny produktionsfaktor på linje med mere traditionelle kapitaler som fysisk og human kapital (se f.eks. Coleman 1994, s. 175). Social kapital er en produktionsfaktor i den forstand, at når mennesker frivilligt slutter sig sammen i grupper, skaber kulturelle fællesskaber, vil regelmæssig ansigt til ansigt kontakt skabe tillid og brobyggende (*bridging*) social kapital i en god cirkel. Ifølge Putnam (2000, s. 22) består brobyggende social kapital i inkluderende netværk, der er åbne udadtil, og som "rummer folk på tværs af forskellige sociale skel". Et eksempel er den amerikanske *civil rights movement*, der kulminerede i slutningen af 1960'erne.

Jo mere folk lærer hinanden at kende på kryds og tværs – over en kop kaffe, gennem en snak over hækken, i venners lag, på arbejdspladsen, i foreningslivet, i brugen, i kirken mv. – desto flere 'broer' bygges der mellem folk, der tidligere var hinanden fremmede (og evt. fjendtligt indstillede). Gennem denne personlige nærhed skabes der mere tillid i et samfund. Og tillid opbygget gennem regelmæssig ansigt til ansigt kontakt på kryds og tværs i en befolkning 'smører' det civile liv, smører en befolknings samarbejdsrelationer i vid betydning og udgør som sådan en vigtig samfundsressource. Udbredt tillid bliver simpelthen et grundlag for højnelse af livsvilkårene i et område. Akkurat ligesom det var tilfældet i de danske landdistrikter fra midten af 1800-tallet, hvor en stor del af den danske landbobefolkning indgik i samarbejde og blev hinandens 'tillidsværdige' indenfor en lang række økonomiske, politiske og kulturelle bevægelser, bl.a. andels-, friskole- og højskolebevægelser.

Den sociale kapital, der skabes ved personlige kontakter – ved at folk giver hinanden en chance for at lære den anden at kende og hermed gøre sig 'tillidsværdige' (*trustworthy*) overfor hinanden – er både et gode for den enkelte person (jo flere kontakter, desto flere muligheder for hjælp, social kontakt mv.), såvel som det er et gode for hele samfundet (hurtig spredning af information, mindre indblanding fra offentlige instanser, generel tryghed og borgertilfredshed) (jf. Putnam 2000, s. 21).

Anskuer vi de historiske casestudier i dette perspektiv, er det nærliggende at fremdrage det af civile bevægelser prægede foreningsliv på landet siden midten af 1800-tallet som et godt eksempel på opbygning af brobyggende (*bridging*) social kapital herhjemme. Som det bl.a. fremgik af artikel nummer 3 i denne artikelsamling, forekommer ikke mindst den danske andelsbevægelse at være et skoleeksempel på opbygning af en brobyggende social kapital med stor, samfundsøkonomisk betydning. Som vi så det, forpligtede man sig nemlig i andelskontrakten til et ligeværdigt

samarbejde, der rakte fra den største gårdmand til den mindste husmand – til økonomisk gavn for alle. Også i det 20. århundrede og helt frem til i dag finder vi talrige eksempler på opbygning af brobyggende social kapital, med opbakning og deltagelse fra en meget stor del af landbefolkningen. Her må man især nævne 1960'ernes og 1970'ernes idrætshalsbevægelse, som den blev beskrevet i artikel nummer 8 og 9. I det hele taget viser historien, at brobyggende social kapital og brede, folkelige bevægelser ofte hænger tæt sammen.

Omvendt fører gruppeisolation og generaliseret mistillid til det, Putnam (ibid.) i sin bog benævner båndlæggende (*bonding*) social kapital i form af indadvendte netværk, der har tendenser til at ekskludere og måske endog forfølge folk, der er anderledes end dem selv. Eksempler på en sådan ikke-brobyggende form for social kapital er etniske grupper og – til tider – stærkt racistiske organisationer som Ku Klux Klan. Modsat *smøremidlet* tillid medfører båndlæggende social kapital og mistillid ofte distance mellem mennesker, nepotisme og hermed et fravær af samarbejde mellem grupper. Et ekstremt eksempel er Syditalien, hvor nepotisme og korrupsion stortrives, i modsætning til Norditalien, hvor stærke, civile traditioner og brobyggende social kapital er fremherskende (Putnam 1993). Kort sagt synes *for megen* båndlæggende social kapital at skabe grus i maskineriet. Den skaber et 'for stærkt' og indspist sammenhold i en gruppe og kan som sådan betegnes som en *superlim*, der – i det tilfælde, at beholdningen af båndlæggende social kapital overstiger beholdningen af brobyggende social kapital – får samfundet til at stivne. En udbredt produktion af superlim og i sidste instans 'fragmenterede samfund' har ikke blot store menneskelige omkostninger. Den vil i sidste instans kunne måles samfundsøkonomisk.

Et godt eksempel på opkomsten af båndlæggende (*bonding*) social kapital i de danske landdistrikter er de religiøse konflikter, der rasede i slutningen af det 19. århundrede. Som det blev beskrevet i artikel nummer 3, førte disse voldsomme konfrontationer mellem store landbogrupper bl.a. til oprettelsen af indremissionske, søndagshvilende andelsmejerier fra omkring 1890. Disse i grunden overflødige og urentable mejerier bidrog igen til at forstærke den kulturelle og bebyggelsesmæssige 'tvedeling' af mange sognesamfund, ikke mindst i Vest- og Nordjylland. Vi så endvidere, at – udover de rent menneskelige omkostninger – blev oprettelserne af søndagsmejerier til stor, økonomisk skade for alle mælkeproducenterne, både de grundtvigianske og indremissionske. Også generationskonflikter mellem landbrugere i 1950'erne og 1960'erne, samt – til en vis grad – konflikter mellem lokale og tilflyttere fra byerne siden 1970'erne vidner om snævre gruppebånd og en deraf følgende fragmentering af landdistriktssamfundet (se især artikel 5, 6 og 10).

Som man vil se, afslører undersøgelsen af de nye tilflyttere, at der er klare tendenser til såvel båndlæggende som brobyggende social kapital i Ravnsborg Kommune. Derfor synes en sådan social kapital teoriramme at være særlig relevant og aktuel i dette tilfælde.

Feltarbejdsmetode

Rent metodisk har jeg forsøgt at belyse hovedspørgsmålet – Hvilke muligheder rummer de nye tilflyttere? – gennem en induktiv, kvalitativ og i høj grad eksplorativt orienteret metode (Kvale 1996; Bernard 1998; Munck og Sobo 1998). Der er tale om et syv ugers etnografisk feltarbejde april-maj 2003, hvor jeg boede i en hytte på Kragenæs Camping (se kortet s. 13).

De omkring 70 interviews, jeg foretog i denne ret hektiske periode, udgøres af 40 længerevarende og knap 30 korte interviews med en lang række relevante aktører, bestående af såvel tilflyttere som lokale.

Feltarbejdets hoveddata består af de 40 længerevarende interviews. Der er tale om dybdegående, løst strukturerede interviews af en varighed på 1 til 3 timer. De 35 heraf er optaget på bånd i deres fulde længde, mens 5 af forskellige årsager (bl.a. støj, usikkerhed hos interviewpersonen samt tekniske problemer) er nedskrevet i stikordsform. Fem af interviewene er dobbeltinterviews, dvs. med deltagelse af to personer på samme tid. Af disse fem var tre interviews med ægtepar.

Lagt sammen med deltagerne i de omkring 30 ikke-bandede, korte interviews, der er nedskrevet i stikordsform, når det samlede antal interviewpersoner (når alle deltagere i dobbeltinterviewene regnes med) op på omkring 70 af Ravnsborg Kommunes borgere.

De interviewede kan opdeles i følgende, tre hovedgrupper:

1. **Tilflytterne** (primært folk, der er tilflyttet indenfor et år, men også tilflyttere, der har boet i kommunen i en længere årrække)
2. **De lokale** (primært kommunale sagsbehandlere, politikere, jobkonsulenter o.lign., der til dagligt har kontakt med de nye tilflyttere, men også andre mere 'tilfældige', der indbefatter en førtidspensionist, en foreningsildsjæl og en lokalhistoriker)
3. **De 'to-kulturelle'** (dvs. enten folk født og opvokset på Lolland, men som har boet en lang årrække på Sjælland, eller folk der ikke er født på Lolland, men er opvokset og har tilbragt det meste af sit liv her, og som sådan føler sig som lollikker)

Når vi alene medtager de interviews, der udgør feltarbejdets rygsøjle – de 40 dybdegående interviews – involverede disse 45 interviewpersoner (pga. 5 dobbeltinterviews, dvs. interviews med to personer på samme tid). 23 af disse interviewpersoner var tilflyttere, primært fra Sjælland. Heraf var 13 på interviewtidspunktet på overførselsindkomster. 18 interviewpersoner kan karakteriseres som lokale folk. Heraf tilhørte de fleste (13) gruppen af offentligt ansatte, som jeg valgte at interviewe, fordi de har en regelmæssig kontakt til tilflytterne. Endelig er der 4 interviewpersoner, man decideret kan betegne som 'to-kulturelle' (se også figur 1 her under for en samlet oversigt).

	Tilflyttere	Lokale	To-kulturelle	Samlet antal
Interviews i alt	20	16	4	40
Interviewpersoner i alt	23	18	4	45
Heraf på overførsel [i aktivering]	13 [9]	1	2	15
Heraf offentligt ansatte	2	13	2	17

Figur 1: 40 dybdegående interviews i Ravnsborg Kommune april-maj 2003, fordelt efter gruppe og erhverv.

De 40 dybdegående interviews, som jeg for de flestes vedkommende har skrevet ud på papir, kan langt hen ad vejen betegnes som uformelle interviews (*informal interviews*) – i hvert fald, når man følger antropologen David M. Fettermans (1989, s. 49) definition. Her består uformelle interviews nemlig af en "blanding af konversation og indlejrede spørgsmål", som feltarbejderen – så diskret som muligt – søger at få fyl-

destgørende svar på.¹ Min teknik var netop at styre interviewet ved at spørge ind til nogle bestemte spørgsmål, når lejligheden bød sig.

En sådan interviewteknik bliver imidlertid af antropologen H. Russel Bernard (1998) og de fleste andre betegnet som det ustrukturerede interview (*unstructured interview*). I modsætning til det helt ukontrollerede, uformelle interview bliver hensigten her at tilpasse interviewerens overordnede styring et samtalerum, hvori den interviewede i så vid udstrækning som muligt får mulighed for at udtale sig frit og på egne præmisser.²

Mest præcist kan den interviewteknik, jeg har benyttet i de 40 længerevarende interviews – at spørge ind til nogle bestemte spørgsmål, når lejlighed bød sig – betegnes som en *blanding* af det, Bernard definerer som det ustrukturerede interview og det semi-strukturerede interview. Ifølge Bernard skal det semi-strukturerede interview opfattes som en mere formel interviewform der – om end det rummer en del af det ustrukturerede interviews fleksibilitet – klart styres af en af feltarbejderne på forhånd udarbejdet interviewguide.

I nærværende undersøgelse rettes de – for at bruge Fettermans formulering – i konversationen 'indlejrede' spørgsmål mod syv større emneområder. For at muliggøre komparation blev alle disse emneområder undtagen et enkelt (nummer 3, der udelukkende blev stillet tilflytterne) forsøgt belyst af både tilflytterne og de øvrige interviewpersoner.

Emneområderne og de dertil hørende vigtigste og hyppigste spørgsmål kan opregnes som følger:

- 1. Baggrund:** Hvorfor kommer tilflytterne til Ravnsborg Kommune? Hvad har de lavet før? Hvilke forestillinger har de gjort sig om at flytte på landet? Er disse forventninger blevet indfriet?
- 2. Netværk:** Hvilke netværk havde tilflytterne før, de flyttede? Hvilke netværk har de nu? Hvad bruger de deres netværk til? Hvilke strategier har de for netværksopbygning?
- 3. Den første tid:** Fortæl, hvordan du oplevede den første tid? (kun stillet tilflyttere)
- 4. Tilflytter-lokalbefolkning:** Har du kontakt med dine naboer og genboer, og hjælper I hinanden? (kun stillet tilflyttere) Hvordan opfatter du tilflytterne/de lokale? Er der mentalitetsforskelle? Hvori består disse?
- 5. Tilflytter-kommune:** Hvordan er forholdet mellem Ravnsborg Kommune og tilflytterne? Hvordan oplever du kommunen? (kun stillet tilflyttere) Hvori består tilflytternes ressourcer? (kun stillet de offentligt ansatte) Hvad kunne gøres bedre?
- 6. Foreningslivet:** Deltager tilflytterne i foreningslivet? Deltager de i andre aktiviteter, hvor de mødes med lokalbefolkningen?

¹ Om uformelle interviews hedder det bl.a.: "Informal interviews should be user friendly. In other words, they should be transparent to the participant after a short period of time. An informal interview is different from a conversation, but it typically merges with one, forming a mixture of conversation and embedded questions. The questions typically emerge from the conversation. In some cases, they are serendipitous and result from comments by the participant. In most cases, the ethnographer has a series of questions to ask the participant and will wait for the most appropriate time to ask them during the conversation (if possible)" (Fetterman 1989, s. 49).

² "Unstructured interviews are based on a clear plan that you [the fieldworker] keep constantly in mind, but are also characterized by a minimum of control over the informant's responses. The idea is to get people to open up and let them express themselves in their own terms, and at their own pace" (Bernard 1998, s. 209).

7. Fremtiden: Hvordan kan tilflytterne bidrage med noget til kommunen – såvel økonomisk som socialt-menneskeligt? Ønsker du at blive i kommunen, og hvad er dine fremtidsplaner? (kun stillet tilflytterne?)

Med undtagelse af et par faste, indledende og relativt ufarlige spørgsmål (Til tilflytterne: Hvornår flyttede du til kommunen? Hvad var baggrunden for, at du flyttede? Til de kommunalt ansatte: Hvori består din jobfunktion? Hvilken erfaring har du med tilflytterne?)³ bestod min styringsteknik primært i at *spørge ind til* disse syv emneområder i form af små, 'diskrete' spørgsmål som: "Hvorfor det?" "Hvad mener du med det?", når interviewpersonen selv kom ind på dem.

At netop disse hovedområder var særligt vigtige og relevante at få belyst, fandt jeg ud af i løbet af den første uge af mit feltarbejde. Det var helt åbenbart de områder, der rummede allermest betydning for folk, når det handlede om de nye tilflyttere, samtidig med at de rummede en direkte relevans for netop min problemstilling og teoriramme, som de – induktivt, i løbet af feltarbejdsprocessen – kraftigt bidrog til at udforme. Som følge heraf kom de syv hovedområder gradvist til at erstatte en hurtigt 'forældet' spørgeguide, jeg havde udarbejdet hjemmefra.

Hvis de ikke selv kom ind på mine hovedområder, stillede jeg dem disse spørgsmål i slutningen af interviewet. Herudover forberedte jeg nogle få, 'skræddersyede' spørgsmål til de offentligt ansatte med henblik på at få lige netop *deres* vinkel på tilflytterne og de eventuelle problemer og potentialer, tilflytterne rummer for kommunen.

Hensigten var dels – i overensstemmelse med Bernards idéer omkring det ustrukturerede interview – at lade interviewpersonen i *videst mulig grad styre selv* og på den måde sikre, at det var de ting, der havde størst betydning for lige netop det menneske, der kom frem, dels at undgå, at ledende spørgsmål fra min side 'ødelagde' datamaterialet. Af samme grund ventede jeg bevidst med en eventuel diskussion (hvori jeg gjorde rede for mine egne synspunkter), til jeg havde fået et fyldestgørende svar på spørgsmålene indenfor de syv hovedområder.⁴

Med henblik på at styrke tillidsrelationen mellem interviewer og interviewperson fortalte jeg til tider også om mig selv, min egen situation samt om projektet – især i tilfælde, hvor den interviewede tydeligvis følte sig usikker og/eller ikke svarede fyldestgørende og helt ærligt. Dette gjorde jeg dog helt bevidst på en neutral og objektiv måde, sådan at det påvirkede interviewpersonens svar mindst muligt.

Hvad angår de nær 30 korte interviews, består disse i uformelle og ikke strukturerede interviews med tilflyttere og lokale, jeg tilfældigvis mødte (en købmand, en automekaniker, en graver, en gartner, en teenager osv.). Disse *tilfældige nedslag* i form af vilkårlige interviews med helt 'almindelige' borgere foretog jeg med henblik på at sikre repræsentativiteten i mit feltarbejde og hermed undgå at anlægge en bestemt synsvinkel eller bias. Og som undersøgelsen skred frem, *kom* disse interviewpersoner rent faktisk også til at udgøre en vigtig kontrolgruppe, der til stadighed bidrog til at korrigere og nuancere mit syn på forholdet mellem tilflyttere og lokale.

Primært i slutningen af mit feltarbejde debatterede jeg mit projekt med forskellige mennesker. Udover en personlig glæde herved var hensigten med dette at holde nog-

³ "A multitude of significant nonthreatening questions can elicit the information the fieldworker seeks and create many golden moments in which to ask questions naturally, as part of the general flow of conversation. Planning and executing properly placed questions, while maintaining a flexible format, is the essence of good ethnography, ensuring the quality of the data and maintaining the participants' right to privacy" (Fetterman 1989, s. 50).

⁴ Om problemer og fordele forbundet med en såkaldt interaktiv interviewteknik (*interactive interviewing*), se Davies 1999, s. 99ff.

le af mine idéer og teorier op mod de daglige aktørers idéer og teorier for gennem en sådan dialog at nå frem til gode anbefalinger.

Endelig rummede mit feltarbejde deltager-observation (se f.eks. Spradley 1980). Bl.a. overværede jeg et byrådsmøde, et arrangement for potentielle tilflyttere på Fejø, samt et marked (Mors Dag Forårsmarked) i Grøn Verden, der havde deltagelse af folk fra hele Lolland-Falster.

Det overordnede, metodologiske mål med at interviewe flere forskellige aktører indenfor de samme emneområder var at nå frem til et *helhedsbillede* af, i hvilken grad tilflytterne integreres i kommunen. Udnyttes deres ressourcer i tilstrækkelig grad? Indgår de i samarbejdsnetværk med lokalbefolkningen? Er de aktive i opbygningen af en samfundsgavnlig, brobyggende social kapital? Eller, omvendt, er de isolerede, har ingen kontakt med den øvrige befolkning og vender sig imod 'systemet'?

Før jeg går over til social kapital analysen (afsnit 4 og 5), vil jeg først lave en kort præsentation af Ravnsborg Kommune. Her vil jeg desuden vurdere, i hvor høj grad tilflytterne på overførselsindkomster udgør et økonomisk problem. Endelig viser jeg gennem en befolkningsfremskrivning, hvorledes tilflytningen kan vise sig at blive et vigtigt værn mod affolkning.

3. Lokalteten

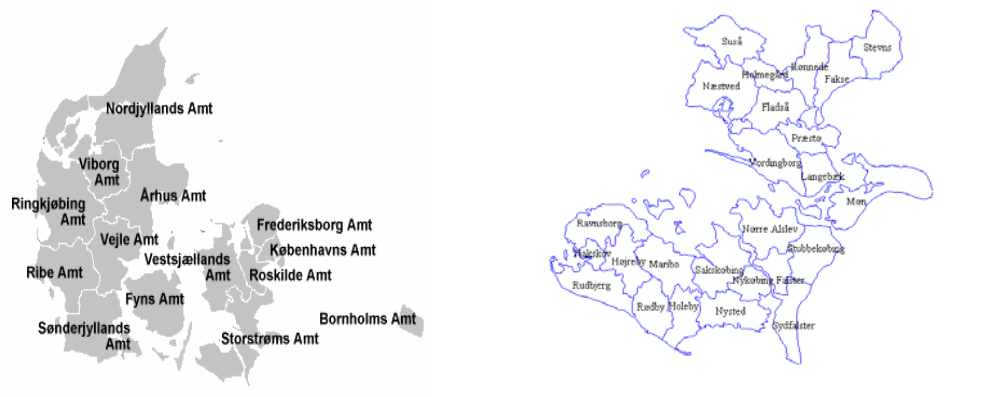
Præsentation af Ravnsborg Kommune

Ravnsborg Kommune blev skabt i forbindelse med Kommunalreformen i 1970 ved en sammenlægning af 11 landsogne. Centerbyen Horslunde må betegnes som en landsby og kommunen som sådan som et decideret udkantsområde præget af landbruget.

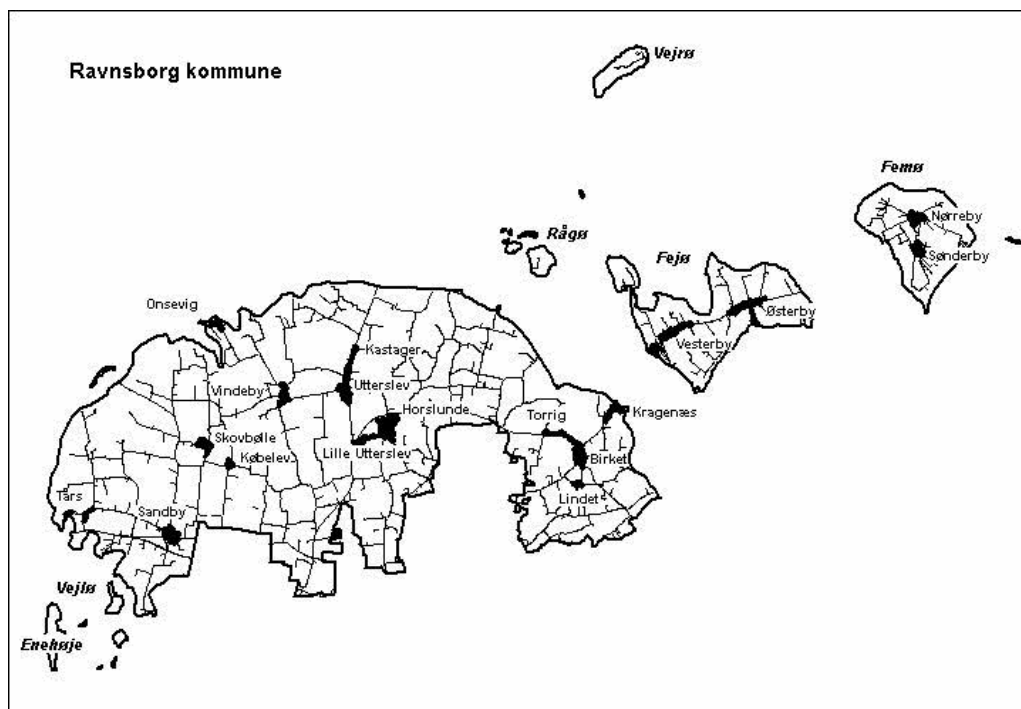
Ravnsborg er arealmæssigt den største kommune på Lolland og Falster. Mod nord afgrænses den af Smålandshavet, mod syd grænser den op til Nakskov og Maribo kommuner. Den omfatter de to større øer Fejø og Femø. Siden 1970 er indbyggertallet faldet med omkring 30% fra knap 8.000 til 5.600 i dag (Frantsen 2003, s. 3).

Bortset fra egnene omkring Kragenæs samt på Femø er landskabet som i det øvrige Lolland fladt og præget af landbruget, her ikke mindst de langstrakte sukkerroe-marker.

Storstrøms Amt

(Kilde: <http://www.stam.dk>)

Figur 2: Kort over Ravensborg Kommune i Storstrøms Amt
(Kilde: Ravensborg Kommune)

I kommunen er der et rigt kulturliv, der hovedsageligt finder sted indenfor de over 60 registrerede, frivillige foreninger. Omkring to tredjedele af disse foreninger er idræts- eller idrætslignende foreninger. Herudover dominerer beboer- og borgerforeningerne, de kulturelle foreninger samt pensionistforeningerne (Lokalbogen for Lolland 2003, s. 25ff.). Kulturlivet indbefatter faste, årlige arrangementer som koncerter, egnesspil, kulturarrangementet ”Lys over Lolland”, jazzfestival på Femø, Reventlowmarkedet og Horslunde Legene, som er et stort håndbold- og fodboldstævne for danske og udenlandske skolebørn.

Om end kommunen er langt den største arbejdsplads og landbruget blot nummer to, fylder landbruget meget i Ravnsborg. ”Ploven er ikke for intet blevet Nørre Herreds Segl- eller Vaabenmærke; thi Herredets Sogne hører (..) til de frugtbareste paa Lolland og dermed i hele Landet”, lyder den første sætning i indledningen til *Nørre Herreds Historie, Topografi og Statistik* fra 1922 (Haugner 1922, s. 7). Og sikkert er det, at landbruget også i dag spiller en meget fremtrædende rolle i en nordvestlollandsk kommune som Ravnsborg Kommune, både arealmæssigt, erhvervsmæssigt og rent mentalt. Imidlertid samles jorden efterhånden op i nogle få storlandbrug med mere monokultur og en stigende bortrationalisering af arbejdskraft til følge.

I de sidste år er traditioner for frugtavl blevet genoplivet, ikke mindst på Fejø, hvor især en økologisk frugtavl er blomstret op. Bl.a. som følge heraf er kulturlandskabet på Fejø præget af en meget højere grad af diversitet end på fastlandet, hvilket – erfarede jeg gennem mine interviews – virker som et trækplaster på mange tilflyttere, der foretrækker det, de opfatter som en romantisk landsbyidyl (på Fejø) snarere end ”roemarksørkenene” på fastlandet. I Købelev er en metalindustri under fortsat vækst og beskæftiger for tiden cirka 100 personer. I de seneste år har mange af kommunens borgere fået arbejde på vindmøllefabrikken Vestas’ vingefabrik i Nakskov (se også Frantsen 2003, s. 3).

Befolkningen er præget af de mange tilflyttere gennem generationer. Disse indbefatter et slavisk folkefærd, venderne, i den tidlige middelalder. Senere kom mecklenborgske og holstenske grever samt tyske håndværkere til.

I 1870’erne satte af- og udvandringen fra landdistrikterne for alvor ind. Også Lolland-Falster blev hårdt ramt. I perioden fra omkring 1870 til 1900 udvandrede således mindst 13.500 af regionens befolkning til Amerika. Hermed blev Lolland-Falster den landsdel i Danmark, hvorfra flest folk emigrerede (Boyhus 1973a, s. 120; 1973b, s. 127). Den deraf følgende mangel på arbejdskraft førte op gennem 1880’erne og 1890’erne til en massiv indvandring af svenske landarbejdere, her især unge kvinder, der fik arbejde på sukkerroemarkerne. Disse blev fra omkring 1900 afløst af polske indvandrere samt fra omkring 1920 af et ikke ubetydeligt antal jyske, mandlige sæsonarbejdere (Nellemann 1967; Tagmose 1973).

I løbet af 1960’erne og 1970’erne kom der en hel del tilflyttere fra det øvrige land, her ikke mindst fra Jylland og Fyn. Indenfor de sidste 20 år er der kommet grupper af bosniere og sigøjnere (der især har bosat sig i Nakskov), samt en hel del sjællændere, især fra det storkøbenhavnske område. Således modtog man i Ravnsborg Kommune i 2002 i alt 108 personer fra Storkøbenhavn, hvoraf knap halvdelen var på overførselsindkomst (Frantsen 2003, s. 19).

Vi ser altså, at man i Ravnsborg Kommune ligesom i det øvrige Lolland rent historisk er vant til en stor fra- og tilflytning og som sådan har traditioner for at integrere nye befolkningsgrupper. Det er i den sammenhæng symptomatisk, at da et reporterhold fra TV2 Øst i maj 2003 – i øvrigt i forbindelse med nærværende undersøgelse – ønskede at interviewe indfødte lollikker i Horslunde by, kunne de ikke finde én eneste!⁵

⁵ Se link under „billedarkiv“ den 20. maj 2003 på <http://www.TV2east.dk>

Ikke mindst den øgede og – kan det forekomme – nærmest systematiske tilflytning af folk på overførselsindkomster har kraftigt bidraget til at forværre en kommunal økonomi, der i forvejen belastes af en stagnerende udvikling indenfor kommunens private erhvervsliv med en deraf følgende høj arbejdsløshed. Herudover plages kommunen af et lavt fødselstal, samt en skæv befolknings sammensætning (en stor pensionistgruppe, stor fraflytning af unge). Samlet set har dette resulteret i et udhulet skattegrundlag og følgelig et lavt serviceniveau på trods af, at kommunen har en af landets højeste skatteprocenter. Som sådan bliver de nye tilflyttere på overførselsindkomster ofte set som tuen, der får læsset til at vælte. I august måned 2003 budgetterer kommunen med et foreløbigt underskud på 6 millioner kroner i 2003 alene til sociale udgifter, heraf en stor del til gruppen af nytillflyttede kontanthjælps-, førtidspensions- samt sygedagpengemodtagere.

Igennem de sidste ti år har man fra kommunens side forsøgt at forebygge en tilstrømning af folk på overførselsindkomster til kommunen, bl.a. ved at nedrive omkring 100 kondemneringsmodne boliger. Ydermere har man med henblik på at tiltrække andre, mere indkomststærke grupper af tilflyttere forsøgt at forskønne kommunen, bl.a. gennem landsbyforskønnelse og landskabspleje, samt ved at fjerne skrotbiler.

Tilflytterne som økonomisk problem

Der er ikke udelukkende tale om et lokalt eller regionalt fænomen men snarere et nationalt problem, som man kan betegne som 'ulandiseringen' af landdistrikterne. De danske udkantsområder er nemlig i disse år ved at udvikle sig til et slags indre uland.

I regeringens forslag til ny landsplanredegørelse *Et Danmark i balance. Hvad skal der gøres?* fra december 2002 blev det således konstateret, at der i de seneste år er blevet en øget forskel mellem udkantsområder og resten af landet (Miljøministeriet 2002). Dette skyldes primært en svag udvikling indenfor de traditionelle hovederhverv på landet – landbrug, fiskeri og turisme – samt en stabilisering eller ligefrem nedgang i udkantslandkommunernes befolkningstal, der ikke mindst skyldes en betydelig fraflytning af unge under 25 år (se også Graversen o.a. 1997). Herudover nævnes det, at de ikke-beskæftigedes geografi forstærker forskellene. På den måde kan selve bosætningen i stigende grad ses som led i Det skæve Danmark.

I gruppen af ikke-beskæftigede indgår folk på overførselsindkomster. Der tænkes her på 3 hovedgrupper: langtidsledige kontanthjælpsmodtagere, førtidspensionister og efterlønsmodtagere. Ifølge Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut (AKF) er der op gennem 1990'erne ikke sket markante og vedvarende ændringer i fordelingen af disse grupper. En undtagelse er dog en betydelig nettotilflytning af disse grupper til de to største bykommuner – København og Århus – samt til Lolland-Falster (Hummelgaard o.a. 1998).

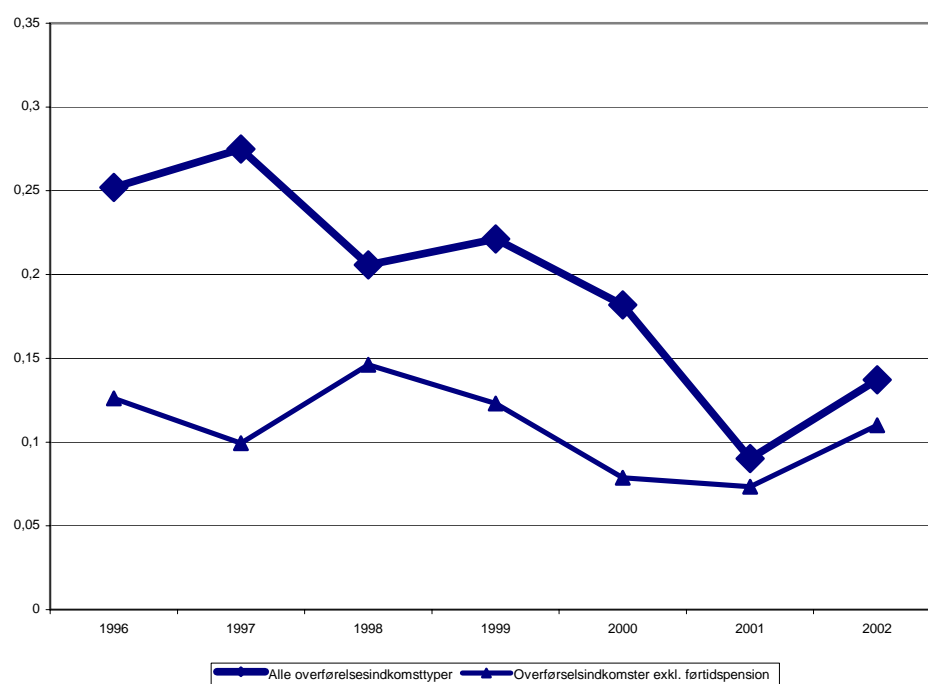
Flytteanalyser, kommunale budgetter samt interviews med kommunale politikere og embedsfolk på Lolland-Falster vidner om, at den øgede tilflytning af især førtidspensionister og langtidsledige kontanthjælpsmodtagere i disse år medfører en stigende belastning for kommunernes økonomi i Lolland-Falster området.

Ravnsborg Kommune er her et godt eksempel. Ligesom to andre kommuner på Lolland (Nakskov og Rødby kommuner) er denne kommune af AKF blevet kategoriseret som en "udsat enkeltkommune, der opfylder alle de opstillede syv kriterier". Disse kriterier indbefatter befolkningstilbagegang, svag beskæftigelsesudvikling, stor arbejdsløshed, få virksomheder i stor vækst samt stor afstand til bycenter (Nordstrand o.a. 2001). Sådanne problemer kendetegner i dag mange danske udkantsområder i Det skæve Danmark, der i disse år synes at blive endnu skævere, og

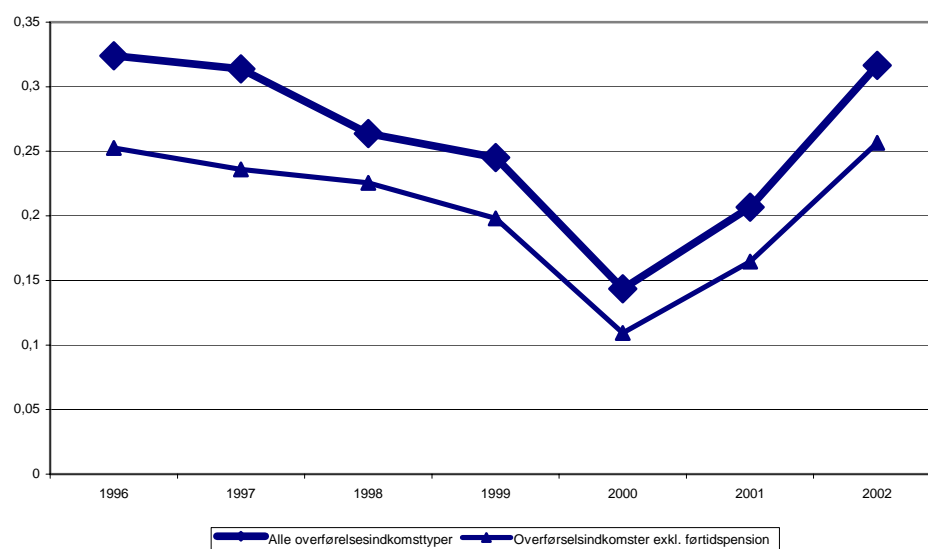
som i stigende grad bliver betragtet som 'underudviklet' og 'haltende bagud' af bybefolkningerne såvel som af disse områders indbyggere selv. På en interessant måde synes dette at afspejle den forunderlige – i det 19. århundrede rodfæstede – 20. århundrede idé om en dikotomi mellem såkaldt udviklede og underudviklede lande – en ideologi, der bunder i en abstrakt men ikke desto mindre særdeles praksisformende forestilling om det, der i artikel nummer 5 blev benævnt 'det globale udviklingskapløb'.

I Ravnsborg Kommune har antallet af tilflyttere på overførselsindkomster indenfor de sidste 4-5 år været markant stigende. Disse tilflyttere, der som nævnt overvejende kommer fra Storkøbenhavn, bosætter sig typisk i den billigste og ringeste del af udlejningsboligmassen. Nettotilflytningen af denne gruppe steg fra 55 i 2001 til 97 i 2002 (se også figur 3 og 4). Dette har påført kommunen voldsomt øgede udgifter til udbetaling af overførselsindkomster, sagsbehandling samt til børne- og ungdomsområdet, her ikke mindst til tvangsanbringelse af børn.

Rate af folk på overførsel blandt fraflyttere

Rate af folk på overførsel blandt tilflyttere

Figur 3 og 4: Personer på overførsel blandt tilflyttere og fraflyttere, Ravensborg Kommune 1996-2002, beregnet som procentdel af det samlede antal fraflyttere/tilflyttere.

(Kilde: Ravensborg Kommunes egne opgørelser)

I afsnit 4 vil vi få at se, at tilflytterne på overførselsindkomster ikke mindst på grund af den økonomiske belastning har fået et noget blakket ry blandt lokalbefolkningen i Ravensborg. De lokale ønsker ikke at skære dem over én kam, men alligevel er der tendenser til, at netop denne gruppe bliver stigmatiseret og isoleret. Hermed opbygges der mistillid og båndlæggende social kapital.

Tilflytterne som overlevelsesmulighed

Der synes altså at være ganske mange indfødte, der på grund af kommunens økonomi godt kan ærgre sig over, at så mange folk på overførselsindkomster "*lige netop vælger Danmarks skønneste kommune*", som borgmesteren udtrykte det overfor mig i et af vore interviews.

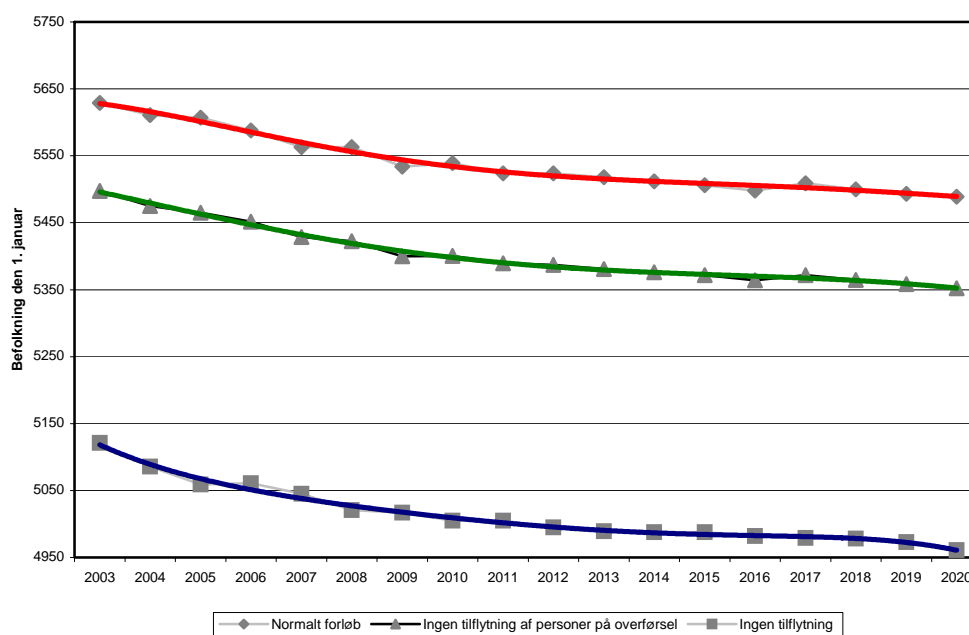
Imidlertid må man spørge sig selv: Hvad er sammenligningsgrundlaget? Hvad ville der være sket, hvis *ikke* denne gruppe af tilflyttere var kommet?

Her må man konstatere, at tilflytningen til udkantsområder har været aftagende de seneste år, hvorfor alternativet formodentligt ville have været, at befolkningsnedgangen på Lolland-Falster ville have været endnu større, hvis ikke disse mennesker var kommet til. Som sådan kan tilflytterne anskues som en mulighed – et vigtigt potentiale i form af lokale forbrugere og lokalt liv og en hidtil uudnyttet arbejdskraftressource.

På den ene side medfører tilflytterne et konkret, økonomisk problem for Ravensborg Kommune – et problem, som der nødvendigvis må findes en langsigtet løsning på, hvis kommunen skal opretholde sin økonomiske bæredygtighed. På den anden side, sammenligner vi med et andet scenarium – at *der overhovedet ingen tilflyttere var kommet* – forekommer det indlysende, at tilflytterne først og fremmest bør betragtes som en værdifuld, menneskelig ressource i kommunen. De rummer nye muligheder for lokal økonomi og udvikling i form af flere medborgere, nye idéer, nyt liv og et øget arbejdskraftpotentiale.

Figur 5 nedenfor viser netop, hvordan det fremtidige befolkningstal ville se ud, hvis henholdsvis ingen tilflyttere overhovedet og ingen tilflyttere på overførselsindkomster kom til kommunen.

Befolkningsudvikling i Ravnsborg Kommune: 3 scenarier

Figur 5: Befolkningsfremskrivning 2003-20, Ravnsborg Kommune: Tre scenarier.

Note: Det første scenarium, "Normalt forløb", er hentet fra Danmarks Statistiks Databank. Det andet scenarium, "Ingen tilflytning af personer på overførsel", er beregnet ud fra kommunens egne opgørelser og forudsætter, at tilflytterne på overførselsindkomster udgør en fast, årlig andel på 26 procent af det samlede antal tilflyttere (et tal, der er fremkommet ved at beregne gennemsnittet af tilflytningen af folk på overførselsindkomster i kommunens egen tidsserie fra 1996-2002). I det tredje scenarium, "Ingen tilflytning", der bygger på tal fra Danmarks statistik, er beregningen foretaget ud fra den forudsætning, at der fra og med 1996 ikke kommer tilflyttere til kommunen. I alle tre scenarier forudsættes, at fraflytningen forløber normalt. Beregningerne er foretaget af økonom, ph.d. Torben Dall-Schmidt, Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa.

Få kvinder i den fødedygtige alder, mange ældre og stor fraflytning af unge gør, at de tilflyttere, der reelt kommer, er værdifulde for kommunen i andet end i ren økonomisk målestok. De udgør simpelthen et værn mod affolkning.

Interviewene vidner om, at dette også erkendes af en stor del af lokalbefolkningen. Et godt eksempel er en midaldrende landmand, der bor på en ret affolket egn. Han fortalte mig, at i deres række er der fem ejendomme, hvoraf den ene er en weekend bolig. Og han fortsatte:

Hvis de rev to [ejendomme] ned, ville der kun være tre tilbage. Hvad så med ejendomsskat og asfaltering, og hvad med den lokale handel? Der er bistandshjælp og børneproblemer i første omgang [forbundet med mange af tilflytterne]. Men hvad er alternativet? Når først huset er revet ned, bygger man jo ikke et nyt. Og hvis der kun er ét hus på hver vej, så ved vi godt, hvad vej vinden blæser.

Citatet vidner om, at man i Ravnsborg har brug for hinanden. At man bliver nødt til at samarbejde for at overleve. På samme måde som man i andelsmejeribevægelsens barndom i det mørke Vestjylland blev andelsfolk mere af nød end af lyst, ”fordi der var en Fordel at vinde”, er man også i en udkantskommune som Ravnsborg nødt til at lade gamle gruppeskel falde, vise hinanden tillid og opbygge brobyggende social kapital.⁶ Alligevel synes tendensen til dels at være den modsatte. Hvorfor? Dette vil blive belyst i det følgende kapitel.

4. Opbygning af båndlæggende social kapital

Superlim og smørelse

”Vi hilser da på hinanden”. Denne sætning går som et ekko gennem mit feltarbejde.

Sætningen rummer efter min opfattelse essensen af det nutidige liv i en udkantskommune som Ravnsborg Kommune. På den ene side en slags afventende distance, en yderst forbeholden imødekommenhed: *Vil* vi egentlig hinanden noget? Gider vi overhovedet involvere os i hinanden? Bør vi ikke i stedet investere vores sparsomme tid og kræfter i noget andet og mere vigtigt? På den anden side et ønske om kontakt og samarbejde med naboer og genboer: Jo, vi *kunne* måske bruge hinanden til noget.

Disse to modstridende tendenser - forbeholden og imødekommenhed – kan tydeligt spores i det, der her benævnes den sociale kapital i Ravnsborg Kommune.

Som det allerede er blevet nævnt flere gange, skal social kapital bredt forstås som netværksbaseret samarbejde blandt borgerne, baseret på regelmæssig ansigt til ansigt kontakt og tillid. Disse netværk opbygges i arbejdslivet, foreningslivet og blandt naboer og venner. Om end usynlige for øjet kan disse netværk opfattes som en form for kapital – social kapital – på linje med andre, mere traditionelle former for kapital.

En social kapital giver dig muligheder, du ellers ikke ville have haft – muligheder, der i sidste instans også udmønter sig økonomisk. En social kapital kan f.eks. give dig adgang til et job, til et billigere køb, til vigtige informationer, lån af redskaber, social kontakt mv.

⁶ Citatet hidrører fra en af andelsbevægelsens største lederskikkelser i årtierne efter 1900, Anders Nielsen. Se Skrubbeltrang 1948, s. 119.

En social kapital kan bestå i åbne (inkluderende) netværk, dvs. netværk hvor alle er velkomne. Dette medfører en mellem forskellige grupper *brobyggende* form for social kapital, en slags smørelse for samfundslivet. Som det blev nævnt, er den danske andelsbevægelse et godt eksempel herpå.

En social kapital kan imidlertid også opbygges i lukkede (ekskluderende) netværk, dvs. netværk kun for de udvalgte. Dette kan medføre gruppeisolation i form af en *båndlæggende* social kapital internt indenfor gruppen – en slags osteklokke eller superlim, der virker som barriere for kontakt og samarbejde med det omgivende samfund. Et dansk, historisk eksempel herpå er de religiøse konflikter mellem indremissionske og grundtvigianske landboere, der bl.a. førte til oprettelsen af urentable, indremissionske mejerier fra omkring 1890 til stor skade for alle.

De to modsatrettede tendenser i Ravnsborg Kommune kan netop på den ene side ses som skabelsen af udbredt mistillid og samfundsskadelig, båndlæggende social kapital med isolation og lukkede netværk til følge. På den anden side som skabelsen af udbredt tillid og samfundsgavnlig, brobyggende social kapital med samarbejde og åbne netværk til følge.

Begge disse typer bygger på personlig kontakt og tillid. Men hvor brobyggende social kapital bygger på nærhed og personlig kontakt til folk på tværs af gruppeskel (udad, i en åben spiral), har en båndlæggende social kapital en tendens til at blive 'monopoliseret' af en lukket kreds (indad, i en lukket spiral). Hermed skabes der såvel fysisk som mentalt en distance til øvrige befolkningsgrupper.

Imidlertid finder der også en generel nedbrydning af social kapital sted i Ravnsborg Kommune. Jeg vil kort se på denne erosion af social kapital, før jeg går over til konflikten mellem 'københavnerne' og de lokale.

Fysisk distance og erosion af social kapital

Undersøgelsen viser overordnet, at erosionen af social kapital i Ravnsborg Kommune skabes af distance. Dette indbefatter såvel fysisk som mental distance. Det er i og for sig ikke overraskende, idet andre social kapital studier klart viser, at stærk centralisering – politisk, bebyggelsesmæssigt og produktionsmæssigt – af borgerne opleves som en distance. Og det er netop denne oplevede distance, der gør, at det civile engagement svækkes. Ildsjælene dør efterhånden – de har jo ingen overskuelig sammenhæng at virke i. De har ingen fælles sag at være ildsjæle for. Putnams amerikanske undersøgelse i *Bowling Alone* viser tillige, at en "privatisering af fritiden" i form af overdrevent TV-kiggeri og tid tilbragt foran computeren er med til at udbygge den såvel fysiske som psykiske distance mellem folk (Putnam 2000, s. 216ff.; se også 1996, s. 47-48).

En følge af distance er mindre kontakt mellem borgerne. Færre naboer og genboer kender hinanden. Færre hilser på hinanden på gaden. Færre møder op på fodboldbanen, i sangforeningen, til forældremøder, til byrådsmøder eller til den lokale grundejerforenings årlige generalforsamling. Hermed forsvinder mange fælles goder, der måske før i tiden havde gjort livet nemmere og mere behageligt at leve, som f.eks.: At holde øje med hinandens børn, passe hinandens hunde, via nabosnak at have let og hurtig adgang til vigtige informationer, holde øje med naboens hus i ferien, låne hans hækkeklipper i ny og næ, osv. Man er måske blevet lidt mere utryg. Lidt mere mistænksom. Lidt mere isoleret og sig selv nok.

En arealmæssigt relativt stor, dansk kommune som Ravnsborg er efterhånden ved at være så affolket, at den sociale kapital alene af den grund begynder at smuldre. Som den førnævnte landmand tørt bemærkede: Når først et hus er revet ned, bliver der jo ikke bygget et nyt.

Flere gange var jeg ude for, at når jeg spurgte en tilflytter, om han kendte naboerne, slog han eller hun sigende ud med armen og udbrød: *"Naboerne? Jamen, de bor to tre kilometer i den retning"*. Den fysiske afstand og mangelen på mødesteder gør simpelthen, at man aldrig får chancen for at lære hinanden at kende.

Hvad skulle man i øvrigt også have til fælles? Jo, de få landmænd, der er tilbage i et område (som regel indfødte), danner ofte en tæt kreds, der er hermetisk lukket overfor omverdenen – en på mange måder gold, båndlæggende social kapital anskuet i et større samfundsperspektiv. En superlim. Tilflytterne, der er kraftigt underrepræsenteret på egnen, er udenfor og kommer formodentlig heller aldrig ind i varmen. I så fald ville de måske endog have været rent fysisk inde i varmen, idet de kunne have været med i den kreds, der forsyner hinanden med brænde om vinteren (og evt. gjort gengæld ved at lave landmændenes computere, hvem ved?).

"Hvor mødes de lokale?" spurgte jeg en temmelig isoleret, ung kontanthjælpsmodtager fra Sydsjælland, som vi kan kalde for Anne. Anne havde i et halvt års tid boet med sin kæreste i en forfalden ejendom på det, der i folkemunde bliver betegnet som Lars Tyndskids mark. *"Jeg ved ik helt, hvor man mødes henne"*, svarede hun tøvende, mens hun kiggede fjernt ud over de endeløse marker udenfor vinduet. *"Men de kender da hinanden. Så de må da mødes et sted..."* Kender du dem? *"Næh"* (pause). *"Men man hilser da på dem"*.

De store monokulturer med korn og sukkerroer, hvor en 'slaget' landejendom her og der stikker op som en lille ø i et stort, grønt hav, synes heller ikke at fremme en social kapital 'infrastruktur'. Helt anderledes er det i øvrigt på Fejø, der præges af diversitet i form af små, private frugtplantager, hegn af stynede popler, blomsterenge og små husmandsparceller. Denne landskabsmæssige mangfoldighed har helt klart en positiv indvirkning på såvel bosætningen som ø-livet som sådan. Imidlertid er Ravnsborg Kommune på fastlandet i dag et gennemrationaliseret, centraliseret og ret så affolket landbrugsområde. Det fremmer desværre ikke tillid, hurtig spredning af vigtige informationer og opbygning af brobyggende social kapital, men derimod fragmentering, udbredt mistillid, mytedannelser og båndlæggende social kapital.

Derfor kan netop kulturlandskabet og bebyggelsen måske være en af årsagerne til, at der også findes mentale distancer i Ravnsborg. En sådan distance oplever man mellem de indfødte lollikker og de såkaldte københavnere.

Mental distance og stereotyper

I Ravnsborg Kommune bliver alle sjællændere kaldt for 'københavnere'. De såkaldte københavnere består dog af mange, forskellige mennesker, og det er lollikkerne også klar over. De 'forkerte' tilflyttere indbefatter ikke alle københavnere.

Lad os f.eks. tage det, man kunne kalde for de meget aktive tilflyttere. Et godt eksempel herpå er københavnere i Bosætningsgruppen på Fejø. De er respekterede af de lokale, om end der også eksisterer noget, man kunne kalde for en lidt overbærende holdning overfor nogen af dem. Således fortæller en indfødt, at de yngre københavnere har et *"stress-syndrom"*, der forvirrer de lokale. *"De vil det hele på én gang. De vil ha høns, katte, hunde, heste, de vil male hus, grave køkkenhave... De vil det hele på én gang!"*

Nogle af københavnere bliver simpelthen stressede af at flytte på landet! Ja, de går på en måde amok, når de kommer fra en lille lejlighed i Gentofte og endelig kan realisere drømmen om at flytte på landet. For denne gruppe tilflyttere synes drømmen om det gode liv på landet at være en 'pakke' bestående af bestemte forestillinger om den ideelle natur, den ideelle bolig, stor social omgangskreds og aktiv deltagelse i foreningslivet. *"Vi fandt huset!"* var en hyppig udtalelse. Og der var flere eksempler

på tilflyttere, som aldrig nogensinde havde deltaget i foreningslivet i København, men som alligevel efter få måneder havde udviklet sig til sande foreningsildsjæle og – i positiv forstand – sociale kapitalister. Ikke mindst Fejø syntes her at udgøre de perfekte rammer for sådanne tilflyttere. ”Vi kan hurtigt måle virkningen af det, vi selv sætter i gang”, lød forklaringen fra en tilflytter. ”Det er overskueligt her”.

Der var også konsekvent positive tilkendegivelser fra lokale, når talen gik på tilflytterne i Kunstergruppen Ravnem. Ligesom med Fejø Bosætningsgruppen hed det sig her, at: ”De bidrager med noget”. Det var dog tydeligvis københavnernes på overførselsindkomster, der fyldte mest i den ravnborgske virkelighed – om end ikke tal-mæssigt så mentalt. Ja, ofte var der ligefrem tale om en kulturkløft, og ordet ”mental-litetsforskelle” blev da også ofte benyttet af begge lejre.

Overordnet afslører feltarbejdet, at den til tider ret negative holdning overfor ’kø-benhavnerne’ blandt indfødte lollikker hænger nøje sammen med en bevidsthed om tilflytterne som en økonomisk belastning for kommunen. I de mest bramfrie udtalel-ser gik ordet ”nasser” således igen, om end de fleste skyndte sig at understrege, at de ikke ønskede at skære alle tilflytterne over én kam. F.eks. svarede en midaldrende mand, der er født og opvokset i kommunen, på mit spørgsmål om, hvem tilflytterne på overførselsindkomster er:

- *De er jo ikke arbejdende folk de fleste af dem, der er kommet herved. De er jo sådan en slags bistandsklienter jo. De dukker op hver gang, det er den første [ler] (...) Der får de penge jo. Og så hvis du kører rundt og kigger, hvordan husene de ser ud, de er mere og mere faldefærdige at se på – det er typisk så-dan nogen, der bor derinde. Det er det sgu.*
- *Snakker I lokale med dem?*
- *Ja, ja, med nogen af dem ind imellem. Nu ska man heller ik skære dem alle sammen over én kam, vel?*

Der var dog også flere lollikker, der udtalte, at problemet ikke bekymrede dem, eller at de simpelthen aldrig havde tænkt på det. Til trods herfor oplyste næsten alle – og som oftest uden foranledning – at årsagen til, at man i kommunen havde revet om-kring 100 huse ned var, at man ikke ønskede flere tilflyttere på overførselsindkom-ster.

Mange overførselsmodtagere, heriblandt københavnere, var meget bevidste om, at de lå kommunen til byrde. De fandt det generelt utilfredsstillende, men de havde svært ved at finde jobs, og mange af dem følte heller ikke, de havde tilstrækkelig mulighed for selv at tage nogle initiativer i kommunen. Flere talte her om at befinde sig i en ”fælde” eller i en ”gråzone”. Da talen faldt på aktiveringssystemet i kom-munen, udtrykte en cirka 40-årig tilflytter fra Midtjylland det således:

Du kommer i en fælde der, og det er jo ærgerligt. Så bli’r man.. Så ka man godt blive stemplet lidt i systemet, når du kommer i den der.. jeg kalder det en gråzone (...) Og der bliver man nogen gange stemplet i det system der, som jeg synes er lidt uretfærdigt, ik? Fordi der er da mange her, der virkelig har noget gå-på mod, og bliver stemplet for noget forkert, ik?

Hvad angår den skeptiske opfattelse, må man generelt sige, at stereotyper om lollik-kerne og ’københavnere’ trives i Ravnem Kommune. Men findes disse skræm-mebilleder i virkeligheden? Er ’københavnere’ virkelig alkoholikere, narkomaner, rockere, samfundsnassere, ressourcsvgave, sociale tilfælde osv.? Og er alle lollikker af natur mistænksomme og sig selv nok, idéforladte, uden initiativ, autoritetstro, un-

derlagt Janteloven osv.? Naturligvis ikke – og det indrømmede alle interviewpersonerne da også.

Imidlertid fylder de ovennævnte stereotyper ganske meget hos den enkelte person og virker som sådan som en barriere for samarbejde og opbygning af brobyggende social kapital. F.eks. har jeg igen og igen stillet en skeptisk lollik spørgsmålet: ”*Jamen, **kender** du de tilflyttere, du taler om?*” Nej, det gjorde hun eller han ikke. Men man havde måske *hørt* om vedkommende.

Der var dog også eksempler på lokale, der personligt havde dårlige erfaringer med københavnernes. Men som en lokal ildsjæl i en sportsklub i Horslunde udtrykte det, viser de fleste sig at være ordentlige mennesker, når man først lærer dem at kende. Ofte viser de sig at være al tillid værdig, som f.eks. nogle suspekt udseende forældre til en dreng i klubben:

Hold kæft! Jamen, så når man ringer til dem og spørger: ”Ka du være vagt til vores julefrokost” eller et eller andet.. stå i garderoben og passe på tøjet. Så siger de: ”Jeg ka ikke stå i baren, for jeg drikker ik selv øl. Jeg vil ik stå sammen med nogle halvfulde mennesker og høre på dem. Det gider jeg ik.” Men de vil godt stå og passe tøjet. Men så får man et helt andet indtryk af dem – man tror, det er sådan nogle svampe, der ligger og kører rundt og drikker bajere..

Tendensen er gennem de sidste 10-20 år i perioder blevet forstærket af mediernes negative omtale samt af mere eller mindre virkelighedsforvrængende vandrehistorier om tilflytterne – en slags nutidige myter, der verserer i kommunen, og som synes at gro ud af den enkeltes distance og ukendskab til medborgerne.

Københavnerne, det er dem, der står i busskuret og drikker øl, hedder det f.eks. Der går også en historie om en mand, der efter sigende skulle have smidt sine krykker og spillet fodbold, efter at han havde fået sin førtidspension. Ofte synes det at være sandheder med modifikationer. Og hvad angår historien om førtidspensionisten, er den direkte forkert (ifølge en jobkonsulent, der har undersøgt sagen, viser det sig at være en mand, der bor i Nakskov, hvor han er i fleksjob).

Den meget skeptiske opfattelse af personer på overførselsindkomster fra Sjælland baserede sig i høj grad på de gængse stereotyper og vandrehistorier. Af umiddelbare standardsvar på mit spørgsmål om, hvem tilflytterne er, var bl.a.: *Jeg har ikke noget positivt at sige om dem*”, *”De gider ikke lave noget*”, *”De drikker*”, *”De er på stoffer*”, *”De tager sig ikke af deres børn*”, *”De er rapkæftede*”, *”De er blåøjede*”, *”De skjuler sig ude på Lars Tyndskids marker*”, *”De bidrager ikke med noget*”, *”De møder kun op til den første i hver måned*”, *”De har en krævementalitet*”.

Flere af de såkaldte københavnere gav selv udtryk for, at de udmærket mente at vide, hvordan de blev opfattet af de lokale. Et godt eksempel er en omkring 30-årig aktiveringsperson, der efter at have boet hele sit liv i hjertet af København pludselig var dumpet ned i en ganske lille landsby. På spørgsmålet om, hvorledes han oplevede den første tid, fortalte han følgende:

- *Det var mærkeligt. Butikkerne, de lukkede kl. fem. Det var jeg jo ikke vant til. Jah, tingene ta’r den tid, som tingene ta’r hernede. Altså, der er ik noget stress og jag, synes jeg. Altså, det er sådan set positivt nok. Det er sådan lidt anderledes end København i hvert fald (..) Det er flinke mennesker sådan mere eller mindre (..) Det hedder sig altså: Alle københavnere, de er narkomaner og alt muligt mærkeligt noget, tyveknægte og hele lortet, ik? Alle tilflyttere, ik, de er anderledes. Det er sådan en indstilling, der er hernede. Eller: Man føler det i hvert fald. Man ska faktisk lære en og kende, før de accepte-*

rer en (..) [Lollikkerne] mener, vi bare ska ta hjem (..) Jamen, jeg har sådan prøvet og diskutere med forskellige, de siger: "I kommer herved med narkomaner og socialt dårlig status og bruger kommunens penge" og alt muligt. Så har jeg sådan sagt til folk: "Jamen, hvis nu alle københavnere, de tog hjem? Hva ville I så ku leve af?" [Københavnere bliver anset som] socialt dårlige klienter og narkomaner og alkoholikere. Den vej rundt der.

- Føler du, at du har været et offer for det?
- Ja, det har man sådan hørt, ik. Det er sådan.. man føler det lidt, ik.

I citatet sporer man en vis ambivalent holdning overfor de lokale – en holdning, der, som interviewene skred frem, viste sig at være et meget karakteristisk træk hos tilflytterne. Lollikkerne er gode nok – men de er godt nok lidt mærkelige og frem for alt svære at komme ind på livet af! Fordommene findes hos begge grupper, og de virker som en barriere for samarbejde.

Men hvorfor skabes der distance mellem de to grupper? Hvorfor opbygges der båndlæggende social kapital – superlim – når alle burde have en fælles interesse i at samarbejde og have gavn af hinanden?

Interviewene vidner om, at konflikten mellem lollikkerne og 'københavnere' bunder i flere ting. Der eksisterer bl.a. historiske modsætninger mellem lollikker og sjællændere (som afspejler en historisk modsætning mellem bønder og byfolk), mentalitetsforskelle, forskelle i adfærd og ydre signaler (påklædning, hus, have mv.). Herudover er der de nævnte fordomme de to grupper imellem, en mangel på mødesteder, samt mediernes indflydelse. Følgen heraf er, at der i mange ravnborgske lokalsamfund er opstået isolerede kredse af henholdsvis lokale og tilflyttere, der kun har meget lidt – eller ingen – kontakt med hinanden, muligvis til skade for alle parter. Typiske udtalelser fra interviewpersonerne som "De [tilflytterne] kommer og nasser på samfundet", "Bare de [tilflytterne] lader os være i fred, har vi ikke noget imod, de bor her", samt "De [de lokale] har nok i sig selv", "De [de lokale] kender altid nogen, der kender nogen", "Lollikkerne, det er ren indavl" bekræfter denne tendens.

Hvem er 'københavnere'?

Men hvis dette billede af tilflytterne i nogen grad viser sig at være fortegnet: Hvem er tilflytterne da så? Og her da ikke mindst: Hvem er de så ofte frygtede københavnere på overførselsindkomster? Hvorfor kommer de til kommunen? Og hvad vil de?

Undersøgelsen viser her, at tilflytterne rent faktisk er vidt forskellige mennesker, der kun dårligt lader sig rubricere. Dette gælder også 'københavnere' på overførselsindkomster, der bl.a. rummer stærke iværksættere, folk med visioner og idéer, de gerne vil realisere f.eks. indenfor børn- og unge arbejdet, flere meget foreningsaktive folk, men også et par eksempler på mere passive og isolerede tilflyttere, der overvejer at flytte videre til næste kommune.

Et godt eksempel på driftige og idérige iværksættere er et par med to mindre børn tilflyttet fra Københavnsområdet. Manden, som vi kalder for Kim, har bl.a. arbejdet som håndværker i en årrække. Kim og kæresten er nu begge på kontanthjælp. Kim, som er omkring de 35, fortalte i interviewet, at de havde følt sig godt modtaget af lokalbefolkningen. Ud over en drøm om at drive en købmandsgård og/eller et turiststed i landsbyen, fortalte han følgende om deres fremtidsplaner:

- Vi var oppe på Teknisk Afdeling for at høre, hvad de tænkte om go-kart baner og paint-ball baner. Vi har ikke råd til at købe en købmand, vi har ikke råd til.. altså, det store. Men det vidste vi jo så, at der er mange af de rigtigt ned-

faldne landejendomme, hvor taget og det hele ligger ned. Men dem kunne du jo bruge til nogle eminente paint-ball baner. Og der ligger kun en hernede, har jeg fået at vide. Og der kræves ikke den store startkapital. Og så var vi ude og snakke med landmanden for at leje hans gamle halløjsaer (..) Så har vi snakket om, at vi ku ha det som bibeskæftigelse.

- *Hvor har I fået alle de idéer fra?*
- *Vi har været selvstændige nogle gange og prøvet og.. Vi er meget impulsive (..) Det er ikke altid gået lige godt. Men vi har altid haft en god tid (..) Man ka altid starte noget op, så.. Et rengøringsfirma ka man altid starte op: En gulvklud i hånden og så ud og sælge firmaet (..) Vi har snakket om, at hvis vi ikke kan finde noget job, der passer os – jamen, så må vi så starte noget rengøring eller hjemmeservice.*

Dette var bestemt ikke den eneste gang, jeg blev positivt overrasket over en københavner, jeg måske havde forventet havde været mere 'ressourcesvag' (som den frygtelige diagnose ofte lyder). I det hele taget mødte jeg ingen resourcesvage tilflyttere, forstået som mennesker der aldrig på noget tidspunkt vil kunne magte at klare sig selv økonomisk (og evt. socialt), og da slet ingen, der overhovedet kunne identificere sig selv som resourcesvage eller 'sociale tilfælde'. Derimod talte jeg med flere københavnere i aktivering, der følte sig fanget i en fælde eller gråzone – heriblandt også folk, der følte sig ensomme og isolerede i lokalsamfundet og/eller dårligt behandlet af kommunen, og som derfor havde en tendens til at modarbejde 'systemet' i stedet for at bidrage med noget, de under de rette betingelser sandsynligvis ville have været i stand til at bidrage med. Ofte var der dog her også tale om en blanding af social 'klodsethed' og negative forventninger fra tilflytternes side .

Det gjaldt for noget nær alle tilflyttere, at den billige bolig spillede en stor rolle, da de valgte at flytte til kommunen. Nogle fortalte også, at det havde været fuldkomment tilfældigt, at valget var faldet på Ravnsborg Kommune. Imidlertid forekom det påfaldende, at mere end to tredjedele af de 23 interviewede tilflyttere fortalte, at de på forhånd havde haft en eller anden tilknytning til Lolland i form af venner eller mere eller mindre fjerne slægtninge bosiddende på Lolland. Nogle havde også tidligere boet på Lolland.

Der var generelt blandt tilflytterne en bevidsthed om vigtigheden af at have et netværk i nærheden, hvad enten der var tale om venner eller familie. Man talte her om et netværk, man kunne *bruge* til noget i form af gensidig hjælp og social kontakt, dvs. en social kapital baseret på tillid og regelmæssig, personlig kontakt. Nogle af københavnernes kunne ligefrem betegnes som sociale kapitalister, forstået som folk der relativt bevidst og – ofte – ud fra bestemte strategier opbyggede nyttige netværk, der inkluderede såvel lokale som tilflyttere. Dette gjaldt dog ikke i samme grad københavnernes på overførselsindkomster, om end den ovennævnte Kim også er et godt eksempel herpå. Men ellers følte disse mennesker sig som oftest mere eller mindre tvunget til at omgås deres egne, om end de ofte udtrykte et ønske om at udvide deres omgangskreds til at omfatte lokale.

For alle tilflyttere på nær to gjaldt det, at Ravnsborg Kommune kan tilbyde mange af de 'varer', disse mennesker efterspørger: Skøn natur, fred og ro, gode udfoldelsesmuligheder, gode vilkår for børn osv. Beslutningen om at flytte til kommunen udsprang således af et bevidst, frivilligt valg. Herom vidnede hyppige udtalelser som "*Der er så mange muligheder her*", "*Vi ønskede et mindre stressende liv tæt på naturen*", "*Vi ønskede at få ting til at gro*".

Symptomatisk nok viste denne undersøgelses oprindelige arbejdstitel – "*Socialt betinget bosætning i Ravnsborg Kommune*" – sig hurtigt at være misvisende. Som en

journalist fra Lolland-Falsters Folketidende så rigtigt udtrykte det: ”Der er jo snare tale om livsformsbosætning!”.

Er der simpelthen tale om en nutidig, folkelig bevægelse, der fører befolkningen tilbage til landdistrikterne? En ’simpel liv’ bevægelse, en ’geare ned’ bevægelse, eller hvad man nu skal kalde den? I så fald befinder Ravnsborg Kommune sig i en gunstig situation, ifald man får løst de økonomiske og arbejdsmarkedsmæssige problemer. Sikkert er det i hvert fald, at de fleste tilflyttere kommer med et ønske om at opbygge social kapital i overensstemmelse med en drøm om ’det gode liv på landet’. De har valgt at flytte på landet, først og fremmest fordi de ser nogle *muligheder* heri; fordi de har nogle fremtidsdrømme, de i årevis har ønsket at realisere. En sådan positiv energi må alt andet lige ses som et plus og et stort potentiale for kommunen samt en motivation for at skabe nogle rammer, der sikrer, at tilflytternes ressourcer udnyttes bedst muligt hurtigst muligt.

Hvad koster mistillid?

Hvad sker der imidlertid, hvis der *ikke* skabes rammer for, at forskellige grupper lærer hinanden at kende? Hvad sker der, hvis der i et samfund er mangel på mødesteder, generaliseret tillid og brobyggende social kapital? Det viser sig her, at faren ikke blot består i, at man ikke, konstruktivt, udnytter hinandens ressourcer. Den største fare er, at der opstår generaliseret *mistillid* af destruktiv natur, sådan at borgerne direkte begynder at *modarbejde* hinanden.

Ravnsborg Kommune er et godt eksempel på, hvorledes konflikter og båndlæggende social kapital i befolkningen skaber ’grus’ i maskineriet med alvorlige økonomiske og menneskelige omkostninger – akkurat ligesom konflikterne mellem indremissionske og grundtvigianere gjorde det i 1890’erne.

I de mest grelle tilfælde består de *menneskelige omkostninger* i fremmedgørelse, mistænkeliggørelse og total isolation. Et eksempel er et yngre par med to børn tilflyttet fra Nordsjælland. Kvinden, der er kontanthjælpsmodtager, og som vi kan kalde for Gitte, omgås kun nogle enkelte i hendes egen situation. Hun fortalte bl.a.:

- *Hernede, her føler vi os fremmedgjorte. Vi føler os ensomme. Utroligt ensomme. Der er ikke rigtig nogen kontakter [med de lokale](..) Folk er... Jamen, de er da søde nok, det er slet ikke det. Men de involverer sig ikke rigtigt. Det.. det er ik det samme som f.eks. i Nordsjælland, vel? Hvor naboerne.. jamen, vi kendte alle naboerne deroppe. Hernede, der... Du ved.. man kører forbi, og man hilser da på hinanden. Men det er så også alt. Altså, i Nordsjælland, når der flyttede nogle nye mennesker ind i sommerhus deroppe. Jamen, hvis man var ude og gå tur, så stoppede man, og så sagde man: ”Jamen, goddag og.. hvordan? Og.. ih og åh, og.. Og vi bor dernede, og sku der være noget, så kom og sig til, ik også”. Jamen, her: Vi ka jo gå tur med hundene [i landsbyen] ligeså tit, vi vil, og der er ik nogen, der stopper os på nogen som helst måde.*
- *Man er sådan lidt mistænksom eller hvad?*
- *Ja. Ja.. Og så også fordi vi ser ud, som vi gør, ik også. Min mand, han har langt hår og tatoveringer og.. Så tror folk automatisk, han er rocker. Og det er han slet ikke, vel? Og har aldrig været det (..) Folk er meget hurtige til at blive mistænksomme og: ”Uh, hva er det nu for nogen?”, ik også. Alle tror, man kommer herved for at suge på systemet, ik også.*

Som årsag til, hvorfor det ikke var lykkedes hende og manden at blive integreret i løbet af de 7-8 måneder, de havde boet der, svarede Gitte:

- *Tres procent, det er ældre mennesker, over tres år. Som så har boet der hele deres liv, og som er født og opdraget der og.. forældrene har boet der og sådan noget. Jamen.. dem får du ikke kontakt med, fordi de har deres egen berøringsflade, de har deres egne.. omgangskredse (..) De har ik nogen interesse i at få kontakt med os. Det har de ik. Og dem på vores alder, jamen de har deres egne venner og bekendte og har ikke brug for yderligere. Og så er vi jo stadigvæk meget mistænkelige jo.*
- *Hvordan fornemmer I det?*
- *Jamen, du ka jo fornemme det, når folk går forbi nede ved indkørslen. Er vi ude og gå i haven, jamen så kigger de jo, de glør jo altså, det.. Det er jo ikke engang almindelig nysgerrighed, det er jo decideret sådan.. [hvisker]: "Nå, hva laver de nu? Hah!"*

Det er dog vigtigt at bemærke sig, at Gitte, der har tilbragt en del af sin barndom på Falster, i høj grad var kommet til Lolland med negative forventninger. På spørgsmålet om, hvad hun havde forventet, da hun flyttede til Ravnsborg Kommune, svarede hun således følgende:

- *Jamen, jeg ville ik. Jeg ville egentlig ik til Lolland. Jeg ka godt huske, hvordan lollikker er.*
- *Nå? Hvordan er de?*
- *Jamen, de er indelukkede og mistænksomme og.. og.. ja, man ska ikke komme dem for tæt på, vel. Altså, de har deres egen.. dem, der er født og opvokset hernede. Jamen, det er dem, der er gode, og resten, det.. det er sådan nogen underlige nogen.*
- *Men der er jo ikke så mange indfødte lollikker tilbage, der er efterhånden også mange tilflyttere?*
- *Ja, men de bli'r jo også isolerede [pause].*
- *Men du var lidt forberedt på, at der var en anden mentalitet?*
- *Ja. Ja.. Det var jeg. Og jeg har aldrig kunnet fordrage Lolland. Da jeg boede på Falster, da.. Jeg kom sjældent på Lolland. Fordi, jeg synes, de er så.. jamen, de er så.. ensporede. Indavlede. Kald det, hvad du vil...*

Hvad angår de økonomiske omkostninger forbundet med udbredt mistillid, kan det være svært nøjagtigt at gøre op, hvor meget isolation, ensomhed og mistænkeliggørelse koster et samfund i kroner og ører. Sikkert er det dog, at mange lægebesøg, psykologsamtaler, Bo og Netværk service og ophold, indlæggelser på psykiatriske hospitaler, revalideringer, førtidspensioner, tvangsanbringelser af børn, diverse sagsbehandlinger osv. kunne være undgået, hvis en tilflytter havde haft et større netværk. Hvis vedkommende i stedet for at ende som isoleret og socialt forarmet i Ravnsborg Kommune snarere var blevet en 'social kapitalist'. I øvrigt bekræftede et interview med en læge her min formodning om, at der i disse år er et øget pres på det lokale og regionale behandlesystem. På lægehuset i Horslunde skyldes dette ikke blot flere utilpassede tilflyttere, der kommer for at få lægeerklæringer og/eller diskutere sociale problemer, men også en øget tilstrømning af kommunalt ansatte med stress symptomer.

Hvordan skal vi f.eks. gøre mennesket Gitte op i kroner og ører? Hun føler sig "udstødt" og fanget i en "meget grim gråzone" og angiver netop dette som hovedårs-

sag til, at hun har fået et psykisk sammenbrud, efter at hun er kommet til Lolland, med en deraf følgende kommunal sagsbehandling, indlæggelser osv.

På lignende vis udtalte den tidligere nævnte unge, sydsjællandske kvinde ude på 'Lars Tyndskids mark', Anne, at hun "sku *hele* vejen igennem". Den specielle måde, hvorpå hun udtalte denne sætning, gav mig en nærmest svimlende fornemmelse af omfanget af offentlige ressourcer (sagsbehandling, psykolog, sygehusundersøgelser osv.), der i løbet af det lille halve års tid, hun havde boet der, var blevet brugt alene med henblik på at afklare, om hun kunne få de sygedagpenge eller den førtidspension, hun mente sig berettiget til. Anne havde for øvrigt også været 'hele vejen igennem' i den sydsjællandske kommune, hun var kommet fra, ligesom hun sikkert atter en gang skulle 'hele vejen igennem' i den nordsjællandske kommune, hun på interviewtidspunktet var i færd med at flytte til.

Det er også isolation og distance til omverdenen, der karakteriserer en 40-årig mand fra Nørrebro, der p.t. er i aktivering i kommunen, og som vi her kalder for Lennart. Dette gode og – måske – tillige godtroende menneske (i øvrigt computer-ekspert m.m.) bor i en afsides, faldefærdig udlejningsbolig med store huller i taget nogle få kilometer fra broen, som er førtidspensionist. Lennart fortalte, at det havde været en berusende dejlig oplevelse at flytte i "eget hus" sidste sommer. Han havde altid drømt om at flytte på landet. I vinters tilbragte Lennart imidlertid en hel måned under dynen, halvdød af kulde, sult og ensomhed. Uventet høje elregninger havde smadret hans økonomi. Og nu lå han bare der og ventede på bedre tider. Hans eneste kontakt med omverdenen havde i den periode været broen og hans familie. Efterhånden udviklede han en kronisk maveforkølelse og måtte rende til læge i tide og utide. Til sidst kulminerede det hele i et psykisk sammenbrud, akkurat ligesom det skete for Gitte. "Et typisk eksempel på en københavner", fortalte lederne af aktiveringsholdene og de øvrige aktiveringspersoner samstemmende.

Udbredelsen af omkostningsfuld, båndlæggende social kapital, superlim, af mistillid og distance mellem tilflyttere og lokale kan dog også spores i det, der i kultursammenstødet nærmer sig en destruktiv adfærd hos såvel københavnere som lokale. Her får netop mistilliden meget konkrete, målelige økonomiske konsekvenser.

Et eksempel er det gennem de sidste 3-4 år voksende antal af tilsyneladende bagatelagtige nabokonflikter mellem københavnere og lollikker, der antager uhyrlige dimensioner med en voldsom, kommunal sagsbehandling til følge. Disse stridigheder kan bestå i uenighed om placeringen af en carport eller højden af en gavltrejsning. Mønstret er, at københavnere og lollikkerne begynder som de bedste venner, hjælper hinanden med at se efter hinandens hus, hjælper med posten osv. Men så sker det, at den ene af parterne – enten af glemsomhed eller ubetænksomhed – overtræder en uformel kontrakt (f.eks. om en carports placering i skel), og der sker et uopretteligt tillidsbrud. Parterne går herefter helt forkert af hinanden. Der skabes afstand, fordømmene træder i kraft ("Der ka I se. Det er også de københavnere!" osv.), og de offentlige instanser bliver i stigende grad rodet ind i sagen. En byggesagsbehandler i kommunen giver følgende eksempel på en sådan hastigt eskalerende sag, hvor to naboer "spidser op mod hinanden":

*Det ka være opførelse af byggeri i skel.. æh, hvor de mener at det må man ik. Og så henvender de [lolliken og tilflytteren] sig til kommunen, ik, og finder ud af: Det har naboen også lige glemt at anmelde eller ansøge. Og så er der en rigtig god sag: Så begynder de at mudderkaste. Altså.. hvis **du** ringer og beskylder mig for det, så ka jeg også finde ud af, om der er noget galt inde hos dig, så jeg ringer også til kommunen, gør jeg. Og så kører den ellers derudaf. [De] har **startet** en krig, det har de. Hvis de så ka få øje på noget inde*

hos den anden, så henvender de sig til os, så vil de ha aktindsigt.. i de sager, der eventuelt ka være på kommunen, ik?

Igen ser vi, at det er en fysisk og mental distance, der udløser det, byggesagsbehandlernes omtaler som ”mudderkasteri” – et fænomen, der ikke blot foregår med ord og handlinger, men som også kan henregnes til det, Bourdieu i et større (stats)magtperspektiv har benævnt en implicit, ’skjult’ symbolsk vold (Bourdieu og Passeron 1970; Bourdieu 1977). De to naboer undgår hinanden, opnår evt. støtte hos andre tilflyttere henholdsvis lokale, så der i lokalsamfundet opstår sladder, ubehagelige tavsheder – ja, efterhånden en decideret krig mellem grupper af københavnere og lollikker. Et sådant ”sammenhold” i form af båndlæggende social kapital gør, at kommunen lige pludselig også modtager klager fra de omkringliggende naboer. Hermed vokser sagsakterne på kommunen drastisk, ligesom hegnsyn, politi, advokater samt flere andre, offentlige instanser bliver inddraget. En af byggesagsbehandlernes (der i øvrigt føler sig hårdt psykisk og fysisk belastet af det stigende arbejdspress) beretter:

Jeg ka mærke, det tager til. Altså.. indenfor de sidste.. tre år.. fire år.. der synes jeg virkelig, det er taget til med nabofjender.. og henvendelser [til kommunen] Det er ligesom om der er noget: Man finder sig ikke i noget mere... Og folk er blevet bevidste om, at der er lovgivning på flere områder. Det er folk blevet bevidste om, ik? Så, øh.. de henvender sig meget. Der kommer.. sager ud af det, jeg synes det er noget, der tager til. Det er det.. Og det er de tunge sager.

Et konkret eksempel er en carportsag, der indtil i dag har forløbet over to år, og som har udviklet sig til decideret chikane med politianmeldelse og ”hele molevitten”. Her står der officielt opført 46 sagsakter, hvilket dog ikke viser det virkelige omfang af denne træske sag, som har kostet flere hundrede arbejdstimer i form af diverse sagsbehandlinger. Mistillid og manglende samarbejde har her virkelig kastet grus i maskineriet, hvor mægling, tillid og brobyggende social kapital modsat kunne have virket som smørelse.

Distance koster. Mistillid koster. Eller mere præcist: *Tillidsbrud* koster!

Det er her et gennemgående mønster, at en betydelig del af tilflytterne – både de ’rigtige’ og de ’forkerte’ – har oplevet forskellige former for tillidsbrud eller tillidssvigt fra Ravensborg Kommune. For det første gennem det, man oplever som en brudt, uformel kontrakt (”*De havde lovet mig et fleksjob, men det fik jeg ikke*”). Især mange aktiveringspersoner følte her, at når de ydede det, der forventedes af dem (eller måske endog mere), så opfyldte modparten (Samfundet, Kommunen eller Systemet) ikke *sin* del af kontrakten i form af karrieremuligheder og, herigennem, en nogenlunde stabil, fremtidig lønindtægt. For det andet i form af en mere generel følelse af, at man inde på kommunen ikke tror på tilflytternes idéer om og forslag til nye tiltag indenfor f.eks. børne- og ungdomsområdet (”*Det er som at løbe hovedet mod en mur*”). Flere tilflyttere fortalte i den forbindelse, at et standardsvar her ofte er: ”*Kassen er tom*”.

Lad os vende tilbage til Gitte, der forekommer at være et typisk eksempel på en tilflytter, der føler et voldsomt tillidsbrud fra kommunens/’systemets’ side. Denne følelse forstærkes af – ja, måske til dels skyldes – en oplevelse af fysisk og mental distance til kommunen. På grund af dette efter hendes opfattelse helt klokkeklare tillidsbrud og den kommunale sagsbehandlers, i hendes øjne, deraf følgende, nærmest uoprettelige tab af tillidsværdighed føler hun ikke længere nogen som helst forpligtigelse overfor kommunen.

På den måde ser vi i Gittes tilfælde, at et vigtigt grundelement i en social kapital forsvinder, nemlig reciprociteten forstået som den 'lim', der sammenknytter to parter, der gensidigt yder og modyder i et balanceret forhold. Tilliden forsvinder, og den sociale kapital samt den formelle eller uformelle 'kontrakt', der lå til grund herfor, nedbrydes og erstattes af mistillid. Ja, og eventuelt også med et ønske om at modarbejde den, man tidligere samarbejdede med – som oftest til stor skade for begge parter. Gitte er begyndt at indsende klage efter klage til kommunen. Og selvom hun synes, hun er "hamrende god til børn", og egentlig gerne ville være pædagog, går hun måske nu direkte efter førtidspensionen. Om end ikke andet så for at modarbejde 'systemet'. Som sådan får det oplevede tillidsbrud – forstærket af en distance til kommune og lokalbefolkning – en direkte indvirkning på Gittes handlinger. Akkurat ligesom de stridende naboer, der 'spidser op mod hinanden', indleder hun det, der måske kan gå hen og blive én lang chikane mod systemet. Og det til dels 'la dracu', som rumænerne siger: For den søde hævn skyld...

- *Jeg har det **meget** dårligt med at skulle klage over en socialrådgiver oppe på kommunen, fordi jeg ved, at de er totalt sumpede i arbejde. Men det ka ik nytte noget, fordi der er et menneske bagved. Og jeg som person ka ik klare mere. Jeg ka ik klare mere.. henstand: "Jamen, det ligger på mit skrivebord. Jeg ska nok kigge på det". Før påske, da lovede han, at det ville være klar til efter påske...*
- *[Kommunens] socialrådgiverne siger, at de gerne vil være mere opsøgende og f.eks. komme hjem til jer.*
- *A: Ja, men det ville være meget, meget bedre. Det ville være tusind gange bedre, hvis de lavede hjemmebesøg en gang om måneden. Bare for at lave en status på: Jamen, hvordan går det? Er der noget, du har brug for at snakke om? (..) Fordi så føler du ligesom, at der er en kontakt. Som det er nu: Jamen, jeg føler vitterligt, at han sidder deroppe og si'r: "Årh, fuck hende der! Hun rager mig en høstblomst!" Det ved jeg godt, han ikke gør. Men jeg har den her fornemmelse af, at jeg er et eller andet irriterende element, der ringer. Som bare ska fejes af. Og det ved jeg godt, jeg ved godt, at han er.. fuldstændig druknet i arbejde. Og det er ikke så meget [mennesket], jeg klager over, det er systemet, jeg klager over. Jeg bli'r nødt til at rette klagen personligt på én, fordi.. jamen, hva ka jeg ellers gøre? (..) Og så bli'r jeg nødt til at sige: Jamen, så skriver jeg den klage. Og så må det gå sin gang, fordi jeg synes, det.. seks uger og vente på et stykke papir, hvor der står, man har fået afslag på en pension, ik også, det er lang tid. Og jeg har ik nogen jordisk chance for at anke det afslag før, jeg får papiret.*

'Bissemetoder'

Et gammelt, dansk ordsprog lyder: "Et ord er et ord". Heri ligger en grundlæggende antagelse om, at man kan stole på hinanden. Men for det første er det kun muligt at stole på hinanden, hvis man kender hinanden. Og for det andet, skal princippet om, at "et ord er et ord", overholdes af alle parter, hvis der skal skabes tillid og gode samarbejdsrelationer. Modsat, hvis ordet brydes, bliver resultatet udbredt mistillid, resourcespild og masser af utilfredse og frustrerede borgere.

Er "Et ord er et ord" ved at være en saga blot i Danmark? Er vi i færd med at afvikle et velfærdssamfund baseret på fællesskab og brobyggende social kapital til fordel for et fragmenteret klansamfund, hvor forholdet mellem stat, enkeltindivider og

grupper mest præges af alles kamp mod alle? Vi hilser da stadig høfligt på hinanden... Men vi undgår helst at engagere os i hinanden. Vi nærer mistillid til hinanden, snarere end tillid.

Som det er fremgået, viser denne undersøgelse med al ønskelig tydelighed, at hvis det, at man skal ”klare sig selv” (som der står i snart sagt hver anden linje i den nye Lov om aktiv socialpolitik) er ensbetydende med, at man bare skal se og gøre sin samfundsplicht og så i øvrigt kan sejle sin egen sø: Så koster det! Hvorfor? Jo, fordi den sociale kapital fragmenterer, og folk forskanser sig indenfor ’eksklusive’ kredse, der så at sige monopoliserer den sociale kapital i et område. Fordi vi begynder at producere mistillid, distance, utryghed og mangel på sammenhænge i stedet for tillid, nærhed, overskuelighed, civilt engagement og udbredt borgertryghed og borgertilfredshed. Herved sparer vi måske en skilling på kort sigt, men på lang sigt er vi alle med til at dræne samfundet for en vigtig produktionsfaktor: *Social* kapital. Og det går i sidste instans ud over andre produktionsfaktorer som økonomisk og human kapital.

I Ravnsborg Kommune har man i stigende grad følt sig tvunget til at bruge ”*bissemetoder*” overfor tilflytterne på overførselsindkomster. Ikke at man gør det i dag – man har faktisk en vældig kompetent, engageret og menneskenær stab. Men budgettet gør, at man måske vil være tilbøjelig til at være mindre ’blødsøden’ og mere ’bisset’ overfor københavnernes i fremtiden. Mere mistillid, mere distance, mere ’Vi hilser kun på hinanden’, mere ’Bare de lader os være i fred, så...’. Mere modarbejden hinanden ’*la dracu*’ – ikke blot naboer og grupper imellem, den enkelte kommune og borgerne imellem, men nu også kommuner og regioner imellem. Man sender sorteper videre. Men for det danske samfund som sådan medfører ’bissemetoder’, modarbejden hinanden og følgelig en tiltagende fragmentering af den sociale kapital store omkostninger i form af et stigende pres på de offentlige institutioner. Udover de rent menneskelige omkostninger naturligvis.

For folk bliver destruktive. De går *imod* ’systemet’. Ikke så meget på grund af en abstrakt mistillid som på grund af det, de føler som konkrete tillidsbrud. Vi har ydet det og det. Hvorfor får vi så ikke noget igen? Eller sagt med andre ord: De efterlyser en *balanceret* reciprocitet. Her bidrager isolation og mistænkeliggørelse i lokalsamfundet til, at der opbygges negative forventninger individer og grupper imellem, og at man som følge heraf ikke får udnyttet hinandens ressourcer tilstrækkeligt. Desværre kommer de oplevede tillidsbrud, der gror ud af distance, fordomme og – til tider – simple misforståelser, hurtigt til at virke nærmest uoprettelige. Imidlertid: Anskuet i et social kapital perspektiv fører det, at vi bliver lidt mere ’bissede’ overfor hinanden, ikke til besparelser på sigt, hverken for Ravnsborg Kommune eller for det danske velfærdssamfund som sådan. Snarere tværtimod.

Interviewene med både lokale og ’københavnere’ pegede her i retning af, at jo mere tilgængelige og opsøgende de kommunale sagsbehandlere og jobkonsulenter er, desto flere misforståelser bliver der ryddet af vejen. Med andre ord kan et nærhed-tilborgeren princip bidrage til, at nogle for kommunen særdeles omkostningsfulde sager kan tages i opløbet. Et godt eksempel er aktiveringsstedet Den gamle saftstation i Horslunde, der fungerede som en ’almindelig’ virksomhed med en jobkonsulent som leder frem til januar 2003. Således taler alle, der har oplevet Den gamle saftstation før den omtalte jobkonsulent af den politiske ledelse blev flyttet tilbage til rådhuset, begejstret om den korpsånd og høje arbejdsmoral, der eksisterede her. Dette vidner om, at mere personlig nærhed i form af regelmæssig ansigt til ansigt kontakt giver mere tillid, mere reciprocitet og smørelse for samfundet, mere udveksling af idéer og erfaringer – hvorimod distance bevirker det modsatte.

Mistillid, misforståelser, distance og tillidsbrud i et samfund koster, fragmentering af social kapital koster. Og det koster langt mere, end måske de fleste, inklusive politikerne, har fantasi til at forestille sig.

5. Opbygning af brobyggende social kapital

Vi hilser da på hinanden...

Jeg har i det foregående tegnet et noget mørkt billede af forholdet mellem de lokale/kommunen og de såkaldte københavnere. Dette billede er dog ikke helt fyldestgørende. Mine interviews afslørede nemlig, at der på samme tid foregår to modsatrettede bevægelser i kommunen. På den ene side den allerede beskrevne opbygning af båndlæggende social kapital, på den anden side en måske ikke mindre udbredt opbygning af gavnlig, brobyggende social kapital.

Den første har en tendens til at få samfundet til at stivne i en superlim. Den sidste gør det lettere for borgerne at udnytte hinandens ressourcer og hermed nyde frugterne af et samarbejde henover diverse gruppeskel. Den brobyggende form for social kapital fungerer som sådan som smørelse, også i rent økonomisk forstand. Som den amerikanske sociolog James S. Coleman (1988a) har udtrykt det i en berømt artikel med den meget sigende titel "*Social Capital in the Creation of Human Capital*", er det nemlig logisk set umuligt for et samfund at udnytte en human kapital (hvor stor den end måtte være), hvis de mennesker, der bærer rundt på den, slet ikke kommunikerer med hinanden. Hvis de aldrig eller kun sjældent mødes. Kort sagt: Hvis der slet ikke findes en *social* kapital, hvormed en human kapital (viden, idéer, læring) kan overføres. Denne sandhed må gælde for såvel forholdet mellem barn og forældre som forholdet mellem to 'etniske' grupper som lollikkerne og københavnere.

Som sådan *har* rent faktisk sætningen "Vi hilser da på hinanden" efter min opfattelse indbygget den tidligere nævnte dobbeltbetydning: På én og samme tid en reserveret, afventende imødekommenhed og et ægte ønske om kontakt og samarbejde. Ja, ikke mindst på Fejø kan man ikke andet end tolke en meget demonstrativ hilsen med hånden til *alle* som udtryk for det sidste. På Fejø har man "*hilsepligt*", som det blev udtrykt. Dette kan tolkes i retning af: På Fejø ønsker vi at opbygge brobyggende social kapital, ikke båndlæggende. Vi har brug for hinanden, for vi er bundet sammen i et skæbnefællesskab. En lokal udtrykte det imidlertid i noget mere pragmatisk vendinger: "*Man kan risikere at gå glip af en hel masse ekspertise, hvis man ikke får talt sammen*".

Platforme

Rent personligt blev jeg mødt med en helt enestående åbenhed og tillid af interviewpersonerne, både tilflytterne og de lokale. Denne åbenhed og tillid vidner om, at der – trods åbenlyse konflikter mellem grupper af lokale og tilflyttere – overordnet er en god vilje til stede hos alle grupper. Man stoler på mig, der kommer og bor i disse ømtålelige emner – hvorfor skulle man så ikke stole på de andre, hvis man fik muligheden for at lære dem at kende? I øvrigt vidner også den store imødekommenhed fra Ravensborg Kommune samt den regionale presses meget store bevågenhed overfor mit projekt om et ønske og en vilje til nytænkning og forandring og til at opbygge en mere inkluderende form for social kapital, gavnlig for alle.

Det forekommer derfor heller ikke overraskende, at det går igennem interviewene som en rød tråd, at langt størstedelen af tilflytterne (inklusive mange tilflyttere på overførselsindkomster) udtrykker et ønske om at lære de lokale bedre at kende og vice versa, til gavn for alle parter. Udtalelser som "*Vi ku godt bruge de folk der [tilflytterne]*", "*Nogle af tilflytterne er virkelig aktive*", samt "*Vi [tilflyttere] føler os*

velkomne”, ”Jeg synes, lollikkerne er meget hjælpsomme” vidner om denne tilnærmelse mellem de to grupper.

Der er med andre ord mange lollikker og tilflyttere, der siger, de gerne vil i dialog med hinanden. At de egentlig godt vil prøve at få mere gavn af hinanden. Men er det ikke bare noget, de siger? Gør de det også i virkeligheden? *Skabes* der virkelig ansigt til ansigt kontakt, tillid og social kapital til fælles gavn?

Det gør der. Her ikke mindst indenfor de over 60 frivillige foreninger i kommunen – foreninger, der rummer mange ildsjæle, heriblandt også tilflyttere. Som sådan fungerer foreningerne som det, jeg her vælger at benævne som *platforme*, forstået som mødesteder hvor forskellige borgere regelmæssigt kan dyrke fælles interesser og udveksle idéer, informationer, erfaringer osv. – lig mejerierne og ungdomsforeningerne før 1970 og idrætshallerne fra slutningen af 1960'erne (jf. artiklerne 5,7 og 8). Udover de frivillige foreninger tænkes her også på arbejdspladserne, forældreråd på børne- og ungdomsinstitutioner, kirkemenigheder, mødregrupper i de private hjem, nabolag osv.

Som de forudgående kulturhistoriske studier viser det, giver et institutionaliseret, inkluderende mødested – en 'platform' – reelle muligheder for, at vidt forskellige mennesker kan mødes og hermed få mulighed for at give hinanden chancer for at blive hinanden tillidsværdige. Dette ses tydeligt i Ravnsborg, hvor f.eks. en omkring 40-årig tilflytter fra Midtjylland – som i øvrigt p.t. er i aktivering i kommunen – udtalte følgende om sit og konens engagement i det årlige Reventlow marked:

- *Der var så en leder, der spurgte, om vi var interesserede i at være med til at hjælpe til derude i Reventlow markedet, være parkeringsvagt og.. og sådan forskelligt, hvad der var. Om vi var interesserede i det, og så sku vi skrive vores navne op. Og det var vi så. Det var det første år, vi boede hernede. Så øh.. traditionen tro, så er vi med hvert år (..) Og så Utterslev Idrætsforening, der er vi så med til byfesten hvert år, med til at arrangere det. Så på den måde har vi lært mange mennesker og kende også.*
- *Har det været en bevidst strategi fra jeres side og blive en del af det hele?*
- *Ja, også for at lære folk og kende på den måde. Og der har vi lært mange og kende ved (..) Vi behøves ikke engang og ringe mer, vi er fast mand på holdet, ik? Der lærer du jo mange mennesker og kende deroppe.*

Gode eksempler på platforme i foreningslivet er stærkt inkluderende netværk som Kunstnerforeningen Ravn, Købelev Kulturcenter, Fejø Bosætningsgruppe og de mange idrætsforeninger. F.eks. har man i Købelev Kulturcenter en fast praksis med at sende indbydelser ud til alle byens borgere – eller med andre ord en skriftlig, personlig besked om, at: *Du* er også velkommen. Også mange borgerforeninger har en lignende praksis med at signalere en sådan umisforståelig åbenhed og 'velkommenhed'.

F.eks. var jeg en dag ude og interviewe to tilflyttere i Horslunde by, og af begge fik jeg helt uden opfordring og som noget af det allerførste at vide, at det havde gjort et overordentligt positivt indtryk på disse mennesker, at en repræsentant for Borgerforeningen havde ringet på deres dør for at opfordre dem til at melde sig ind i foreningen. At gide at bruge tid og energi på *rent fysisk* at bevæge sig fra dør til dør og ringe på hos fremmede folk for at byde dem velkommen til et netværkssamarbejde: Det synes at være både den smukkeste og mest effektive måde, hvorpå et menneske kan bidrage til at opbygge brobyggende social kapital.

Cirkelslutninger, platforme og tillidsværdighed

Som de tidligere artikler også har vist, er de frivillige foreninger – og har gennem de sidste 150 år været – de steder, hvor forskellige landbogrupper mødes, hvad enten der skal løses praktiske ting eller laves kulturelle arrangementer. Sådant er det stadigvæk, også i Ravnsborg Kommune, hvad enten der er tale om fodbold, banko eller egnsspil. Om end nyttige i mange henseender bliver foreningerne i en vis forstand blot en 'undskyldning' for at have noget neutralt at mødes om og ad den vej lære hinanden at kende. Og – for tilflytternes vedkommende – en nærliggende mulighed for at komme ind i varmen. For at blive en af dem, der 'kender nogen, der kender nogen'.

Det at folk kender nogen, der kender nogen, der kender dem igen, har den ovenfor nævnte Coleman (1988b, s. 386ff.) benævnt en 'cirkelslutning' (*closure*) – noget, han knytter tæt til opbygning af positiv social kapital. Cirkelslutning finder sted, når så godt som alle folk indenfor et bestemt område kender hinanden (og hinandens børn), hvilket skaber fælles normer, social kontrol, et redskab for hurtig, fælles handling samt, generelt, et trygt miljø. På mit spørgsmål om, om det hele er ved at gå i hårdknude mellem de lokale og københavnere, svarede en lokal således meget sigende:

Jamen, det tror jeg såmænd ikke, det gør – man la'r bare hinanden være, ik? Det er jo heller ik givtigt. Altså, for børnene sku jo også ku rende ind til naboen. Ik, altså. Lidt. Uden at rende der hele tiden – men at man vidste, man havde nogen gode naboer eller et eller andet, ik?

Tænk hvis man i stedet havde haft mere tillid til hinanden. Tænk hvis man havde haft en højere grad af 'cirkelslutning', sådan at børnene frit kunne færdes rundt fra hus til hus! Det ville være til alles gavn, da ikke mindst børnenes.

Foreningslivet forekommer at være en perfekt platform, der fremmer cirkelslutninger og herigennem integration. En lokal ildsjæl indenfor idrætslivet fortalte mig f.eks. i detaljer om, hvorledes han havde været med til at gøre klubben til et "integrationssted", ikke mindst for "københavnere":

Altså, hvis der er et barn, der spiller håndbold eller fodbold og vedkommende ikke møder op, øh.. så har vi straks forældrekontakten, og så siger du: "Hvad øh.. Lars var der ikke i torsdags". "Var han ik?", siger moren så. "Jamen, han sku selv gå fra Fritteren og herover til". Det gjorde han ik. Og så ku det godt være, han var gået hen til bageren for og stjæle en lagkage i stedet for eller et eller andet, ik. Så har vi straks styr på det. Altså, de er.. Man ska heller ik gå og kontrollere børn i (...) men altså, de får ikke lov til sådan at sejle. Og det er måske fordi, det er sådan et lille lokalsamfund her.

Cirkelslutningen omfatter også de voksne københavnere, der så at sige 'tvinges' til at blande sig med de andre forældre. Således hedder det f.eks. om forældremøderne og afslutningerne i sportsforeningen:

- Så bli'r forældrene sgu placeret ved nogle borde, fordi **det der bord** hører til lilleputdrengene. Så er det lilleputdrengenes forældre, der sidder der. Det bord der, det hører til puslingedrengene, så deres forældre sidder der. Og så må de blande sig automatisk. Og lige pludselig, så får man altså: "Nå, hvordan går det?" og – de snakker sgu da dansk, ik, og.. de lugter jo heller ik så meget..
- Man kan måske få ryddet nogle misforståelser af vejen?

- *Jamen, til forældremøderne der, så siger vi: "Er der nogen af jer, der kan hjælpe til med Kragenæs parkeringen eller et eller andet". Så siger nogen: "Jamen, det kan vi godt". Nå, men det.. det havde vi ikke regnet med, de kunne.. Og øh.. så opdager jeg selv, der ligger 5000 kroner i kassen – der er sgu da ikke nogen af dem, der er forsvundet alligevel.*

Udover foreningslivet mødes lollikker og de nye tilflyttere også i et vist omfang i arbejdslivet, til skolemøder samt i nabolaget (eller om ikke andet, så *hilser* de da på hinanden). F.eks. fortalte en omkring 35-årig, 'to-kulturel' københavnere, der har boet det meste af sit liv i kommunen, i et langt og særdeles detaljerigt interview om, hvorledes han gennem hele sit liv havde forsøgt at blive accepteret af lollikkerne. Han havde været en "*skidt knægt*" i sin ungdom, men så blev han gift med en lollipop, og det hele gik lidt bedre. Og da han også fik et arbejde, var der ligefrem tale om cirkel-slutning – nu ikke som tidligere i negativ forstand men i positiv forstand:

Nu her, hvor jeg arbejder nu.. det er jo også tilflyttere nogen af dem. Andre er lollikker. Efter at jeg har fået arbejde her, der er der blevet skabt et helt andet miljø.. altså for mig. Nu kan jeg snakke med lollikkerne, fordi.. "Nå, men ham der.. nå ja, det der.. Nå ja, ham der.." Det er sådan, det kører.

Et godt eksempel på et velfungerende mødested, hvor forskellige grupper blandes og lærer hinanden at kende ansigt til ansigt – en platform – er turistvirksomheden Grøn Verden i Købelev. Denne syv år gamle virksomhed, der på basis af en amtslig rammebevilling bevidst har sat sig som mål at blande forskellige befolkningsgrupper (fysisk/psykisk handicappede, aktiveringspersoner, almindelige lønmodtagere, danske/udenlandske besøgende), har for det første vist sig at være økonomisk levedygtig. For det andet har den formået at skabe nogle gode rammer for, at alles ressourcer udnyttes bedst muligt – herunder også gruppen af ansatte aktiveringspersoner og fleksjobbere fra Sjælland. Således vidner alle interviewes om, at der netop her – frem for på aktiveringsstederne – foregår en ganske vellykket integration af aktiveringspersoner, heriblandt tilflyttede kontanthjælpsmodtagere fra Københavnsområdet. På grund af de fysiske rammer og en dygtig ledelse har man langt hen ad vejen fået en fælles sag, og det skaber et sammenhold og skæbnefællesskab, der går på tværs af gruppeskel. Og man må uvilkårligt spørge sig: Kan Grøn Verden komme til at fungere som en endnu større platform, med endnu flere fleks-, jobtrænings- og ordinære arbejdspladser end i dag?

Det er således i udpræget grad karakteristisk for mødesteder som foreningerne eller Grøn Verden, at de sikrer, at tilflyttere og lokale mødes regelmæssigt og får en chance for at lære hinanden at kende og hermed gøre sig 'tillidsværdige' i hinandens øjne. Det er steder, hvor alle kan bidrage med noget, og hvor der så at sige produceres en positiv og på alle måder gavnlige social kapital. I det hele taget peger feltarbejdet i retning af, at det her er vigtigt, at *begge* parter viser imødekommenhed og nærmer sig hinanden.

Der er f.eks. himmelvid forskel på en tilflytter, der som Gitte kategorisk udtaler, at foreninger "*det ligger ikke til os*", og en tilflytter, der som Kim straks gik i gang med at arrangere et bankospil, fordi han vidste, det interesserede de lokale (men dog opgav det, da han fandt ud af, at der var bankospil nok!). "*Tilflytterne skal opdrages*", som en lokal udtrykker det. Men omvendt må det også gælde, at tilflytterne i en vis udstrækning 'opdrager' på lollikkerne. En øget bevidsthed i kommunen om vigtigheden af åbne mødesteder, der sikrer et mix af grupper – platforme – kan formentlig styrke denne gensidige opdragelse.

Man kunne jo starte i det små. Stikke en forsigtig føler ud: *Er de nu også så forfærdelige, som man hører?* En omkring 60-årig tilflytter, der har boet 8 år i kommunen, og som gennem de sidste par år har været i aktivering, kom i den forbindelse med følgende, interessante bemærkninger:

- *Hvordan føler du, du bli'r behandlet i lokalsamfundet?*
- *[Pause] Jamen, jeg synes, jeg er blevet godt behandlet, altså. Altså, naboerne hilser da på mig og.. Jamen, nu holder jeg da også selv på det. Så.. Men, altså, hvis jeg møder dem, når jeg er ude og gå tur med hunden, så snakker vi da også sammen... Ja, altså snakker sammen, det er så meget sagt, vi snakker med den andens.. hund [ler]... Sådan er det jo... Ellers så er det jo ik til.*

6. Konklusion

Igennem de seneste år er en øget tilflytning af folk på overførselsindkomster blevet et stigende problem for mange udkantskommuner. Ikke mindst i en kommune som Ravensborg Kommune på Nordvestlolland taler man åbent om de ”forkerte” tilflyttere, der forværrer en i forvejen dårlig økonomi. I år 2003 er der således allerede nu (august 2003) budgetteret med 6 millioner i ekstraudgifter til det sociale område.

Idet der blev trukket linjer tilbage til afhandlingens kulturhistoriske studier af samarbejds- og konfrontationsstrategier på landet fra 1864 til omkring 1980, var formålet med denne feltarbejdsrapport imidlertid – i et nutidigt, antropologisk perspektiv – at se på de nye tilflyttere som en mulighed snarere end et problem. Hovedspørgsmålet lød derfor: *Hvilke muligheder rummer de nye tilflyttere for Ravensborg Kommune?* Min grundhypotese var her, at både tilflyttere og lokale har alt at vinde ved at samarbejde på tværs af gruppeskel, men meget at tabe ved ikke at gøre det. Jeg rettede et særligt fokus mod de nye tilflyttere på overførselsindkomster, primært kontanthjælpsmodtagere fra Sjælland. Disse tilflyttere – ’københavnere’ – lever ofte isoleret og har svært ved blive integreret i kommunen. Følgelig forekom det i særlig grad relevant at stille sig spørgsmålet, om netop disse menneskers ressourcer bliver udnyttet i tilstrækkelig grad.

Undersøgelsen baserer sig på et syv ugers etnografisk feltarbejde foretaget i april-maj 2003. De omkring 70 interviews udgøres af 40 længerevarende og knap 30 korte interviews med relevante aktører bestående af såvel tilflyttere som lokale. I de 40 lange, båndede interviews benyttede jeg en blanding af det ustrukturerede og semi-strukturerede interview. Med et komparativt sigte spurgte jeg her ind til syv kerneområder, der kunne belyse hovedspørgsmålet. Målet hermed var at opnå et helhedsbillede af, hvilke muligheder tilflytterne rummer, og i hvilken grad disse ressourcer reelt udnyttes i kommunen.

Undersøgelsen fandt sted indenfor en social kapital teoriramme med et særligt fokus på begrebsparret brobyggende (*bridging*) og båndlæggende (*bonding*) social kapital, der nyligt er blevet introduceret af den amerikanske politolog Robert D. Putnam i hovedværket *Bowling Alone* (2000). Jeg vurderede nemlig, at netop disse begreber kunne vise sig at være særligt anvendelige i forbindelse med en kvalitativt orienterede feltarbejdsundersøgelser, der interesserer sig for menneskelige relationers *kvalitet* snarere end deres kvalitet – en tilgang, der i øvrigt indtil dato har været relativt forsømt indenfor social kapital forskningen. Nyttens af at anvende Putnams *bridging/bonding* tilgang viste sig da også hurtigt i denne i høj grad mikroorienteret, ’indefra’ beskrivelse og analyse af den sociale kapital i en kommune som Ravensborg, der netop er karakteristisk ved, at der både foregår samarbejde og konfrontationer

mellem indfødte og sjællandske tilflyttere. Denne forunderlige blanding af imødekommenhed og lukkethed røbede sig i sætningen ”Vi hilser da på hinanden”, der til stadighed dukkede op i mine interviews med såvel tilflyttere som lollikker.

Som det fremgik af afsnit 3, afslørede undersøgelsen overordnet, at der *er* brug for tilflytterne, hvis kommunen skal bryde en befolkningsnedgang siden 1970 og overleve på sigt. Dette indbefatter også det stigende antal tilflyttere på overførselsindkomster. At det forholder sig sådan, tydeliggjorde en til lejligheden konstrueret befolkningsfremskrivning (figur 5, s. ???). I dette afsnit fremgik det ligeledes, at de mange tilflyttere på overførselsindkomster påfører kommunen et reelt, økonomisk problem. Undersøgelsen viste her, at en konkret løsning på det økonomiske problem er en vigtig forudsætning for, at der kan komme noget positivt ud af mødet mellem tilflyttere og lokalbefolkning.

Afsnit 4 viste først, at ’københavnere’ – de mange fordomme til trods – rent faktisk er vidt forskellige mennesker, der har foretaget et bevidst valg om at flytte på landet. Som sådan rummer de i det store og hele megen positiv energi og idérigdom. Dette blev set som et klart plus for kommunen, givet at der skabes de rette rammer for, at disse ressourcer også udnyttes. I afsnittet så jeg dernæst på de klare tendenser til mistillid og båndlæggende social kapital, man finder i kommunen. Disse tendenser sporede jeg i en både fysisk og mental kløft mellem lokale og tilflyttere, her især mellem de indfødte og sjællænderne på overførselsindkomster. Følgen af denne kløft er, at der er opstået isolerede kredse af henholdsvis lokale og ’københavnere’, der har meget lidt kontakt med hinanden, formodentlig til skade for alle parter. Mistillid og distance forstærket af sladder, negativ medieomtale og symbolsk vold syntes dog ikke kun at præge forholdet mellem tilflytterne og de lokale, men til tider også forholdet mellem tilflytterne og kommunen. Undersøgelsen viste her tydeligt, at mistillid ikke blot opstår ud af fordomme, misforståelser og generel ukendskab til andre mennesker. Ofte fødes den af helt konkrete kontraktbrud, der hos de implicerede føles som voldsomme tillidsbrud. Disse tillidsbrud sker ikke blot mellem grupper af tilflyttere og lokale – som f.eks. i forbindelse med nabostridigheder, hvor en uformel kontrakt er blevet brudt, eller i pressen hvor en lokal eller en tilflytter taler nedsættende om den anden part. Det sker også mellem de kommunalt ansatte og tilflytterne, her ikke mindst de såkaldte ’københavnere’ på overførselsindkomster. Eksempler er tilflyttere, der af en kommunalt ansat har fået lovet nogle ting, f.eks. et fleksjob, men så alligevel ikke har fået det. Til slut i afsnittet så jeg på, hvilke menneskelige og økonomiske omkostninger, udbredt mistillid medførte. Her fremgik det, at bortset fra tilflytternes oplevelse af marginalisering, isolation og fremmedgørelse, er det netop de nævnte tillidsbrud, der undertiden truer med at underminere forholdet mellem tilflyttere og lokale/kommunen. Rent økonomisk resulterer dette i øgede transaktionsomkostninger i form af et ekstraordinært stort træk på offentlige institutioner, herunder også behandlesystemet. I sidste instans kan opbygningen af båndlæggende social kapital og mistillid få den uheldige konsekvens, at flere og flere borgere så at sige forsøger at hævne sig på enten naboerne eller kommunens sagsbehandlere ved at indsende klage efter klage (med tung sagsbehandling til følge) eller – i åben konfrontation med ’systemet’ – at gå direkte efter førtidspensionen uden at nære nogen som helst skrupler overfor de offentlige instanser.

Afsnit 5 beskrev opbygningen af tillid og brobyggende (*bridging*) social kapital i Ravensborg Kommune. Her fungerede ikke mindst foreningslivet som en vigtig platform, forstået som et sted, hvor tilflyttere og lokale kan mødes regelmæssigt og få en chance for at lære hinanden at kende og blive ’tillidsværdige’ i hinandens øjne. Foreningerne er åbne netværk, hvor alle er velkomne, og hvor alle kan bidrage med noget. Følgelig opbygges der her en positiv og på alle måder gavnlig social kapital. Også arbejdspladserne er en vigtig platform. Her synes ikke mindst turistvirksomhe-

den Grøn Verden i Købelev at være et vellykket forsøg på at blande forskellige grupper, der rummer københavnere såvel som lokale. Man har langt hen ad vejen en fælles sag, og det skaber et sammenhold og skæbnefællesskab, der går på tværs af gruppeskel.

Et gammelt, dansk ordsprog lyder: ”Et ord er et ord”. Heri ligger en grundlæggende antagelse om, at man kan stole på hinanden. Men – kan man tilføje – det er kun muligt at stole på hinanden, hvis man kender hinanden. I den internationale social kapital forskning hersker der enighed om, at det er ulig meget lettere at nedbryde end opbygge social kapital. Desværre er man knap så enig om, hvordan man helt præcist får skabt de ideelle rammer for, at der kan opbygges en gavnlig, brobyggende social kapital i et samfund. Som den amerikanske politolog Robert D. Putnam fastslår, er dette dog ikke ensbetydende med, at man – og her tænker han på såvel stat som civilsamfund – slet ikke *kan* eller *skal* gøre noget (Putnam 2000, s. 402ff.). I overensstemmelse med denne tankegang har hensigten med denne undersøgelse været med basis i forudgående, kulturhistoriske undersøgelser at benytte en ny metode indenfor social kapital forskningen – det klassiske, etnografiske feltarbejde. Dette skete med henblik på at belyse samarbejds- og konfrontationsstrategier mellem nutidige, danske landbogrupper for herigennem at komme nærmere et svar på, hvordan vi skaber nogle gode rammer for, at forskellige mennesker får mulighed for at give hinanden en chance for at lære hinanden at kende og (måske) gøre hinanden ’tillidsværdige’.

Litteratur

Bernard, H.R. (1998) *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*. Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.

Borofsky, R. (2003) Udtalelse om ”public anthropology”, se: <http://www.publicanthropology.org>

Bourdieu, P. og J.-C. Passeron (1970) *La reproduction. Eléments Pour une Théorie du Système D'enseignement*. Editions de Minuit, Paris.

Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.

Bourdieu, P. (1989 [1979]) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge, London.

Bourdieu, Pierre (2000) *Les Structures Sociales de L'économie*. Seuil, Paris.

Boyhus, E.-M. (1973) ”Sukkerroedyrkningens arbejdskraftproblemer”. I: E.-M. Boyhus (red.) *Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster*. Lolland-Falsters historiske Samfund, Maribo, s. 120-126.

Boyhus, E.-M. (1973a) ”Svenske sæsonarbejdere”. I: E.-M. Boyhus (red.) *Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster*. Lolland-Falsters historiske Samfund, Maribo, s. 127-134.

Coleman, J.S. (1988a) ”Social Capital in the Creation of Human Capital”. *American Journal of Sociology*, årgang 94, s. 95-121.

- Coleman, J.S. (1988b) The Creation and Destruction of Social Capital: Implications for the Law. *Journal of Law, Ethics & Public Policy*, nr. 3, s. 375-404.
- Coleman, J.S. (1990) *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Coleman, J.S. (1994) "A Rational Choice Perspective on Economic Sociology." I: N. J. Smelser and R. Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*, s. 166-178. Princeton University Press, New York.
- Dasgupta, P. og I. Serageldin (2000) *Social Capital. A Multifaceted Perspective*. World Bank, Washington D.C.
- Davies, C.A. (1999) *Reflexive Ethnography. A guide to researching selves and others*. Routledge, London, New York.
- Fetterman, D.M. (1989) *Ethnography Step by Step*. Sage Publications, Newbury Park, London, New Delhi.
- Frantsen, S. (2003) *Befolkningsudviklingen i Ravnsborg Kommune. Udvikling eller afvikling?* Projekt opgave. Danmarks Forvaltningshøjskole.
- Graversen, B.K., Hummelgaard, H., Lemmich, D. og J.B. Nielsen (1997) *Flytninger til og fra landkommunerne*. AKF-forlaget, København.
- Haugner, C.C. (1922) *Nørre Herreds Historie, Topografi og Statistik*. Forfatterens Forlag, Nakskov.
- Hummelgaard, H., M. Baadsgaard og J.B. Nielsen (1998) *Arbejdsløshed og marginalisering i kommunerne*. AKF Forlaget, København.
- Kvale, S. (1996) *Interviews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Sage Publications, Thousand Oaks, California.
- Lebaron, F. (2000) *La Croyance Économique*. Le Seil, Paris.
- Lokalbogen 2003 for Lolland. TDC Forlag A/S, Rødovre.
- Miljøministeriet (2002) *Et Danmark i balance. Hvad skal der gøres?* Regeringens forslag til ny landsplanredegørelse. Schultz Grafisk A/S.
- Mingione, E. (1991) *Fragmented Societies: A Sociology of Economic Life Beyond the Market Paradigm*. Basil Blackwell, Oxford.
- Munck, V.C. de og E.J. Sobo (1998) *Using Methods in the Field. A Practical Introduction and Casebook*. Altamira Press, Walnut Creek, London, New Delhi.
- Nellemann, G. (1967) *Den Polske Indvandring til Lolland-Falster*. Særtryk af Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog, Maribo.
- Nordstrand, R., Andersen, A.K. og K.B. Larsen (2001) *Regional udvikling af indkomst og beskæftigelse*. AKF Forlaget, København.

- Portes, A. (1998) "Social Capital: Origins and Applications". *Annual Review of Sociology*, nr. 24, s. 1-24.
- Putnam, R.D. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey.
- Putnam, R.D. (1996) "The Strange Disappearance of Civic America". *The American Prospect*, nr. 24 (Winter), s. 34-48.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York, London, Toronto, Singapore.
- Skrubbeltrang, F. (1948) *Da står en ny Tids Bonde. Landbrug og Landbokaar siden 1860erne*. Det danske Forlag, København.
- Spradley, J.P. (1980) *Participant Observation*. Holt, Rinehart and Winston, New York, Chicago, San Francisco, Dallas, Montreal, Toronto, London, Sydney.
- Svendsen, G.L.H. og G.T. Svendsen (2003a) *Entrepreneurship and the Creation and Destruction of Social Capital*. Edward Elgar, Cheltenham, UK. Udkommer februar 2004.
- Svendsen, G.L.H. og G.T. Svendsen (2003b) "The Wealth of Nations: Bourdieconomics and Social Capital". Udkommer i *Theory and Society*.
- Tagmose, K.E. (1973) "Jysk Arbejdskraft". I: E.-M. Boyhus (red.) *Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster*. Lolland-Falsters historiske Samfund, s. 138-140.
- Tietenberg, T.H. (2002) *Environmental and Natural Resource Economics*, 6th ed.. Addison Wesley Longman Higher Education.
- Woolcock, M. (1998) "Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework". *Theory and Society*, nr. 27, s. 151-208.

SYNTESE

1. Hovedspørgsmålet
2. Hovedbidrag og teoretisk tilgang
3. Hovedresultater
 - 3.1. Oversigter
 - 3.2. Kulturhistoriske case studier
 - 3.3. Feltarbejde
4. Hovedkonklusion og perspektivering

SYNTESE

1. Hovedspørgsmålet

Dansk landområdehistorie har frem til i dag været rig på såvel samarbejde som konflikter mellem landbogrupper. I de foregående 11 artikler har jeg forsøgt at beskrive og analysere samarbejds- og konfrontationsstrategier på landet, samt konsekvenserne heraf. Jeg benyttede en nyere international, tværvideenskabelig social kapital teoriramme, hvor social kapital – bredt defineret som netværksbaseret samarbejde udsprunget af tillid og regelmæssig ansigt til ansigt kontakt – blev anskuet som en konkret ressource på individniveau, samt en produktionsfaktor på linje med øvrige kapitaler som fysisk og human kapital på makroniveau. Hovedspørgsmålet var: *Hvorledes opbygges og nedbrydes social kapital i de danske landområder i perioden 1864-2003?*

Med opbygning af social kapital mente jeg mere specifikt en opbygning af det, Putnam (2000) har benævnt brobyggende (*bridging*) social kapital, forstået som åbne, inkluderende typer af netværk, der bygger broer mellem individer og grupper. Som sådan udgør en brobyggende form for social kapital en vigtig samfundssmørelse (*lubricator*) til fælles gavn for alle borgere. Med nedbrydning af social kapital mente jeg en omdannelse af samfundsgavnlig, brobyggende social kapital til en ofte samfundsskadelig, båndlæggende (*bonding*) social kapital, forstået som lukkede, ekskluderende

typer af netværk, der skaber mistillid og distance mellem folk og som sådan virker som en superlim (*superglue*) til skade for alle borgere.

2. Hovedbidrag og teoretisk tilgang

Afhandlingen rummede to hovedbidrag. I DEL 2 ("Kulturhistoriske case studier") var det nye bidrag at anskue en række danske, kulturhistoriske case studier 1864-1980 indenfor en helt ny, international brobyggende/båndlæggende social kapital teoriramme. Med afsæt i disse studier valgte jeg i DEL 3 ("Feltarbejde") at anvende selv samme social kapital tilgang i et feltarbejde i udkantskommunen Ravnsborg på Nordvestlolland, gennemført foråret 2003. I lyset af de forudgående case studiers historiske dybde bestod det nye bidrag her i at beskrive og analysere den faktiske opbygning af brobyggende/båndlæggende social kapital som *proces*. Samlet vidner både de historiske og nutidige *in situ* case studier om, at udover mere traditionelle kapitaler bør man i de offentlige og private virksomheders regnskaber indberegne en ny og hidtil glemt produktionsfaktor, social kapital. Primært på grund af fraværet af kvalitativt orienterede undersøgelser findes der her i den internationale social kapital litteratur et hul. Man ved simpelthen ikke nok om, hvorledes social kapital rent faktisk opbygges af konkrete aktører – hverken i fortiden eller i nutiden. Dette leder direkte frem til afhandlingens hovedformål, der ganske enkelt bestod i at vise, at man frem til i dag har glemt en betydningsfuld produktionsfaktor.

Med udgangspunkt i Putnams (2000) *Bowling Alone* fremgik det her, at man i den nyeste social kapital forskning er ved at nærme sig en dybere

forståelse af, hvorledes tilstedeværelsen af en åben og inkluderende social kapital virker som smørelse i et samfund (en positiv eksternalitet), mens fraværet af social kapital får et samfund til at fragmentere og stivne (negativ eksternalitet). Som nogle af de første 'beviser' på, at vi har glemt en vigtig produktionsfaktor, der – om end usynlig og *udenfor* markedskontrol – rent faktisk viser sig at have synlige effekter nævnte jeg Putnams (1993) bog *Making Democracy Work*, der netop forklarede den langt større økonomiske formåen i Norditalien end i Syditalien ud fra social kapital faktoren som henholdsvis en positiv/negativ eksternalitet. På samme måde mente Putnam (2000) i *Bowling Alone* at kunne argumentere for, at der siden slutningen af 1960'erne er sket en nedbrydning af brobyggende social kapital i USA.

Modsat Putnam og mange andre kvantitativt orienterede social kapital forskere valgte jeg imidlertid i denne afhandling at opspore social kapital som et 'missing link' gennem brug af kvalitative metoder, hvor disciplinerne historie og antropologi – indenfor en overordnet socioøkonomisk ramme – havde til hensigt at supplere hinanden. Efter forskningsoversigt og præsentation af begrebet social kapital (DEL 1) blev hovedspørgsmålet i DEL 2 således først forsøgt besvaret gennem en række kulturhistoriske case studier (artikel 3-10), dernæst i DEL 3 gennem en feltarbejdsundersøgelse i en dansk udkantskommune (artikel 11).

Jeg vil i det følgende sammenfatte hovedresultaterne fra afhandlingens tre hoveddele (Oversigter, Kulturhistoriske case studier, Feltarbejde).

3. Hovedresultater

3.1 Oversigter

Afhandlingens DEL 1, "Oversigter", bestod af en forskningsoversigt og en præsentation af begrebet social kapital.

Forskningsoversigten "*Landdistriktsforskningen i Danmark og i udlandet. En oversigtsartikel*" (artikel 1) var en gennemgang af den danske og udenlandske landdistriktsforskning med et overvejende fokus på de sidste 10 års forskning. Artiklen viste, at der ikke mindst i den hjemlige forskning har eksisteret en grøft mellem økonomiske, statistisk orienterede studier og kulturelle, kvalitativt orienterede studier. Dette afspejlede et traditionelt enten-eller valg mellem en 'ydre' eller 'indre' forklaringsramme. Problemet hermed har været en udpræget tendens til at beskrive udviklingen indenfor snævre faggrænser. Som følge heraf er der et tomrum i landdistriktsforskningen, når det drejer sig om mere tværvideenskabelige, socioøkonomisk orienterede undersøgelser af sammenhængen mellem økonomi og kultur. Dette er uheldigt, eftersom den øgede kompleksitet og diversitet i landdistrikterne fra 1950 til i dag har gjort enhver emnemæssig eller faglig specialisering indenfor feltet mere og mere problematisk. En bredere tilgang finder vi imidlertid i udpræget grad i den internationale litteratur, ikke mindst indenfor den rurale sociologi. Overordnet viste oversigten således, at der er stærkt brug for socioøkonomiske undersøgelser af det fortidige og nutidige liv på landet i Danmark, også med henblik på fremtidige udviklingsstrategier. Det har netop været hensigten med denne afhandling at bidrage til at udfylde dette tomrum ved at benytte en aktuell, tværvideenskabelig social kapital teoriramme.

”Hvad er social kapital?” (artikel 2) rummede en nærmere præsentation af begrebet social kapital, dets historiske rødder samt nutidige anvendelse indenfor en stadig mere betydningsfuld social kapital litteratur strækkende sig fra økonomi, sociologi til antropologi. I artiklens sidste del præsenterede jeg Putnams bog *Bowling Alone*, hvor jeg var særligt interesseret i begreberne brobyggende og båndlæggende social kapital, som jeg mener man bør bygge på i fremtidige, socioøkonomisk orienterede social kapital studier. Hvorfor? Fordi den nyeste social kapital forskning viser, at social kapital ikke blot er en ny, frem til i dag ’glemt’ produktionsfaktor, der indvirker som en positiv eksternalitet – dvs. en udelukkende samfundsgavnlig social kapital udsprunget af harmonisk samarbejde alle borgere imellem, om end den er udenfor markedskontrol og som sådan skabes som et ’biprodukt’. Som bl.a. sociologen Alejandro Portes gør opmærksom på – i opposition til Colemans og Putnams udlægninger – har social kapital nemlig også en ’bagside’¹, idet den i form af ekskluderende netværk kan indvirke som en negativ eksternalitet, der ødelægger eller nedbryder åbent samarbejde og udbredt tillid. Netop Putnams nye begrebspar brobyggende (*bridging*) og båndlæggende (*bonding*) social kapital muliggør en dybere forståelse af denne *kvalitative* forskel på forskellige beholdninger af social kapital samt de menneskelige og økonomiske konsekvenser, der følger af opbygningen af forskellige former for social kapital.

¹ Portes, A. og P. Landolt (1996) “The downside of social capital”. *The American Prospect*, nr. 26 (May–June), s. 18–21.

3.2 Kulturhistoriske case studier

DEL 2, "Kulturhistoriske case studier", bestod i en undersøgelse af samarbejdsrelationer og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter fra tiden omkring 1864 op til 1980.

I "*Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900*" (artikel 3) lod jeg social kapital tilgangen kaste et nyt lys over samarbejds- og konfrontationsstrategier indenfor det økonomiske og kulturelle foreningsliv på landet, hovedsagelig fra og med 1864-nederlaget. Artiklen viste her, at en beholdning af social kapital af en inkluderende, brobyggende natur blev opbygget i første halvdel af århundredet for at kulminere med andelsbevægelsen i århundredets sidste halvdel. Fra omkring 1890 førte religiøse stridigheder imidlertid til en delvis nedbrydning af denne brobyggende sociale kapital. Dette skete gennem opbygning af beholdninger af social kapital af ekskluderende natur indenfor henholdsvis den indremissionske og grundtvigianske lejr i de enkelte lokalsamfund. På den måde blev et åbent og ofte andelsbaseret samarbejde efterhånden monopoliseret af de to religiøse grupperinger, hvorved der skabtes to konkurrerende 'kapitalbeholdninger' i landdistrikterne – dvs. et eksempel på opkomsten af båndlæggende social kapital. Dette medførte i mange tilfælde store menneskelige og økonomiske omkostninger for landboerne. Jeg viste, at 'tvedelingen' af mange landdistriktssamfund i stigende grad også manifesterede sig rent fysisk i bebyggelsen, mest markant i opdelingen i missionske og ikke-missionske andelsmejerier.

"*Hvad er strukturændringer?*" (artikel 4) introducerede det ideologiske klima, der – som det yderligere belyses i artikel 5 og 6 – blev det herskende på landet efter Anden Verdenskrig. Mere specifikt viste jeg, hvorledes en international, landbrugsøkonomisk diskurs blev importeret af

landbrugseksperter og –ledere og i landbrugstidsskrifterne formidlet videre til landbrugerne. Hermed blev en moderne, produktivistisk logik indeholdt i begreber som strukturudvikling, rationalisering, centralisering og vertikal integration pludselig progressiv og fremskridtsvenlig, mens landbrugere, der blev ved med at anskue landbrugertilværelsen som en livsform, blev 'gammeldaws' eller ligefrem bagstræberiske. Som sådan var hensigten med artiklen at sætte fokus på 1960'ernes 'strukturudviklings'-diskurs som en nøgle til forståelse af samarbejds- og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter frem til i dag.

I tæt tilknytning hertil viste "*Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70*" (artikel 5), hvilken enorm betydning den gennem den offentlige landbodebat vidt udbredte udviklingsdoktrin fik for landboernes kulturelle identitet og praksis i løbet af 1960'erne i et årti, hvor der bestemt ikke blev indberegnet en 'social' kapital faktor i landbrugsøkonomernes regnskaber. Indenfor den traditionsrige og i høj grad selvorganiserede danske andelsmejeribevægelse kom idéen om et globalt udviklingskapløb - i samspil med ydre faktorer som globale markedsvilkår og indgreb fra den danske stat – til at spille en hovedrolle for beslutningsprocesserne gennem 1960'erne trods lederes, eksperters og andre funktionærers bestræbelser på at legitimere enhver beslutning ud fra streng, videnskabelig objektivitet. I *Andelsbladet* trak man således i vidt omfang på tidsargumentet i en massiv propaganda, først for egnsbaserede mejerisammenlægninger og fra foråret 1963 for Andelsmejeriselskabet Danmark. Det sidste udviklede sig til et sandt propagandistisk bombardement, der kulminerede i efteråret 1963, og som kun kan sidestilles med propagandaen for FDB fra og med februar 1964. På dette tidspunkt begyndte mejerifolket nu selv i deres tidsskrift *Mejeritidende* at tale om 'bagstræb' i forbindelse med medlemmernes modstand mod mejerirationaliseringer. Udviklingen kan ingen jo gå imod, som man sagde. Imidlertid glemte man i sin ivrighed efter at centralisere at

indberegne social kapital faktoren. Herved opløstes værdifulde, lokale netværkssamarbejder af inkluderende natur (brobyggende social kapital) – baseret på regelmæssig, personlig kontakt og tillid – indenfor en vigtig del af andelsbevægelsen til stor skade for mange landboere, såvel som for det danske samfund som helhed.

Med endnu mere vægt på det diskursive element tjente ”*Livsformer i landdistrikterne – Den evindelige spænding mellem det traditionelle og moderne*” (artikel 6) til en yderligere belysning af erosionen af beholdninger af brobyggende social kapital i danske landdistriktssamfund siden Anden Verdenskrig. Det skete gennem et særligt fokus på de interne konflikter mellem forskellige landbogrupper i perioden 1945-1970 – kultursammenstød, der ofte bundede i generationskonflikter. I den forbindelse fokuserede jeg på brydningerne mellem ‘traditionalister’ og ‘modernister’, der gennem 1960’erne bidrog til at omdanne brobyggende former for social kapital til mere båndlæggende, gruppeisolationistiske former. Ikke mindst traditionalistisk tænkende ‘sociale kapitalister’ som husmændene følte sig op gennem 1960’erne mere og mere ekskluderede og isolerede – ikke mindst i den nationale landbrugsdebat. Efter således gennem generationer at have været udnævnt til mønsterlandbrug og kulturbærer i landbrugslandet Danmark blev husmandsbruget nu af landbrugsekspertter og politikere afskrevet i medierne. Det lille brug gik så at sige af mode, nærmest fra det ene år til det andet. Det blev pludselig stemplet som noget gammeldags og tilbagestående, eller simpelthen som ren nostalgi. Hermed blev det i høj grad en symbolsk magt i form af diskursiv magt, der bidrog til massenedlæggelser af husmandsbrug og følgelig til bortrationalisering af en hel landbegruppe, hvor *selve affolkningen* betød en kraftig erosion af lokal, social kapital – et fænomen, vi også genfinder i nutiden, jf. feltarbejdet (artikel 11). Det er igen vigtigt at bemærke sig, at dette skete helt uden beregning af den socioøkonomiske værdi i form af den

samfundsgavnige (brobyggende) social kapital, husmændene tydeligvis bidrog til at opbygge på landet. Om end husmændene selv tilsyneladende var klar herover – hvilket bl.a. deres tale om husmandstilværelsen som en betydningsfuld 'livsform' vidner om – så var de ikke i besiddelse af et sådant argument. *Sociale* kapitaler var totalt fraværende i en økonomisk præget debat, og – ligesom lokalistiske mejerifolk og andre 'reaktionære' – stod husmændene følgelig tilbage uden legitime argumenter, ramt af 'afasi' og handlingslammelse.

Det 20. århundredes tendenser til fragmentering af brobyggende social kapital og dannelse af båndlæggende social kapital i landdistrikterne er naturligvis ikke entydig. Som feltarbejdet (artikel 11) også klart afslørede, er der altid tale om en dynamisk proces, hvor brobyggende og båndlæggende social kapital – i mere eller mindre 'harmoniske' mix – simultant bliver opbygget. Artiklerne 7, 8 og 9 sætter her fokus på den opbygning af brobyggende social kapital, der *også* har fundet sted i det 20. århundrede, om end tilsyneladende i langt mindre grad end i det 19. århundrede.

"De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by" (artikel 7) viste, hvorledes medlemmerne i De danske Ungdomsforeninger (D.d.U.) i perioden 1900-1950 modsatte sig den centralstyring, som fandt sted indenfor det økonomiske foreningsliv, ikke mindst indenfor andelssamvirkerne. På den måde vedblev ungdomsforeningerne på landet at være lokalt forankrede og stærkt inkluderende netværk og som sådan platforme for personlige kontakter på tværs af gruppeskel, tillidsskabelse og opbygning af brobyggende social kapital. Dette skete ofte i et bevidst forsvar af traditionelle landboværdier i opposition til urbane livsformer, der blev anset for dekadente og som sådan til stadig fare for en landboudom, man mente havde fået et 'fritidsproblem'.

I ”*Det store halbyggeri*” (artikel 8) så vi på opkomsten af en decideret idrætshalsbevægelse i landdistrikterne fra slutningen af 1960’erne og op gennem 1970’erne. Denne bevægelse skulle ses som et resultat af efterkrigsgenerationernes store interesse for holdsport som fodbold og håndbold, der i disse årtier næsten kom til at fortrænge den traditionsrige gymnastik, som i øvrigt – hundrede år tidligere – på næsten samme måde havde givet anledning til en øvelseshus- og siden hen forsamlingshusbevægelse. I modsætning til sidstnævnte bevægelser, der i begyndelsen havde haft et revanchistisk sigte (kampen for Slesvig) og siden hen et politisk (kampen mod partiet Højre), syntes halbyggerierne dog ikke at være blevet til som led i et større ideologisk felttog. Ligesom man tidligere i landsognene ville have egen brugs, eget mejeri, forsamlingshus osv., således var der omkring 1970 en tendens til, at nu ville man have sin egen hal – simpelthen for ’at have et sted at mødes’, som man sagde. På den måde byggede man sig *helt bevidst* mødesteder forstået som det, jeg tidligere har benævnt ’platforme’: Steder, der sikrer, at forskellige mennesker mødes regelmæssigt på tværs af gruppeskel og således giver de enkelte individer chancen for at gøre hinanden tillidsværdige (jf. artikel 11). Hermed kunne man samtidig finde en løsning på ungdommens tidligere nævnte fritidsproblem, der – i takt med den stærkt øgede fritid på landet siden afslutningen af Anden Verdenskrig – truede med at styrte landbougdommen i fordærv. Som så mange andre eksempler på opbygning af brobyggende social kapital indenfor civile bevægelser (f.eks. andelsbevægelsen) kan idrætshalsbevægelsen i allerhøjeste grad ses som resultatet af et kompromis eller ’kontrakt’ mellem forskellige landbogrupper. Både lokale og tilflyttere deltog således i opførelserne af disse fælleshuse, der bør betragtes som den vigtigste manifestation af selvorganisering og brobyggende social kapital på landet i Danmark i det 20. århundrede. Som sådan viser dette case studie, at traditionen for

selvorganisering i landdistrikterne er intakt helt frem til i dag – i hvert fald indenfor det kulturelle og ikke mindst idrætslige foreningsliv. På den måde kan man se kontinuiteten tilbage til en mindst 150-årig, stærk tradition for udstrakt selvstyre og selvregulering (Den lange foreningstid) organiseret indenfor et som oftest stærkt inkluderende, frivilligt foreningsliv med rødder tilbage til det civilsamfund, der gradvist blev opbygget af landbobefolkningen fra begyndelsen af 1800-tallet og, ikke mindst, i årtierne efter 1864-nederlaget.

Disse tendenser på nationalt niveau dokumenterede jeg mere konkret og tilbundsående gennem den lokalhistoriske studie ”*Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen*” (artikel 9). Her så vi, hvorledes samarbejdet omkring Agerskov-hallen i Sønderjylland op gennem 1970’erne blev ført an af energiske, frivillige foreningsildsjæle bestående af såvel tilflyttere som lokale, der alle følte et behov for fysiske mødesteder i form af et fælles ’sted at være’.

Endelig undersøgte jeg i den sidste, kulturhistoriske case studie ”*Retten til udvikling. Opbygningen af et begrebshegemoni i de danske landdistrikter i 1970’erne*” (artikel 10) den såkaldte landsbysamfundsbevægelse, der siden begyndelsen af 1970’erne tydeligvis har bidraget til både samarbejds- og konfrontationsstrategier mellem grupper af lokale og tilflyttere i de danske landdistrikter. På den ene side kom tilflytterne – som oftest organiseret i nyoprettede borger- eller beboerforeninger, hvor de søgte at øve indflydelse på lokalpolitiske spørgsmål – til at udfylde et tomrum efter den politiske centralisering efter 1970-reformen og den produktionsmæssige centralisering op gennem 1960’erne. I mange tilfælde blev dette også værdsat og bakket op af den indfødte befolkning. På den anden side forsøgte mange af disse nye til- og tilbageflyttere fra byerne tillige at opbygge deres eget vokabularium i bestræbelserne på at tiltage sig politisk magt – ofte i konflikt med de indfødte landsbybeboere og med båndlæggende former for

social kapital som resultat. I denne 'kamp på ord' blev de anført af samvirkeforeningen Landssammenslutningen af Landsbysamfund (L.A.L.), stiftet 1976 og udgiver af det frem til omkring 1980 marxistisk og environmentalistisk prægede tidsskrift *Landsbyen*. I slutningen af 1970'erne skulle L.A.L. og de L.A.L. inspirerede, lokale borger- og beboerforeninger blive nogle af de vigtigste drivkræfter bag opbygningen af et nyt, magtfuldt begrebsunivers blandt landbefolkningen – et begrebshegemoni, hvis indflydelse på den landbopolitiske dagsorden tydeligt kan spores den dag i dag, og som til stadighed synes at bidrage til kultursammenstød mellem agrart og urbant tænkende landbogrupper. Et illustrativt eksempel på sådanne kultursammenstød og opkomsten af båndlæggende social kapital så vi tillige i feltarbejdsundersøgelsen, hvilket vil fremgå af det følgende.

3.3 Feltarbejde

DEL 3, "Feltarbejde", bestod af en feltarbejdsrapport fra Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland med titlen "Opbygning af brobyggende og båndlæggende social kapital i en dansk udkantskommune" (artikel 11). Ligesom i den forudgående artikel om landsbysamfundsbevægelsen stiller den spørgsmålet: Hvilke samarbejds- og konfrontationsstrategier finder vi mellem de lokale og tilflytterne, og hvad er konsekvenserne heraf? Jeg fandt her frem til, at der er foruroligende tegn på nedbrydning af social kapital i form af tendenser til båndlæggende social kapital. Således synes mistillid og distance ikke kun at præge forholdet mellem relativt isolerede kredse af tilflyttere og lokale men til tider også forholdet mellem tilflytterne og kommunen. Dette medfører tydeligvis store menneskelige og økonomiske omkostninger. Der er dog samtidigt en mindre markant tendens til

opbygning af tillid og brobyggende social kapital. Her fungerer ikke mindst foreningslivet som en vigtig platform, forstået som et sted, hvor tilflyttere og lokale kan mødes regelmæssigt og få en chance for at lære hinanden at kende og eventuelt blive hinanden 'tillidsværdige'.

Overordnet vidner de omkring 70 interviews med tilflyttere og lokale således om, at alle har alt at vinde ved at samarbejde på tværs af gruppeskel men meget at tabe ved ikke at gøre det.

4. Hovedkonklusion og perspektivering

Hvorledes beskriver og analyserer vi de mange samarbejds- og konfrontationsstrategier, der har været et fremherskende træk i dansk landdistriktshistorie, ikke mindst siden 1864-nederlaget? Hvad har konsekvenserne af dem været? Jeg valgte i denne afhandling at belyse sådanne spørgsmål indenfor en ny social kapital teoriramme, som Robert Putnam (2000) har introduceret i bogen *Bowling Alone* i form af begrebsparret brobyggende (*bridging*) og båndlæggende (*bonding*) social kapital. Dette ledte frem til afhandlingens hovedspørgsmål: *Hvorledes opbygges og nedbrydes social kapital i de danske landdistrikter i perioden 1864-2003?* I overensstemmelse med Putnams opdagelser, blev opbygning af social kapital her identificeret som opbygning af brobyggende social kapital af inkluderende natur, mens nedbrydning af social kapital blev identificeret som dannelsen af båndlæggende social kapital af en ekskluderende og ofte samfundsskadelig natur.

Jeg besvarede først dette spørgsmål gennem en række kulturhistoriske case studier (DEL 2), dernæst gennem et antropologisk feltarbejde (DEL 3).

Mit svar på hovedspørgsmålet kan kort opsummeres på følgende måde. *Opbygning* af social kapital indenfor f.eks. andels-, ungdoms- og idrætshalsbevægelserne udsprang tydeligvis af personlig *nærhed* i form af regelmæssig ansigt til ansigt kontakt, åbent samarbejde og deraf følgende udbredt tillid i de enkelte landdistriktssamfund. Gennem hele perioden har dette medført inklusions- og samarbejdsstrategier og hermed samfunds- 'smørende', brobyggende social kapital. *Nedbrydning* af social kapital synes at være foregået som en fragmentering af brobyggende social kapital, der herved er blevet omdannet til båndlæggende social kapital med gruppeisolation og 'superlim' til følge. Gennem perioden udsprang en sådan tendens tydeligvis af fysisk og mental *distance* mellem landbogrupper og deraf følgende vidt udbredt mistillid og konfrontationer disse grupper imellem. Dette så vi bl.a. i forbindelse med 1890'ernes religiøse konflikter, indenfor 1960'ernes andelsbevægelse og i nutidens sammenstød mellem lokale og tilflyttere i en dansk udkantskommune. Den deraf følgende opkomst af båndlæggende social kapital medførte store menneskelige og økonomiske omkostninger - omkostninger, der generelt synes at vokse drastisk, når den optimale balance mellem beholdninger af brobyggende og båndlæggende social kapital i et samfund forstyrres af 'for meget' båndlæggende social kapital. Et vigtigt fremtidigt forskningsområde vil derfor være at medregne social kapital faktoren i såvel samfundsøkonomiske som privatøkonomiske beslutningsprocesser.

RESUMÉER

Dansk resumé

English summary

Dansk resumé

Dansk landdistriktshistorie har frem til i dag været rig på såvel samarbejde som konflikter mellem landbogrupper. I denne ph.d.-afhandling, der består af 11 artikler, har jeg forsøgt at beskrive og analysere samarbejds- og konfrontationsstrategier på landet siden 1864-nederlaget, samt konsekvenserne heraf. Jeg benyttede en nyere international, tværvideenskabelig social kapital teoriramme, hvor social kapital – bredt defineret som netværksbaseret samarbejde udsprunget af tillid og regelmæssig ansigt til ansigt kontakt – blev anskuet som en konkret ressource på individniveau, samt en produktionsfaktor på linje med øvrige kapitaler som fysisk og human kapital på makroniveau. Hovedspørgsmålet var: *Hvorledes opbygges og nedbrydes social kapital i de danske landdistrikter i perioden 1864-2003?*

Med opbygning af social kapital mente jeg mere specifikt en opbygning af det, Putnam i bogen *Bowling Alone* (2000) har benævnt brobyggende (*bridging*) social kapital, forstået som åbne, inkluderende typer af netværk, der bygger broer mellem individer og grupper. Som sådan udgør en brobyggende form for social kapital en vigtig 'samfundssmørelse' til fælles gavn for alle borgere. Med nedbrydning af social kapital mente jeg en fragmentering og omdannelse af samfundsgavnlig, brobyggende social kapital til en ofte samfundsskadelig, båndlæggende (*bonding*) social kapital, forstået som lukkede, ekskluderende typer af netværk, der skaber mistillid og distance mellem folk. Som sådan fremmer båndlæggende social kapital i mange tilfælde gruppeisolation og virker herved som en 'superlim' til skade for alle borgere.

Jeg besvarede hovedspørgsmålet ved først at undersøge en række kulturhistoriske case studier og dernæst foretage et feltarbejde.

Foruden introduktion og en afsluttende syntese, var afhandlingen struktureret i tre dele. De to hovedbidrag fandtes i Del 2 og 3.

Efter DEL 1, der rummede en forsknings- samt en teorioversigt, var det nye bidrag i DEL 2, "*Kulturhistoriske case studier*", at anskue en række danske, kulturhistoriske case studier 1864-1980 indenfor rammen af en helt ny, international brobyggende/båndlæggende social kapital tilgang. Det viste sig her, at den vigtigste

opbygning af en samfundsgavnlig, brobyggende social kapital på landet gennem perioden primært skulle findes indenfor det 19. århundredes andelsbevægelse (her ikke mindst andelsmejeribevægelsen), ungdomsbevægelsen fra 1900-1950, samt indenfor 1960'ernes og 1970'ernes idrætshalsbevægelse (Artiklerne 3, 7, 8 og 9). Derimod medførte 1890'ernes religiøse stridigheder mellem indremissionske og grundtvigianere mange steder en fragmentering af andelssamfund, gruppeisolation og i sidste instans en samfundsskadelig, båndlæggende social kapital (Artikel 3). Det samme gælder gennemførelsen af den voldsomme centralisering indenfor andelsbevægelsen op gennem 1960'erne, der – udover at affolke landdistrikterne – også bidrog til en øget polarisering mellem moderne og traditionalistisk tænkende landbrugere (Artiklerne 5 og 6). Denne 'bortrationalisering' af mennesker og lokalt netværkssamarbejde blev af de nationale landbrugsledere og eksperter legitimeret ud fra en produktivistisk ideologi, der baserede sig på internationale, landbrugsøkonomiske nøglebegreber som strukturudvikling, rationalisering og vertikal integration (Artikel 4). Endelig afslørede kildematerialet, at den såkaldte lokalsamfundsbevægelse, oprettet af socialistisk og environmentalistisk inspirerede tilflyttere fra byerne fra midten af 1970'erne, frem til i dag har bidraget til opbygning af såvel brobyggende som båndlæggende social kapital i de enkelte landdistriktssamfund.

Det nye bidrag i DEL 3, "*Feltarbejde*", bestod i – i lyset af de forudgående, kulturhistoriske case studier – at beskrive og analysere den faktiske opbygning af brobyggende/båndlæggende social kapital som *proces*. Dette skete i form af et feltarbejde i udkantskommunen Ravnsborg på Nordvestlolland i foråret 2003. Feltarbejdet består i 40 dybdegående, løst strukturerede (båndede) interviews og omkring 30 korte, ikke-strukturerede interviews. Overordnet viste undersøgelsen, hvorledes konfrontations- og eksklusionsstrategier fører til 'superlim' indenfor og generaliseret mistillid mellem grupper af lokale og tilflyttere. Dette medfører i sidste instans store menneskelige og samfundsøkonomiske omkostninger. Interviewene afslører således, at både tilflyttere og lokale har alt at vinde ved at samarbejde på tværs af gruppeskel men meget at tabe ved ikke at gøre det.

Hovedkonklusionen var, at *opbygning* af social kapital gennem hele perioden er blevet fremmet af personlig *nærhed* i form af regelmæssig ansigt til ansigt kontakt, åbent samarbejde og deraf følgende udbredt tillid i de enkelte landdistriktssamfund. Som f.eks. andels-, ungdoms- og idrætshalsbevægelserne vidner om, har dette medført inklusions- og samarbejdsstrategier og hermed samfunds-’smørende’, brobyggende social kapital. *Nedbrydning* af social kapital synes at være foregået som en fragmentering af brobyggende social kapital, der herved er blevet omdannet til båndlæggende social kapital med gruppeisolation og ’superlim’ til følge. Gennem perioden udsprang en sådan tendens tydeligvis af fysisk og mental *distance* mellem landbogrupper og deraf følgende vidt udbredt mistillid og konfrontationer disse grupper imellem. Herom vidner bl.a. 1890’ernes religiøse konflikter, 1960’ernes andelsbevægelse og nutidens sammenstød mellem agrart tænkende lokale og urbant tænkende tilflyttere i en dansk udkantskommune. Den deraf følgende opkomst af båndlæggende social kapital medførte store menneskelige og økonomiske omkostninger – omkostninger, der synes at vokse drastisk, når den optimale balance mellem beholdninger af brobyggende og båndlæggende social kapital i et samfund forstyrres af ’for meget’ båndlæggende social kapital..

Overordnet viser både de historiske og nutidige *in situ* case studier, at udover mere traditionelle kapitaler bør man i de offentlige og private virksomheders regnskaber indberegne en ny og hidtil glemt produktionsfaktor, *social* kapital.

English summary

Historical sources show that Danish rural history has been strongly influenced by widespread co-operation as well as severe conflicts among rural social groups. This PhD dissertation, which consists of 11 articles, describes and analyzes strategies of co-operation and confrontation in rural Denmark since the epoch-making Danish military defeat to Prussia in 1864, as well as the consequences these strategies have involved. I applied a contemporary, international and cross-disciplinary social capital framework, focussing on social capital – broadly defined as co-operative networks based on regular face-to-face contact and trust – as a concrete resource at micro levels, and at the same time an important production factor at macro levels, i.e. in line with more traditional capitals as physical and human capital. The main question I asked was: *How was social capital built and destroyed in rural Denmark 1864-2003?*

More specifically, I defined building social capital as the building of what Putnam (2000) in his recent book, *Bowling Alone*, has termed bridging social capital, i.e. open and inclusive forms of networks that build bridges between different individuals and groups. As such, a bridging form of social capital is an important ‘lubricant’ for society and, thusly, a collective good. Destroying social capital I defined as a fragmentation and transformation of beneficent bridging social capital into bonding social capital, i.e. closed and exclusive forms of networks, which often involve distrust and distance between people. Bonding social capital creates ‘too much’ glue – or superglue – within a network. This can ultimately lead to group isolation and lack of co-operation among citizens, and therefore bonding forms of social capital in many cases should be regarded as harmful to society.

I answered the main question, first by investigating a series of cultural historical case studies from rural Denmark, next by use of fieldwork. Apart from Introduction and a final Synthesis, the dissertation contained three main parts. Both PART 2 and PART 3 offered new contributions.

Following PART 1, which offered a research review and a review of social capital studies, the new contribution in PART 2, "*Cultural historical case studies*", consisted in studying a series of Danish, cultural historical case studies 1864-1980 in a new light, i.e. within the theoretical framework of a new, international bridging/bonding social capital approach. Here, the sources indicated that, during this period, the most important building of bridging social capital, beneficial to society, should be found within the 19th century Danish Co-Operative Movement (not least the Co-Operative Dairy Movement), within the Danish Youth Movement 1900-1950, as well as within a regular Sports Halls Movement during the 1960s and 1970s (Articles 3, 7, 8 and 9). In contrast, religious conflicts during the 1890s between the home mission's people and the so-called 'grundtvigians' involved a fragmentation of a major part of formerly fully co-operatively organized villages. This paved the way for group isolation and harmful, bridging forms of social capital (Article 3). The same tendencies we find as a result of dramatic centralization within the co-operative movement during the 1960s. Apart from depopulating the Danish rural districts, the closing down of local co-operative enterprises lead to an increased polarization between modern and traditionalistic thinking farmers (Articles 5 and 6). This 'out-rationalization' of people and local co-operative networks was legitimized and initiated by Danish national, agricultural leaders and experts, who propagated a new, productionalist ideology based on international, agricultural economic key concepts, such as structural changes, rationalization and vertical integration (Article 4). Finally, the historical sources revealed, how the so-called Danish Village Society Movement – established by socialist and environmentalistic inspired urban newcomers from the mid 1970s – has contributed to the building of bridging as well as bonding forms of social capital within the Danish villages.

The new contribution contained in PART 3, "*Fieldwork*", was to describe and analyze concrete *processes* of bridging/bonding social capital building – in the context of the preceding, cultural historical case studies. The fieldwork took place in the outskirts municipality of Ravnsborg on the island of Lolland Spring 2003. The fieldwork consists of 40 loosely structured, personal (taped) interviews of the duration of 1-3 hours and about 30 short, non-structured interviews. Overall, the

investigation showed, how strategies of confrontation and exclusion lead to 'superglue' within and generalized distrust between groups of locals and newcomers. Ultimately, this entails serious social and economic costs. The interviews reveal that both newcomers and local people have a lot to win by co-operating across group cleavages but a lot to lose, if they decide not to.

The main conclusion was that, during the period, the *building* of social capital was enhanced by personal *closeness* in the form of regular face-to-face contact and open co-operation, resulting in wide-spread trust among people in the single local communities. As evidenced in major Danish rural movements, such as the co-operative, youth and sports halls movements, such tendencies have entailed strategies of inclusion and co-operation and, thusly, the formation of 'lubricating' bridging social capital. In contrast, the *destruction* of social capital seems to have happened as a fragmentation of stocks of bridging social capital, transforming them in this way to bonding forms of social capital involving group isolation and superglue. Through the whole periode, such tendency was clearly enforced by physical and psychological *distance* between rural groups leading to wide-spread distrust and confrontations. This is evidenced by e.g. the religious conflicts of the 1890s, the co-operative movement of the 1960s and contemporary, cultural clashes between agrarian thinking locals and urban thinking newcomers in a Danish outskirts municipality. In all these cases, the subsequent formation of bonding social capital has entailed serious social and economic costs – costs that tend to increase dramatically when the optimal balance between the stocks of bridging and bonding social capital in a society is disturbed by 'too much' bonding social capital. Overall, both the historical and contemporary *in situ* case studies indicate that, apart from more traditional capitals, both public and private actors should calculate on a new and until now forgotten production factor, *social* capital.

Liste over publikationer i forbindelse med ph.d.-projekt

[REF] = Referee bedømte værker

[RED] = Redaktionelt bedømte værker

INTERNATIONALE

Bøger

- 1) *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions*. Medforfatter: Gert Tinggaard Svendsen. Udkommer januar 2004 på Edvard Elgar, Cheltenham, UK. [REF]

Artikler

- 2) "The Wealth of Nations: Bourdieconomics and Social Capital". Medforfatter: Gert Tinggaard Svendsen. Udkommer i *Theory and Society*, 2003. [REF]
- 3) "The right to development. Construction of a non-agriculturalist conceptual hegemony in rural Denmark". Udkommer i *Journal of Rural Studies*, nr. 4, 2003. [REF]
- 4) "Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland". Medforfattere: Jarka Chloupkova og Gert Tinggaard Svendsen. Udkommer i *Agriculture and Human Values*, nr. 3, 2003. [REF]
- 5) "Conceptual hegemonies in rural Denmark 1945-2002". *Space and Planning*, nr. 4, 2002, s. 355-359. [RED]
- 6) "Alleviating Poverty: Entrepreneurship and Social Capital in Rural Denmark 1800-1900". Medforfatter: Gert Tinggaard Svendsen. *Belgeo. Journal of the Société Royale Belge de Géographie*, nr. 3, 2001, s. 231-246. [REF]
- 7) "Measuring social capital: The Danish co-operative dairy movement". Medforfatter: Gert Tinggaard Svendsen. *Sociologia Ruralis*, årgang 40, nr.1, 2000, s. 72-86. [REF]

DANSKE

Rapporter

- 8) *Vi hilser da på hinanden... De nye tilflyttere i Ravnsborg Kommune: Problemer og muligheder*. Rapport. Center for Forskning og Udvikling i Landdistrikter, Syddansk Universitet, Esbjerg. Arbejdsrapport nr. 5/03 (august 2003).

Artikler

- 9) "Den usunde strøm fra byerne. Krisen indenfor De danske Ungdomsforeninger 1950-70". Udkommer i *Fortid og Nutid*, nr. 3, 2004. **[RED]**
- 10) "Social kapital og økonomisk sociologi". Medforfatter: Gert Tinggaard Svendsen. Udkommer i *Distinktion*, nr. 7, 2003. **[REF]**
- 11) "Det store halbyggeri". Udkommer i *Fortid og Nutid*, nr. 3, 2003. **[RED]**
- 12) "Centralisering, centralisering - og atter centralisering? Kættene indenfor den danske andelsbevægelse før og nu". *Folk og Kultur*, årgang 2003, s. 88-99. **[RED]**
- 13) "Retten til udvikling. Opbygningen af et begrebshegemoni i de danske landdistrikter i 1970'erne". *Den jyske Historiker*, nr. 100, 2003, s. 124-149. **[RED]**
- 14) "Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70". *Historie*, nr. 1, 2003, s. 67-123. **[RED]**
- 15) "Hundrede års selvorganisering". *Siden Saxo*, nr. 4, 2002, s. 31-37.
- 16) "Landsbybevægelsen i Danmark". *Jordens Folk*, nr. 4, 2002 (temanummer: Livet på landet), s. 13-20.
- 17) "Livet på landet – drøm og virkelighed". Indledning til *Jordens Folk*, nr. 4, 2002, s. 3-4.
- 18) "Social kapital og historie". *Rubicon*, nr. 3, 2002, s. 12-20.
- 19) "Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen". *Sønderjyske Årbøger*, årgang 2002, s. 227-242.

- 20) "At se mejeriskorstenen ryge. Det økonomiske livs foreningsildsjæle i Agerskov sogn før 1970". *Journalen*, nr. 4, 2002, s. 8-16.
- 21) "Foreningstiden i de danske landdistrikter 1800-2000". *Pluk*, nr. 3, 2002, s. 10-20.
- 22) "De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by." *Fortid og Nutid*, nr. 3, 2002, s. 188-203. [RED]
- 23) "Andelsbevægelsen og den hvide mands byrde. Et bidrag til en antropologisk-historisk belysning af dansk u-landsbistand 1960-70." *Historie*, nr. 2, 2002, s. 263-309. [RED]
- 24) "Hensynet til mennesket. Alliancen mellem husmænd og sociologer 1960-70." *Dansk Sociologi*, nr. 2, 2002, s. 92-96. [RED]
- 25) "Hvad er strukturændringer?" *Samfundsøkonomen*, nr. 5, 2002, s. 37-41. [RED]
- 26) "Sognet i opbrud. Om ændringerne i det kulturelle liv på landet 1950-70". *Magasin fra det Kgl. Bibliotek*, nr. 1, 2002, s. 19-35.
- 27) "Du flyver saa meget! Om sønderjyske ildsjæle før og nu". *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 1/2, 2002, s. 3-9.
- 28) "Hvad er social kapital?" *Dansk Sociologi*, årgang 12, nr. 1, 2001, s. 50-61. [RED]
- 29) "Danskerne mellem kan selv - kan ikke selv". *Dansk Antropologi*, nr. 42, 2001, s. 45-48.
- 30) "Livsformer i landbruget. Den evindelige spænding mellem det traditionelle og det moderne". *Bol og By*, nr. 2, 2001, s. 9-40. [RED]
- 31) "Når du vil på fjældesti. Om ildsjælen Madsen fra Bovlund". *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 9, 2001, s. 215-219.
- 32) "Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900". *Fortid og Nutid*, nr. 1, 2001, s. 23-51. [RED]
- 33) "Fra selvorganisering til statsregulering. Omkring Smørmærkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912". *Bol og By*, nr. 2, 2000, s. 73-95. [RED]
- 34) "Centraliserings-propagandaen i Andelsbladet". *Andelsbladet*, nr. 26, 2000, s. 580-582.
- 35) "Hvad er et landdistrikt - og hvad skal vi med det?" *Pluk*, nr. 4, 2000, s. 17-23.

- 36) "Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættere indenfor andelsbevægelsen 1900-1914". *Tidsskrift for Landøkonomi*, årgang 187, nr. 3, 2000, s. 241-246.
- 37) "Social kapital og den danske andelsmejeribevægelse". *Økonomi & Politik*, nr. 1, 2000, s. 40-44. [RED]
- 38) "Hvad er et landdistrikt?" *AKF Nyt*, nr. 2, 2000, s. 27-30.

WORKING PAPERS

Internationale

- 39) "Bourdieu's expanded concept of capital: its potential for application with a focus on social capital". Århus Universitet, Afdeling for etnografi og socialantropologi, Moesgaard. Arbejdsrapport nr. 10/EN (oktober 2001):
<http://www.hum.au.dk/etno/Arbejdsrapport/GSvendsen.htm>
- 40) "Forms of capital in rural Denmark 1800-1900". Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Arbejdsrapport nr. 01-01/EN (marts 2001):
<http://www.ifg.dk/en/wp/2001/01en.htm>
- 41) "Triads of capital: civic organization in rural Denmark 1800-1900." Paper til International Rural Sociology Association (IRSA), kongres, Working group 45, Rio de Janeiro, 30. juli til 5. august 2000. I: kongres CD-Rom, nr. 054 (juli 2000).

Danske

- 42) "Landdistriktsforskningen i Danmark og i udlandet. En oversigtsartikel". Working paper, nr. 02-01/DK (august 2002).
- 43) "Social kapital: Det 19. århundredes selvorganisering i de danske landdistrikter." Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa. Arbejdsrapport nr. 00-01/DK (maj 2000):
http://www.ifg.dk/dk/wp/01_d.htm

INDSENDTE ARTIKLER

Internationale

- 44) "Studying social capital building *in situ*. An anthropological approach". Indsendt til bedømmelse i *Cultural Anthropology*, september 2003.

ANMELDELSER

Internationale

Almås, Reidar: *Rural Development – a Norwegian perspective* (Trondheim, Center for Rural Research, Norwegian University of Science and Technology). I: *Sociologia Ruralis*, nr. 4, 2001, s. 505-507.

Danske

Almås, Reidar: *Bygdeutvikling* (Det Norske Samlaget, Gjøvik Trykkeri A.S, Gjøvik). I: *Dansk Sociologi*, nr. 4, 2001, s. 103-104.

Gunnar Solvang: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. I: *Historie*, nr. 1, 2000, s. 171-173.

Jessen, Myrtue, Møller og Porsmose (red.): *Landdistrikterne 1950-2050* (Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 212, Odense Universitetsforlag 1997). I: *Historie*, nr. 2, 1999, s. 392-394.

Social kapital begrebet: Muligheder og begrænsninger

Abstrakt:

Gennem de seneste år er social kapital blevet et stadigt mere omdiskuteret begreb indenfor samfundsvidenskaberne. På den ene side hylides det som *det* tværvideenskabelige begreb, der én gang for alle formår at samle økonomiske og kulturelle dimensioner og, som sådan, hele humanvidenskaben. På den anden side er der rejst kritik af begrebets manglende præcision, af måle- og kausalitetsproblemer samt en vidt udbredt opfattelse af, at social kapital altid er ensbetydende med noget positivt. I denne artikel vil jeg sammenfatte de muligheder og begrænsninger, der knytter sig til de hidtidige definitioner og anvendelser af 'social kapital'. Det vil jeg gøre med henblik på at vurdere begrebets muligheder og begrænsninger som teoriramme for en række case studier indenfor dansk landdistriktshistorie. Artiklens første del behandler social kapital begrebet. I en begrebsafklaring opspores med udgangspunkt i Bourdieus idéer om en neo-kapital teori de teoriehistoriske rødder til 'kapital' og 'social kapital'. Dette leder frem til en generel diskussion af begrebets muligheder og begrænsninger. I anden del inddrages diskursteorier. Det sker med henblik på at operationalisere en bridging/bonding social kapital teoriramme, der efterfølgende benyttes i en række case studier af samarbejds- og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter siden 1864.

Indhold:

1. Introduktion

2. Begrebsafklaring

2.1 Bourdieus udvidede kapitalbegreb

2.2 Social kapital

2.2.1 Bourdieus redefinition af økonomiske termer

2.2.2 Socialvidenskabens vej mod social kapital

2.2.3 Økonomernes og politologernes vej mod social kapital

2.3 Brobyggende og bindende social kapital

3. Muligheder og begrænsninger

3.1 Muligheder

3.2 Kritikken af social kapital

3.2.1 Hvad *er* social kapital?

3.2.2 Bagsiden af social kapital

3.2.3 Måleproblemer

3.2.4 Kausalitetsproblemer

4. Social kapital og dansk landdistriktshistorie

4.1 Teoretiske og metodiske refleksioner

4.1.1 Foucault og Bourdieu

4.1.2 Rurale studier

4.2 Tidligere forskning

4.2.1 Samarbejde og konfrontation i landdistrikterne siden 1864

4.2.2 Landbrugsforskning

4.2.3 Andelsforskning

4.2.4 Problematisering af centrale områder indenfor andelsbevægelsens historie

4.3 Kulturhistoriske casestudier

4.3.1 Hvorfor en bridging/bonding social kapital teoriramme?

4.3.2 Analyse og komparation

4.3.3 Muligheder og begrænsninger

5. Konklusion

1. Introduktion

Gennem de seneste år er social kapital blevet et stadigt mere omdiskuteret begreb indenfor samfundsvidenskaberne. På den ene side hyldes det som *det* tværvideenskabelige begreb, der én gang for alle formår at samle økonomiske og kulturelle dimensioner og, som sådan, hele humanvidenskaben. På den anden side er der rejst berettiget kritik af den måde, begrebet hidtil er blevet anvendt på. I denne artikel vil jeg sammenfatte fire fordele og fire ulemper, der knytter sig til de hidtidige definitioner og anvendelser af 'social kapital'. Det vil jeg gøre med henblik på at vurdere begrebets fordele og ulemper som teoriramme for en række case studier indenfor dansk landdistriktshistorie.

Artiklen har således to udgangspunkter:

Det første udgangspunkt er en hverdagsoplevelse af, at der i denne verden eksisterer mange flere former for kapital end dem, økonomerne anerkender. Opfatter vi 'kapital' i ordets grundbetydning, dvs. historisk, akkumuleret arbejde, må vi som Bourdieu (1979a, b; 1986) har peget på også medregne ikke-materielle former for kapital som social kapital. Som sådan kan – om end usynligt for øjet – netværksbaseret samarbejde, der udspringer af regelmæssig, personlig kontakt og tillid mellem mennesker, muligvis anses som en ressource på linje med traditionelle produktionsfaktorer som fysisk, økonomisk og human kapital.

Det er dog vigtigt at gøre sig klart, at et sammensat begreb som social kapital først og fremmest skal opfattes som et heuristisk redskab, der kan hjælpe os til at fokusere på "matters of importance", som økonomen Partha Dasgupta (2000: 327) har formuleret det. En social kapital forskning har med andre ord til hensigt at supplere og fokusere men bestemt ikke annullere tidligere anvendte tilgange og forskningsområder, som f.eks. specifikke studier af markedsforhold og institutioner (ibid.).

Det andet udgangspunkt er den rejste kritik af social kapital begrebet, der kan opsummeres i fire overskrifter: Begrebslig upræcision, en undervurdering af 'bagsiden' af social kapital, måleproblemer samt problemer med årsagssammenhænge (se afsnit 3.2 for en nærmere gennemgang heraf). Et vigtigt kritikpunkt er her, at social kapital som oftest – naivt og enøjjet – er blevet betragtet som en i alle henseender samfundsgavnlig ressource og som sådan altid et redskab til økonomisk vækst. Imidlertid har social kapital en "bagside" (Portes og Landolt 1996). Udover positiv, inkluderende og brobyggende (*bridging*) social kapital finder vi negativ social kapital i form af samarbejdsnetværk 'monopoliseret' af stærkt ekskluderende grupper, der udgør isolerede samfund i samfundet – ja, i visse tilfælde endog forsøger at nedbryde fælles goder som tillid, tryghed, demokrati og samarbejds traditioner. Ekstreme tilfælde er Al Qaida netværket, Ku Klux Klan eller den italienske mafia. Bortset fra en sådan 'overdreven' bindende (*bonding*) social kapital kan denne type kapital imidlertid anskues som ligeså uundværlig og samfundsgavnlig som den brobyggende type, nemlig i form af stærkt

identitetsskabende (eksklusive) grupper af slægtninge, familie og nære venner, der for individet udgør primære, sociale sikkerhedsnet.

Som jeg vil argumentere for i artiklen, tager netop begrebsparret bridging/bonding højde for denne *kvalitative forskel* mellem forskellige typer af social kapital, ligesom det retter fokus på mere eller mindre 'harmoniske' *miks* mellem bridging/bonding i forskellige tid/rum kontekster, om end dette naturligvis heller ikke er uproblematisk.

Artiklen er struktureret i to hoveddele.

Afsnit 2 og 3 handler om social kapital begrebet. I begrebsafklaringen (afsnit 2) vil jeg med udgangspunkt i Bourdieus idéer om en neo-kapital teori opspore de teoriehistoriske rødder til 'kapital' og 'social kapital'. Dette leder frem til en diskussion af de komparative fordele, begrebet har i forhold til beslægtede teorier, efterfulgt af en redegørelse for kritikken af social kapital begrebet (afsnit 3).

I den anden hoveddel (afsnit 4) inddrager jeg diskursteorier med henblik på yderligere at operationalisere den bridging/bonding tilgang, jeg vil benytte i en række case studier af samarbejds- og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter siden 1864.

2. Begrebsafklaring

Når man betænker begrebets tværvidenskabelige sigte, kan det forekomme paradoksalt, at oversigterne over social kapital litteraturen indtil i dag har været opdelt i gennemgange af begrebets anvendelser indenfor henholdsvis økonomi (f.eks. Dasgupta 2000; Sobel 2002), politologi (f.eks. Woolcock 1998; Fukuyama 2001) og sociologi (f.eks. Coleman 1994; Flora 1998; Portes 1998).

Foruden at afsløre en stadig udbredt arbejdsdeling indenfor humanvidenskaben afspejler dette tillige, at begrebet er 'født' tværvidenskabeligt og bl.a. af den grund har en reel mulighed for at sammenfatte og -koble en humanvidenskabelig 'triade': økonomernes transaktionsomkostninger, politologernes institutioner og sociologernes normer. Som sådan kan begrebet muligvis på sigt bidrage til at forene kræfterne indenfor den humanvidenskabelige forskning. En mulighed her er at operationalisere social kapital som den *tillid*, der opstår af regelmæssig, personlig kontakt mellem to eller flere personer (f.eks. Fukuyama 1995; Dasgupta 2000; Newton 2001). Tillid udgør på én gang en personlig, eksistentiel del af vore private liv i form af tryghed, dvs. specifik tillid indenfor familie, vennekredse o.lign., og en vigtig (samfunds-)økonomisk faktor i form af spontan tillid mellem fremmede, dvs. abstrakt eller genereliseret tillid.

Som jeg vil vende tilbage til, er der naturligvis også problemer forbundet med et aggregeret begreb som social kapital, her ikke mindst de mange forskellige definitioner og anvendelser af begrebet, vi finder i litteraturen.

I modsætning til de tidligere, efter min opfattelse noget kunstigt opsplittede gennemgange vil jeg i det følgende forsøge at vise henholdsvis socialvidenskabernes og økonomernes vej til social kapital begrebet, nemlig via interessen for *normer* for socialvidenskabsfolkernes vedkommende og interessen for *markeder, transaktionsomkostninger* og *institutioner* for økonomernes og politologernes vedkommende. Disse to veje vil derpå blive opsummeret i Figur 1. Først vil det dog være relevant med en nærmere undersøgelse af kapitalbegrebet og på den baggrund de teoriehistoriske rødder til social kapital begrebet.

2.1 Bourdieus udvidede kapitalbegreb

Hvad er kapital? Og hvilke former for kapital findes der? Disse spørgsmål stillede Bourdieu sig i 1979 i to mindre, fransksprogede artikler.¹ I 1986 blev idéerne heri sammenfattet i den vigtige artikel ”The forms of capital”, hvori skitseredes en hel ny tværvidenskab, som Bourdieu benævnte ”en generel videnskab om praksissers økonomi”:

A general science of the economy of practices, capable of reappropriating the totality of the practices which, although objectively economic, are not and cannot be socially recognized as economic (..) must endeavor to grasp capital and profit in all their forms and to establish the laws whereby the different types of capital (or power, which amounts to the same thing) change into one another (Bourdieu 1986: 243).

”En generel videnskab” baserer sig som sådan på en udvidelse af grundbegreber indenfor klassisk og neo-klassisk økonomi som ’profit’, ’økonomi’ og, ikke mindst, ’kapital’.

Ordet kapital kommer oprindeligt af det latinske *capitalis*, dannet af *caput* (hoved), hvorved det antager betydningen ’hovedsum’. Gennem det 19. århundrede har økonomernes definition af kapital været meget snæver og direkte knyttet til produktionen. Mest bredt er kapital blevet defineret som en ressource til profitmaksimering, som står til rådighed for en person eller organisation. Mere specifikt har man talt om beholdninger af kapitalgoder i form af realkapital og finansiell kapital, der på forskellig vis indgår i produktionsprocessen. *Realkapital* er producerede produktionsfaktorer i form af bygninger, maskiner, redskaber, veje, jernbaner, mens *finansiell kapital* er de likvide midler, aktier, obligationer o.lign., hvormed der kan foretages investeringer i realkapital (Wolffsen 1998: 317; Dalhoff og Grell 1995: 122, 193-194). Karl Marx benytter her begreberne ”konstant” eller ”fikseret” kapital overfor ”cirkulerende kapital” (se f.eks. Marx 1968a).

Grundbetydningen af kapital knytter sig imidlertid ikke principielt til et bestemt (kapitalistisk) samfundssystem. Med kapital menes simpelthen akkumuleret arbejds-tid (labour-time), der fikseret i et medie kan transmitteres gennem historien, fra generation til generation, eller ”indtørret sved” som en digter har udtrykt det (Almås 1999: 162). Marx taler i den sammenhæng om ”ophobet arbejde” (*aufgehäuften Arbeit*) eller ”oplagret arbejde” (*aufgespeicherte Arbeit*) (Marx 1968a: 404, 484). Denne grunddefinition blev i øvrigt benyttet af såvel Marx selv som de klassiske, liberale økonomer lige fra Adam Smith (Adam Smith citeret i op.cit.: 484). Bourdieu insisterer imidlertid på, at kapital

¹ ”Les trois états du capital”, ”Le capital social. Notes provisoires”.

både befinder sig i synlige ting *udenfor* mennesker (materialiseret form), og usynligt *inden* mennesker (inkorporeret form):

Capital is accumulated labor (in its materialized form or its “incorporated”, embodied form) which, when appropriated on a private, i.e., exclusive, basis by agents or groups of agents, enables them to appropriate social energy in the form of reified or living labor (Bourdieu 1986: 241).

Udover at være historisk transmissible via *to* medier (ting og mennesker) er det ifølge Bourdieu også karakteristisk for alle disse kapitalformer, at de rummer *værdi* for mennesker i en udvidet (socioøkonomisk) betydning. Hermed bliver de også genstand for *ræsonnable* (men ikke nødvendigvis strikt ’rationelle’) strategier blandt de mennesker, der stræber efter at erhverve sig en sådan kapital eller magt – noget, Bourdieu anså for det samme. Ligesom de er indbyrdes konvertible, dvs. f.eks. kan kulturel kapital konverteres til økonomisk kapital, der kan konverteres til fysisk kapital osv.² Opsummeret gælder således for enhver kapital det, man kan betegne som de tre V’er: Varighed, Værdi og Veksling (Svendsen og Svendsen 2003a: 111-12).

Fastholder man denne udvidede definition, ser man, at det bestemt ikke er en logisk nødvendighed eller naturlov, at kapitalformerne blot fremtræder som ting eller (af økonomerne) reificerede fænomener, dvs. fysiske, finansielle samt revolutionen indenfor økonomi i 1960’erne: *humane* kapitaler (Schultz 1961; Becker 1964). Rent faktisk fremtræder kapitaler ifølge Bourdieu ikke kun som enten synlige produktionsfaktorer (ting) eller reificerede produktionsfaktorer (viden) i snæver, økonomistisk – og vestlig rationalistisk – forstand.³ Ting, penge og viden i fri flugt gennem historien, nærmest uberørte af den menneskehånd og -ånd, der har skabt dem. Nej, menneskelige ressourcer der er overførbare og, naturligvis, mistbare i tid og rum, eller ’kapital’, er for det første solidt forankrede i de sociale, kulturelle og historiske omstændigheder, hvorunder de er oparbejdet. For det andet eksisterer der også *usynlige, ikke-materielle former for kapital*, som Bourdieu (1979a, b; 1986) var den første, der gjorde opmærksom på (Mahar et al. 1990: 13-14; Smart 1993: 388-89; Anheier et al. 1995: 862).

Hvorfor ikke også – er Bourdieus idé – operere med ’sociale’, ’kulturelle’ eller ’symbolske’ kapitaler? Dvs. konkrete ressourcer, som indgår i det enkelte menneskes *ræsonnable* (*raisonnables*) strategier for at tilegne sig kapital, dvs. magt. Men bestemt *ikke* rationelle strategier i økonomernes forståelse – her lå Bourdieus klare brud med RAT (Rational Action Theory) og dens urealistiske forestilling om en profitmaksimerende *homo oeconomicus* (f.eks. Bourdieu 1977, 1997, 2000). Bare fordi, man ikke kan se disse

² Sådanne kapitalvekslingsstrategier fremgår ikke mindst af Bourdieus feltarbejdsstudier af kabylernerne i Marokko samt i Bourdieus egen hjemegn Béarn i Sydfrankrig (Bourdieu 1977).

³ Det er netop den ’humane kapital’ løsrivelse fra den sociale sammenhæng, Bourdieu (1989 [1979]) angriber i *Distinction* (f.eks. 53, 80). Viden og uddannelse kan aldrig være værdifri, derfor vil en ”uddannelseskapital” (op.cit.: 14) altid afspejle den kulturelle kapital, der igen er forankret i et samfunds magtstrukturer. Med andre ord antyder det ”bløde og vage” og ”sociologisk uacceptable” begreb ’human kapital’ (Bourdieu 2000: 12), at viden og uddannelse er noget, alle *uanset social baggrund* bare kan gribe eller ’plukke’ – en vrangforestilling, Bourdieu ikke mindst tillægger sin yndlingsaversion, økonomen Gary Becker (se f.eks. Bourdieu 1990:46ff.; 2000:11ff.).

kapitalformer, betyder det jo ikke, at de ikke er der. Eller som Neil Young engang sang: "There's more to the picture than meets the eye".

2.2 Social kapital

2.2.1 Bourdieus redefinition af økonomiske termer

Social kapital er et godt eksempel på en kapitalform, øjet ikke umiddelbart fanger, men som ikke desto mindre har synlige effekter. På den måde kan usynlig og svært målelig kapital som social kapital – der ikke blot befinder sig udenfor ting men (til forskel fra f.eks. kulturel kapital) også udenfor mennesker, idet denne særlige kapital består af relationer *mellem* mennesker – ifølge en bourdieusiansk logik opfattes som en produktionsfaktor på linje med de klassiske og neo-klassiske kapitaler. Netop derfor benyttede Bourdieu sin generelle teori om praksissers økonomi på traditionelt ikke-økonomiske områder (som f.eks. kunstens verden), hvor der bestemt også findes 'markeder', 'interesser', 'værdier', 'investeringer' og 'strategier', der i sidste instans kan kapitaliseres af aktørerne, dvs. konverteres til økonomisk kapital (Bourdieu 1986: 253; se også Lebaron 2003 for en gennemgang).

Igen kan Bourdieu ikke beskyldes for at være en simpel rational choicer, som især mange amerikanere og englændere har anset ham for (se f.eks. Lebaron 2003). Modsat økonomerne forstår Bourdieu ikke disse termer i universalistisk betydning indenfor en RAT ramme, men som forankret i specifikke kultur- og individuelle historier, dvs. som et produkt af de felter (f.eks. det økonomiske eller kulturelle felt), der gennem historien former og udformes af individernes dispositioner eller habitusser.⁴ Bourdieus kamp for det, Dennis Wrong (1961) i en klassisk artikel har benævnt "the undersocialized concept of man", har desuden været ledsaget af en ligeså principiel kamp mod "the oversocialized concept of man" på den anden front, nemlig imod den kulturalistiske lejr indenfor socialvidenskaberne.

Lige fra den epokegørende 1986-artikel, "The Forms of Capital", til sene værker som *Firing Back*, "La Champ Économique" og *Les Structures Générales de L'Économie* (1997, 2000, 2003) har Bourdieu således bevidst arbejdet sig hen imod en antropologisk økonomi (*une anthropologie économique*), primært ved at arbejde med økonomiske modeller *imod* økonomi, som Frédéric Lebaron (2003) så præcist udtrykker det. I opposition til traditionel økonomi har en sådan ny økonomi, der er solidt (gen-)forankret i *sociale strukturer* – og som passende kunne kaldes for en 'Bourdieuconomics' (Svendsen og Svendsen 2003b) – til hensigt at nå frem til "en realistisk definition af den økonomiske fornuft" (*une définition réaliste de la raison économique*, 2000: 235).⁵

⁴ Det bedste eksempel her er *Distinction* (Bourdieu 1989 [1979]), der netop fokuserer på relationen mellem kunstværker m.v. som synlige (objektive) markører af usynlige magtrelationer mellem samfundsklasser i Frankrig.

⁵ I øvrigt fortsætter Bourdieus tidligere arbejdsfæller denne 'firing back' (against economics) tradition – ikke mindst Jean-Claude Passeron og Frédéric Lebaron. Sidstnævnte sammenfatter den blinde tro på det frie, globale 'marked' og andre abstrakte (urealistiske og uantropologiske) idéer som 'den økonomiske tro': *La croyance économique* (Lebaron 2000).

Det er her vigtigt at forstå, at Bourdieus nydefinering af ordet 'kapital' – såvel som af andre økonomiske termer som 'økonomi', 'produktion', 'profit', 'interesser', 'værdier', 'strategier' og 'investeringer' – beror på et bevidst valg om at bekæmpe en abstrakt og virkelighedsfjern økonomisk videnskab *indefra*.⁶ Nærmest intuitivt har socialvidenskabsfolk fra alle lejre rettet aggressive angreb på Bourdieu for dennes udbredte brug af 'fjendens' terminologi. Men faktum er – som Lebaron har kommenteret i en nylig artikel – at det *netop* er denne "double position" mellem økonomi og sociologi (og økonomisk og sociologisk diskurs), der har åbnet muligheden for en "integrated vision of social and economic factors of practices" (Lebaron 2003: 555). Lebaron viser i øvrigt, at det er det tætte samarbejde med franske økonomer, her ikke mindst økonometrikere, der op gennem 1950'erne og 1960'erne førte Bourdieu hen imod 'dobbelt-positionen' og i sidste instans en (ikke-økonomistisk!) generel teori om praksissers økonomi samt, i forbindelse hermed, idéen om eksistensen af *sociale* kapitaler.

Bourdies dobbeltposition kan i En generel teori ikke mindst spores i, at han insisterer på, at økonomisk kapital er "the root of all the other (...) transformed, disguised forms of economic capital", omend disse skjulte former er "never entirely reducible to [economic capital]" (Bourdieu 1986: 252). Positionen er også indbygget i den på mange måder revolutionerende definition af en social kapital som:

the aggregate of the actual or potential resources which are linked to possession of a durable network of more or less institutionalised relationships of mutual acquaintance and recognition – or in other words, to membership in a group – which provides each of its members with the backing of the collectively-owned capital, a "credential" which entitles them to credit, in the various senses of the word [...] The network of relationships is the product of investment strategies [...] aimed at establishing or reproducing social relationships that are directly usable in the short or long term (op.cit.: 248-9).

Bourdieu var ikke den første, der benyttede ordet 'social kapital'. De tidligste, ofte meget sociologisk orienterede anvendelser af begrebet knytter sig til uddannelse og naboskab, ofte betragtet som værende ulige distribueret blandt forskellige grupper. Det sidste gælder også Bourdieu (1979a: 3), der taler om "nedarvet social kapital" og i den forbindelse den sociale baggrunds betydning for at erhverve sig denne kapitalform (ligesom al anden kapital i øvrigt).

Robert Putnam (2000: 19) sporer ordet tilbage til den amerikanske skolereformator L. J. Hanifan, der i 1916 skrev om nabokontakt som en "akkumulation af social kapital" og som sådan en forudsætning for velfungerende skoler. I 1950'erne blev begrebet anvendt i forbindelse med undersøgelser af klubmedlemskaber indenfor canadisk, urban sociologi (ibid.). Og i 1960'erne blev det benyttet af endnu en bysociolog, Jane Jacobs, igen om naboskaber som en ressource for individer og grupper.

⁶ Symptomatisk for en sådan til tider ret så overfladisk og nutidsorienteret økonomisk videnskab er, at man i meget ringe grad har forsøgt at definere grundbegrebet 'kapital'. Dette gælder også økonomerne indenfor social kapital forskningen, som bl.a. en vigtig, økonom domineret udgivelse fra Verdensbanken vidner om (Dasgupta og Serageldin 2000). Se også Kadushin 2004: 78.

Set i et større, teoriehistorisk perspektiv indenfor sociologien kan begrebets rødder imidlertid spores endnu længere tilbage – ja, der er i høj grad tale om klassiske emneområder i en ny klædedragt. Bourdieus definition kan som sådan ses som et ambitiøst forsøg på at sammenfatte og -koble centrale gruppeteorier (Marx, Durkheim, Weber) med reciprocitetsteorier (Mauss, Simmel).

2.2.2 Socialvidenskabens vej mod social kapital

Bourdieu er naturligvis heller ikke den første, der har kritiseret den 'afmontering' af kulturelle og sociale forhold i økonomien, der ikke mindst har fundet sted siden anden halvdel af det 19. århundrede. Således har socialvidenskabsfolk fra Mauss, Durkheim, Weber og Simmel til Malinowski, Lévi-Strauss, Eric Wolf og Benedict Anderson hver på deres måde søgt at forklare og beskrive forbindelsen mellem kultur og økonomi. Som en af de mest banebrydende fremstår Durkheim (1908: 5), der tidligt satte et stort spørgsmålstejn ved det, han benævnte "teorien om økonomisk materialisme" – en teori, ifølge hvilken økonomerne mente at kunne påvise eksistensen af ydre, objektive realiteter, og som gjorde økonomisk liv til en underliggende struktur (*substructure*) for det sociale liv.

Imidlertid medførte økonomi-kultur arbejdsdelingen, at mulige (og logisk nærliggende) sociale eller kulturelle kapitaler blev siet fra i en ren, objektivistisk økonomisk videnskab byggende på naturvidenskabeligt inspirerede undersøgelsesmetoder. Arbejdsdelingen mellem økonomiske og ikke-økonomiske studiefelter (hvor det mindre magtfulde, ikke-økonomiske felt i høj grad kan ses som et 'reservat' overladt til ikke-økonomer) er dog delvist brudt sammen i det 20. århundredes sidste årtier. Dette er ikke mindst sket i kraft af Bourdieu og forskningen indenfor New Economic Sociology (NES) på den ene side, samt økonomerne indenfor New Institutional Economics (NIE) på den anden side.⁷ Andel heri har også social kapital forskningen samt værker indenfor historisk antropologi (Polanyi 1957 [1944]; Wolf 1982), civilisations- og identitetshistorie (Braudel 1981-83; Hobsbawm og Ranger 1982; Anderson 1983; Gelner 1983; Giddens 1990), mikrohistoriske studier (Ginzburg 1981 [1976]; Levi 1991), samt post-strukturalistisk inspirerede diskurs- eller tekstanalyser indenfor sprogvidenskab (Derrida 1976 [1967]; Barthes 1970 [1964]), antropologi (Geertz 1973; Baumann 1996) og historie (Foucault 1973; Greenblatt 1991; Berkhofer 1995). Meget af denne forskning knytter sig til den socialkonstruktivistiske tilgang, der har været fremherskende siden den såkaldte lingvistiske vending (*linguistic turn*) fra midten af 1980'erne – en tendens, der som vi snart skal se også har haft stor indflydelse på den nutidige landdistriktsforskning, ikke mindst afspejlet i en kulturel vending (*cultural turn*) indenfor en socialgeografisk domineret rural studies tradition (Murdoch et al. 2003: 16).

Helt grundlæggende trækker Bourdieus forestilling om en økonomi forankret i sociale strukturer, herunder sociale kapitaler, på forskningstraditioner indenfor den franske Annales skole omkring 1900. Her bør ikke mindst nævnes Durkheims berømte idé om, at det kollektive er mere end blot summen af enkeltindivider i et samfund – noget, Durkheim opsummerede i begrebet 'solidaritet' (mekanisk og organisk) – samt Mauss' påpegning af

⁷ For en grundig gennemgang af NES og NIE, se Richter 2001.

nødvendigheden i at anskue et uløseligt socioøkonomisk liv som en totalitet i form af det 'totale, sociale faktum' (*le fait total social*). Det 'sociale' opfattes på den måde som en ekstra dimension ($2+2=5$) og har som sådan en direkte indvirkning på det, økonomerne har interesseret sig for siden Adam Smiths banebrydende *The Wealth of Nations* udkom for første gang i 1776: Økonomisk vækst.

Mere specifikt bundet Bourdieus idéer om materielle og immaterielle former for kapital som allerede nævnt i gruppe- og reciprocitetsteoriene. En klassisk teori om gruppepraksis blev formuleret af Marx og Engels i Det kommunistiske manifest. Heri bliver klassesolidaritet anskuet som et skæbnefællesskab eller "bounded solidarity" (Portes og Sensenbrenner 1993: 1324). Også Durkheims og Webers sociologiske teorier omkring 1900 fokuserer på de økonomiske transaktioners moralske karakter. F.eks. skriver Durkheim (1984 [1893]: 162) i sin analyse af en kontrakts 'ikke-kontraktuelle elementer': "The contract is not sufficient by itself, but is only possible because of the regulation of contracts, which is of social origin". Weber (1947 [1922]) skelner mellem 'formel' og 'substantiel' rationalitet i forbindelse med økonomiske transaktioner. Transaktioner i overensstemmelse med en formel rationalitet baserer sig på universelle normer og inkluderende netværk og bliver derfor ikke direkte dikteret af snævre gruppeinteresser. I modsætning hertil er transaktioner i overensstemmelse med en substantiel rationalitet styret af gruppenormer og snævre gruppeinteresser. Som vi snart skal se, minder dette begrebspar meget om bridging/bonding social capital distinktionen.

Også Mauss' og Simmels reciprocitetsteorier kan ses som vigtige rødder for social kapital begrebet (Portes og Sensenbrenner 1993). I *The Gift* (1969 [1925]) beskriver Mauss, hvordan reciprocitet i mange præ-kapitalistiske samfund finder sted som en evindelig udveksling af ting, et tilsyneladende økonomisk fænomen men – viser det sig – stærkt undervundet kulturens love. Mauss formulerer det sådan: "Although the prestations and counter-prestations take place under a voluntary guise they are in essence strictly obligatory, and their sanction is private or open warfare" (Mauss 1969 [1925]: 3). På den måde fandt Mauss faktisk frem til en konsistent forklaring på Tönnies' *Gemeinschaft* og Durkheims 'mekanisk solidaritet' – men ikke på *Gesellschaft* og 'organisk solidaritet'. Simmel (1955 [1908]) kommer endnu nærmere social kapital begrebet i sine undersøgelser af gruppertilhørsforhold. Ifølge Simmel forpligter en konstant strøm af serviceydelser, information, anerkendelser mv. aktørerne til at tilbagebetale i overensstemmelse med specifikke normer for reciprocitet.

Netop reciprocitet indenfor grupper anskuet som en konkret ressource for det enkelte individ genfinder vi i Bourdieus definition af social kapital som "aggregatet af aktuelle eller potentielle ressourcer, der knytter sig til besiddelsen af et varigt netværk". På den måde rummer usynlige, reciproke relationer ikke blot en (ikke-økonomisk) kulturel værdi. Et gruppertilhørsforhold rummer samtidig en helt konkret økonomisk værdi for den enkelte deltager, hvorfor der i en vis forstand er tale om en kapital, der – hvis den bliver kultiveret og holdt ved lige – på sigt kan forrentes og kapitaliseres.

Som nævnt indebærer Bourdieus 'udvidede' kapitalbegreb et brud med traditionel økonomisk tænkemåde. Det samme er tilfældet, når den amerikanske sociolog James S.

Coleman - der mere end nogen anden har gjort social kapital kendt blandt økonomer og sociologer - lader sin kapital definition omfatte en mere 'blød' form for kapital som social kapital. Colemans pointe er her, at det er karakteristisk for *alle* former for kapital, at de muliggør "the achievement of certain ends that would not be attainable in [their] absence" (Coleman 1990: 302). Dette inkluderer fysisk kapital, som er "wholly tangible", human kapital, som er "less tangible", såvel som social kapital, som er "even less tangible" (op.cit.: 304). Hermed når Coleman frem til en definition af kapital som akkumuleret arbejde, der er indlejret i den sociale struktur, og som simpelthen har en produktiv nytteværdi for de enkelte aktører i deres bestræbelser på at varetage egne interesser (op.cit.: 300ff.).

Coleman har defineret social kapital som "menneskers evne til i grupper og organisationer at samarbejde om fælles mål" (Coleman 1988a: 95). Social kapital er på denne måde blevet et forsøg på at forene sociologi og klassisk økonomi, idet social kapital formodentligt bevirker, at flere økonomiske transaktioner kan finde sted ved lavere omkostninger. Idéen er, at den ifølge Bourdieu per definition socioøkonomiske værdi – indbefattende en personlig profit eller *kapitalgevinst* – der ligger i at deltage i et netværk, medfører kollektive goder som generaliseret tillid og fælles normer som et slags 'biprodukt'. Hermed kommer en social kapital på makro niveau til at udgøre en social lim, der skaber forudsigelige adfærdsmønstre og tilskynder mennesker til frivilligt at slutte sig sammen i grupper. Afgørende er her, at ansigt til ansigt interaktionerne i grupperne vil generere tillid. De fælles normer bevirker, at sandsynligheden for snyd, forbrydelser, manglende overholdelse af betingelserne i en kontrakt, mindskes fordi et brud på de sociale normer påfører 'normbryderen' høje sociale omkostninger i form af social udstødelse. Dermed bliver 'et ord et ord'.

Dette har Coleman forsøgt at dokumentere i sine undersøgelser af socialiseringsprocesser. Således har Coleman (Coleman og Hoffer 1987; Coleman 1988b) i forbindelse med en sammenligning af katolske og ikke-katolske skoler i USA statistisk påvist, at eleverne i de katolske skoler har en lavere frafaldsprocent end eleverne i de ikke-katolske skoler. Ifølge Coleman er forklaringen, at eleverne i de katolske skoler er i besiddelse af den største 'beholdning' af social kapital i form af gode netværk bestående af familie, venner og naboer.

Hvad angår den empiriske dokumentation, refererer Coleman ofte til den økonomiske sociologi og her ikke mindst til netværkssociologen Marc Granovetter. Denne har talt om "strong ties" bestående af slægtskabsrelationer og "weak ties" bestående af forskellige forbindelser og bekendte (Granovetter 1973). Om end Granovetter ikke direkte har benyttet ordet social *kapital*, har han vist, at også de 'svage bånd' udgør en meget vigtig ressource for individer. Således er det overvejende den sociale cirkel udover familie og nære venner, som udgør den vigtigste ressource, når det drejer sig om at skaffe sig et job (Granovetter 1974). Pointen er, at det i et komplekst samfund er essentielt at kende folk med en anden baggrund og andre erfaringer end en selv, dvs. en gruppe mennesker som kræver mindre engagement end familie og nære venner.

Endnu en amerikansk sociolog, Alejandro Portes, der især har beskæftiget sig med netværksdannelse blandt emigrantgrupper, har givet eksempler på både ”positiv social kapital”, hvor netværk udgør reelle, potentielle ressourcer, som individet frit kan vælge at benytte sig af (reciprocitet), og ”negativ social kapital”, hvor individers sociale kapital udgør en barriere eller tvang (*enforcable trust*).

At the individual level, the processes alluded to by the concept [of social capital] cut both ways. Social ties can bring about greater control over wayward behavior and provide privileged access to resources; they can also restrict individual freedoms and bar outsiders from gaining access to the same resources through particularistic preferences (Portes 1998: 21).

I den sammenhæng argumenterer Portes for, at negative og positive typer af social kapital eksisterer *simultant* i et samfund – ja, endog som forskellige kvaliteter af *det selvsamme netværk* (Portes 1998: 20).

Alt i alt ser vi, at det er betoningen af et kvalitativt, socioøkonomisk indhold i udvekslingen mellem mennesker – en ’social lim’ på godt og ondt i form af *reciprocitet* baseret på fælles normer og tillid – der udgør hoveddroden til sociologernes definitioner af social kapital begrebet. Beslægtede begreber som Durkheims solidaritet, Simmels formelle og substantielle rationalitet, Tönnies’ *Gemeinschaft*, Mauss’ det totale, sociale faktum samt Granovetters netværk og stærke og svage bånd peger nok på mellem menneskelige relationer som en økonomisk ressource dybt forankret i sociale og kulturelle forhold, såvel på mikro- som makroplaner. De tidligere teorier peger dog *ikke* på, at der muligvis kunne være empirisk belæg for, at man også rent metodisk undersøger en sådan usynlig og vanskeligt målbar ressource på *samme niveau* som synlige, umiddelbart målbare ressourcer i et samfund (dvs. de traditionelle kapitalformer).

På den måde ser man, at nybruddet består i, at sociologer som Coleman, Bourdieu og Portes anerkender forskellige typer af normbaserede netværk som en *kapital*. En sådan usynlig kapital er både *konvertibel* (dvs. kan ’veksles’ til andre kapitalformer) og *kumulativ*, hvilket implicerer, at den – akkurat ligesom synlige kapitaler – er et ”skrøbeligt” (*fragile*) kollektivt gode, der både kan opbygges og ødelægges på alle niveauer (se f.eks. Coleman 1988a: 119; 1988b: 389; 1990: 317ff.). Dette åbner ligeledes for muligheden for at ’måle på’ kulturelt forankrede beholdninger af positiv og negativ social kapital, om end man hidtil ikke har formået at gøre dette på nogen direkte eller selvindlysende måde (men kun gennem tilnærmelser eller ’proxier’).

Dette er en meget klar indrømmelse til økonomerne, der netop af samme grund har anerkendt social kapital som en ny kapitalform (f.eks. Dasgupta 2000; Robison et al. 2000). Det har de gjort ud fra det, jeg har sammenfattet som de tre V’er (Varighed, Veksling og Værdi), hvor værdisætningen naturligvis også implicerer om end ikke rationelle, så i det mindste ræsonnable strategier og investeringer (Svendsen og Svendsen 2003a). Ikke mindst videreudviklingen til åbne, inkluderende beholdninger (*bridging social capital*) og lukkede, ekskluderende beholdninger (*bonding social capital*) har gjort det lettere for økonomerne at operationalisere og kvantificere det, der i deres terminologi

typisk bliver betegnet som henholdsvis positive og negative eksternaliteter og 'crowding out' effekter – med alle de farer for reduktionisme, dette naturligtvis rummer.⁸

Imidlertid har økonomerne på deres side også givet tydelige indrømmelser til socialvidenskaben – her ikke mindst NIE økonomerne. Lad os derfor i det følgende skifte lejr og se på, hvordan økonomer og økonomisk interesserede politologer med deres i højere grad deduktivt og kvantitativt orienterede tilgange har tilegnet sig og defineret social kapital begrebet i et forsøg på en stadig større reintegration af et hidtil undervurderet, kulturelt område.

2.2.3 Økonomernes og politologernes vej mod social kapital

Indenfor økonomisk og politisk økonomisk tænkning har det længe været anerkendt, at netværk baseret på tillid er vigtige, også i økonomisk henseende. Her kan atter nævnes Marx' klassesolidaritet som et vigtigt eksempel. Tidligere undrede grundlæggeren af økonomi, Adam Smith, sig i *Wealth of Nations* over markante forskelle i økonomisk formåen blandt verdens nationer. Smith nåede frem til, at dette måtte hænge sammen med den ulige fordeling af tillidsskabende institutioner, idet "commerce and manufactures (...) can seldom flourish in any state, in which there is not a certain degree of confidence in the justice of government" (Smith 1991 [1776]). Tidligere endnu var David Hume inde på tanken om, at tillid, kontrakter og muligheden for effektive sanktioner ved kontraktbrud øger den økonomiske formåen. Heraf ses vigtigheden af, at 'et ord er et ord':

When a man says he promises any thing, he in effect expresses a resolution of performing it; and along with that, by making use of this form of words, subjects himself to the penalty of never being trusted again in case of failure (Hume 1984 [1739]).

Hvad angår begrebslige rødder, er det endnu vigtigere at fremhæve den østrigske, økonomiske historiker – eller, nærmere, historiske antropolog – Karl Polanyis definitioner af tre former for økonomisk integration: markedsudveksling, redistribution og reciprocitet. Her skal *markedsudveksling* funderet i kapitalistisk organiserede frimarkeder, som vi kender det fra moderne, vesteuropæiske samfund, forstås som *blot én* af de mange måder at fordele ressourcer på, man ser gennem historien – og ikke mere 'civiliseret', 'nødvendig' eller i Smiths eller Ricardos forstand⁹ 'universel' end andre systemer (f.eks. Polanyi 1957 [1944]: 45, 53).

⁸ Selve ordet 'eksternalitet' (latin *externus*: noget, som 'er udenfor' eller 'udvortes'), der ifølge økonomisk terminologi betegner de ting, der ikke direkte relaterer sig til markedet, vidner om den marginale rolle, der er blevet tildelt ikke-(markeds)økonomiske fænomener og – følgelig – en humanistisk 'reservat-forskning' gennem det 20. århundrede. Teknisk betegnet opstår en eksternalitet, når agenten (f.eks. et firma eller en husholdning) ikke svarer for konsekvenserne af deres handlinger og påfører en anden agent *udenfor markedssystemet* en ekstern fordel eller omkostning, dvs. uden at være reguleret af markedet (se f.eks. Tietenberg 2002: 67).

⁹ I *The Great Transformation* er der mange angreb på økonomiens founding father, Adam Smith, der for Polanyi er roden til og indbegrebet af etnocentrisk, økonomisk tænkning baseret på en abstrakt – og af såvel etnografiske som historiske kildematerialer *modbevist* – idé om et universelt 'marked' og 'naturlige' økonomiske instinkter hos ethvert menneske på tværs af kulturer, tider og steder: "(...) Adam Smith suggested that the division of labor in society was dependent upon the existence of markets, or, as he put it, upon man's "propensity to barter, truck and exchange one thing for another." This phrase was later to yield the concept of the Economic Man" (Polanyi 1957 [1944]: 43).

I hovedværket *The Great Transformation* (1957 [1944]), som er en økonomisk historie der analyserer rødderne til et kulturelt og økonomisk kaos efter de to verdenskrige, lægger Polanyi således ud med på første side at slå fast:

Our thesis is that the idea of a self-adjusting market implied a stark utopia. Such an institution could not exist for any length of time without annihilating the human and natural substance of society; it would have physically destroyed man and transformed his surroundings into a wilderness. Inevitably, society took measures to protect itself (...) (op.cit.: 3).

De to andre systemer, der historisk ofte har eksisteret side om side med markedsudveksling (og altså samtidigt bidraget til at 'beskytte' samfundet mod markedsystemets asociale og opløsende tendens) er *redistribution*, forstået som omfordeling via et center, samt *reciprocitet*, dvs. udveksling mellem "symmetriske" og ofte slægtskabsbaserede grupper på en bestemt lokalitet, typisk en landsby. Idet han trækker på Malinowskis og Thurnwalds etnografiske kildemateriale, fremdrager Polanyi (ibid.: 47) her Trobrianderne i Vest Melanesien som et godt eksempel på en udbredt anvendelse af redistribution og reciprocitet – i øvrigt det samme eksempel, Mauss (1969 [1925]) bruger til at underbygge sin teori om gaveudveksling.

Netop reciprocitet som en i Polanyis formulering *forankret* (embedded) del af økonomien genfinder vi i social kapital begrebet. Ja, Polanyi (1957 [1944]: 49) går endda længere end både Mauss og Bourdieu, når han næsten programmatisk fastslår, at "the economic system is, in effect, a mere function of social organization". Ifølge Polanyi består "det økonomiske problem" i den vestlige, etnocentriske (formalistiske) definition af økonomi som markedsøkonomi, der har fundet sted siden Adam Smith. Ud fra en økonomisk historisk og antropologisk betragtning bliver problemet imidlertid en negligering af en rigdom af empirisk påviselige, kulturelle forskelle i tid og rum: "To narrow the genus economic specifically to market phenomena is to eliminate the greatest part of man's history from the scene" (op.cit.: 6).

Når det imidlertid drejer sig om den eksplicite anvendelse af social kapital, er det som nævnt især sociologer, der siden 1950'erne fra tid til anden har benyttet sig af ordet. Det sker dog ikke på den systematiske måde, vi ser efter Bourdieus nyintroduktion af social kapital, nemlig som delelement i en større kapitalteori, som begrebet i øvrigt siden hen er blevet løstrevet fra (Svendsen og Svendsen 2003b).

En tidlig anvendelse finder vi imidlertid hos to økonomer, der hver især deler den skepsis, som Polanyi på baggrund af studier af kvalitativt (historisk og etnografisk) kildemateriale nærer mod den Smithske økonomiske universalisme og etnocentrisme: Netværksøkonomen Glen Loury og NIE økonomen Yoram Ben-Porath.

Loury brugte i 1970'erne ordet om den manglende adgang til muligheder blandt sorte og etniske grupper, primært pga. fravær af ressourcestærke netværk (jf. Portes 1998: 5). Det skete i en kritik af neo-klassiske, økonomiske teorier, som Loury (1977) fandt var for individualistiske og ikke i tilstrækkelig grad gjorde rede for den sociale arvs indflydelse på individernes karriereforløb.

Det var dog først via NIE økonomer som Douglass North, Barry Weingast, Oliver Williamson, Paul Milgrom og Yoram Ben-Porath, som *ikke* har brugt ordet explicit, jorden fra begyndelsen af 1980'erne er blevet gødet for en decideret social kapital forskning anført af Coleman (på sociolog-siden) samt Putnam, Francis Fukuyama, Michael Woolcock og flere andre makroorienterede forskere (på politolog/økonom-siden), ikke sjældent indenfor regi af World Bank.

New Institutional Economics (NIE) består grundlæggende af historiske og nutidige studier af økonomisk interaktion i en verden, hvor aktørerne *ikke* har fuld information på 'perfekte' markeder. Fordi de mangler information, tilføjes udvekslingen af varer og tjenesteydelser ekstra transaktionsomkostninger. Dette står i modsætning til standardantagelsen om fuld information i neo-klassisk økonomisk teori. NIE skal som sådan ses som et svar på den principielle kritik, Durkheim, Polanyi, Bourdieu, Portes og mange andre socialvidenskabsfolk har rettet mod forestillingen om Economic Man. Tematisk har NIE økonomerne imidlertid nærmet sig problemet ud fra klassiske, økonomiske problemstillinger, som vi allerede finder ansatserne til hos Adam Smith: Markedsfejl (herunder positive og negative eksternaliteter), transaktionsomkostninger samt, i forlængelse heraf, de politiske institutioners betydning for sikring af borgernes rettigheder som f.eks. den private ejendomsret og hermed for forudsigelig adfærd og udbredt tillid.

Ikke mindst Ben-Porath (1980) har med udgangspunkt i bl.a. Polanyi og ældre og nyere, etnografisk kildemateriale påpeget vigtigheden af "ikke-markeds sektoren" i økonomiske transaktioner, inklusive markedstransaktioner (op.cit.: 2). Akkurat som det er tilfældet i familien (dvs. indenfor reciprocitetssystemet jf. Polanyi), er det individernes kulturelt forankrede *identitet*, der sikrer tillid, varige selvorganiserede kontrakter (uden brug af en tredje parts godkendelse eller tvang). Hermed sikres forudsigelighed i handlingsmønstre og mindskede transaktionsomkostninger men også, som en eksternalitet, kollektive goder som udbredt tillid, tillid til institutioner, mindre statslig indgriben, øget information og større borgertilfredshed. Dette betegner Ben-Porath (op.cit.) som 'F-forbindelsen' (*The F-Connection: Families, Friends and Firms*).

Også økonomen Amyarta Sen har i *Development as Freedom* (1999) spurgt sig, om det altid er de mere synlige former for kapital, der udgør nøglen til økonomisk vækst. Hvad med usynlig kultur og uformelle institutioner – en tavs viden, som er tæt forbundet med grundlæggende, formelle institutioner, der sikrer politiske og civile rettigheder? Sen mener, det netop er sådanne frihedsrettigheder, der bør ses som de *virkelige*, primære faktorer for økonomisk vækst og menneskelig lykke.

Hvad angår NIE diskussionerne af betydningen af det politiske set-up, kan man nævne North og Weingasts (1989) interessante undersøgelse af den succesfulde, økonomiske udvikling i England efter "The Glorious Revolution" i 1689, som ifølge dem skyldtes den politiske svækkelse af kongemagten og indførelsen af parlamentarisme. Ved at sprede magten ud på adskillige institutioner, hævedes transaktionsomkostningerne ved lobbyisme, fordi lobbyister ikke længere kunne nøjes med at gå til kongen og få af hans embedsmænd. Nu blev de stærke interessegrupper tvunget til at påvirke flertallet af

parlamentsmedlemmer. Kort sagt var det ikke længere nok at lobby ét sted – nu blev det med ét slag nødvendigt at lobby mange steder og dermed vanskeligere. Denne mindskelse af lobbyisme via højere transaktionsomkostninger forbedrede Englands økonomiske politik og statsmagten blev nu en langt mere troværdig partner end tidligere, fordi kongen ikke længere kunne bryde kontrakter arbitrært, f.eks. konfiskere ejendom eller finansiel kapital uden kompensation. Private borgere begyndte derfor at låne den engelske stat penge forvissede om, at pengene ville blive tilbagebetalt som aftalt. I løbet af et par årtier havde den engelske stat på denne måde samlet kapital sammen til store investeringer, der ledte til dets flådeoverherredømme, industrielle revolution samt hidtidig uset økonomisk vækst (se også Svenden og Svendsen 2004).

Hvad angår det såkaldte marked, må aktører bruge ressourcer på at beskytte sig mod ufrivillige transaktioner, f.eks. tyveri. Ligeledes må ressourcer afsættes til f.eks. at udarbejde og håndhæve en kontrakt. Sådanne transaktionsomkostninger vil altid være positive, når aktørerne ikke har fuld information om hinanden, og derfor er 'rules of the game', dvs. institutioner, nødvendige (North 1990). North (op.cit.: 54) forklarer således Smiths forskelle i 'nationernes velstand' ud fra forskelle i *kulturelt forankrede institutioner*, eftersom "the inability of societies to develop effective, low-cost enforcement of contracts is the most important source of both historical stagnation and contemporary underdevelopment in the Third World". Formelle institutioner, der såvel grunder i som former folks adfærdsnormer og handlingsmønstre, og som effektivt håndhæves af statsmagten, er således afgørende for, om et samfund kan opnå en velfungerende markedsøkonomi og dermed økonomisk vækst på længere sigt. Som sagt baserer NIE denne hypotese på empirisk materiale fra økonomisk historie. Imidlertid gør de det efter min opfattelse 'bagvendt' – og i høj grad fejlagtigt – sammenlignet med Polanyi. Akkurat som de mere klassisk orienterede økonomer, de ønskede at korrigere, tager de Rational Actor teorien og projicerer den bagud i tid. Præ-moderne adfærdsnormer bliver hermed reduceret til de – indenfor økonomisk terminologi – velkendte barrierer (*constraints*) for Markedet (f.eks. North 1981: 42).

Trods NIEs klare anerkendelse af relevansen af kvalitativt orienteret empiri i form af historiske og etnografiske data og af klassisk sociologiske emneområder som netværksdannelse, tillid, normer og socialisering ender vi altså op i blot *endnu* en udgave af den 'undersocialiserede' forestilling om det økonomisk rationelle, profitmaksimerende (vestlige) individ: Økonomernes universelle og empirisk upåvirkede *Agenten*. Modsat Polanyi opererer NIE således *reelt* kun med én type udveksling – markedsudvekslingen – samt ét fordelingssystem – markedssystemet.

Putnam definerer social kapital som en produktionsfaktor i form af en i en befolkning opakkumuleret 'beholdning' (stock) bestående af "networks, norms, and trust, that facilitate co-ordination and co-operation for mutual benefit" (Putnam 1993: 35-36). Putnams grundlæggende forestilling om relationernes kvantitet og substans røber sig i de to hovedværker *Making Democracy Work* (1993) og *Bowling Alone* (2000). I begge bøger er det primære mål således helt enkelt at måle tilstedeværelse af social kapital i et samfund som en stigning i civilt engagement (primært udtrykt i den statistiske tæthed af frivillige foreninger), fravær af social kapital derimod som et fald i civilbefolkningens

samfundsaktiviteter. På et mere principielt niveau har Putnam set de dybereliggende årsager til demokratiseringsprocesser og opbygning af social kapitalbeholdninger i en befolknings politiske historie i form af en historisk arv af demokratiske samarbejdsrelationer. Forekomsten af social kapital i et samfund får hermed en afgørende socio-økonomisk betydning. Den sociale kapital er en vigtig produktionsfaktor.

Som illustreret i den opsummerende figur 1 næste side synes socialvidenskabsfolkene og økonomernes/politologernes veje således at mødes i en tværvideenskabelig social kapital forskning.¹⁰ Som vi skal se, er dette ikke foregået uproblematisk. Figuren udtrykker derfor på ingen måde en happy end men snarere et frugtbart udgangspunkt for fremtidig forskning i form af et fælles sprog eller en "underliggende fælles klippe" for humanvidenskaben (Paldam 2000).

Alt i alt ser vi, at social kapital begrebet langt hen ad vejen bør ses som et gammelt indhold i en ny klædedragt. Snarere end at forny eller revolutionere er begrebets styrke at *sammenfatte* og *sammenkoble* klassiske emneområder indenfor økonomi, politologi og sociologi indenfor én teoriramme. Der synes i den forbindelse at være generel enighed om, at begrebsparret bridging/bonding social capital rummer et stort, fremtidigt potentiale.

2.3 Brobyggende og bindende social kapital

Båndene mellem individer i gruppen kan variere i intensitet. Som nævnt har Granovetter (1973) her sondret mellem stærke og svage bånd, hvor stærke bånd (f.eks. mellem familiemedlemmer) ikke nødvendigvis er vigtigere end svagere bånd. F.eks. nåede han frem til det interessante resultat, at svage bånd mellem aktører kunne være mere effektive end stærke bånd, når det gjaldt information om jobmuligheder, fordi svage bånd ofte udgjorde 'broer' og nye sociale kontakter mellem grupper med stærke, interne bånd.

I forhold til social kapital er disse sociologiske begreber senere blevet døbt henholdsvis *bridging* ('brobyggende') og *bonding* ('bindende' eller 'båndlæggende') social kapital. Putnam har her defineret brobyggende social kapital som åbne netværk, der er "outward looking and encompass people across diverse social cleavages", mens bindende social kapital defineres som "inward looking [networks, which] tend to reinforce exclusive identities and homogeneous groups" (op.cit.: 22). Hvor, fortsætter Putnam, brobyggende former for social kapital synes at fremme regelmæssig, personlig kontakt og tillid mellem folk og på den måde virker som et "smøremiddel" (*lubricator*) for samarbejde (2+2=5), medfører et overmål af bindende social kapital distance mellem folk og kommer herved til at virke som en "superlim" (*superglue*), der binder en gruppe mennesker 'for tæt' sammen. Hermed risikerer bindende social kapital at føre til øget *mistillid* mellem grupper og individer og, følgelig, til øgede transaktionsomkostninger (2+2=3).

¹⁰ Bemærk, at vigtige bidragsydere til social kapital forskningen ikke er medtaget i figur 1. Således kunne jeg også have medtaget Michael Woolcock, Elinor Ostrom, Nan Lin, Francis Fukuyama og Ronald Burt for blot at nævne nogle af de hidtil vigtigste bidragsydere.

Eftersom svage bånd samtidig rummer en mindre grad af tillid, vil et velfungerende samfund med høj grad af social kapital formodentlig skulle bestå af en hensigtsmæssig 'blanding' af stærke og svage bånd, forstået som indadvendte og lukkede tryghedsnetværk og udadvendte, åbne netværk.

3. Fordele og ulemper

Ud fra det foregående vil jeg kort opsummere tre komparative fordele, social kapital begrebet giver i forhold til beslægtede teoridannelser og begreber, som begrebet altså sammenfatter og sammenkobler snarere end redefinerer (afsnit 3.1). Herefter vil jeg komme mere udførligt ind på ulemper og kritikken af social kapital (afsnit 3.2).

3.1 Fordele

For det første har social kapital begrebet medført *en fælles interesse og samarbejde på tværs af faggrænser*. Begrebet har således vakt lige stor interesse, begejstring og (til tider) harme blandt økonomer og politologer som blandt sociologer. Social kapital begrebet indebærer et fokus på væsentlige og samfundsrelevante spørgsmål, om end den enkelte forsker som oftest må erkende, at begrebet indbefatter såvel den tredjedel, han som økonom, politolog, eller kulturvidenskabsmand har forstand på, som de to tredjedele, han eller hun (endnu) ikke har forstand på – jævnfør den tidligere omtalte 'triade': marked, institutioner, normer.

I begge lejre har begrebet haft det, der flere steder benævnes en "intuitiv appel" (f.eks. Dasgupta 2000: 326). Næsten alle anerkender, at begrebet sammenfatter og viderefører centrale debatter indenfor humanvidenskaben, inklusive nøglebegreber som institutioner, kontrakter, normer, entrepreneurship og tillid (jf. gennemgangen af de teorihistoriske rødder ovenfor). Portes (2000: 1) taler i den sammenhæng ligefrem om, at social kapital er "arguably one of the most successful "exports" from sociology to other social sciences and to public discourse during the last two decades". Ifølge Kadushin (2004: 88) har dette – til trods for alle de forbehold overfor begrebet, vi finder i alle lejre – stimuleret til "a vast output of theory and research".

Der er generelt også enighed om, at begrebet rummer et stort fremtidigt potentiale indenfor tværvideenskabelig forskning, *hvis* det bliver anvendt med omtanke (Portes 1998, 2001). Som sagt synes især videreudviklingen til begrebsparret bridging/bonding lovende (Putnam 2000; Portes 1998). Fra et sociologisk synspunkt, fordi den medtager magtperspektivet i form af inklusions- og eksklusionsstrategier, der kan undersøges kvalitativt. Fra et økonomisk synspunkt, fordi den muliggør en mere nøjagtig måling af social kapital som enten en positiv eller negativ, økonomisk faktor.

Også sammenlignet med beslægtede teoridannelser som en markedsorienteret RAT, NIE og økonomien om menneskelig lykke indenfor økonomi og politisk økonomi og en aktør- og kulturorienteret SNA (Social Network Analysis), NES (New Economic Sociology), interaktionisme og social konstruktivisme indenfor sociologi og antropologi må social

kapital teorirammen siges at have haft ganske stor succes med at nedbryde traditionelle faggrænser og fagterminologier.

Der har naturligvis været forsøg på en reintegration af økonomi og kultur indenfor eksempelvis NIE, pool resources management og den økonomiske sociologi, herunder ikke mindst indenfor subdiscipliner som social økonomi, uformel økonomi, entrepreneurship, samt familie- og immigrantsociologi. Imidlertid er netop den ifølge Coleman logiske kobling mellem 'social' (fra socialvidenskaben) og 'kapital' (fra økonomien) det, der har ført til et fællessprog og en unik mulighed for interdisciplinært samarbejde, der én gang for alle ophæver et kunstigt skel mellem økonomiske og ikke-økonomiske fænomener. Som sådan bidrager social kapital forskningen i sig selv til at opbygge brobyggende social kapital indenfor humanvidenskaben (Svendsen and Svendsen 2004).

For det andet kan social kapital begrebet ses som et *missing link*, såvel begrebsligt (på teoriniveau) som i de symbolske kampe, vi finder gennem historien (på empiriniveau) (ibid.). Et eksempel på det sidste er de danske husmænd, der i løbet af 1960'erne blev forvandlet fra uundværlige 'kulturbærere' i landdistrikterne til 'gammeldaws' og overflødige landbrugere, det i udviklingens eller *strukturændringernes* navn var nødvendigt at bortrationalisere. Naturligvis er der her tale om komplekse økonomiske og politisk-juridiske processer. Men det, at husmændene i den offentlige debat ikke havde en betegnelse for deres særlige, samfundsøkonomiske betydning – som f.eks. husmandstilværelsen som produktiv i form af skabelse af en 'social kapital' i lokalsamfundene (og ikke blot en forældet 'livsform') – har muligvis *bidraget til*, at denne sociale gruppe på landet reelt forsvandt i løbet af et enkelt årti, nemlig fra midten af 1960'erne til midten af 1970'erne. Det samme gør sig gældende, når det drejer sig om centraliseringen indenfor den danske andelsbevægelse, hvor man i sin iver efter at opbygge synlige kapitaler sandsynligvis har glemt også at medregne en *social kapital* (Svendsen 2003; Svendsen og Svendsen 2004).

Endelig åbner social kapital begrebet op for *muligheden af en neo-kapital teori om samsillet mellem forskellige former for (synlig og usynlig) kapital* – en tværvidenskab, man passende kunne kalde for en 'Bourdieuconomics' (Svendsen og Svendsen 2003b).

3.2 Kritikken af social kapital

Social kapital begrebets anvendelse i disse år er stærkt stigende. Således viser et opslag på 'social capital' i søgemaskinen Google 546.000 sider, til sammenligning med beslægtede, ældre termer som 'human capital' (1.630.000 sider), 'entrepreneurship' (1.830.000 sider) og 'network' (165.000.000 sider).¹¹ Det siger dog sig selv, at blot fordi social kapital begrebet bliver hyppigt anvendt, betyder det ikke, at det er uproblematisk og med held kan anvendes i enhver sammenhæng.

¹¹ Google 15. april 2004. Yderligere viser opslag på 'economic sociology' 21.700 sider og 'social economy' 82.500 sider. Jævnfør den vigtige, bourdieusianske skelnen mellem 'rationalitet' og 'ræssonabilitet' er det i øvrigt tankevækkende, at ordet 'rationality' forekommer på 687.000 sider, mens 'reasonability' blot forekommer på 16.900 sider.

Kritikken af social kapital kan kategoriseres indenfor følgende fire hovedområder: Begrebets manglende præcision (3.2.1), 'bagsiden' af social kapital, herunder forholdet mellem bridging/bonding (3.2.2), måleproblemer (3.2.3) samt problemer med årsagssammenhænge (3.2.4).

3.2.1 *Hvad er social kapital?*

Man kan sige om en ting, at den er 'alt undtagen en støvleknægt' (hvorfor ikke lige en støvleknægt melder historien intet om). Det samme kunne man sige om mange anvendelser af begrebet social kapital. Som nævnt lyder Putnams kendte og særdeles kritiserede 1993-definition: "Features of social organization, such as trust, norms, and networks". Men hvad er det nu lige, vi snakker om? Tillid *eller* normer *eller* netværk?

Sagt på en anden måde: *Hvis* vi vælger at anerkende en sådan ny kapitalform, hvori består den så egentlig? Centralt står regelmæssig personlig kontakt mellem mennesker og den heraf udsprungne *tillid* – men hvad er tillid? Er tillid et rent personligt gode, der knytter sig til det enkelte individs ejerskab af et netværk (jf. Bourdieu) – eller kan det også ses som et samfundsgode (jf. Coleman og Putnam)? Med andre ord: Er en social kapital *min* kapital eller samfundets, eller begge dele? Og hvordan opstår tillid? Kan den skabes og i så fald hvordan? Hvilke kulturer og politiske institutioner fremmer skabelse af tillid, hvilke gør ikke? Hvad betyder det for netværksdannelsen? Endvidere: Bliver social kapital altid skabt nede-fra-og-op, af civilsamfundet – eller kan den skabes oppe-fra-og- ned, af det politiske system, eller begge dele?

I samme åndedrag kunne man også spørge: Er tillidsbaserede fællesskaber altid noget godt? Der findes vel også 'skadelige fællesskaber' – et udtryk, man finder i danske, skriftlige kilder i sidste halvdel af 1700-tallet, og som (ofte i forbindelse med debatten om landboreformerne) blev brugt om de feudale landsbyfællesskaber. Nok giver et 'skadeligt' fællesskab den enkelte tryghed – men den begrænser måske folk mere, end den åbner op for muligheder. Eller som økonomer udtrykker det: Mulighedsomkostningerne overstiger gevinsterne ved de mindskede transaktionsomkostninger, der udspringer af personligt kendskab, fælles normer og specifik tillid, dvs. reciprocitet (i antropologisk terminologi).

Et godt eksempel er en tyrkisk automekaniker, jeg en dag sad og talte med. Han havde tidligere haft et autoværksted inde i byen (Brabrand i Århus), men nu var han flyttet ud til min landsby syd for Århus. *Ikke* fordi, der ikke havde været nok at lave i Brabrand – men simpelthen fordi slægtninge og tyrkiske bekendte hver dag kom dumpende ind på værkstedet og tvang ham til at bruge tid på høflig konversation og gratis serviceydelser. På den måde blev han hele tiden forstyrret og fik alt for lidt fra hånden. Udgør dette fællesskab en produktiv, positiv kapital? Mekanikeren selv mener bestemt nej (om end man ikke kan afvise, at han rent socialt-menneskeligt profiterer heraf).

Overordnet stiller dette et stort spørgsmålstegn ved, om det for den enkelte *altid* kan 'betale sig' at investere i social kapital. Hvis man som Kadushin (2004: 76) f.eks. låner en kop sukker af sin nabo, er det altså relevant at spørge sig selv: Hvad er *omkostningerne* ved at låne den kop sukker?

Er det da et *miks* mellem brobyggende og bindende typer af social kapital (svage og stærke bånd), der er at foretrække? Men hvori består dette miks? Hvorledes bibeholder man 'bindende' personlige goder som tryghed og omsorg, samtidig med at man søger at undgå 'indavl' ved at åbne sit netværk for – i bred betydning – ikke-beslægtede folk, der kan bibringe nye informationer, nye idéer, nye muligheder?

Ligesom Social Network Analysis eller SNA udgør social kapital forskningen en forholdsvis ny gren af netværksanalyserne, der som oftest har fundet sted i regi af den økonomiske sociologi. Som jeg ser det, er den store forskel dog, at hvor SNA – ikke mindst i Ronald Burts *structural holes* udgave – er meget teknisk, kvantitativ og rationel aktør orienteret og som sådan primært et redskab for ikke-relaterede undersøgelser indenfor en lang række discipliner – så er social kapital forskningens mål på sigt såvel metodisk som teoretisk at sammenkoble forskellige discipliner med henblik på en synergieffekt.

I den forbindelse kan de seneste bidrag, der skelner mellem henholdsvis positiv/negativ og bridging/bonding, ses som et skridt hen imod en mere præcis begrebsafklaring og, i kraft heraf, en mulig fælles teoriramme. Alligevel må begrebets upræcision opfattes som et konkret problem eller udfordring, om man vil. Vi har endnu ikke fået svar på en lang række interessante og samfundsrelevante, men særdeles uafklarede spørgsmål (se også Waldstrøm 2003).

3.2.2 Bagsiden af social kapital

Som flere gange nævnt kan et fællesskab med 'for stærke' bånd ikke altid opfattes som samfundsgavnlig. Til tider er sådanne overdrevne typer af bindende social kapital endog samfundsskadelige. Dette omtales undertiden som *Hell's Angels* problemet.

Ikke mindst Putnam har været kritiseret for at tegne et for rosenrødt billede af social kapital, især fra sociolog-side. Muligvis tilskyndet heraf har han i *Bowling Alone* (2000), der handler om nedgangen af civilt engagement og social kapital i USA siden de store borgerrettighedsbevægelser i 1960'erne, viet kapitel 22 til en gennemgang af "The dark side of social capital". Men nogen egentlig implementering af begrebssparret på empirien finder vi ikke. Som det blev nævnt i begrebsafklaringen, kan især Portes' (1998) empirisk funderede skelnen mellem positiv og negativ social kapital (og deraf udsprungne kritik af Putnam) ses som et vigtigt bidrag, der gør op med "det ensidige billede af social kapital" (Portes og Landolt 1996: 20).

Portes' definition bygger direkte på Bourdieus meget instrumentielle og individ-orienterede definition. Forskellen fra Bourdieu er imidlertid, at gruppedannelsens 'mørke side' i form af eksklusion af ikke-medlemmer her kommer helt eksplicit frem. F.eks. beretter Portes om grupper, der risikerer at blive isolerede, som f.eks. i visse sorte bydele, hvor industri og hvid middelklasse "have left the remaining population bereft of social capital, a situation leading to its extremely high levels of unemployment and welfare dependency" (Portes 1998:14). På samme måde hedder det om puertoricanske narkosælgere i New York, at de gør alt for at holde hinanden inde i narkomiljøer "such

that it becomes treason to mix with the whites in an attempt at social upward mobility” (op.cit.: 17). Vi har her et godt eksempel på, at et fællesskab ikke per definition er noget godt, hverken i produktiv eller rent menneskelig henseende ($2+2=3$) – noget, vi i mild grad også så i tilfældet med den tyrkiske automekaniker.

Det er ifølge Portes endvidere vigtigt at være opmærksom på, at de to typer netværk på makro- såvel som mikroniveauer interagerer med hinanden på en yderst kompleks måde, hvilket vanskeliggør måling og forklaring af kausalitetsforhold. Portes’ og Landolts yderligere begrebsafklaring af Bourdieus social kapital skal som sådan ses som en reaktion på en siden begyndelsen af 1990’erne fremherskende ”celebratory view of social capital” (Portes og Landolt 1996: 21), der undervurderer de metodiske problemer – en kritik, der rettes mod social kapitalistiske ’jubeltosser’ som Francis Fukuyama og, ikke mindst, Robert Putnam.

En sådan videreudvikling åbner op for mere nuancerede og (eventuelt også) kvalitativt orienterede studier af henholdsvis åbne, brobyggende og lukkede, bindende typer af social kapital, samt samspillet mellem dem – herunder også spørgsmålet om den optimale balance mellem dem eller *mikset*, hvilket f.eks. Putnam kun i meget ringe grad har problematiseret eller nuanceret. Som vi så det, griber en sådan konceptualisering direkte tilbage i teorihistorien. Weber benyttede f.eks. det beslægtede begrebsspar formel og substantiel rationalitet, ligesom han i Den protestantiske etik anså universalisme og fravær af for mange, snærende sociale bånd som en nøgle til de protestantiske entreprenørers succes (i hvert fald i økonomisk forstand). Durkheim så et samfund baseret på reciprocitet som mere end blot summen af enkeltindivider, mens fraværet af social kapital blev beskrevet som ’anomali’ (f.eks. Durkheim 1951 [1888]; se også Portes 1998: 2; Kadushin 2004: 76). Af nyere eksempler kan nævnes antropologen Edward C. Banfields (1958) klassiske undersøgelse af ”amoral familism” i et syditaliensk lokalsamfund præget af frygt, had og mafiaens uskrevne love – en empiri, Putnam bruger til at underbygge sit argument om det ucivile Syditalien som en modsætning til det civile Norditalien. Den antropologiske litteratur er i det hele taget rig på eksempler på anomali eller ’antistruktur’, herunder også symbolske og voldelige kampe mellem forskellige etniske, religiøse eller politiske grupper (f.eks. Douglas 1966; Turner 1967; Kapferer 1988; Keesing 1992; Tambiah 1996). Indenfor sociologien har f.eks. Enzo Mingione (1991) talt om ’fragmented societies’, mens Eric Uslaner (2002) har skelnet mellem, samt diskuteret konsekvenserne af, generaliseret tillid mellem forskellige grupper og partikularistisk tillid snævert indenfor en gruppe. Der er dog stadig et hul i forskningen, hvad angår undersøgelser af bagsiden af social kapital, samt ikke mindst relationen mellem de to typer af social kapital (Waldstrøm 2003: 112).

3.2.3 Måleproblemer

Den ofte ret mangelfulde, begrebslige præcision har i de konkrete analyser dels medført problemer med operationalisering og måling, dels med kausalitetsforhold. Økonomen Robert M. Solow, der på tæt hold har oplevet human kapital debatten i 1960’erne (uden at tage dette begreb til hjertet), har følgende, for skeptikerne meget typiske kommentar:

Just what is social capital a stock of? Any stock of capital is a cumulation of past flows of investment, with past flows of depreciation netted out. What are those past investments in social

capital? How could an accountant measure them and cumulate them in principle? (Solow 2000: 7).

Som nævnt har videreudviklingen til positiv og negativ social kapital som henholdsvis positive og negative eksternaliteter gjort det nemmere at finde mere præcise proxier for beholdninger af social kapital (Patulny 2003). Imidlertid mener jeg ikke, måleproblemerne blot er et spørgsmål om økonometriske teknikker. Problemerne bunder snarere i social kapital anvendelsernes manglende forankring i en grunddefinition af kapital, samt i kvalitative metoder der retter sig mod den konkrete, empiriske virkelighed.

Den manglende forankring i et klart afgrænset kapitalbegreb har ført til det, der er blevet benævnt en 'malerpalet' af forskellige former for kapital, der er poppet op i løbet af de seneste år (Woolcock 1998: 155). Vi finder her ingen logisk sammenhæng mellem disse mere eller mindre eksotiske kapitalformer, ligesom historiske forklaringer som oftest er fraværende – da især i de mange kvantitative undersøgelser. Dette *til trods for*, at en kapital som nævnt består af akkumuleret arbejde, der transmitteres i ting og mennesker gennem tid. Man ønsker nu og her at måle på en række effekter post factum men glemmer, at social kapital skabes af konkrete mennesker *processuelt*, in situ, i historien såvel som i nutiden. En kobling mellem kvantitative og kvalitative metoder kan her være en mulig løsning (Chloupkova et al. 2003; Svendsen og Svendsen 2004).

3.2.4 Kausalitetsproblemer

Generelt har man i analyserne af sociale netværk haft svært ved at påvise klare årsagssammenhænge (Waldstrøm 2003: 107). Dette gælder også social kapital studierne, hvor især Putnam er blevet beskyldt for cirkulære årsagsslutninger, kulminerende med den heftige debat i *The American Prospect* i foråret 1996 (f.eks. Skocpol 1996; Schudson 1996; Portes og Landolt 1996; Putnam 1996). Kritikken kan opsummeres i Portes og Landolts kritik af Putnams en-dimensionelle opfattelse af social kapital som noget udelukkende positivt og nærmest ophøjet:

The one-sided picture of social capital produces a series of tautologies, truisms, and stereotypes. A tautology is saying the same thing twice. At the collective level, a tautology occurs when the success or failure of a particular community is identified a posteriori with the presence or absence of social trust or social capital. In the celebratory view of social capital, if an agricultural cooperative advances economically or a city effectively carries out a reform program, it is because they had high levels of social capital to begin with; if they fail, they did not. This circularity of reasoning is facilitated by the identification of the same traits as determinants and consequences (Portes og Landolt 1996: 20).

Kritikken retter sig i særdeleshed mod Putnams (1993) *Making Democracy Work*, der er en undersøgelse af det civilt engagerede, 'socialkapitalistiske' Norditalien og korrupte Syditalien. Konkluderende hedder det heri om de norditalienske bysamfund:

These communities did not become civic simply because they were rich. The historical record strongly suggests precisely the opposite: They have become rich because they were civic. The social capital embodied in norms and networks of civic engagement seems to be a precondition for economic development, as well as for effective government (Putnam 1993: 379).

Til tider synes Putnam nærmest at parafrasere det bibelske ord om, at de, der har, skal have mere, mens de, der ikke har, heller ikke skal få. Således insisterer Helliwell og Putnam i en anden artikel:

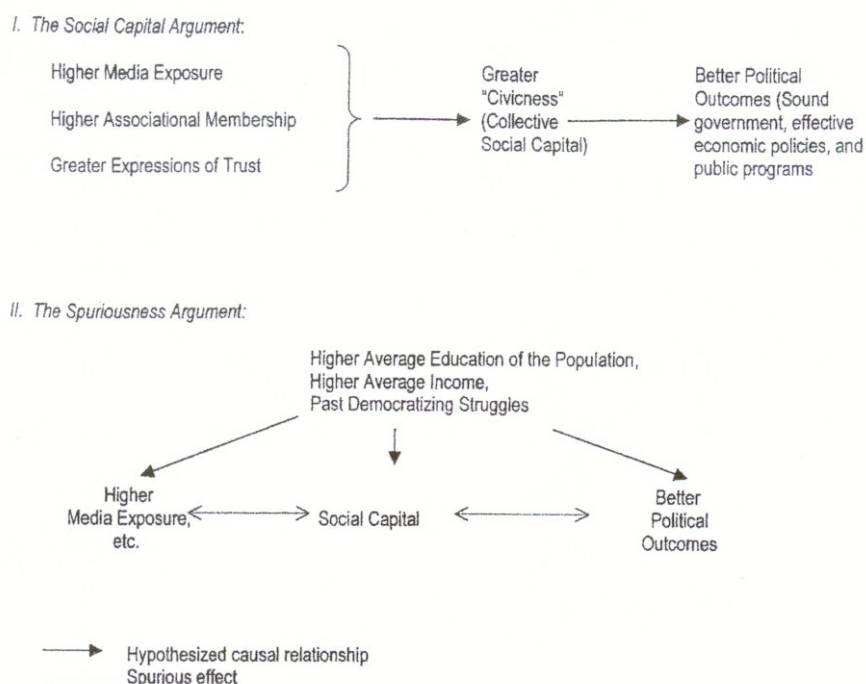
[T]here are major continuing differences among the Italian regions in how well government works . . . [T]hese differences date from the time when hired guns came into the South with authoritarian structures in hand, while the northern communities became linked instead by tower societies and other means of co-operative action involving more horizontal and open structures of government and society (Helliwell and Putnam 2000: 255).

Der er i sådanne passager tydeligvis tale om en ensidig og mere eller mindre implicit opfattelse af social kapital som på *én gang årsag og virkning* og altid knyttende sig til civilsamfundet.

Portes (2000) har uddybet sin kritik af Putnams makro tilgang i artiklen "The two meanings of social capital", der mest retter sig mod *Bowling Alone* undersøgelsen. Portes' skepsis retter sig her mod den betydningsmæssige glidning, der er sket fra social kapital defineret som en konkret ressource tilhørende et individ (Bourdieu) eller en familie (Coleman) til mere eller mindre abstrakte, kollektive 'beholdninger' (*stocks*) af social kapital, der tilhører byer, regioner eller endog hele nationer (Putnam). I sidste tilfælde risikerer man at udvande begrebet ved at gøre det til en universalforklaring, der ikke levner plads til, at andre mulige årsager kan komme under betragtning (Portes 2000: 5).

I en figur (gengivet som figur 2 underneden) opstiller Portes først Putnams argument om, at et stærkt civilsamfund præget af udbredt tillid fører til akkumulation af social kapital, der igen fører til højere kvalitet af de politiske institutioner og større økonomisk formåen i en god cirkel. Dernæst forsøger han at opstille en mindre tautologisk model, der i tråd med Sen's (1998) idé om basale borgerfriheder som grundlaget for udvikling ser alternative årsager som uddannelses- og indkomstniveau samt demokratiske processer som de *virkelige årsager* til skabelsen af kollektiver gode som social kapital. Effekterne fra den sociale kapital er derimod spuriøse.

Figur 2: "Collective social capital: alternative causal arguments".

Kilde: Gengivet fra Portes 2000: 6.

Der er også blevet fremsat kritik fra historikerne, ikke mindst i forbindelse med Italienundersøgelsen. Således har flere eksperter afvist Putnams tese om civilsamfundets opståen i Nord- og Centralitalien efter det 12. århundrede som udokumenteret (f.eks. Brucker 2001; Pye 2001; Muir 2001; Grew 2001; Rosenband 2001). Tværtimod vidner de historiske kilder om, at de republikanske bysamfund på dette tidspunkt var præget af autokrati og brutalitet. Civilsamfundet i Italien opstod derimod først i det 19. århundrede. "To focus so exclusively on the "civic" theme in explaining the divergent paths of the two regions since unification [in 1870] is to simplify and distort a complex historical reality" (Brucker 2001: 20). Brucker (op.cit.: 39) anbefaler i den forbindelse, at man – snarere end at kvantificere civilsamfundet – retter fokus mod de forskellige betydninger, foreningslivet kan antage i forskellige kontekster. I tråd med Polanyi er Bruckers kritik med til at understrege modsætningen mellem økonomers og politologers deduktivt anvendte principper om Civilsamfundet eller Markedet som historiens drivkræfter på den ene side, og en induktivt og kvalitativt orienteret, økonomisk historie, hvor 'history matters' på den anden side.

Med denne kritik in mente vil jeg i artiklens sidste del se på social kapital begrebets muligheder og begrænsninger indenfor dansk landdistriktshistorie.

4. Social kapital og dansk landdistriktshistorie

Social kapital studierne er frem til i dag fortrinsvis blevet foretaget af økonomer samt økonomisk orienterede politologer og sociologer. Dette har ofte medført et noget snævert fokus på social kapital som enten kvantificérbar substans eller komplekse og – til tider også – ganske abstrakte sæt af relationer.

Vi finder også social kapital studier indenfor historie (f.eks. Schulman og Anderson 1999; Rotberg 2001; Westlund et al. 2003). Som det fremgik ovenfor, har også Putnam i en vis udstrækning arbejdet som historiker, om end i mange faghistorikeres øjne en temmelig reduktionistisk historiker. Som gennemgangen af de danske case studier også vidner om, er faren, at social kapital bliver en universalforklaring, der overser væsentlige årsagssammenhænge, der kun kan afdækkes gennem studier af et stort og komplekst kildemateriale. Rotberg (2001: 8) påpeger i den forbindelse, at det er nødvendigt ”to test generalizations, as most historians do, against empirical details over longer or shorter episodes of time”.

Jeg vil i det følgende diskutere fordele og ulemper ved en mere kvalitativ orienteret tilgang, der søger at belyse betydningen af energiske, lokale entreprenører (’ildsjæle’), formelle institutioner og rurale diskurser for skabelse og nedbrydning af social kapital i landdistrikterne siden 1864 (se tabel 1 nedenunder).

Et fokus på *entreprenører* eller ’ildsjæle’ på mikro-niveau har til hensigt induktivt, gennem brug af primære kilder, at afdække, hvorledes konkrete, levende mennesker in situ bidrager til at skabe eller nedbryde social kapital, samt hvilke menneskelige og samfundsmæssige konsekvenser, der heraf følger. Med udtrykket ’entreprenør’ menes en person, der som det franske ord udtrykker det ’står imellem’ (forskellige individer; forskellige grupper; civilsamfund og offentlige/private institutioner):

A modest linguistic reflection on entrepreneurship suggests that *entre + prendre* tells us about making an entry into and grasping something. Entry is usually made through an opening between what exists and what is could become; it is in such in-between places that opportunities can be sensed (Hjorth, Johannisson og Steyaert 2003: 91).

Med andre ord er det entreprenørens indgående kendskab til det økonomiske eller kulturelle livs (eller begge dele) lokale og regionale aktører, han eller hun typisk fungerer som *brobygger imellem*, der gør ham eller hende i stand til at ”envision the possibilities of joint action” (Ostrom 1965: 3). At medtage et sådant mikrosociologisk niveau er i tråd med Portes’ og historikernes kritik af Putnams kvantificering af civilsamfundet, der har en tendens til at sløre den historiske kompleksitet, herunder den ’mørke side’ af social kapital, og af den grund risikerer at overse vigtige årsagssammenhænge.

I tråd med NIE og den økonomisk-politologisk orienterede social kapital forskning er mit argument for et fokus på *formelle institutioner* på meso-niveau (som f.eks. andelsvedtægterne fra Hjedding Andelsmejeri 1882, der hurtigt blev en mønster-model), at de sikrer forudsigelig adfærd, ansigt til ansigt kontakt, tillid og, ikke mindst,

sanktionsmuligheder overfor kontraktbrydere (Ostrom 1990, 1994). Institutioner kan dog også bidrage til gruppeisolation og eksklusion, som f.eks. de søndagsmejerier fra 1890'erne, der formelt ekskluderede ikke-missionske medlemmer, eller de ændringer i andelsmejeriernes vedtægter fra midten af 1960'erne, der reelt medførte en begunstiggelse af de største leverandører (og hermed en indirekte eksklusion af de mindre leverandører).

Endelig mener jeg, det på makro-niveau ikke er nok at dokumentere opbygning og nedbrydning af netværk rent statistisk (som Putnam og mange økonomer overvejende gør det). Det er her derimod oplagt at tilføje social kapital tilgangen en ekstra dimension i form af *diskursanalyser*. Ordet diskurs (egl. latin: 'løbe omkring') blev nydefineret i 1950'erne og 1960'erne, ikke mindst takket være Foucaults arbejder. I sin nye, samfundsvidenskabelige betydning skal diskurs bredt forstås som "de mønstre, vores sprog følger i forskellige sociale sammenhænge, [og som] er bestemmende både for reproduktionen af den sociale verden og for forandringen af den" (Olden-Jørgensen og Løkke 2001: 182). Ved at supplere med en diskursiv tilgang bliver det muligt i et magtperspektiv at undersøge samarbejds- og eksklusionsstrategier og, i tæt tilknytning hertil, dannelsen af henholdsvis brobyggende (+) og bindende (-) typer af social kapital (tabel 1).

Tabel 1: Undersøgelsesområder og -niveauer i en bridging/bonding social kapital tilgang.

Niveau	Undersøgelsesområder	Effekter	
MAKRO	Rurale diskurser	SOCIAL KAPITAL	
MESO	Formelle institutioner		+
MIKRO	Entreprenører		-

I tilknytning til det nye element i en social kapital studie – diskursanalyser – vil jeg starte med en række indledende refleksioner over mulige teoretiske og metodiske tilgange i grænseområdet mellem historie og antropologi. I den forbindelse vil Foucault's idéer om 'strategisk antagonisme' og 'diskursive afvigelser' og Bourdieus idéer om 'teorieffekter' og 'symbolske kampe' blive fremdraget som mulige, teoretiske værktøjer til analyser af det, der indenfor de såkaldte rural studies er blevet benævnt 'discourses of rurality' (4.1). Endelig vil jeg på baggrund af gennemgangen af social kapital begrebet og et (tilføjet) diskursivt element vurdere de fordele og ulemper, bridging/bonding social kapital tilgangen har som overordnet teoriramme for en række danske case studier (4.3) set i lyset af den tidligere forskning på området (4.2).

4.1 Teoretiske og metodiske refleksioner

4.1.1 Foucault og Bourdieu

Indenfor antropologien har især Marshall Sahlins argumenteret for en kobling mellem historie og antropologi. Således præsenterede han i 1983 sin vision om en strukturel, historisk antropologi. Målet med en sådan disciplin er at forene historikernes viden om de konkrete begivenheder med antropologernes viden om forskellige, kulturelle systemer, der strukturerer disse begivenheder (Sahlins 1983: 534). Sahlins er dog blevet hårdt kritiseret for at undervurdere historiske årsagssammenhænge i form af individers og gruppers interesser, ikke mindst i sin undersøgelse (1985) af kaptajn Cooks ophold på Hawaii i 1778-79 (f.eks. Obeyesekere 1992). Vi risikerer hermed atter at ende i det, E. P. Thomson (1978: 79) har kritiseret som fremstilling af historie som ”en proces uden et subjekt”, blot i en kulturalistisk udgave. En lignende kritik af historisk dekontemporalisering er blevet rettet mod Clifford Geertz og andre hermeneutisk inspirerede socialvidenskabsfolk (f.eks. Roseberry 1982; Munn 1992).

Bourdieu og Foucault lader ikke på samme måde som Sahlins kulturen overspille historien, ligesom de i højere grad ud fra et legitimitets- og magtperspektiv inddrager samspillet dels mellem kultur og økonomi, dels mellem enkeltindividet og dets objektive livsbetingelser.

Foucault har i den forbindelse benyttet en genealogisk metode, der – til forskel fra et traditionelt, objektivistisk ”hypra-historisk synspunkt” (Foucault 1983 [1971]) – bevidst og på detektivisk vis søger at *opsplitte* historiens rationalitet og kontinuitet. Det sker ved at søge i en tilsyneladende homogenitets spalter og revner for empirisk at kunne påvise ”de bittesmå afvigelser” (Foucault 1983 [1971]: 89). Målet er at hente op fra historiens glemsel det ’skæve’ og ’unormale’, der er blevet undertrykt af de herskende diskurser, eftersom det netop er galskaben og forbrydelsen, der fortæller mest om normaliteten og lovligheden. Bestræbelsen på at opspore empirisk påviselige antiteser til de herskende diskurser har Foucault benævnt strategisk antagonisme.

Rather than analyzing power from the point of view of its internal rationality, [a way towards a new economy of power relations] consists of analyzing power relations through the antagonism of strategies (Foucault 1980: 211).

Dette medfører en undersøgelse af en magtrelation som en handlingsmåde, der – til forskel fra en voldsrelation, der retter sig mod ting og kroppe – indvirker på andres nutidige eller fremtidige måder at handle på (op.cit.: 220). Interessant er her Foucaults anvendelse af ordet ’doktrin’ forstået som udbredelsen af de samme grundlæggende sandheder blandt en gruppe mennesker og udtrykt i en bestemt diskurs, der på den måde bliver et tegn, et adgangsbevis. ”Doctrine links individuals to certain types of utterance while consequently barring them from all others” (Foucault 1982: 226).

Hvor Foucault især har interesseret sig for magtudøvelsen i form af forskellige *régimes du savoir*, der opretholdes af institutioner (pædagogik, uddannelse, lovgivning osv.), og hvor sproglig kommunikation blot udgør en del af en magtrelation, har Bourdieu i større grad betonet What speaking means (*Ce que parler veut dire*). Viden og klassifikation udgør ikke neutrale værktøjer. De udtrykker underliggende magtrelationer. Som sådan vil de

altid indgå som en integreret del af den social diskurs, der – i Foucaultsk forstand – søger at indvirke på andres handlinger, og som ofte knytter sig til en bestemt verdensanskuelse eller 'doktrin'. Bourdieu har her benyttet ordet 'doxa' forstået som en tagen verden for givet ud fra en bestemt og ofte hegemonisk opfattelse af sandheden (for eksempel Bourdieu 1977: 164ff.) – en form for eksklusion, Foucault (1982: 218) har benævnt viljen til sandhed (til forskel fra den klassiske vilje til *viden*).

En sådan socialkonstruktivistisk tilgang, der retter fokus mod klassifikation, vidensproduktion og skabelse af gruppeidentitet gennem eksklusionsstrategier, har de seneste årtier været vidt udbredt indenfor socialvidenskaben. F.eks. har Bourdieu (1990: 134; 1977: 178) talt om "constitutive naming" og "theory effect", Ian Hacking (1999: 80ff.) om "elevator words" og "nominalism", mens Bruno Latour (1999: 69) har beskrevet viden som en "operator", der viderekommunikere en kulturs sandhed om en bestemt sammenhæng mellem ting og ord. Bourdieu har defineret termene "naming" og "theory effect" således:

The categories of perception, the systems of classifications, that is, essentially, the words, the names which construct social reality as much as they express it, are the crucial stakes of political struggle, which is a struggle to impose the legitimate principle of vision and division... a struggle for the legitimate exercise of the theory effect (Bourdieu 1985: 198, 217).

Som sådan kommunikerer ordene altid et bestemt syn på en begivenhed, som det også fremgår af det oldgræske ord *theorein*, der betyder beskue eller betragte (som en tilskuer, f.eks. et skuespil). For Bourdieu er det imidlertid indlysende, at en bestemt måde at anskue og viderekommunikere verdens begivenheder på, en *theoria*, også bidrager til at definere denne verden. På den måde kan introduktionen af nye ord potentielt få en direkte indvirkning på folks (legitime) verdensanskuelser og handlingsmønstre og som sådan på virkeligheden selv – akkurat som det var tilfældet med mange af Marx' begrebslige opfindelser som "arbejderklassen" og "klassekampen". Sådanne abstraktioner forekommer ofte i bestemt form: arbejderklassen, klassekampen og – endvidere – udviklingen, strukturændringerne, osv. Der er tale om en slags reifikationsproces, hvor abstrakte (og ofte akademiske) begreber efterhånden forvandles til 'virkelige' ting.

I tråd med denne logik og i et overvejende sociologisk perspektiv fastslår Bourdieu (1990: 54) at "politics is, essentially, a matter of words". Som sådan kan grupper og gruppeidentiteter i vid udstrækning ses som et resultat af begrebsliggørelse, dvs. af ord, forstået som "the instruments of the struggle for the definition of reality" (Bourdieu, 1977: 170). Dette sker processuelt, gennem det Bourdieu sammenfatter som *symbolske kampe*:

Principles of division... function within and for the purposes of the struggle between social groups; in producing concepts, they produce groups, the very groups which produce the principles and the groups against which they are produced. What is at stake in the struggles about the meaning of the social world is power over the classificatory schemes and systems which are the bases of the representations of the groups and therefore of their mobilization and demobilization: the evocative power of an utterance which puts things in a different light (Bourdieu 1989: 479).

4.1.2 Rural studies

I den internationale landdistriktsforskning har man talt om 'brede' tilgange, der i analyserne også medtager kulturelle og politiske dimensioner – modsat 'snævre' tilgange, der fokuserer ensidigt på input-output i form af investeringer i human kapital, der efterfølgende kapitaliseres og hermed bevirker en stigning i BNP indenfor en befolkning eller befolkningsgruppe (Terluin 2003: 329).

Såvel den traditionelle, klassisk økonomiske tilgang som de rurale studier søger at indfange den kompleksitet og diversitet, der er opstået i landdistrikterne i takt med, at landbrugets dominans er ophørt – en proces, der ofte er blevet benævnt 'rural restructuring'. Begrebet er udviklet i de to antologier *Rural Restructuring* (Marsden et al. 1990) og *Constructing the Countryside* (Marsden et al. 1993), hvor man i en post-marxistisk tilgang har opprioriteret endogene faktorer i form af konkrete aktørers netværk og handlinger til forskel fra mere traditionelle marxistiske tilgange indenfor humangeografi, der i højere grad fokuserer på sociale strukturer (Murdoch et al. 2003: 17).

I den første bog slås det fast, at begrebet og temaet 'den rurale restrukturering' har som overordnet mål at forene en række socialvidenskabelige discipliner ved at knytte et makroniveau (den internationale, økonomiske udvikling) sammen med et mikroniveau (de regionale og lokale udviklinger) (Marsden et al. 1990: viii). En sådan tværvideenskabelig og holistisk tilgang er med andre ord velegnet til dels at afdække landbrugserhvervets marginalisering i den globale proces, dels de lokale svar herpå forstået som opkomsten af nye socio-økonomiske grupper på landet, der har bidraget til at skabe et "differentieret" landdistrikt (op.cit.: 152). I *Constructing the Countryside* samler interessen sig mindre om landbruget, og mere om det differentierede landdistriktsamfund. Hermed bevæger vi os fra et makroniveau, hvor udviklingen går mod global homogenitet, ned på et mikroniveau, hvor udviklingen modsat synes at gå mod stadig større heterogenitet. Metoden bliver her feltarbejdet med praksisorienterede begreber som "follow the actors", "action-in-context" og "meetings in places" (Marsden et al. 1993: 190, 140ff.). Handlingerne - et udslag af aktørernes nutidige identiteter, interesser og strategier - er ikke blot betinget af de ydre, økonomiske faktorer. De skal først og fremmest ses som produkter af tidligere handlinger, som de er foregået indenfor specifikke, lokale netværk (op.cit.: 152-53). Det er således skabelsen af netværk - som et produkt af tidligere, eksisterende netværk - der igen udgør konteksten for den fremtidige udvikling.¹²

Bl.a. på baggrund heraf har Bor et al. (i Terluin 2003: 328) opsummeret rural restrukturering som tre dynamikker, der bliver til i samspillet mellem globale kræfter og lokale svar: En territorial i form af ændrede kulturelle og landskabsmæssige forhold i regionale og lokale områder; en befolkningsmæssig i form af ankomsten af nye socio-

¹² "We must "follow" actors as they enter into and construct networks of social relations. These networks give rise to the processes of economic, social and political change that form the rural and provide the context for the next round of restructuring" (Marsden et al. 1993: 191).

økonomiske grupper; samt en global i form af globaliseringsprocessers økonomiske, sociale og politiske betydning.

Som nævnt har man forsøgt at forklare denne mangfoldighed gennem en henholdsvis regionaløkonomisk tilgang og en mere kulturorienteret tilgang indenfor rural studies. Indenfor den regionale økonomi identificerer Terluin (op.cit.: 330-31) fire grupper af modeller. De to første – traditionelle modeller og rene agglomerationsmodeller – opererer begge ud fra den snævre betydning af økonomisk vækst som en stigning i BNP. Et sådant fokus på eksogene faktorer var fremherskende frem til 1970'erne. De nyere lokalmiljø- og territorial innovationsmodeller har derimod et stærkere fokus på betydningen af institutioner, kultur og historie som en faktor for økonomisk vækst.

Samspillet mellem indre, lokale og ydre, regionale og globale faktorer og en bred definition af økonomisk vækst er fremtrædende indenfor rural studies. Ikke desto mindre finder vi også her den eksogene tilgang til udvikling, som afspejler de regionaløkonomiske modeller. Herudover er der to 'bløde' tilgange. Den første er den såkaldt endogene tilgang til lokal udvikling, der tager udgangspunkt i et lokalsamfunds egne, mere eller mindre synlige ressourcer (f.eks. Bryden 1990). Den anden er den miksede eksogene/endogene tilgang, der med udgangspunkt i industrial district forskningen fokuserer på samspillet mellem interne og eksterne netværk (Terluin 2003: 332-33).

Som nævnt har den socialkonstruktivistiske tendens i særdeleshed har været fremherskende indenfor en tværvideenskabeligt og holistisk orienteret international landdistriktsforskning de seneste år. Herom vidner det voksende antal af undersøgelser af såkaldt rurale diskurser (*rural discourses*). Dette indebærer et fokus på hegemoniske diskursers betydning for skabelsen af nye rurale identiteter og realiteter (Mormont 1987, 1990; Hoggart et al. 1995; Woods 1997; Ray 1997, 1998; Herbert-Cheshire 2000; Woodward 2001; Halfacree 2001; Halfacree et al. 2002; Svendsen 2003). Disse studier samler sig indenfor det tværvideenskabelige og ofte kulturorienterede felt 'rural studies'. Karakteristisk her er, at man – bl.a. til forskel fra den regionaløkonomiske tilgang – forklarer økonomisk vækst ud fra såvel ydre, eksogene som indre, endogene faktorer (Terluin 2003).

Rural studies litteraturen rummer mange eksempler på, hvorledes man kan undersøge 'teorieffekter' ud fra forskellige synsvinkler. Dette indbefatter undersøgelser af den rurale restrukturering (for en oversigt, se Hoggart og Paniagua 2001), konflikter mellem landbogrupper (Woods 1998), statslige strategier indenfor landdistriktsudvikling (Herbert-Cheshire 2000) og magtfulde repræsentationer konstruerede og promoverede af bestemte interessegrupper (Woods, 1997; Woodward, 1999). Alle steder sporer vi en stor interesse for diskursive elementer og deres effekter på rural identiteter og realiteter.

Et godt eksempel er Michael Woods' (1997) interessante studie af lokalpolitik i landdistriktsområdet Somersset i England gennem 1900-tallet. Her ser vi tydeligt, hvorledes magtrelationer i et lokalsamfund til dels også bliver diskursivt skabt og opretholdt (op.cit.: 457), om end naturligvis indenfor rammerne af en større politisk og

økonomisk kontekst. Vi er således vidner til en historisk formation af konkurrerende diskurser, der har haft "a real effect on the lives of local people" (op.cit.: 472). Fra slutningen af Første Verdenskrig og indtil 1960'erne har således en "agricultural community discourse" domineret og som sådan fremmet snævre jordbrugsinteresser. Imidlertid blev denne diskurs fra midten af 1970'erne i stigende grad udfordret af en "environmentalist discourse" (1997: 458), som tilhørte en stadig mere talrig og magtfuld gruppe indenfor servicefagene, ofte tilflyttere fra byområderne. I modsætning til de lokale (ofte landbrugere) i landsbyerne var disse tilflyttere ikke opvokset med en "traditional discourse of rurality which regarded the countryside as a space of production". I stedet udviklede de alternative diskurser, der i højere grad fremstillede landdistriktet som "a space of consumption" (1997: 468).

4.1.3 Metodiske refleksioner i forbindelse med afhandlingen "Samarbejde og Konfrontation. Opbygning og nedbrydning af social kapital i de danske landdistrikter 1864-2003".

Snarere end at benytte en traditionel faghistorisk tilgang har jeg i ovennævnte afhandling valgt at anlægge en i høj grad diskursiv og til tider antropologisk synsvinkel på det historiske kildemateriale. Dette har jeg gjort indenfor en tværvideenskabelig og socialkonstruktivistisk inspireret rural studies tradition centreret omkring tidsskriftet *Journal of Rural Studies*, her ikke mindst under inspiration af Michael Woods (1997, 1998) historiske undersøgelser i engelske landdistrikter.

Med udgangspunkt i Foucaults idéer om doktriner og afvigelser i herskende diskurser har jeg i den forbindelse valgt at prioritere en dybdegående og kvalitativt orienteret læsning af primært trykte kilder, her især landbotidsskrifter men også andre, trykte kilder som selvbiografier, aviser, foreningsvedtægter og jubilæumsskrifter. Herudover har jeg også benyttet utrykt kildemateriale, især foreningsprotokoller. Min tilgang er som sådan overvejende *antagonistisk* i Foucaultsk forstand, dvs. rettet mod historiens brudflader; mod modstrategier og moddiskurser. Jeg mener netop, et sådan fokus på det, Foucault har kaldt 'de bittesmå afvigelser', kan være med til mere dybdegående end hidtil at forklare de herskende, 'normale' diskurser. Dette indbefatter også mere eller mindre skjulte ideologier som den, jeg har benævnt 'det globale udviklingskapløb', der især fik stor indflydelse i de danske landdistrikter efter Anden Verdenskrig, og som oprindeligt kan spores tilbage til antropologisk teoridannelse i det 19. århundrede.

Især debatter og principdiskussioner i *landbotidsskrifterne* har her givet en god indsigt i det, Bourdieu har betegnet som symbolske kampe mellem sociale grupper, der gennem historien har forsøgt at bevare eller tilkæmpe sig retten til legitim navngivning, dvs. til at kategorisere virkeligheden. En sådan tilgang giver mulighed for – nærmest år for år – at iagttage ændringer i herskende og, til tider, nærmest hegemoniske landboterminologier. Disse ændringer kan som sådan ses som et 'barometer' på samarbejds- og konfrontationsstrategier og – i tæt tilknytning hertil – på dannelsen af henholdsvis brobyggende og bindende typer af social kapital.

Et ganske godt eksempel herpå er de i den hidtidige historieskrivning nærmest glemte, symbolske kampe, der fandt sted mellem 1960'ernes centralistisk indstillede andelsledere

og –eksperter og lokalistisk indstillede 'kættre' blandt husmands- og mejeristænderne. I det hele taget vil jeg hævde, at min læsning af artiklerne i indflydelsesrige landbotidsskrifter som *Andelsbladet*, *Tidsskrift for Landøkonomi*, *Højskolebladet*, *Husmandshjemmet*, *Dansk Ungdom* og *Landsbyen* gennem perioden bidrager til at kaste et nyt lys over de vigtigste principdiskussioner blandt landboerne gennem perioden – herunder ungdomssagen, andelssagen og forholdet mellem land og by. Dette må nødvendigvis også indebære studier af teori effekter, dvs. det, diskursen *gør ved mennesker*.

Indenfor historievidenskaben er en sådan optik især blevet anvendt indenfor *New Historicism*. Som et hovedværk kan nævnes Stephen Greenblatts fortolkninger af den siden 1300-tallet så populære rejseberetning *Mandevilles Rejse* (Greenblatt 1991), hvor interessen samler sig om, hvorledes tekstlige repræsentationer bidrager til at skabe virkeligheden. Som Dorthe Gert Simonsen (2001: 175) pointerer, leder Greenblatt med andre ord efter svar på, hvad teksten *gør*, dvs. "hvad *Mandevilles Rejse* udvirker i sine repræsentationer". I et større metodologisk perspektiv bliver konsekvensen, at den traditionelle skelnen mellem levn og beretning og primære og sekundære kilder efterhånden sløres. I dette post-strukturalistiske – eller som Simonsen hellere vil benævne det – *tegnanalytiske* perspektiv bliver enhver kilde i princippet en repræsentation og rummer som sådan ingen 'ægthed' i objektiv, empirisk forstand. Som følge heraf bliver "betegnelserne levn og beretning misvisende som absolutte analytiske kategorier" (op.cit.: 174).

Det følger af den diskursivt og litteraturstudie anlagte metode i min afhandling, at der overvejende har været tale om at analysere de *normative* elementer, de nævnte tidsskriftsartikler rummer (se f.eks. Clausen 1963: 81). Der er med andre ord i gængs, erslevsk forstand tale om at udnytte det subjektive eller evaluative element i blot 'middelbart tilgængelige', berettende kilder. Det sker i form af en afdækning af mønstre af holdninger og mere eller mindre skulte ideologier, udtrykt i distinkte terminologier (repræsentationer). I den forbindelse mener jeg, det er nødvendigt at medtænke den post-strukturalistiske kritik, der problematiserer beretningens 'objektive elementer' samt 'levn' forstået som "hvad der endnu umiddelbart er tilgængeligt af Fortidens Liv" (Erslev i Simonsen 2001: 160).

Ud fra ovenstående, metodiske overvejelser har jeg i mine kulturhistoriske case studier rettet fokus mod tidsskriftforfatternes subjektivt farvede syn på bestemte landboforhold i den offentlige debat på et bestemt tidspunkt. Dette indbefatter større, propagandistiske fremstød som agitationen for centraliseringen af andelsbevægelsen omkring Første Verdenskrig og i 1960'erne. Som det vil fremgå, kan disse individer endvidere ses som repræsentanter for forskellige landbogrupper, der – diskursivt såvel som i praksis – indgår i samarbejde og konfrontation.

Som en naturlig følge af denne metodiske tilgang har det arkivalske materiale fået en lavere prioritet, om end jeg i flere af artiklerne i mindre udstrækning har suppleret de kulturhistoriske litteraturstudier med arkivstudier, primært af lokalhistorisk relevans, samt med interviews af landboere. Denne prioritering rummer naturligvis både fordele og

ulemper, og der kan ikke herske tvivl om, at flere kvalitativt og helhedsorienterede, kulturhistoriske undersøgelser, der i højere grad baserer sig på arkivstudier, vil kunne nuancere og perspektivere mine forskningsresultater i betydelig grad.

Det overordnede mål var at beskrive og forklare et kulturhistorisk kildemateriale på en mere kvalitativ og helhedsorienteret måde end hidtil indenfor en social kapital teoriramme, der retter fokus mod offentlige entreprenører på individniveau og institutioner på mellemniveau, suppleret med en diskursiv tilgang, der belyser herskende diskurser på makroniveau.

4.2 Tidligere forskning

4.2.1 Landbrugsforskning

For at belyse emnet kunne jeg alternativt have valgt en makro-orienteret tilgang med en teoriramme hentet indenfor politisk-økonomisk historie. I så fald ville ydre, eksogene faktorer som internationale markedskonjunkturer og teknologiske innovationer have fået tillagt en større forklaringskraft.

Eksempler på sådanne behandlinger finder vi i den ”økonomisk vækst” ramme, der strukturerer Svend Aage Hansens to-bindsværk *Økonomisk vækst i Danmark* fra 1720 til 1970. Her defineres økonomisk vækst som en ”vedvarende stigning i et samfunds reale produktionsresultat pro persona”, målt som bruttofaktoringkomsten (Hansen 1976: 11). Drivkraften bag udviklingen indenfor industri og landbrug – og som sådan bag bybefolkningens og landbobefolkningens levevilkår – ses her som en overgang fra en overvejende naturaliebaseret økonomi i det 18. samt i første halvdel af det 19. århundrede til en overvejende markedsøkonomi fra omkring midten af det 19. århundrede og frem. Specifikke årsager til denne udvikling ses i ændringerne i nationale politikker og lovgivninger, demografiske ændringer blandt by- og landbobefolkningen, ændringer i teknologi samt nationale og internationale økonomiske forhold. Herudover mener Hansen (op.cit.: 12), at væksten ”i sig selv [virker] dybt omdannende på et samfunds økonomiske, demografiske, sociale og politiske struktur”. Dette er i tråd med Erling Olsens *Danmarks økonomiske historie siden 1750* fra 1962, hvor betydningen af teknologiske innovationer og organisering af arbejdet (arbejdsdelingen) dog fremhæves mere end de øvrige faktorer (Olsen 1962: 12). I de nævnte to bøgers efterfølger, Henrik Christoffersens *Danmarks økonomiske historie efter 1960*, bliver der lagt vægt på stigningen i driftssammenlægninger indenfor dansk landbrug samt den øgede produktivitet, stordriftsfordelene fører med sig. Det fremgår også, at denne voldsomme vækst i landbrugsproduktionen er sket i takt med en - siden begyndelsen af 1980'erne - stadig mere omfattende subsidiering og regulering af erhvervet. Det sidste udspringer ikke mindst af en skærpet miljøpolitik (Christoffersen 1999: 60).

Også indenfor den deciderede landbrugsforskning finder vi i stor udstrækning en lignende begrebsdannelse. Et vigtigt eksempel er Erik Helmer Pedersens *Det danske landbrugs historie 1914-88*. Her rettes fokus mod industrialiseringen efter Anden Verdenskrig og EU-medlemskabet i 1973 samt de deraf udsprungne erhvervs politikker indenfor stat og landbrugsorganisationer som hovedforklaringer på ændringer i landdistriktsudviklingen.

Dette er i tråd med tidligere politisk-økonomiske fremstillinger som f.eks. Vigen (1950), Brogaard (1965), Bryld og Haue (1982) og Vedholm (1995). I den forbindelse fremhæver Helmer Pedersen (1988: 11) betydningen af en række strukturændringer, der siden begyndelsen af 1950'erne har indvirket på landbruget – nationalt såvel som internationalt. Der er på den måde tale om en overvejende politisk-økonomisk tilgang, som Pedersen (ibid.) benævner ”abstraktionen” i form af et forsøg på at ”systematisere de udviklingstræk, der kendetegner produktionsprocessen i dens erhvervspolitiske indramning”. Herudover medtager Pedersen dog også ”den konkrete side af historien” i form af ”fortællingen om, hvorledes denne produktion skabes ude på de enkelte bedrifter” (ibid.). Det sidste indebærer også en kort og mere evaluativt orienteret behandling af de holdninger, der kan spores på landet indenfor bestemte perioder i form af ”ideologiske og symbolmættede udtryk” (ibid.).

Set i forhold til den store vægt, der lægges på abstraktions-delen, kan det måske undre, at Helmer Pedersen ender op med en i høj grad endogen forklaring på udviklingen indenfor dansk landbrug. Således konkluderer han, at de danske landmænd - trods den meget ustabile udvikling på det internationale prisma gennem hele perioden - rent økonomisk har overlevet på grund af deres ”evne til tilpasning” (op.cit.: 330). Denne tilpasningsevne hænger tæt sammen med en udbredt samarbejds- eller organisationsevne – evnen til ”at organisere samarbejdet i egnede former”. En sådan evne er dels blevet udvist internt i landbruget, hvor andelsidéen i lange perioder viste sig frugtbar, samt udenfor, i samarbejdet med staten (op.cit.: 331). Landbrugets økonomiske overlevelse har dog også haft sine omkostninger. Således er landbruget som håndværk mere og mere blevet erstattet af landbruget som en industri - ”landbrugsteknikeren erstatter landmanden” - og landbokulturen betragtes af mange som noget, der er ”gået tabt” (op.cit.: 322 og 328). Hvordan og hvorfor bestemte netværk indenfor andelsbevægelsen i forskellige perioder har *valgt* at ’organisere samarbejdet’, samt om nogen muligvis har været *ekskluderet* fra disse beslutningsprocesser, efterlades derimod temmelig ubelyst.

4.2.2 Andelsforskning

Indenfor andelsbevægelsesforskningen finder vi både kulturalistiske og politisk-økonomiske forklaringer på andelssamarbejdet specifikt og landdistriktsudviklingen generelt.

Eksempler på det første finder vi ikke mindst hos nationalt sindede historikere i det 20. århundredes første halvdel, der priser andelssamarbejdet som en unik, dansk kulturarv, hvorimod konfliktstoffet er nedtonet eller helt fraværende. Således bruger sekretæren i Det kgl. danske Husholdningsselskab, Hans Hertel, i 1917 i sin bog om andelsbevægelsen et helt kapitel på at beskrive andelsbevægelsens rødder i landsbyfællesskabet. Her hedder det f.eks., at ”en Samvirken mellem Jordbrugerne i direkte produktivt Øjemed, fælles Forpligtelser og fælles Rettigheder vedrørende forskellige Arbejders Udførelse og Deltagelsen i forskellige Goder gaar tilbage til ældgamle Tider” (Hertel 1917: 7). På lignende vis taler August F. Schmidt i *Brugsforeningsbladet* i 1935 om ”en økonomisk [andels-] Epoke, der her i vort Land havde en slags parallel i det gamle danske Landsbyfællesskab”. Og i noget svulstige vendinger fortsætter han med at tale om den ”Fællesskabets Ånd”, der karakteriserede både det gamle fællesskab

(landsbyfællesskabet) og det nye (andelsfællesskabet), og som medførte, at "alle er lige indenfor de enkelte Foretagender" (Scmidt 1935: 1). Af andre eksempler kan nævnes højskoleforstander J. Th. Arnfred, der bl.a. har talt om "Folkesindet" og "særlige historiske Forhold" i forbindelse med det særpræg, den danske andelsbevægelse har fået (Arnfred 1943: 23), samt Hans Jensen, der i 1939 skriver, at "trangen til at arbejde i fællesskab [er en] kulturel arv fra stavnsbåndstiden" (Jensen i Pedersen 1996: 140).

Det er her påfaldende, at sådanne kulturelle argumenter overhovedet ikke optræder i de kilder, vi finder fra sidste halvdel af 1800-tallet. Her er der tale om andelsbevægelsen som led i en "politisk Kamp", som en "rent økonomisk Bevægelse" eller som en moralsk institution, hvor "Maalet var at gøre Andelsforeningernes medlemmer til dygtigere, selvstændigere og fremfor alt til bedre Mennesker" (Skrubbeltrang 1948: 118-119). Slagord som uafhængighed, enighed, selvstyre, forædling og opdragelse knyttedes her ikke sammen med en forudgående samarbejds tradition. Tværtimod opfattede andelsbevægelsens folk sig som repræsentanter for en ny, moderne æra, hvor idealisme blev tæt knyttet til idéen om teknologisk fremskridt og økonomisk rationalitet.¹³ Claus Bjørn har i samme forbindelse karakteriseret andelstiden på følgende måde:

Mere end noget andet fremstår (andels)mejeriet som selve andelstidens symbol frem for noget andet: "De huse rejste sig med slanke spir langs alfarvej" sang den meget unge Jeppe Aakjær i sin "Mejeristvis" fra 1886 og fastslog her det karakteristiske ved mejeriet - beliggenheden midt og synligt i landbosamfundet med dampskorstenen som symbolet på den ny tid (Bjørn 1997: 317).

Det er i det hele taget karakteristisk for den nyere andelsbevægelsesforskning, at såvel endogene, kulturorienterede forklaringer og eksogene, politisk-økonomiske forklaringer inddrages. Ligeledes er der et større fokus på konfliktprocesser indenfor andelsbevægelsen og, generelt, en større problematisering af stoffet.

Af betydningsfulde værker kan nævnes Preben Dollerups *Brugsforeningerne 1866-1896*, der primært gennem utrykte kilder søger at analysere de "sociale, økonomiske og politiske faktorer, der måtte ligge bag bevægelsens opståen og udvikling" (Dollerup 1966: 13). I den første fase dominerede sociale faktorer i form af ønsket om at hjælpe underklassen. Efter 1870'ernes landbrugskrise var det primært de fælles økonomiske interesser, der lå til grund for dette andelssamarbejde. Dollerup afviser dog ikke, at fremtrædende enkeltindivider som H. C. Sonne, Hans Dønnergaard, C. C. Alberti og Severin Jørgensen har spillet en rolle for denne udvikling. Poul Thestrup (1986) har i langt højere grad forklaret oprettelsen af de første brugsforeninger som en direkte reaktion på kornprisstigninger. Han er i den forbindelse blevet kritiseret for bl.a. at undervurdere betydningen af den socialliberale debat, der fandt sted i Europa gennem 1850'erne og 1860'erne, ikke mindst i England (Just 1987).

Også Flemming Just (1984) har dokumenteret, hvor vigtig en rolle selvhjælpsideologien spillede i brugsforeningsbevægelsens første fase som en forebyggelse af almissepolitik og proletarisering af landarbejdere og husmænd – et socialt problem, der ikke mindst

¹³ Se også Helmer Pedersen (Pedersen 1996) for en kritik af helhedstanken i dansk landbohistorie. For en tidlig kritik af myten om landsbyfællesskabet og andelsbevægelsen, se Ravnholt 1943.

eskalerede efter lavsvæsenets endelige afskaffelse i 1862, der uheldigvis faldt sammen med kraftige prisstigninger på brød i midten af tiåret (op.cit.: 25). Den sociale faktor og det deraf følgende fokus på ikke-økonomiske, historiske drivkræfter er også fremtrædende i undersøgelser indenfor andre grene af andelsbevægelsen, som f.eks. Niels Clemmesens studie af sparekassebevægelsen 1810-1914. Her betones sparekassernes ideologiske eller ”normative” virkning i befolkningen (Clemmesen 1985: 164). Nævnes kan også Thomas Rørdams *Fra andelssamfundets barndom* (Rørdam 1983), der anlægger et overvejende personalhistorisk syn på andelsudviklingen. Endelig indgår der også såvel eksogene og endogene årsagsforklaringer i Claus Bjørns studier af andelsmejeribevægelsen. Her får vi et grundigt indblik i, hvorledes driftige enkeltindivider eller entreprenører på mikro-niveau fra 1882 til omkring 1890 organiserede bevægelsen på lokalt og regionalt niveau indenfor en større samfundsmæssig kontekst (f.eks. Bjørn 1970, 1982). Overordnet taler Bjørn om et ”samspil mellem hjemlige og udenlandske faktorer, tilstedeværende såvel i det danske landbrug som udenfor dette” (Bjørn 1982: 13).

4.2.3 Problemativering af centrale områder indenfor andelsbevægelsens historie

Ikke mindst andelsforskningen på Sydjysk Universitetscenter kan ses som et forsøg på en kritisk behandling af tidligere, forholdsvis uproblematiserede temaer indenfor andelsbevægelsens historie. Det gælder ikke mindst de eksklusionstendenser, bevægelsen også medførte internt i landbobefolkningen, samt den voldsomme, organisatoriske centralisering, der er foregået siden 1890’erne og helt frem til det nye årtusindskifte (f.eks. Just 1984; Bager 1988, 1992).

Et godt eksempel på denne mere kritiske tilgang er Flemming Just (1984), der i sin analyse af brugsforeningsbevægelsen i Ribe amt 1866-1920 når frem til, at brugsforeningsbevægelsen i høj grad ekskluderede store grupper i landbobefolkningen som kvinder og husmænd. Dette var ikke mindst tilfældet efter 1880, hvor gårdmændene i stigende grad tog over (op.cit.: 139ff.). Som baggrund for analysen benytter han Petersen og Johanssons skelnen mellem associationer og masseorganisationer for at nå frem til en definition af en folkelig bevægelse. Associationerne kulminerede i tiden fra 1800-1870 og kan karakteriseres ved at have en bred vifte af formål, være lokale, spontane og eksperimenterende, have en ustruktureret form og fremvækst, samt have en bred, frivillig tilslutning på tværs af traditionelle sociale skel. Masseorganisationer er derimod kendetegnet ved at have en fast organisationsstruktur, snævre formål (særinteresser), snæver medlemstilslutning (klasse-mæssigt, interesse-mæssigt) og frivillig tilslutning (op.cit.: 137-138). På baggrund heraf når Just frem til følgende fællestræk for de folkelige bevægelser: De starter nedefra (men ikke fra de allerlaveste lag); de har relativ stor tilslutning og opstår relativt hurtigt; medlemmerne (”vi”) står i opposition til det etablerede (”dem”), som derfor modmobiliserer; der er frivillig tilslutning, og medlemmerne deler nogle fælles holdninger (religiøse, moralske, politiske, økonomiske). Herudover er det ofte karakteristisk, at de første ledere har karismatiske egenskaber, og at de kommer fra et andet miljø end størstedelen af tilhængerskaren (som f.eks. præsten H. C. Sonne, der i 1866 stiftede den første brugsforening i Thisted). Endnu vigtigere for denne sammenhæng er, at bevægelsen på et senere tidspunkt i sin livscyklus ofte karakteriseres ved, at ”bevægelsen bureaukratiseres og nye mål opstilles, når de gamle er helt eller delvist opfyldte”, samt at ”der [ofte er] fraktionsstridigheder, og

udbrydergrupper opstår fra den etablerede bevægelse, når denne har anpasset sig til det normgivende samfund” (op.cit.: 138). Som sådan bør den danske brugsforeningsbevægelse ses som to typer eller faser af folkelig bevægelse, nemlig en relativt løst organiseret associationsbevægelse i 1850’erne og 1860’erne og en relativt centralt styret masseorganisation med forholdsvis snævre, økonomiske interesser, der udviklede sig i en overgangsfase i løbet af 1880’erne og 1890’erne til at blive altdominerende i årene op til Første Verdenskrig (op.cit. 147). Dette er i en vis udstrækning i tråd med Torben Bagers tese om, at en bevægelse som den danske andelsbevægelse hurtigt brænder ud, mens de organisationer, den er tilknyttet, fortsætter med at ekspandere, også efter at bevægelsen reelt er død (Bager 1992: 43ff.). Just går dog knap så langt, om end han betoner, at et medlemsengagement af ikke-økonomisk karakter må være til stede, hvis man stadig skal betegne andelsbevægelsen som folkelig (Just 1984: 160). Ud fra sit historiske perspektiv ser han imidlertid overgangen fra associationsbevægelse til masseorganisation indenfor andelsbevægelsen som en overgang fra en agrar, naturaliepræget økonomi til industrialderens markedsökonomi. Der er således i høj grad tale om økonomisk overlevelse:

I [den] tidlige fase af industrialiseringsprocessen i Danmark [1880’erne og 1890’erne] var det naturligt, at brugsforeningerne i takt med omgivelserne ændrede sig fra en associationsbevægelse som bl.a. havde til formål at afhjælpe følgerne af affeudaliseringen (f.eks. afskaffelsen af lavsvæsenet), og derimod ændrede sig til en masseorganisation; en masseorganisation som bedre kunne klare sig i en hård konkurrence, og som havde den fornødne kapital til at forsyne medlemmerne med alle de varer, som en udviklet pengeøkonomi kræver (op.cit.: 147).

4.3 Bridging/bonding tilgangen anvendt på danske, kulturhistoriske case studier

4.3.1 Hvorfor en bridging/bonding social kapital teoriramme?

Jeg mener, at inddragelsen af såvel sociale, kulturelt forankrede faktorer og politisk-økonomiske faktorer sikrer en mikset eksogen/endogen tilgang, der tager højde for kritikken af den neo-klassisk økonomiske tænkemåde. Ligeledes vidner SUC forskningen om nødvendigheden af at problematisere ’glansbilledet’ af en ofte hyldet og nærmest ’naturlig’ samarbejdsevne blandt landdistriktsbefolkningen siden 1864, i særdeleshed indenfor andelsbevægelsen. I den forbindelse vil jeg i det følgende gøre rede for fordele og ulemper ved at supplere historiske gennemgange indenfor dansk landdistriktshistorie med en i høj grad kvalitativt anlagt og helhedsorienteret *kombineret netværks- og diskursanalyse*, der bygger på såvel historiske som samtidige kilder.

Som nævnt finder vi sådanne analyser indenfor rural studies – herunder også historiske fremstillinger. I en dansk sammenhæng er de dog sjældne og ofte i vid udstrækning ahistoriske.¹⁴ Der er dog også eksempler på værker, der rummer elementer af kulturhistorisk anlagte netværksanalyser, som f.eks. Johannes Nørregård Frandsens (1997) kulturhistoriske studier af forstæderne mellem land og by, Gunnar Solvangs (1984, 1999)

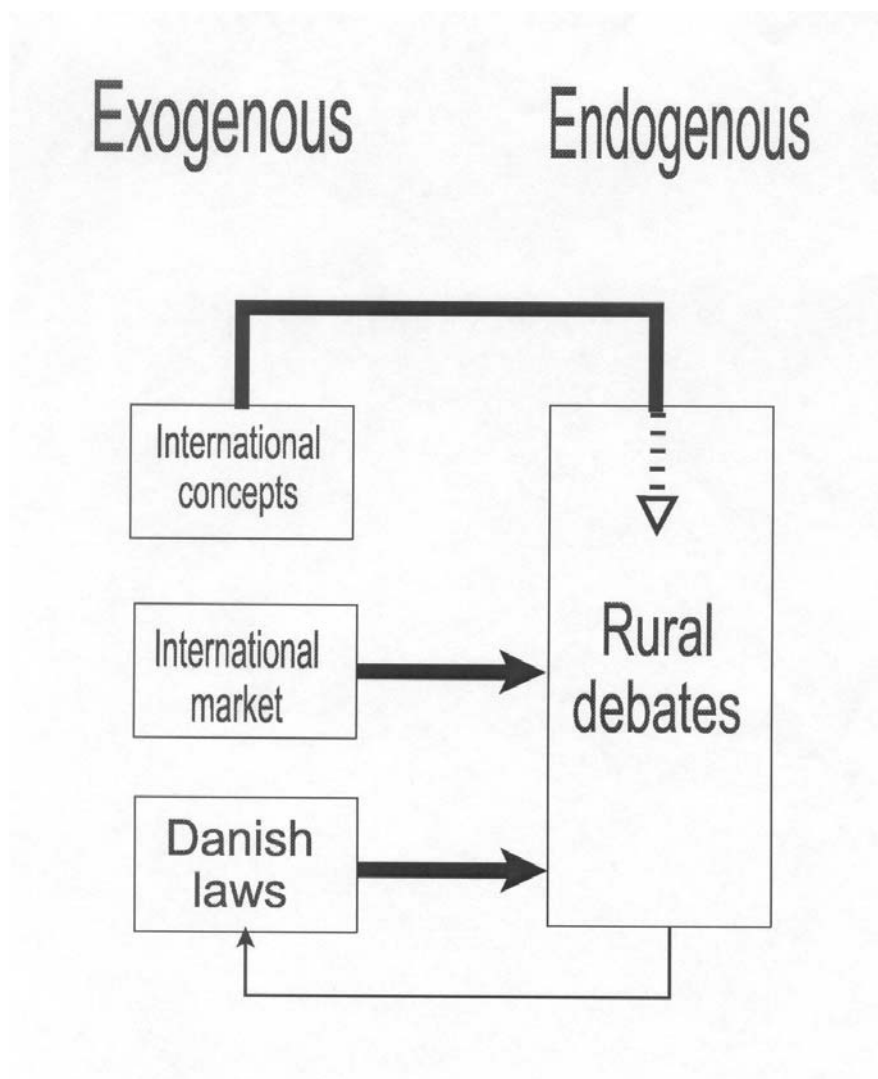
¹⁴ Se f.eks. Christiansen 1982, studierne af livsformer på landet: Christiansen 1980, Møllgaard 1984; Hjalager 1987; Højrup 1989, samt Karen Elbergs (1993, 2001) studier af identitetskonstruktion blandt grupper af lokale og tilflyttere på Fyn.

undersøgelser af husmandskolonien Rønhave på Nordals. Herudover kan fra historikerside nævnes Henning Ringgaard Lauridsens (1986) bog *Folk i bevægelse* om de gudelige vækkelser i Nordvestjylland i sidste halvdel af 1800-tallet, som på mange måder siges at repræsentere en kulturorienteret analyse, hvor selve gruppeidentitetsdannelsen tillægges betydelig forklaringskraft. Det samme kan siges om Niels Kayser Nielsens (1993, 1997) og Ove Korsgaards (1986, 1997) kulturhistoriske studier af gymnastik-, højskole- og ungdomsbevægelser på landet, samt antologien *Landdistrikterne 1950-2050* (Jessen et al. 1997).¹⁵

En kombineret netværks- og diskursanalyse kan bidrage med en dybere forståelse af betydningen af vigtige, socioøkonomiske fænomener i dansk landdistriktshistorie. Det indbefatter personlige kendskaber (f.eks. på tværs af indflydelsesrige foreningsbestyrelser), udbredt tillid og fælles mødesteder i landdistriktssamfundet på den ene side, samt symbolske kampe og fraktionsdannelser indenfor landdistriktsbefolkningen, herunder andelsbevægelsen, på den anden side. Hermed tilgodeses på én gang den sociale faktor og konfliktperspektivet, samtidig med at den politisk-økonomiske kontekst bibeholdes. Som det fremgik af tabel 1, foregår analysen på såvel mikroniveau (entreprenører), mesoniveau (institutioner som f.eks. andelskontrakten) og makroniveau (nationale diskurser). Figur 3 nedenunder viser den overordnede sammenhæng mellem eksogene og endogene faktorer, hvor også importen af (ofte akademiske) begreber fra udlandet ses som en vigtig, eksogen faktor.

¹⁵ For en nærmere gennemgang af kulturanalyserne indenfor dansk landdistriktsforskning, se også oversigtsartiklen "Landdistriktsforskningen i Danmark og i udlandet" (Svendsen 2002), der indgår som artikel 1 i ovennævnte ph.d.-afhandling.

Figur 3: Eksogene og endogene faktorer i de danske landdistrikter

I tråd med Portes' (1998) tese om den simultane eksistens af såvel positiv og negativ social kapital, valgte jeg her en bridging/bonding social kapital tilgang. Denne tilgang indebærer brug af kvalitative metoder indenfor historie og antropologi med henblik på at belyse, hvorledes social kapital er blevet opbygget og nedbrudt i landdistrikterne siden 1864.

Med opbygning af social kapital mener jeg mere specifikt en opbygning af brobyggende (*bridging*) social kapital, forstået som åbne, inkluderende typer af netværk, der bygger broer mellem individer og grupper. Ifølge Putnam (2000) kan en sådan brobyggende form for social kapital ses som en vigtig samfundsmørelse (*lubricator*) til fælles gavn for alle borgere. Med nedbrydning af social kapital mener jeg en omdannelse af samfundsgavnlig, brobyggende social kapital til en til tider 'overdreven', samfundsskadelig, bindende

(*bonding*) social kapital, forstået som lukkede, ekskluderende typer af netværk, der skaber mistillid og distance mellem folk og som sådan virker som en superlim (*superglue*) til skade for alle borgere. Hermed bliver formålet med case studierne indenfor rural studies traditionen at beskrive og analysere dannelsen af henholdsvis brobyggende og bindende typer af social kapital på landet indenfor bestemte perioder. I den forbindelse har jeg fremhævet de folkelige bevægelser på landet som særligt centrale for opbygningen af forskellige typer af social kapital.

4.3.2 Analyse

Bortset fra indledning litteraturoversigt (artikel 1), teorioversigt (artikel 2) samt en syntese rummer afhandlingen 9 artikler (se bilag 1 for en samlet oversigt). Disse artikler præsenterer kulturhistoriske case studier indenfor de vigtigste, folkelige bevægelser i landdistrikterne. En undtagelse er feltarbejdsundersøgelsen (artikel 11). Her består case studien i at belyse samarbejds- og konfrontationsstrategier mellem grupper af lokale og tilflyttere i et nutidigt landdistriktssamfund.

Case studierne falder indenfor det, der meget groft kan opdeles i følgende, fem hovedperioder:

- 1) Den præ-industrielle periode (1810-1870)
- 2) Den tidligt industrielle periode (1870-1900)
- 3) Den industrielle periode (1900-1950)
- 4) Den høj-industrielle periode eller 'rationaliseringens æra' (1950-1970)
- 5) Den post-industrielle periode (1970-)

Denne periodisering afspejler vigtige udviklingstræk indenfor det 19. og 20. århundredes danske landdistrikthistorie, her ikke mindst indenfor andelsbevægelsen. 1810 er året for oprettelsen af Kongerigets første sparekasse og kan som sådan i vid udstrækning opfattes som startskuddet for det store antal forsikrings- og sparekasseforeninger, der blev oprettet blandt de nye selvejerbønder i første halvdel af århundredet. Året 1870 markerer indgangen til den tidlige industrialiseringsfase, der i de danske landdistrikter ikke mindst ses i det store antal nyoprettede andelsmejerier fra 1882 og frem. 1900 er det omtrentlige tidspunkt for den egentlige industrialiserings gennembrud og, indenfor andelsbevægelsen, for oprettelsen af de magtfulde, landsdækkende fællesforeninger. Endnu et skift sporer man efter normaliseringsperioden efter Anden Verdenskrig. 1950 markerer her indgangen til rationaliseringens store æra, som skulle få vidtrækkende konsekvenser for andelsbevægelsen specifikt og for landdistriktsudviklingen generelt. 1970 er både året for oprettelsen af Andelsmejeriselskabet Danmark og vedtagelsen af en kommunalreform, der på mange måder blev skelsættende for landdistriktsbefolkningen. Ligeledes er 1970 det omtrentlige tidspunkt for en øget tilflytning af ofte højtuddannede, yngre mennesker fra byerne – en befolkningsgruppe, der i løbet af 1970'erne og 1980'erne i et post-industrielt samfund skulle få stor betydning for såvel konceptualiseringen som realiseringen af livet på landet.

En skematisk oversigt over de perioder og case studier, de 9 artikler dækker, findes underenden i tabel 2. (Sammenlign også med bilag 1).

Tabel 2: Oversigt over perioder og case studier

	1810-1870	1870-1900	1900-1950	1950-1970	1970-2003
Artikel 3	Forsikrings-/ Sparekasse- Bevægelse	Andelsmejeri- bevægelse			
Artikel 4				Andels- bevægelse	
Artikel 5				Andelsmejeri- bevægelse	
Artikel 6			Husmands- bevægelse	Husmands- bevægelse	
Artikel 7			Ungdoms- Bevægelse		
Artikel 8					Idrætshals- bevægelse
Artikel 9					Idrætshals- bevægelse
Artikel 10					Lokalsamfunds- bevægelse
Artikel 11					Samarbejds- og konfrontations- strategier 2003

Perioden 1810-1870: Forsikrings- og sparekassebevægelse

Case studien af forsikrings-/sparekassebevægelsen og andelsmejeribevægelsen i det 19. århundrede findes i ”*Historien anskuet som et kapitalmarked. Selvorganiseringen i de danske landdistrikter 1800-1900*” (artikel 3).

Først viser jeg, hvorledes der blandt de nye selvejerbønder opbyggedes social kapital af en overvejende inkluderende natur fra 1800-tallets første årtier til den tidlige industrialiserings begyndelse fra omkring 1870. På et institutionelt mellemniveau skete organiseringen via oprettelsen af frivillige, relativt demokratiske og ofte andelslignende foreninger lokalt og regionalt – først udelukkende forsikringsforeninger i form af de såkaldte ’kasser’, siden hen også sparekasseforeninger. Denne hurtigt udbredte foreningsdannelse fremstår som relativt løs og spontan og kan som sådan i vid udstrækning karakteriseres som det, Just (1984) har benævnt en associativ bevægelse. Den kan groft sammenfattes som en ’selvhjælpsbevægelse’, forstået som et socialt sikkerhedsnet oprettet på landbefolkningens eget initiativ. Dette skete som erstatning for det gamle bylav, der tidligere havde stået med det overordnede sociale og retslige ansvar i det feudale landsbyfællesskab, og siden hen ophævelsen af byernes lavsprivilegier i midten af århundredet.

På den måde ser vi, at årsagen til etableringen af nye netværk og som sådan, af social kapital, efter alt at dømme *ikke* skal ses som forudgående, civile samarbejdsstraditioner,

dvs. social kapital (jf. Putnams historiske tese). Tværtimod viser kilderne fra sidste halvdel af 1700-tallet, at bønderne med få undtagelser var relativt passive i forbindelse med indførelsen af landboreformerne. Der var her primært tale om et samspil af fysiokratiske idéer fra oplysningstidens Europa, statsmagts behov for højere skatteindtægter gennem en mere rentabel drift og fremsynede godsejere som grev A. G. Moltke, ophavsmanden til den første landbokommission i 1757.¹⁶ Det kan heller ikke afvises, at driftsmæssige innovationer kan have spillet en rolle, bl.a. i form af indførelse af nye afgrøder. Sikkert er det, at et gryende civilsamfund – og social kapital – i sidste halvdel af 1700-tallet ikke opstod på landet men derimod i købstæderne, hvor der oprettedes klubber efter engelsk mønster. Det nye civile selskabsliv i klubberne førte sammen med oprettelsen af nye politiske og landøkonomiske tidsskrifter, læseselskaber, lærde og filantropiske selskaber til dannelsen af det, Johnny Leisner (1988: 37) har benævnt et ”kommunikationsnet”, hovedsageligt indbefattende lærde kredse indenfor et stadig mere magtfuldt storborgerskab. Derimod synes en vigtig årsag til de første oprettelser af frivillige foreninger på landet at have været en aktiv indsats fra filantropisk godsejere som lensgreve F. A. Holstein, der i 1810 stiftede Kongerigets første spare- og lånekasse ”til Nytte for Bondealmuen på Grevskabet Holsteinsborg” (Jensen 1937: 2). Bevæger vi os fra mikroniveau til makroniveau ser vi ligeledes, at fysiokratiske og siden hen tysk- og engelsk-filantropiske, diskursive elementer har bidraget til udviklingen af en selvhjælpsideologi og –praksis blandt landbefolkningen udover øvrige, ydre faktorer som internationale markedsconjunkturer og teknologiske fremskridt (f.eks. Leisner 1988; Perregaard 2000).

Det er dog vigtigt at bemærke sig, at dannelsen af overvejende brobyggende typer af social kapital institutionaliseret gennem frivillige foreninger med åbne medlemskaber regionalt samt i de enkelte sognesamfund bestemt ikke udelukkede gruppeisolation og dannelsen af det, der kan betegnes som bindende social kapital. Et eksempel er de gudelige bevægelser, der udviklede sig på landet fra omkring 1820, og som indebar ikke blot statsmagts men også lokalsamfundets forfølgelse af gruppen af ’hellige’ helt frem til den nye grundlov i 1849. F.eks. fortæller en af de første vakte på Sydfyn i midten af 1820’erne, håndværker og lægprædikant Johan Nielsen, at ”det blev en haard Prøvelsestid for os, da heller ingen vilde have mig til at arbeide, og vi kun vare i smaa Omstændigheder [...] Naar vi bade Mennesker om Hjælp, saa svarede de, at nu vare vi jo blevne hellige, saa fik vi ingen Hjælp hos dem” (citeret fra Balle-Petersen 1976: 51). Forfølgelsen af religiøse afvigere såvel som det stigende antal af mere eller mindre marginaliserede ’indeklemte’ husmænd, udmarksfolk og landarbejdere op gennem første halvdel af århundredet peger i retning af, at eksklusionsstrategier og bindende social kapital bestemt ikke har været fraværende. Dette til trods må man overvejende konkludere, at der i landbefolkningen skabtes en vigtig kapital bestående af usynlige netværk men med synlige konsekvenser – en *social* kapital – i løbet af første halvdel af det 19. århundrede.

¹⁶ Se Moltke i Bryld og Haue, s. 93-94. For en gennemgang, se f.eks. også Hansen 1976: 53; Pedersen 1988, s. 64ff.; Dombornowsky 1988: 313.

Perioden 1870-1900: Andelsmejeribevægelsen

Den øvrige del af artikel 3 viser, hvorledes dannelsen af overvejende positiv, social kapital i landdistrikterne syntes at kulminere med opkomsten af udbredte og solidt institutionaliserede samarbejdsstrategier i løbet af den tidlige industrialiseringsperiode fra omkring 1864-nederlaget frem til 1900. Dette samarbejde fandt sted indenfor betydningsfulde, tanke- og praksisskabende folkelige bevægelser som ungdoms-, forsamlingshus- og højskolebevægelser og – ikke mindst – andelsbevægelsen. Stærke lokale, regionale og siden hen også nationale entreprenører bidrog hertil, også som deltagere i den offentlige debat, hvor de promoverede Rochdale-principperne og andelstanken i en dansk udformning. Denne sociale kapital fremmede tydeligvis uddannelsesniveaet på landet (eller den humane kapital), udnyttelsen af nye teknologier og produktionsapparater (fysisk kapital), hvilket i en god cirkel førte til kapitalisering i form af en markant forøgelse af den økonomiske kapital. Ikke mindst andelsmejeribevægelsen viser i tiårsperioden 1882-1892 ganske forbløffende resultater.

Om end det kan være svært at udtale sig om de præcise, kausale forhold i denne udviklingsproces, kan der ikke herske tvivl om, at en social kapital forankret i de ekspanderende netværk indenfor det økonomiske og kulturelle liv i sognesamfundene indgik som en væsentlig faktor i skabelsen af forskellige former for kapital. Eller, mere præcist, peger mine studier i retning af, at den brobyggende form for social kapital skal ses som en slags facilitator eller 'smøremiddel' for en kapitaldannelse. Som sådan blev usynlige former for kapital (som social kapital) ikke blot – i bourdieusk forstand – transformeret til højere vidensniveau og højere indkomster men røbede sig endvidere i bebyggelsen: Andelslandsbyen med dens mange, offentlige mødesteder (forsamlingshuset, brugsen, andelsmejeriet mv.).

Imidlertid ser vi igen, at åbne, brobyggende og lukkede, bindende fællesskaber eksisterer simultant, i de enkelte sognesamfund. Således førte fra omkring 1890 religiøse stridigheder til en delvis nedbrydning af det andelsbaserede netværksarbejde. Dette skete gennem opbygning af beholdninger af social kapital af ekskluderende natur indenfor henholdsvis den indremissionske og grundtvigianske lejr i de enkelte lokalsamfund. På den måde blev et åbent og ofte andelsbaseret samarbejde efterhånden monopoliseret af de to religiøse grupperinger, hvorved der skabtes to konkurrerende 'kapitalbeholdninger' i landdistrikterne. Dette medførte i mange tilfælde store menneskelige og økonomiske omkostninger for landboerne. Jeg viser her, at 'tvedelingen' af mange landdistriktsamfund i stigende grad også manifesterede sig rent fysisk i bebyggelsen, mest markant i opdelingen i missionske og ikke-missionske andelsmejerier. Således også i Skanderup i Lunderskov kommune, hvor der blev bygget et konkurrerende søndagsmejeri i midten af 1890'erne, og hvor en af 'de hellige' har givet følgende stemningsrapport:

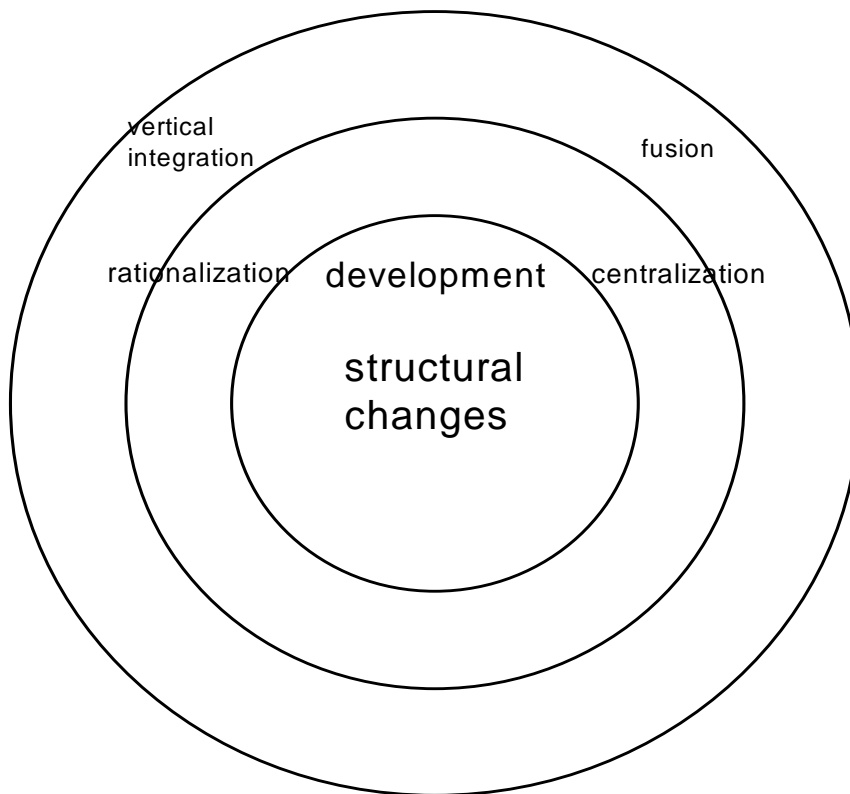
Det blev de hellige Gaardmænd magtpaaliggende at faa Mejeriet standset om Søndagen; men Befolkningen kunde ikke enes om det, og Resultatet blev, at de skiltes. Der blev saa bygget et nyt Mejeri, men det var med megen Bekymring, mange gik med til det. Det var i den daarlige Landbrugstid, og Pengene var små. To Mejerier blev dyrere i Drift end eet (...) Overtræde Guds Bud kan vi imidlertid ikke. Vore Venner gaar den Vej, at lade Gud raade for Fremtiden. Det maa Han ogsaa for os (i Balle-Petersen 1977: 93).

Naturligvis risikerer en sådan tankegang at ende op i en statisk konsensusmodel, i og med at konflikter grupper imellem indirekte siges at medføre dynamik i en udelukkende negativ forstand, dvs. som en negativ eksternalitet. Dette er naturligvis ikke tilfældet. Tesen er snarere, at det er en 'klan-dannelse' i form af *overdreven* bindende social kapital eller 'superlim' i en befolkning, der – diskursivt forstærket af symbolsk vold og stereotypiske opfattelser af 'de andre' – forstyrrer et 'harmonisk' miks af bridning/bonding. Det er netop i den forstand, social kapital i form af regelmæssig ansigt til ansigt kontakt, der baserer sig på udbredt tillid og inkluderende fællesskaber, risikerer at erodere.

Perioden 1950-70: Andelsbevægelsen

I "Hvad er strukturændringer?" (artikel 4) introducerer jeg det nye, ideologiske klima, der – som det yderligere belyses i afhandlingens artikel 5 og 6 – blev det herskende på landet efter Anden Verdenskrig. Mere specifikt viser jeg, hvorledes en international, landbrugsøkonomisk diskurs blev importeret af landbrugseksperter og –ledere og i landbrugstidsskrifterne formidlet videre til landbrugerne. Hermed blev en moderne, produktionistisk logik indeholdt i begreber som strukturudvikling, rationalisering, centralisering og vertikal integration pludselig progressiv og fremskridtsvenlig. På den måde kom de landbrugere, der indenfor førkrigstidens andelsverdenssyn og -terminologi – vedblev at anskue landbrugertilværelsen som en livsform, efterhånden til at fremstå som 'gammeldaws' eller ligefrem bagstræberiske. Som sådan var hensigten med artiklen på makroniveau at sætte fokus på 1960'ernes næsten hegemoniske 'strukturudviklings'-diskurs (*the agriculturalist discourse of rurality*) som en nøgle til forståelse af efterkrigstidens samarbejds- og konfrontationsstrategier i landdistrikterne (se også figur 4 nedenunder). Som nævnt har Foucault i den forbindelse talt om dannelsen af en 'doktrin', forstået som udbredelsen af de samme grundlæggende sandheder blandt en gruppe mennesker. Disse sandheder udtrykkes i en bestemt diskurs, der ekskluderer andre grupper.

Figur 4: The agriculturalist discourse of rurality (etableret i løbet af 1960'erne)

Gengivet fra Svendsen og Svendsen 2004

Bemærk i figur 4, at begreberne nærmest centrum skal betragtes som de skønsmæssigt mest magtfulde og hyppigst anvendte ord. Således afslører studier af betydningsfulde landbotidsskrifter som *Andelsbladet* og *Tidsskrift for Landøkonomi*, at ord som strukturændringer og strukturudviklingen havde den største gentagelsesfrekvens. En optælling i *Andelsbladet* årgang 1970 viser f.eks., at ordet 'struktur' optræder i hovedoverskriften i 24% af alle artikler.

I tæt tilknytning hertil viser "*Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70*" (artikel 5) med andelsmejeribevægelsen som case studie, hvilken enorm betydning den gennem den offentlige landbodebat vidt udbredte udviklingsdoktrin fik for landboernes kulturelle identitet og praksis i løbet af 1960'erne. Der er her tale om et høj-industrielt, produktivistisk præget årti, hvor der bestemt ikke blev indberegnet en 'social' kapital faktor i landbrugsøkonomernes regnskaber. Som i den klassiske andelstid i 1800-tallets sidste halvdel ser vi vigtigheden af energiske entreprenører, der drives af en blanding af idealisme og økonomiske interesser. Det gælder ikke mindst indflydelsesrige ledere og eksperter som Poul Nyboe Andersen, Anders Andersen og Torkil Mathiassen, samt repræsentanter for modfraktioner indenfor andelsbevægelsen anført af folk som Laurs

Laursen og Hans Larsen-Ledet. Ligeledes fik institutionelle ændringer – f.eks. i andelskontrakten – stor betydning.

Modsat brugsforeningernes Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger (stiftet 1896) havde fællesforeningen indenfor mejerisektoren, De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation (stiftet 1912), været en relativ svag organisation. Som sådan kan andelsmejerierne i endnu højere grad end brugsforeningerne ses som decentrale, autonome og relativt nede fra og op styrede sognemejerier helt frem til begyndelsen af 1960'erne. Om end andelsmejeribevægelsen også før Anden Verdenskrig var landsdækkende – et træk, der karakteriserer det, Just (1984) benævner en masseorganisation – sker den afgørende udvikling fra associativ bevægelse til masseorganisation her primært i løbet af 1960'ernes sidste halvdel. Efter oprettelsen af Andelsmejeriselskabet Danmark i 1970 er der således i høj grad tale om en centralt styret andelsbevægelse præget af en fast organisationsstruktur og med snævre, præcist formulerede formål.

Indenfor den traditionsrige og i høj grad selvorganiserede danske andelsmejeribevægelse kom idéen om et globalt udviklingskapløb – i samspil med faktorer som globale markedsvilkår og indgreb fra den danske stat (jf. figur 3) – til at spille en hovedrolle for beslutningsprocesserne gennem 1960'erne trods lederes, eksperter og andre funktionærers bestræbelser på at legitimere enhver beslutning ud fra streng, videnskabelig objektivitet. I *Andelsbladet* trak man således i vidt omfang på tidsargumentet i en massiv propaganda, først for egnsbaserede mejerisammenlægninger og fra foråret 1963 for Andelsmejeriselskabet Danmark. Det sidste udviklede sig til et sandt propagandistisk bombardement, der kulminerede i efteråret 1963, og som kun kan sidestilles med propagandaen for FDB fra og med februar 1964. På dette tidspunkt begyndte mejerifolket nu selv i deres tidsskrift *Mejeritidende* at tale om 'bagstræb' i forbindelse med medlemmernes modstand mod mejerirationaliseringer. Udviklingen kan ingen jo gå imod, som man sagde.

Imidlertid peger jeg på muligheden af, at man i sin ivrighed efter at centralisere glemte at indberegne social kapital faktoren. Herved opløstes værdifulde, lokale netværkssamarbejder af inkluderende natur (brobyggende social kapital) – baseret på regelmæssig, personlig kontakt og tillid – indenfor en vigtig del af andelsbevægelsen, muligvis til stor skade for mange landboere, såvel som for det danske samfund som helhed. Et åbent spørgsmål er dog til stadighed, om den økonomiske gevinst har kunnet opveje tabet af social kapital.

Perioderne 1900-50 og 1950-70: Husmandsbevægelsen

Med endnu mere vægt på det diskursive element viser *"Livsformer i landdistrikterne – Den evindelige spænding mellem det traditionelle og moderne"* (artikel 6) det, jeg opfatter som en overvejende nedbrydning af brobyggende former for social kapital i danske landdistriktsamfund siden Anden Verdenskrig. Case studien er her husmandsbevægelsen, overvejende afspejlet i udviklingen i husmandskolonien Rønhave på Nordals. Jeg retter her et særligt fokus på de interne konflikter mellem forskellige landbogrupper i perioden 1945-1970 – kultursammenstød, der ofte bundede i generationskonflikter. Det gælder ikke mindst de ganske voldsomme brydninger mellem 'traditionalister' og 'modernister', der

op gennem 1960'erne bidrog til at omdanne brobyggende former for social kapital til mere bindende eller båndlæggende, gruppeisolationistiske former. Ikke mindst traditionalistisk tænkende 'sociale kapitalister' som husmændene følte sig op gennem 1960'erne mere og mere ekskluderede og isolerede – også i den nationale landbrugsdebat. Efter således gennem generationer at have været udnævnt til mønsterlandbrug og kulturbærer i landbrugslandet Danmark blev husmandsbruget nu af landbrugseksperter og politikere afskrevet i medierne. Det lille brug gik så at sige af mode, nærmest fra det ene år til det andet. Det blev pludselig stemplet som noget gammeldags og tilbagestående, eller simpelthen som ren nostalgi. Hermed blev det i høj grad en symbolsk magt i form af diskursiv magt, der bidrog til massenedlæggelser af husmandsbrug og følgelig til bortrationalisering af en hel landbogrube, hvor selve affolkningen og samt nedlæggelsen af lokale foreninger og fællesbygninger indebar det, man kan kalde en direkte erosion af lokal, social kapital. Dette fænomen genfinder vi også i nutiden, som f.eks. i et udkantsområde som Ravnsborg Kommune på Nordvestsjælland, hvor affolkningen i sig selv visse steder i kommunen har medført store geografiske distancer mellem naboer, reduktion af mødesteder og i det hele taget besværliggjort regelmæssig ansigt til ansigt kontakt (jf. feltarbejdet i artikel 11).

Hvad angår den til dels nationale, erhvervspolitiske strategi om at nedlægge husmandssteder er det vigtigt at bemærke sig, at dette skete helt uden beregning af den socioøkonomiske værdi i form af en efter alt at dømme meget samfundsgavnlig (brobyggende) social kapital, husmændene tydeligvis bidrog til at opbygge på landet. Om end husmændene selv tilsyneladende var klar herover – hvilket bl.a. deres tale om husmandstilværelsen som en særlig 'livsform' vidner om – så var de ikke i besiddelse af et sådant argument. *Sociale* kapitaler var totalt fraværende i en økonomisk præget debat, og – ligesom lokalistiske mejerifolk og andre 'reaktionære' – stod husmændene følgelig tilbage uden legitime argumenter, ramt af 'afasi' og handlingslammelse.

Perioden 1900-1950: Ungdomsbevægelsen

Med den danske ungdomsbevægelse som case studie viser ”*De danske ungdomsforeninger og kampen mellem land og by*” (artikel 7), hvorledes medlemmerne i De danske Ungdomsforeninger (D.d.U.) i perioden 1900-1950 modsatte sig den centralstyring, som fandt sted indenfor det økonomiske foreningsliv, ikke mindst indenfor andelssamvirkerne. På den måde vedblev ungdomsforeningerne på landet at være lokalt forankrede og stærkt inkluderende netværk og som sådan 'platforme' for personlige kontakter på tværs af gruppeskel, tillidsskabelse og opbygning af brobyggende social kapital. Dette skete ofte i et bevidst forsvar af traditionelle landboværdier i opposition til urbane livsformer, der blev anset for dekadente og som sådan til stadig fare for en landboudom, man mente havde fået et 'fritidsproblem'.

Perioden 1950-1970: Idrætshalsbevægelsen

I ”*Det store halbyggeri*” (artikel 8) ser vi på opkomsten af en decideret idrætshalsbevægelse i landdistrikterne fra slutningen af 1960'erne og op gennem 1970'erne. Denne bevægelse skulle ses som et resultat af efterkrigsgenerationernes store interesse for holdsport som fodbold og håndbold, der i disse årtier næsten kom til at fortrænge den traditionsrige gymnastik, som i øvrigt – hundrede år tidligere – på næsten

samme måde havde givet anledning til en øvelseshus- og siden hen forsamlingshusbevægelse. I modsætning til sidstnævnte bevægelser, der i begyndelsen havde haft et revanchistisk sigte (kampen for Slesvig) og siden hen et politisk (kampen mod partiet Højre), syntes halbyggerierne dog ikke at være blevet til som led i et større ideologisk felttog. Ligesom man tidligere i landsognene ville have egen brugs, eget mejeri, forsamlingshus osv., således var der omkring 1970 en tendens til, at nu ville man have sin egen hal – simpelthen for 'at have et sted at mødes', som man sagde. På den måde byggede man sig *helt bevidst* offentlige mødesteder forstået som det, jeg benævner 'platforme': Steder, der sikrer, at forskellige mennesker mødes regelmæssigt på tværs af gruppeskel og således giver de enkelte individer chancen for at gøre hinanden tillidsværdige (jf. artikel 11). Hermed kunne man samtidig finde en løsning på ungdommens tidligere nævnte fritidsproblem, der – i takt med den stærkt øgede fritid på landet siden afslutningen af Anden Verdenskrig – truede med at styrte landbougdommen i fordærv (mente mange landboere, især af den ældre generation). Som så mange andre eksempler på opbygning af overvejende brobyggende typer af social kapital indenfor civile bevægelser kan idrætshalsbevægelsen i allerhøjeste grad ses som resultatet af et kompromis eller 'kontrakt' mellem forskellige landbogrupper. Både lokale og tilflyttere deltog således i opførelserne af disse fælleshuse, der bør betragtes som den vigtigste manifestation af selvorganisering og brobyggende social kapital på landet i Danmark i det 20. århundrede. Som sådan viser denne case studie, at traditionen for selvorganisering i landdistrikterne er intakt helt frem til i dag – i hvert fald indenfor det kulturelle og ikke mindst idrætslige foreningsliv.

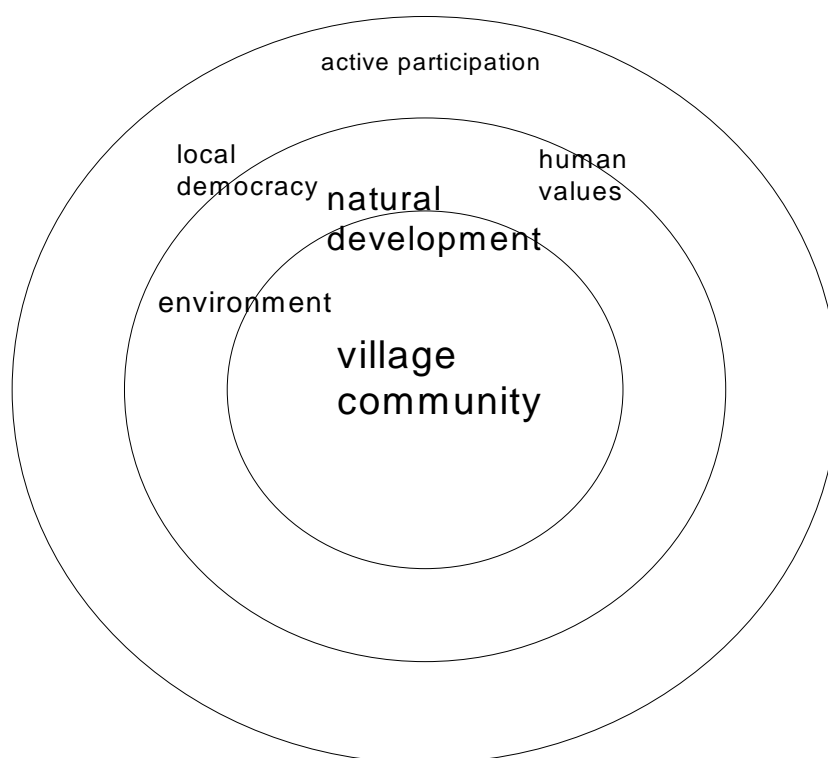
Disse tendenser på nationalt niveau dokumenterer jeg mere tilbundsående gennem den lokalhistoriske studie "*Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskovhallen*" (artikel 9). Her ser vi, hvorledes samarbejdet omkring Agerskovhallen i Sønderjylland op gennem 1970'erne blev ført an af energiske, frivillige foreningsildsjæle bestående af såvel tilflyttere som lokale, der alle følte et behov for fysiske mødesteder i form af et fælles 'sted at være'.

Perioden 1970- : Lokalsamfundsbevægelsen

Endelig undersøger jeg i den sidste, kulturhistoriske case studie "*Retten til udvikling. Opbygningen af et begrebshegemoni i de danske landdistrikter i 1970'erne*" (artikel 10) den såkaldte landsbysamfundsbevægelse, der siden begyndelsen af 1970'erne tydeligvis har bidraget til både samarbejds- og konfrontationsstrategier mellem grupper af lokale og tilflyttere i de danske landdistrikter. På den ene side kom tilflytterne – som oftest organiseret i nyoprettede borger- eller beboerforeninger, hvor de søgte at øve indflydelse på lokalpolitiske spørgsmål – til at udfylde et tomrum efter den politiske centralisering efter 1970-reformen og den produktionsmæssige centralisering op gennem 1960'erne. I mange tilfælde blev dette også værdsat og bakket op af den indfødte befolkning. På den anden side forsøgte mange af disse nye til- og tilbageflyttere fra byerne tillige at opbygge deres eget vokabularium i bestræbelserne på at tiltage sig politisk magt – ofte i konflikt med de indfødte landsbyboere og med helt eller delvis gruppeisolation som resultat. I denne 'kamp på ord' blev de anført af samvirkeforeningen Landssammenslutningen af Landsbysamfund (L.A.L.), stiftet 1976 og udgiver af det frem til omkring 1980 marxistisk og environmentalistisk prægede tidsskrift *Landsbyen*. I

slutningen af 1970'erne skulle L.A.L. og de L.A.L. inspirerede, lokale borger- og beboerforeninger blive nogle af de vigtigste drivkræfter bag opbygningen af et nyt, magtfuldt begrebsunivers blandt landbefolkningen. Meget lig Woods (1997) opsporing af en "environmentalist discourse of rurality" i England i samme periode, er der tale om en i høj grad urban terminologi. Jeg har benævnt denne terminologi en *non-agriculturalist discourse of rurality* (figur 5), hvis indflydelse på den landbopolitiske dagsorden tydeligt kan spores den dag i dag, og som til stadighed synes at bidrage til kultursammenstød mellem agrart og urbant tænkende landbogrupper (Svendsen 2003).

Figur 5: The non-agriculturalist discourse of rurality (etableret gennem 1970'erne)

Gengivet fra Svendsen og Svendsen 2004

Også i figur 5 skal begreberne nærmest centrum skal betragtes som de skønmæssigt mest magtfulde og hyppigst anvendte ord med 'landsbysamfund' som det absolutte nøglebegreb, som det fremgår af artiklen.

Samarbejds- og konfrontationsstrategier i en dansk udkantskommune år 2003

Et illustrativt eksempel på sådanne kultursammenstød og opkomsten af bindende eller båndlæggende (bonding) social kapital ser vi tillige i feltarbejdsundersøgelsen fra Ravnsborg Kommune på Nordvestlolland med titlen "*Opbygning af brobyggende og båndlæggende social kapital i en dansk udkantskommune*" (artikel 11). Ligesom i den forudgående artikel om landsbysamfundsbevægelsen stiller den spørgsmålet: Hvilke samarbejds- og konfrontationsstrategier finder vi mellem de lokale og tilflytterne, og hvad

er konsekvenserne heraf? Jeg finder her vidnesbyrd om nedbrydning af social kapital i form af tendenser til gruppeisolation og bindende former for social kapital. Ligeledes finder der også en direkte erosion af social kapital sted som følge af affolkning – en ond cirkel, der yderligere er blevet forstærket af en fra kommunens side systematisk nedrivning af misvedligeholdte og potentielle 'Låsby Svendsen' huse siden begyndelsen af 1990'erne. Således synes mistillid, symbolsk vold og fysisk distance ikke kun at præge forholdet mellem relativt isolerede kredse af tilflyttere og lokale men til tider også forholdet mellem tilflytterne og kommunen. Dette medfører tydeligvis store menneskelige og økonomiske omkostninger. Der er dog samtidigt en mindre markant tendens til opbygning af tillid og brobyggende social kapital. Her fungerer ikke mindst foreningslivet som en vigtig platform, forstået som et sted, hvor tilflyttere og lokale kan mødes regelmæssigt og få en chance for at lære hinanden at kende og eventuelt blive hinanden 'tillidsværdige'.

4.3.3 Tværgående komparation

Samlet viser case studierne, at der ikke er tale om en entydig udvikling – en slags forfaldshistorie, hvor inkluderende netværk efterhånden fragmenterer og omdannes til ekskluderende netværk. Eller hvor netværkene slet og ret forsvinder. Som feltarbejdet (artikel 11) også klart afslører, er der altid tale om en dynamisk proces, hvor brobyggende og bindende social kapital – i mere eller mindre 'harmoniske' miks – simultant bliver opbygget.

Den simultane dannelse af bridging/bonding finder vi også i det 19. århundrede, der som sådan ikke udelukkende præges af 'samarbejdets ånd'. Bortset fra andelsorganiseringen kan i perioden 1810-70 nævnes religiøse stridigheder i 1820'erne, 1830'erne og 1840'erne. På samme måde er vi indenfor den tidligt industrielle periode i det 19. århundredes sidste tre årtier vidner til en simultan opbygning af såvel brobyggende og bindende typer af social kapital – det sidste bl.a. i form af 'tvedelinger' af andelssamfundene, udløst af konflikterne mellem grundtvigianere og indremissionske.

I rationaliseringens gyldne æra 1950-70 synes den ekskluderende tendens mest fremherskende, bl.a. institutionaliseret gennem vedtægtsændringer i andelsselskaberne – ændringer, som overvejende favoriserede de større producenter. Dette udelukker imidlertid ikke, at der ofte har været tale om en økonomisk nødvendighed eller til tider endog økonomisk overlevelse i forbindelse med de foretagne rationaliseringer og sammenlægninger efter Anden Verdenskrig. Tilgangen viser blot, at man muligvis i lutter udviklingsiver har undervurderet betydningen af en *social faktor*, der udspringer af nærhed, regelmæssig personlig kontakt og tillid i overskuelige landdistriktsamfund.

Til forskel fra udviklingen før 1950 kan vi endvidere se, at selve de *fysiske og organisatoriske rammer* for netværksdannelse på landet har været smuldrende siden midten af 1960'erne, forstærket af demografiske bevægelser, internationale markedsforhold og politisk-lovgivningsmæssige tiltag som Kommunalreformen i 1970. Som sådan kan nedlæggelsen af lokale, økonomiske og kulturelle foreninger samt vigtige offentlige mødesteder eller 'platforme' som mejerier, brugsener, forsamlingshuse, skoler, biblioteker osv. ses som en *direkte nedbrydning* (og ikke kun transformation) af social

kapital forstået som nærhed, tillid og regelmæssig ansigt til ansigt kontakt, der synes at blive fremmet af en decentral struktur. Med andre ord er der fra midten af 1960'erne simpelthen tale om en kombineret affolkning og afvikling af 'platforme', forstået som en *erosion* af social kapital. I de sidste par år er denne tendens blevet endnu mere markant i danske yderområder som Mors, den vestlige del af Sønderjylland, Lolland, samt på mange af småøerne.

I den forbindelse kan de mange, nutidige opførelser af multihuse på landet ses som en modreaktion, akkurat som det var tilfældet i 1960'erne og 1970'erne, hvor man i sognesamfundene gik sammen om at opføre idrætshaller (jf. artikel 8 og 9). Artiklerne 7, 8 og 9 satte her fokus på den opbygning af brobyggende social kapital, der *også* har fundet sted i det 20. århundrede, om end tilsyneladende i langt mindre grad end i det 19. århundrede.

4.4 Teoriramens fordele og ulemper

På baggrund af det foregående er min vurdering, at social kapital begrebet i omtalte afhandling har haft fire fordele og fire ulemper.

Hvad angår fordele, har begrebet først og fremmest fungeret som et meget vigtigt, *heuristisk redskab*, der i et stort kildemateriale har rettet et holistisk og tværvidenskabeligt fokus mod 'matters of importance', som Partha Dasgupta udtrykker det. Dette har medført en række nye forskningsbidrag, først og fremmest i kraft af et *nyt perspektiv* på det historiske kildemateriale.

For det andet har en specifik bridging/bonding tilgang muliggjort *en mere kvalitativt orienteret belysning af 'bagsiden' af social kapital* samt af mere eller mindre harmoniske 'miks' af brobyggende og bindende typer af kapital i bestemte tid/rum kontekster, samt konsekvenserne heraf. Hermed tages der højde for en meget central kritik, der ikke mindst er blevet fremført af Alejandro Portes.

For det tredje har bridging/bonding social kapital tilgangen været benyttet på *et oplagt emneområde* – folkelige bevægelser i de danske landdistrikter – der om noget lægger op til en helhedsorienteret, socioøkonomisk forståelsesramme.

For det fjerde har det været frugtbart at sammenkoble bridging/bonding tilgangen med en *diskursiv tilgang* på makroniveau i rural studies traditionen. Hermed begrænses fokus ikke til civilsamfundet på individ- og gruppeniveau. Ligesom en sådan supplerende tilgang tillader en mere grundig belysning af konfliktstoffet – konfrontationsstrategier, herskende diskurser overfor moddiskurser, symbolske kampe og i snæver tilknytning hertil: Dannelsen af bindende former for social kapital.

I ph.d.-afhandlingen har teorirammen dog også nogle ulemper og begrænsninger.

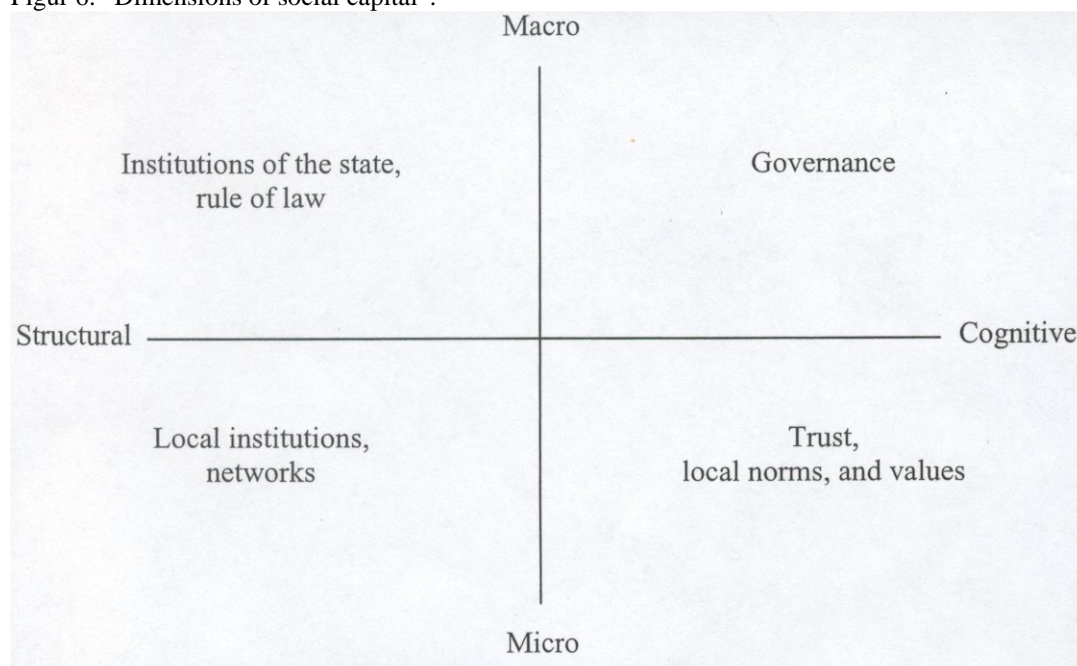
Den største ulempe er mangelen på *klare årsagssammenhænge og kontekstualiseringer* i de historiske analyser. Dette hænger delvist sammen med den anvendte metode, hvor arkivstudier har fået en lav prioritet. Dette fører til en relativ stor – og til tider også *for*

stor – afhængighed af de forskningsresultater, mere traditionelle, historiske studier er nået frem til. I tilknytning hertil har en ulempe været, at social kapital begrebsdannelsen i artiklerne har fremstået som en smule postulerende og, til tider, 'påklistet'. Der har med andre ord været en mangel på dels en klar *begrundelse for valget af denne tilgang* (fremfor andre, relevante tilgange), dels et forsøg på mere gennemgribende at *integrere teori og empiri*.

For det tredje har en ulempe været, at det til tider ret ensidige fokus på betydningen af netværk som en ny kapital har fjernet opmærksomheden fra *alternative hypoteser og teoridannelser*, der i nogle tilfælde synes langt mere oplagte, jævnfør Portes' (2001) kritik af Putnam. I sådanne tilfælde er social kapital teorien snarere blevet brugt som en universalforklaring end (som det er at foretrække) et nyttigt værktøj, der blot er ét af mange i forskerens værktøjskasse.

For det fjerde har min brug af social kapital begrebet medført et ret *ensidigt fokus på frivillige foreninger og civilsamfund* – den supplerende, diskursive tilgang til trods. Som det fremgår af figur 6 underneden, kunne social kapital tilgangen i højere grad have rettet sig mod betydningsfulde, politisk-økonomiske og institutionelle processer på makroniveau. Eller, alternativt, kunne jeg havde benyttet andre teoretiske og metodiske tilgange indenfor f.eks. økonomisk historie, mikrohistorie eller new historicism for at fange de større sammenhænge mellem mikro- og makroniveauer og som sådan også en klarere sammenhæng mellem forskellige former for kapital (social, kulturel, human, økonomisk, fysisk).

Figur 6: "Dimensions of social capital".

Gengivet fra Grootaert og Bastelaer 2001: 20.

Som en oplagt mulighed i den henseende er også at sammenkoble en bridging/bonding social kapital tilgang og en i højere grad politologisk orienteret *social økonomi tilgang*, der også retter fokus mod betydningen af frivillig Kooperation i udviklingsprocesser på alle niveauer (f.eks. Lorendahl 1997; Åhlander 2001). Hermed ville det være muligt at foretage studier af civilsamfund indenfor vigtige, kontekstualiserende og policyrettede studier af udviklingen indenfor offentlige og private virksomheder *samtidigt med*, at man bevarer et helhedsorienteret, socioøkonomisk perspektiv.

5. Konklusion

Gennem de seneste år har social kapital begrebets anvendelse været stærkt stigende. Der er imidlertid også blevet stillet store spørgsmålstejn ved dets anvendelighed. Derfor var formålet med denne artikel at sammenfatte begrebets fordele og ulemper i litteraturen generelt, samt i min ph.d.-afhandling *Samarbejde og Konfrontation. Opbygning og nedbrydning af social kapital i de danske landdistrikter 1864-2003* specifikt.

Artiklen var struktureret i to hoveddele.

I første del gennemgik jeg i en begrebsafklaring de teoriehistoriske rødder til 'kapital' og 'social kapital'. Et vigtigt udgangspunkt var her Bourdieus idéer om en neo-kapital teori. Jeg opsporede først de socialvidenskabelige forskeres vej til social kapital begrebet og dernæst økonomernes/politologernes vej. Begge tilgange rummer – i tråd med Durkheim, Mauss og Polanyi – en principiel kritik af en neo-klassisk økonomisk tilgang, der undervurderer kulturelle og historiske faktorer. Jeg fandt frem til, at socialvidenskabsfolkens vej til begrebet baserer sig på en interesse for den socioøkonomiske betydning af fælles normer, især indenfor små og relativt lukkede grupper. I modsætning hertil udspringer økonomernes og politologernes vej til begrebet af en interesse for at belyse kulturelt forankrede institutioners betydning for mindskede transaktionsomkostninger, åbne markeder og økonomisk vækst. Både indenfor den økonomisk-politologiske tilgang og sociologisk orienterede tilgang fremstår tillid som et meget centralt element.

Dette ledte frem til en diskussion af tre komparative fordele og fire ulemper.

For det første er en meget stor fordel i forhold til tidligere, lignende begrebsdannelser, at social kapital begrebet har medført en fælles interesse samt konkret samarbejde på tværs af faggrænser. En vigtig årsag hertil er, at begrebet retter fokus på 'matters of importance', herunder betydningen af institutioner, kontrakter, reciprocitet, normer, civilsamfund, entrepreneurship og tillid. Som sådan er begrebets store styrke, at det *sammenfatter, sammenkobler* og *viderefører* centrale debatter indenfor humanvidenskaben. Begrebets 'intuitive appel' blandt såvel økonomer og politologer som sociologer, historikere og antropologer har endvidere medført en meget stor produktivitet indenfor forskning og teoriudvikling. Et eksempel på det sidste er videreudviklingen til begrebsparret bridging/bonding social kapital, der – i tråd med sociologen Marc Granovetters (1973) sondring mellem 'svage' og 'stærke' bånd – tager højde for en social kapitalers forskellige

kvaliteter. Dette sker i en i høj grad sociologisk setting, hvor fokus retter sig mod den socioøkonomiske betydning af inklusions- og eksklusionsstrategier i en befolkning eller befolkningsgruppe.

For det andet udgør begrebet et 'missing link', fordi man ikke hidtil har taget højde for en *usynlig* kapital som social kapital i vigtige beslutningsprocesser indenfor private og offentlige virksomheder.

For det tredje rummer begrebet et stort fremtidspotentiale i form af en decideret neo-kapital teori om samspillet mellem synlige og usynlige former for kapital. En sådan teoridannelse udspringer af Bourdieus (1986) idéer og kan som sådan passende kaldes for en 'Bourdieuconomics'.

Hvad angår ulemper, viste jeg, at der er blevet rejst berettiget kritik af begrebets manglende præcision, af undervurderingen af 'bagsiden' af social kapital, måleproblemer samt problemer med strikte årsagssammenhænge.

For det første kan en ofte hørt indvending sammenfattes i spørgsmålet: Hvad *er* social kapital egentlig? Den manglende begrebslige præcision hænger sammen med, at social kapital er et agglomerat. Som sådan dækker begrebet det, jeg benævnte en 'triade' (marked, institutioner, normer). Indtil videre forekommer *tillid* – og, i forlængelse heraf, *identitet* – at være det socioøkonomiske element, der udgør fællesnævneren for de økonomisk-politiske og sociologiske anvendelser. Igen kan man diskutere, hvad tillid betyder i forskellige kontekster. I det hele taget risikerer vi at ende i den rene begrebsforvirring, hvis ikke social kapital begrebet operationaliseres yderligere. Jeg forklarede i den forbindelse, hvorfor politologen Robert Putnams (1993, 2000) anvendelse af begrebet i to autoritative værker indenfor social kapital litteraturen ofte er blevet kritiseret for begrebslig upræcision, primært af sociologer og historikere.

For det andet har især politologer kritiseret det, der er blevet benævnt 'the celebratory view of social capital', forstået som et ukritisk og ureflekteret syn på social kapital som en udelukkende positiv og samfundsgavnlig værdi. Kritikken har i særdeleshed været rettet mod Putnam og en anden amerikansk politolog, Francis Fukuyama. Imidlertid er der mange eksempler på meget lukkede og direkte skadelige fællesskaber som Ku Klux Klan eller en gruppe af puertoricanske narkosælgere i New York, der gør alt for at forhindre hinanden i at komme væk fra narkomiljøet. Med andre ord har social kapital en 'bagside' eller en 'mørk side' i form af det, der er blevet benævnt overdreven (*excessive*) bindende social kapital, der risikerer at medføre ufrugtbare konfrontationsstrategier, gruppeisolation, ofte med store menneskelige og økonomiske omkostninger. Således hævder kritikerne, at der udover den positive faktor ($2+2=5$) i visse tilfælde også bør medregnes sociale kapitaler som en negativ faktor ($2+2=3$) – ja, at de to typer af kapital eksisterer simultant i et samfund og, til tider, indenfor det samme netværk.

For det tredje viste jeg, at der også er rent metodiske problemer. For hvordan måler man en 'beholdning' af (usynlig) social kapital? Målingen synes yderligere kompliceret af, at der blandt økonomer og politologer ikke anvendes et veldefineret kapital begreb. Det har

efterhånden resulteret i, at der er opstået en 'malerpalet' af forskellige former for kapital uden en selvindlysende, indbyrdes sammenhæng. Hvad angår social kapital, har man indenfor økonomi og politologi forsøgt at anlægge en række kvantitative mål (genereliseret tillid, tillid til formelle institutioner, tætheden af frivillige foreninger osv.). Problemet hermed er dels, at der er tale om indirekte mål (proxier), dels at der altid *post factum* måles på en række effekter, der *formodes* at hidrøre fra en produktiv beholdning af social kapital i en befolkning eller befolkningsgruppe.

Det sidste leder frem til det fjerde, vigtige kritikpunkt: Manglen på stringente årsagssammenhænge. Som Portes (2000) har hævdet, risikerer de kvantitativt og makro orienterede økonomer og politologer at ende i tautologier og postulater om formodede effekter fra en social kapital – effekter, som i virkeligheden viser sig at være spuriøse. Hermed overses vigtige årsagssammenhænge, der bedst kan opspores kvalitativt, gennem feltarbejde eller dybdegående, historiske undersøgelser. Jeg gav i den forbindelse en kort redegørelse for historikernes kritik af Putnam (1993), der i sin undersøgelse af social kapital i Nord- og Syditalien synes at overforsimple og, til tider, endog overse vigtige, historiske kildematerialer.

Med disse forbehold in mente var formålet med den anden del af artiklen på baggrund af den tidligere forskning på området at diskutere en bridging/bonding social kapital tilgang som overordnet teoriramme for en række case studier af samarbejds- og konfrontationsstrategier i de danske landdistrikter siden 1864. Jeg argumenterede her for at supplere en sådan ramme med en diskursanalytisk tilgang med udgangspunkt i Foucault og Bourdieu og i tråd med *rural studies* traditionen indenfor den internationale landdistriktsforskning. Hermed blev det muligt for mig så at sige *in situ* og processuelt at belyse opbygningen og nedbrydningen af social kapital gennem perioden på tre niveauer: På individniveau ved at belyse, hvorledes energiske entreprenører eller 'ildsjæle' helt konkret har indvirket på netværksdannelsen; på mellemniveau ved at belyse, hvorledes formelle institutioner (som andelskontrakten) har indvirket på netværksdannelsen; samt på samfunds- eller makroniveau ved at belyse, hvorledes symbolske kampe mellem bestemte landbogrupper i den offentlige debat har indvirket på netværksdannelsen.

Case studierne pegede i retning af, at *opbygning* af social kapital indenfor f.eks. andels-, ungdoms- og idrætshalsbevægelserne udsprang af regelmæssig ansigt til ansigt kontakt i relativt åbne samarbejder og deraf følgende udbredt tillid i de enkelte landdistriktsamfund. Gennem hele perioden har dette medført inklusions- og samarbejdsstrategier og hermed samfunds-'smørende', brobyggende social kapital. *Nedbrydning* af social kapital synes derimod at være foregået som en fragmentering af brobyggende social kapital, der herved er blevet omdannet til bindende social kapital med gruppeisolation og 'superlim' til følge. Gennem perioden syntes en sådan tendens at udspringe af fysisk og mental distance mellem landbogrupper og deraf følgende vidt udbredt mistillid og konfrontationer disse grupper imellem. Sådanne processer karakteriseres også ved 'kampe på ord', forstået som sammenstød mellem bestemte terminologier eller 'discourses of rurality', der har en direkte indvirkning på rurale identiteter og realiteter – kampe, jeg ikke mindst opsporede i landbotidsskrifterne. Som illustreret i figur 4 og 5 argumenterede jeg her for eksistensen af to indflydelsesrige

landboterminologier eller rurale diskurser efter Anden Verdenskrig. Den første diskurs tilhørte – og tilhører – produktionistisk indstillede landbrugere siden 1960'erne. Den bygger på importerede, landbrugsøkonomiske termer som strukturelle ændringer, rationalisering og vertikal integration. Den anden diskurs tilhører kulturalistisk og environmentalistisk indstillede grupper i landdistrikterne, primært tilflyttere fra byen. Denne diskurs, der i løbet af 1900-tallets sidste årtier i stigende grad har udfordret landbrugernes repræsentationer af det ideelle liv på landet, bygger på post-industrielle værdier, der rummes i nøglebegreber som lokalsamfund, harmonisk udvikling, miljø og aktiv deltagelse.

Tendenser til stærkt bindende social kapital så vi bl.a. i forbindelse med 1890'ernes religiøse konflikter, indenfor 1960'ernes andelsbevægelse samt i sammenstød mellem lokale og tilflyttere siden 1970'erne, herunder også sammenstød i den offentlige debat mellem en overvejende rural og overvejende urban terminologi. Den deraf følgende gruppeisolation syntes i de mest ekstreme tilfælde at medføre store menneskelige og økonomiske omkostninger - omkostninger, der generelt synes at vokse drastisk, når den optimale balance mellem beholdninger af brobyggende og bindende social kapital i et samfund forstyrres af 'for meget' bindende social kapital. Siden 1960'erne har vi endvidere set det, man kan kalde en *direkte erosion* af social kapital. Denne erosion er resultatet af en ond spiral i mange udkantsområder, nemlig affolkning, nedlæggelser af lokale foreninger (f.eks. andelsforeninger og ungdomsforeninger) samt af offentlige mødesteder (mejerier, brugsener, skoler mv.).

Bridging/bonding tilgangen har i min ph.d.-afhandling fremfor alt fungeret som et vigtigt, heuristisk redskab. Mit formål med at inddrage historisk kildemateriale var et ønske om i tråd med Polanyi at tage historien alvorligt. Til forskel fra økonomernes og politologernes makro-orienterede, statistiske metoder indenfor social kapital litteraturen har jeg i alle case studier arbejdet overvejende induktivt. Det er netop på den måde, jeg er nået frem til ildsjæle, institutioner, diskurser og tillid som vigtige elementer i en historisk og antropologisk anlagt social kapital undersøgelse af folkelige bevægelser i landdistrikterne. Endelig gjorde jeg opmærksom på, at en sådan undersøgelse, der primært knytter sig til civilsamfundet, naturligvis har en række ulemper og begrænsninger. Ikke mindst arkivstudier og, muligvis også, en kobling til mere policy-orienterede studier af social økonomi vil efter alt at dømmen kunne nuancere og videreudvikle dette forskningsområde yderligere.

Litteratur:

- Almås, R. (1999) *Rural Development - a Norwegian Perspective*. Rapport nr. 9/99, Senter for Bygdeforskning, Trondheim.
- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities. An Inquiry Into the Origins and Spread of Nationalism*. Verso, London.
- Anheier, H.K., J. Gerhards og F. P. Romo (1995) "Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography." *The American Journal of Sociology* 100 (4), s. 859- 903.
- Arnfred, J. Th. (1943) "Dansk Andelsbevægelse." I: Axelsen Drejer (red.) *Den danske Andelsbevægelse*, kap. 2, s. 22-32. Martins Forlag, Kbh.
- Bager, T. (1988) "Tilpasningsprocessen for landbrugets andelsorganisationer i de nordiske lande". I: *Flot fortid - hvilken fremtid?* Årsskrift for Foreningen for Andelsbevægelse og Kooperation, Nimtofte.
- Bager, T. (1992) *Andelsorganisering. En analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*. Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg.
- Balle-Petersen, M. (1977) "Guds folk i Danmark". *Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab*, s. 78-124. Foreningen Danmarks Folkeminder, Kbh.
- Barthes, R. (1970 [1964]) *Elements of Semiology*. Beacon Press, Boston.
- Baumann, G. (1996) *Contesting Culture. Discourses of Identity in Multi-ethnic London*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Becker, G. (1964) *Human Capital*. National Bureau of Economic Research, New York.
- Ben-Porath, Y. (1980) "The F-Connection: Families, Friends, and Firms and the Organization of Exchange." *Population and Development Review*, nr. 6, s. 1-30.
- Berkhofer, R. (1995) *Beyond the Great Story. History as Text and Discourse*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. og London.
- Bjørn, C. (1970) "Omkring andelsmejeribevægelsens tilblivelse." *Landbohistoriske studier*. Landbohistoriske skrifter 4, s. 228-249. Landbohistorisk Selskab, Kbh.
- Bjørn, C. (1982) "Dansk mejeribrug 1882-1914". I: Claus Bjørn (red.) *Dansk mejeribrug 1882-2000*, s. 11- 188. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense.
- Bjørn, C. (1997) "Andelstiden - produktionsanlæg og sociale bygninger". I: *De kulturelle interesser i landskabet*. S&N - styrelsen.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bourdieu, P. (1979a) "Le capital social". *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 30, s. 2-3.
- Bourdieu, P. (1979b) "Les trois états du capital culturel". *Actes de la recherche en sciences sociales*, nr. 30, s. 3-6.
- Bourdieu, P. (1985) "The social space and the genesis of groups". *Social Science Information*, nr. 2, s. 195-220.
- Bourdieu, P. (1986) "The Forms of Capital". I: Richardson (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, s. 241-58. Greenwood, New York.
- Bourdieu, P. (1989 [1979]) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge, London.
- Bourdieu, P. (1990) *The Logic of Practice*. Polity Press, Cambridge.
- Bourdieu, P. (1997) "Le Champ Économique". I: *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 119, s. 48-66.
- Bourdieu, P. (2000) *Les Structures Sociales de L'économie*. Seuil, Paris.
- Bourdieu, P. (2003) *Firing Back. Against the Tyranny of the Market*. New Press, New York.
- Braudel, F. (1981-84) *Civilization and Capitalism*. Bind 1-3. Fontana, London.
- Brucker, G. (2001) "Civic traditions in premodern Italy". I: R.I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 19-39. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bryld, C. og H. Haue (1982) *Det agrare Danmark 1680-1980'erne*. Historiske kildehæfter. Systime, Gjellerup.
- Bryden, J.M. (1990) "Development strategies for remote rural regions: What do we know so far?". Paper presented to the International Symposium on Economic Change – Policies, Strategies and Research Issues, July 1990, Aspen Institute and USDA, Aspen, Colorado.
- Chloupkova, J., G.L.H. Svendsen og G.T. Svendsen" (2003) "Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland." *Agriculture and Human Values*, nr. 3, 2003, s. 241-252.
- Christiansen, P.O. (1980) *Fire Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen.
- Christiansen, P.O. (1982) *En livsform på tvangsauktion?* Gyldendal.
- Christoffersen, H. (1999) *Danmarks økonomiske historie efter 1960*. Systime, Gylling.
- Clausen, H.P. (1963) *Hvad er historie?* Berlingske Forlag, København.
- Clemmesen, N. (1985) *Sparekassebevægelsen i Danmark 1810-1914*. Jurist- og Økonomforbundets Forlag, Kbh.

- Coleman, J.S. (1988a), "Social Capital in the Creation of Human Capital". *American Journal of Sociology*, vol. 94, s. 95–121.
- Coleman, J.S. (1988b) "The Creation and Destruction of Social Capital: Implications for the Law". *Journal of Law, Ethics & Public Policy*, nr. 3, s. 375–404.
- Coleman, James S. (1990) *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Coleman, James S. (1994) "A Rational Choice Perspective on Economic Sociology." I: N.J. Smelser og R. Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, New York, s. 166–78.
- Coleman, J.S. og T.B. Hoffer (1987) *Public and Private Schools: The Impact of Communities* Basic, New York.
- Dalhoff, J. og H. Grell (1995) *Samfundsøkonomisk minilex*. Gyldendal, Haslev.
- Dasgupta, P. (2000) "Economic progress and the idea of social capital". I: Partha Dasgupta og Ismail Serageldin (red.) *Social Capital. A Multifaceted Perspective*. World Bank. Washington D.C, s. 325-424.
- Derrida, J. (1976 [1967]) *Of Grammatology*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Dollerup, P. (1966) *Brugsforeningerne 1866-1896. Sociale, økonomiske og politiske undersøgelser i de danske brugsforeningers historie fra 1866 til 1896*. Det danske Forlag, Albertslund.
- Dombernowsky, L. (1988) "Ca. 1720-1810". I: Claus Bjørn (red.) *Det danske landbrugs historie*, bd. 2 (1536-1810), s. 211-390. Landbohistorisk Selskab. AiO Tryk as, Odense.
- Douglas, M. (1966) *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge, London.
- Durkheim, E. (1908) "Débat sur l'économie politique et les sciences sociales". Édition électronique par Jean-Marie Tremblay: <http://pages.infinit.nct/sociojmt>
- Durkheim, E. (1951 [1888]) *Suicide: A Study in Sociology*, translated by George Simpson and John A. Spaulding. The Free Press, New York.
- Durkheim, E. (1984 [1893]) *The Division of Labour in Society*. Free Press, New York.
- Elberg, K.K. (1993) *Stedets betydning for lokale og tilflyttere i en sydfynsk landsby*. Upubliceret cand.phil. speciale i Europæisk Etnologi, Københavns Universitet, Institut for Europæisk Etnologi.
- Elberg, K.K. (2001) *Forestillingernes landsby*. Upubliceret ph.d. afhandling, Syddansk Universitet-Odense, om landsbysamfund i Båring-Asperup sogn, Vestfyn, baseret på etnologiske interviewundersøgelser.
- Flora, J. L. (1998) "Social Capital and Communities of Place". *Rural Sociology*, nr. 4, s. 481-506.
- Foucault, M. (1973 [1961]) *Madness and Civilization*. Vintage Books, New York.
- Foucault, M. (1982) "The subject and power". I: H. Dryfus og P. Rabinow (red.) *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Harvester Wheatsheaf, London.
- Foucault, M. (1982) *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*. Pantheon Books, New York.
- Foucault, M. (1983 [1971]) "Nietzsche – genealogien, historien". I: Søren G. Olesen (red.) *Epistemologi*, kap. 6. Rhodos, København, s. 85-103.
- Frandsen, J.N. (1997) "Den tredje form? Moderne forstæder mellem land og by." I: Jessen, Myrtue, Møller og Porsmose (red.) *Landdistrikterne 1950-2050*, s. 85-102. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 212. Odense Universitetsforlag.
- Fukuyama, F. (1995) *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. Hamish Hamilton, London.
- Fukuyama, F. (2001) "Social Capital, Civil Society, and Development". *Third World Quarterly*, vol. 22, nr. 1.
- Gartman, D. (1991) "Culture as Class Symbolization or Mass Reification? A Critique of Bourdieu's *Distinction*." *American Journal of Sociology* 97 (2), s. 421-47.
- Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures*. Basic Books, New York.
- Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford.
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge.
- Ginzburg, C. (1981 [1976]) *The Cheese and the Worms. The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Routledge, London & Henlet.
- Granovetter, M.S. (1973) "The strength of weak ties". *American Journal of Sociology*, vol. 78, s. 1360–80.
- Granovetter, M.S. (1974) *Getting a Job: A Study of Contacts and Careers*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Granovetter, M. (1990) "The Old and the New Economic Sociology." I: R. Friedland and A. F. Robertson (eds.) *Beyond the Marketplace*, s. 89- 112. Aldine de Gruyter, New York.
- Greenblatt, S. (1991) *Marvellous Possessions. The Wonder of the New World*. University of Chicago Press, Chicago.
- Grew, R. (2001) "Finding social capital: The French revolution in Italy". I: R.I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 69-95. Cambridge University Press, Cambridge.

- Grootaert, C. og T. v. Bastelaer (2001): "Understanding and measuring social capital. A synthesis of findings and recommendations from the social capital initiative". Social Capital Initiative. Working Paper No. 24. The World Bank.
- Hacking, I. (1999) *The Social Construction of What?* Harvard University Press, Cambridge, MA and London.
- Halfacree, K. (2001) "Constructing the object: taxonomic practices, "counterurbanization" and positioning marginal rural settlement". *International Journal of Population Geography*, vol. 7, s. 395–411.
- Halfacree, K. et al. (red.) (2002) *Leadership and Local Power in European Rural Development*. Ashgate, London.
- Hansen, S.Aa. (1974) *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. II: 1914-1970. Akademisk Forlag, Kbh.
- Hansen, S.Aa. (1976) *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. I: 1720-1914. Akademisk Forlag, Kbh.
- Herbert-Cheshire, L. (2000) "Contemporary strategies for rural community development in Australia: a governmentality perspective". *Journal of Rural Studies*, vol. 16, s. 203–15.
- Hertel, H. (1917) *Andelsbevægelsen i Danmark*. Gyldendalske Boghandel-Nordisk Forlag, København.
- Hjalager, A.M. (1987) "Livsformer på Lolland. Dagligliv, arbejdsløshedsstrategier og erhvervsfremme på Lolland". Rapport. Planstyrelsen.
- Hjort, D., Johannisson, B. og C. Steyaert (2003) "Entrepreneurship as discourse and life stile". I: Barbara Czarniawska og Guje Sevón (red.) *The Northern Lights. Organization theory in Scandinavia*, s. 91-110. Copenhagen Business School Press. Berlings Skogs, Trelleborg.
- Hobsbawn, E. og T. Ranger, red. (1982) *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hoggart, K. og A. Paniagua (2001) "What rural restructuring?" *Journal of Rural Studies*, vol. 17, s. 41–62.
- Hoggart, K. et al. (1995) *Rural Europe: Identity and Change*. Arnold, London.
- Hume, D. (1984 [1739]) *A Treatise of Human Nature*. Penguin Books, New York.
- Højrup, T. (1989) *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Statens Byggeforsknings Institut, Hørsholm.
- Jessen, A. et al., red. (1997) *Landdistrikterne 1950-2050*, s. 85-102. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 212. Odense Universitetsforlag.
- Just, F. (1984) *Brugsforeningsbevægelsen 1866-1920*. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg.
- Just, F. (1987) "Brugsforeningerne som innovation". *Fortid og Nutid*, hf. 2, s. 153-173.
- Kadushin, C. (2004) "Too Much Investment in Social Capital?" *Social Networks*, nr. 26, s. 75-90.
- Kapferer, B. (1988) *Legends of People, Myths of State: Violence, Intolerance, and Political Culture in Sri Lanka*. Smithsonian Institution Press, Washington D.C.
- Keesing, R. (1992) *Custom and Confrontation*. Chicago University Press, Chicago.
- Korsgaard, O. (1986) *Andelsbøndernes gymnastik mellem almuens leg og borgerskabets sport*. Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920, bd. 18. Odense Universitetsforlag, Viborg.
- Korsgaard, O. (1997) *Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år*. Gyldendal, Kbh.
- Latour, B. (1999) *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Lauridsen, H.R. (1986) *Folk i bevægelse. Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland*. Dalhus forlag i kommission hos Landbohistorisk Selskab, Struer.
- Lebaron, F. (2000) *La Croyance Économique*. Le Seuil, Paris.
- Lebaron, F. (2003) "Pierre Bourdieu: Economic models against economism". *Theory and Society*, vol. 32, nr. 5/6 (special double issue in memory of Pierre Bourdieu), s. 551–565.
- Leisner, J. (1988) "Den oplyste enevælde. Historien om en dansk succes". I: Claus Bjørn (red.) *Landboreformerne - forskning og forløb*, s. 30-43. Landbohistorisk Selskab. AiO Tryk as, Odense.
- Levi, G. (1991) "On micro-history". I: P. Burke (red.) *New Perspectives in Historical Writings*. Oxford, Polity Press.
- Lorendahl, (1997) "Integrating the public and cooperative/social economy: Towards a new Swedish model". *Annals of Public and Cooperative Economics*, vol. 28, nr. 3, s. 379-395.
- Loury, G. (1977) "A dynamic theory of racial income differences". I: P.A. Wallace and A. Le Mund (red.) *Women, minorities, and employment discrimination*, s. 153-186. Lexington Books, Lexington, MA.
- Mahar, Cheleen, R. Harker and C. Wilkes (1990) "The Basic Theoretical Position." I: Harker, Mahar and Wilkes (eds.) *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu*. Macmillan, London.
- Marsden, T. et al., red. (1990) *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses*. David Fulton Publishers Ltd., London.
- Marsden, T. et al., red. (1993) *Constructing the Countryside*. UCL Press. London.
- Marx, K. (1968a [1867]) Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Werke*, Band 23, "Das Kapital", Bd. I, Zweiter Abschnitt, s. 161 - 191. Dietz Verlag, Berlin/DDR.

- Marx, K. (1968b [1863]) Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Werke*, Band 26.2, "Theorien über den Mehrwert", s. 471-535. Dietz Verlag, Berlin/DDR.
- Marx, K. (1968c [1849]) Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Werke*, Band 6, "Lohnarbeit und Kapital", s. 397-423. Dietz Verlag, Berlin/DDR.
- Marx, K. (1970) *Kapitalen*. Bibliotek Rhodos, Kbh.
- Mauss, M. (1969 [1925]) *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Mingione, Enzo (1991), *Fragmented societies: a sociology of economic life beyond the market paradigm*, Oxford: Basil Blackwell.
- Mormont, M. (1987) "The emergence of rural struggles and their ideological effects". *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 7, s. 559-78.
- Mormont, M. (1990) "Who is rural? Or, how to be rural. Towards a sociology of the rural". I: T. Marsden, P. Lowe og S. Whatmore (red.) *Rural Restructuring: Global Processes and their Responses*, s. 21-45. David Fulton, London.
- Muir, E. (2001) "The sources of civil society in Italy". I: R.I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 41-68. Cambridge University Press, Cambridge.
- Munn, N.D. (1992) "The cultural anthropology of time: A critical essay". *Annual Review of Anthropology*, vol. 21, s. 93-123.
- Murdoch, J., Lowe, P., Ward, N. og T. Marsden (2003) *The differentiated Countryside*. Routledge Studies in Human Geography. Routledge.
- Müller, H.-P. (1985) "Kultur, Geschmack und Distinktion: Grundzüge der Kulturosoziologie Pierre Bourdieus." I: Friedhelm Neidhardt et al. (red.) *Kultur und Gesellschaft*. Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Møllgaard, J. (1984) *Landbrugets livsformer*. Statens Byggeforskningsinstitut, Kbh.
- Newton, K. (2001) "Trust, social capital, civil society, and democracy". *International Political Science Review*, nr. 2, s. 201-214.
- Nielsen, N.K. (1993) *Krop og oplysning. Om kropskultur i Danmark 1780-1900*. Odense Universitetsforlag, Viborg.
- Nielsen, N.K. (1997) "Sanglej eller kinddans? Træk af debatten om dans i ungdomsforeningerne i mellemkrigstiden." *Magasin fra det Kongelige Bibliotek*, 12. årg., nr. 1, s. 48-59.
- North, D.C. og B.R. Weingast (1989) "Constitutions and commitment: the evolution of institutions governing public choice in seventeenth century England". *Journal of Economic History*, vol. 49, nr. 4, s. 803-32.
- North, D. C. (1981) *Structure and Change in Economic History*. W.W. Norton & Co., New York.
- North, D.C. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Obeyesekere, G. (1992) *The Apotheosis of Captain Cook.- European Mythmaking in the Pacific*. Princeton University Press, Princeton.
- Olden-Jørgensen, S. og S. Løkke (2001) "Diskurs for historikere". *Historisk Tidsskrift*, vol. 101, s. 181-191.
- Olsen, E. (1962) *Danmarks økonomiske historie siden 1750*. Studier fra Københavns Universitets økonomiske Institut, Nr. 3. G.E.C. Gads Forlag, Odense.
- Ostrom, E. (1965) *Public entrepreneurship: a case study in ground water basin management*. PhD dissertation, Department of Political Science, University of California-Los Angeles.
- Ostrom, E. (1990) *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1994) "Constituting social capital and collective action". *Journal of Theoretical Politics*, 6 (4), s. 527-62.
- Paldam, M. (2000) "Social capital: one or many? Definition and measurement". *Journal of Economic Surveys*, Special Issue on Political Economy, vol. 14, nr. 5, s. 629-53.
- Patulny, R.V. (2003) "Social capital – values and time use". Paper presented at the 8 Australian Institute of Family Studies Conference:
<http://www.google.dk/search?q=cache:68pVs6uer8gJ:www.aifs.org.au/institute/afrc8/patulny.pdf+Patulny+2003+social+capital&hl=da>
- Pedersen, E.H. (1988) *Det danske landbrugs historie*, bd. 3 (1914-1988). Landbohistorisk Selskab. AiO Tryk, Odense.
- Pedersen, E.H. (1996) "Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie". *Fortid og Nutid*, juni, s. 129-149.
- Perregaard, H.P. (2000) *Økonomisk teoriehistorie i et humanistisk perspektiv*. Systime, Gylling.

- Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*. Beacon Hill, Boston, MA.
- Portes, Alejandro and J. Sensenbrenner (1993) "Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action". *The American Journal of Sociology*, vol. 98, nr. 6, May, s. 1320-50.
- Portes, A. og P. Landolt (1996) "The Downside of Social Capital". *The American Prospect*, nr. 26 (May-June), s. 18-21.
- Portes, A. (1998) "Social Capital: Origins and Applications". *Annual Review of Sociology*, 24, s. 1-24.
- Portes, A. (2000) "The Two Meanings of Social Capital." *Sociological Forum*, vol. 15, nr. 1, s. 1-12.
- Putnam, R.D. (1993) *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey.
- Putnam, R. D. (1993a) "The Prosperous Community. Social Capital and Public Life". *The American Prospect*, nr. 13, Spring, s. 35-42.
- Putnam, R. D. (1996) "Robert Putnam responds". *The American Prospect*, nr. 26 (May-June), s. 26-28.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York, London, Toronto, Singapore.
- Pye, L.W. (2001) "Civility, social capital, and civil society: Three powerful concepts for explaining Asia". I: R.I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 375-394. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ray, C. (1997) "The relationship between cultural identities and social and economic development". I: Lowe et al. (red.) *Participation in Rural Development*. Centre for Rural Economy, report commissioned by the European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Ray, C. (1998) "Culture, intellectual property and territorial rural development". *Sociologia Ruralis*, vol. 38, nr. 1, s. 3-20.
- Richter, R. (2001) "New Economic Sociology and New Institutional Economics". Paper presented at the Annual Conference of the International Society for New Institutional Economics.
- Robison, L., J., Schmid, A. Allan og M. Siles (2000) "Is Social Capital Really Capital": <http://ssrn.com/abstract=280892>.
- Roseberry, W. (1982) "Balinese cockfights and the seduction of anthropology". *Social Research*, Vol. 49, s. 1013-1028.
- Rosenband, L.N. (2001) "Social capital in the early industrial revolution". I: R.I. Rotberg (red.) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, s. 97-119. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rotberg, R.I. (2001) *Patterns of Social Capital. Stability and Change in Historical Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rørdam, T. (1983) *Fra andelssamfundets barndom. En folkebog*. Dansk friskoleforening, Jelling
- Sahlins, M. (1985) *Islands of History*. University of Chicago Press, Chicago.
- Schmidt, A. F. (1998 [1935]) "Fra den gamle fællesskabs-landsby. En af andelsbevægelsens forudsætninger". *Brugsforeningsbladet*, nr. 8, s. 582ff.
- Schudman, M.D. og C. Anderson (1999) "The dark side of the force: A case study of restructuring and social capital". *Rural Sociology*, nr. 3, s. 351-372.
- Schudson, M. (1996) "What if civic life didn't die?". *The American Prospect*, nr. 25 (March-April), s. 17-20.
- Schultz, T. (1961) "Investment in Human Capital." *American Economic Review* 51 (March), s. 1-17.
- Sen, A. (1999) *Development as Freedom*. Oxford University Press, Oxford.
- Serageldin, I. (2000) "Defining Social Capital: An Integrating View". I: Dasgupta, P. og Serageldin, I. (red.) *Social Capital. A Multifaceted Perspective*. World Bank. Washington D.C.
- Schulman, M.D. og C.D. Anderson (1999) "The Dark Side of the Force: A Case Study of Restructuring and Social Capital". *Rural Sociology*, vol. 64, nr. 3, s. 351-372.
- Simmel, G. (1955 [1908]) *Conflict and the Web of Group Affiliations*. Free Press, New York.
- Simonsen, D.G. (2001) "Tegn og iagttagelse. At læse Erslev efter den sproglige vending". *Historisk Tidsskrift*, nr. 1, s. 146-180.
- Skocpol, T. (1996) "Unravelling from above". *The American Prospect*, nr. 25 (March-April), s. 20-25.
- Skrubbeltrang, F. (1948) *Da står en ny Tids Bonde. Landbrug og Landbokaar siden 1860erne*. Det danske Forlag, Kbh.
- Smart, A. (1993) "Gifts, Bribes, and Guanxi: A Reconsideration of Bourdieu's Social Capital". *Cultural Anthropology*, Vol. 8(3), s. 388-408.
- Smith, A. (1991 [1776]) *The Wealth of Nations*. Everyman's Library, A.A. Knopf, New York.

- Sobel, J. (2002) "Can We Trust Social Capital?" *Journal of Economic Literature*, Vol. XL (March 2002), s. 139-154.
- Solow, R. (2000) "Notes on social capital and economic performance". I: Dasgupta, P. og Serageldin, I. (red.) *Social Capital. A Multifaceted Perspective*, s. 6-10. World Bank. Washington D.C.
- Solvang, G. (1984) *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Gunnar Solvang og Landbohistorisk Selskab. AiO Tryk as, Odense.
- Solvang, G. (1999) *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Fra Als og Sundeved, bd. 77. Landbohistorisk Selskab, Historisk Samfund for Als og Sundeved. Special-Trykkeriet Viborg as.
- Svendsen, G.L.H. og G.T. Svendsen (2003a) "Social kapital og økonomisk sociologi". *Distinktion*, nr. 7, s. 105-188.
- Svendsen, G.L.H. og G.T. Svendsen (2003b) "The wealth of nations: Bourdieueconomics and social capital". *Theory and Society*, 32 (5/6) (special double issue in memory of Pierre Bourdieu), 607-631.
- Svendsen, G.L.H. og G.T. Svendsen (2004) *The Creation and Destruction of Social Capital: Entrepreneurship, Co-operative Movements and Institutions*. Udkommer juni 2004 på Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Svendsen, G.L.H. (2002) Svendsen, Gunnar Lind Haase (2002) "Nyere landdistriktsforskning. En oversigtsartikel om forskningen herhjemme og i udlandet." Arbejdsrapport, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa.
- Svendsen, G.L.H. (2003) "The right to development. Construction of a non-agriculturalist discourse of rurality in rural Denmark". *Journal of Rural Studies*, vol. 20, nr. 4, s. 79-94.
- Swartz, D. (1997) *Culture and Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*. University of Chicago Press, Chicago, London.
- Tambiah, S.J. (1996) *Leveling Crowds. Ethnonationalist Conflicts and Collective Violence in South Asia*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Terluin, I. (2003) "Differences in economic development in rural regions of advanced countries: An overview and critical analysis of theories". *Journal of Rural Studies*, vol. 19, nr. 3, s. 327-344.
- Thestrup, P. (1986) *Nærbutik og næringslovmæssighed. En undersøgelse af brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919*. Doktordisputats. Odense Universitetsforlag.
- Thompson, E.P. (1978) *The Poverty of Theory and Other Essays*. Monthly Review Press, New York.
- Turner, V. (1967) *The Forest of Symbols*. Cornell University Press, Ithaca, New York.
- Uslaner, E. (2002), *The Moral Foundations of Trust*, New York: Cambridge University Press.
- Waldstrøm, C. (2003) *Understanding Intra-Organizational Relations Through Social Network Analysis (PhD Thesis)*. Aarhus, Aarhus School of Business,.
- Weber, M. (1947 [1922]) *The Theory of Social and Economic Organization*. Free Press, New York.
- Westlund, H., Forsberg, A. og C. Höckertin (2003) "Social capital and local development in Swedish rural districts". I: Lars Olof Persson, Ann-Mari S. Åhlander og Hans Westlund (red.) *Local Responses to Global Changes. Economic and Social Development in Northern Europe's Countryside*, s. 129-150. National Institute for Working Life. Elanders Gotab, Stockholm.
- Wolf, Eric (1982) *Europe and the People Without History*. University of California Press, Berkeley.
- Woods, M. (1997) "Discourses of power and rurality. Local politics in Somerset in the 20th century". *Political Geography*, nr. 6, s. 453-478.
- Woods, M. (1998) "Researching Rural Conflicts: Hunting, Local Politics and Actor-networks". *Journal of Rural Studies*, nr. 3, 321-340.
- Woodward, R. (1999) "Gunning for rural England: the politics of the promotion of military land use in the Northumberland National Park". *Journal of Rural Studies*, vol. 15, s. 17-33.
- Woodward, R. (2001) "Khaki conservation: an examination of military environmentalist discourses in the British Army". *Journal of Rural Studies*, vol. 17, s. 201-17.
- Wolffsen, P. (1998) "Kapital". I: Jørn Lund et al. (red.) *Den Store Danske Encyklopædi*, bd. 10, s. 317. Gyldendal, Haslev.
- Woolcock, M. (1998) "Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework". *Theory and Society*, vol. 27, s. 151-208.
- Wrong, D. (1961) "The oversocialized conception of man in modern sociology". *American Sociological Review*, vol. 26, nr. 2, s. 183-193.
- Åhlander A-M. S. (2001) "The Social Economy: New Co-operatives and Public Sector". *Annals of Public and Cooperative Economics*, vol 72, nr. 3, s. 413- 433.